

U sledećem broju:

*NOVA DESNICA,
NEOKONZERVATIVIZAM,
NEOLIBERALIZAM (I)*

J. Habermas

Konzervativizam i kapitalistička kriza

J. Habermas

Neokonzervativistička kritika kulture

Claus Offe

»Nemogućnost vladanja« ili renesansa konzervativnih teorija

Chantal Mouffe

Demokratija i nova desnica

Stuart Hall

Velika predstava skretanja udesno

Sven Eric Liedman

Neoliberalizam i neokonzervativizam

Elmar Altvater

Nimalo diskretni šarm neoliberalističke kontrarevolucije

Hans Kastendiek

Neokorporativizam

Patric Moreau

Konzervativna revolucija i nova nemačka desnica

Hajo Funke

Strauss kao provokacija

J. Berlin, D. Joachim i dr.

Neofašizam u SR Nemačkoj

DISKUSIJA

G. Chiarante, L. Gruppi, M. Tronti i dr.

Levica i opasnost konzervativizma u Evropi

UDC 3

YU ISSN 0303—5077

MA
RK
SIZ
AM
US
VE
TU

Novi
društveni
pokreti

T. Bottomore

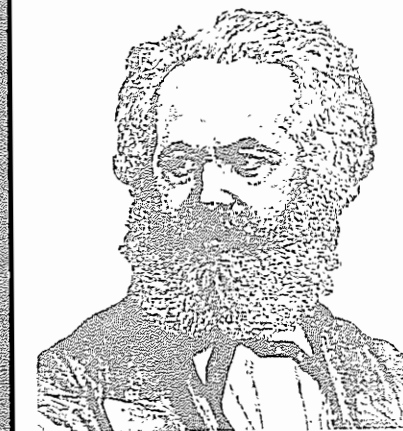
J. Habermas

A. Touraine

J. Cohen

L. Magri

D. Moberg

1883—1983

broj 3

1983.

MARKSIZAM U SVETU, časopis
prevoda iz strane periodike i knjiga

Uređivački odbor

Nijaz Dizdarević (*predsednik*), David Atlagić (*glavni i odgovorni urednik*), Vladimir Bovan, Ivan Cifrić, Nikola Čingo, Zvonimir Damjanović, Ali Dida, Kiro Hadži Vasilev, Milan Kučan, Milan Mali, Simo Nenezić, Miloš Nikolić, Najdan Pašić, Ivan Perić, Olga Perović, Vojo Rakić, Budislav Šoškić, August Vrtar, Janez Zahrastnik

Redakcija

David Atlagić, Petre Georgievski, Ivan Hvala, dr Miroslav Pečujlić, Ivan Salečić, dr Vanja Sutlić, dr Arif Tanović

Kolegijum stalnih saradnika

Dr Mihailo Crnobrnja, Vladimir Gligorov, Damir Grubiša, Ivan Iveković, Pavle Jovanović, Dejan Kuzmanović, Mitar Miljanović, Aljoša Mimica, dr Ljubomir Paligorić, dr Đorđe Popov, dr Hasan Sušić, Slavoj Žižek

Glavni i odgovorni urednik

Miloš Nikolić

Urednik

Ljiljana Vuletić

Izbor sačinio

Vukašin Pavlović

Sekretar redakcije

Stanislava Petrović

Oprema i tehničko uređenje

Vladana Mrkonja

Miloš Majstorović

Korektura

M. Arsić

Izdavač: NIRO Komunist, Izdavački centar Komunist, Trg Marksa i Engelsa 11, 11000 Beograd, tel. 334—189.

Casopis izlazi mesečno. Cena pojedinoeg primerka 140 dinara. Dvobroj 220 dinara. Godišnja pretplata 1.200 din. Žiro račun 60801-603-15351.

Stampa: RO štamparija Budućnost, Šumadijska 12 / Novi Sad, 1983.

MARKSIZAM U SVETU

UDC 3
YU ISSN 0303—5077

CASOPIS PREVODA
IZ STRANE PERIODIKE
I KNJIGA

GODINA IX 1983.
BROJ 3

SADRŽAJ

NOVI
DRUŠTVENI
POKRETI

Vukašin Pavlović
ALTERNATIVNI KAKARAKTER I EMANCIPIATORSKI POTENCIJALI NOVIH DRUŠTVENIH POKRETA 5

Tom Bottomore
DRUŠTVENI POKRETI, PARTIJE I POLITIČKA AKCIJA 21

Jürgen Habermas
NOVI DRUŠTVENI POKRETI 39

Alain Touraine
NOVI DRUŠTVENI POKRETI 46

Jean L. Cohen
IMEĐU UPRAVLJANJA KRIZOM I DRUŠTVENIH POKRETA: MESTO INSTITUCIONALNE REFORME 66

Rainer Paris
DRUŠTVENI POKRET I JAVNOST 93

Pietro Ingrao
NOVI POKRETI I STARA MOC 127

Kaspar Maase
NOVI POKRETI: DRUŠTVENA ALTERNATIVA ILI KULTURNI RASKID 137

Heidi Hartmann
NESREĆNI BRAK MARKSIZMA I FEMINIZMA: KA PROGRESIVNIJEM ZAJEDNIŠTVU 179

Lucio Magri
POKRETI ZA MIR I EVROPSKI SOCIJALIZAM 218

David Moberg

OPITI S BUDUĆNOŠ-
ĆU: ALTERNATIVNE
USTANOVE I AMERIČ-
KI SOCIJALIZAM . . .

237

Joyce Rothschild-Whitt

USLOVI ZA DEMOKRA-
TIJU: KAKO OMOGU-
ĆITI FUNKCIONISA-
NJE PARTICIPATOR-
NIH ORGANIZACIJA . 273

novi
društveni
pokreti

Vukašin Pavlović

ALTERNATIVNI KARAKTER I
EMANCIPATORSKI POTENCIJALI NOVIH
DRUŠTVENIH POKRETA

Ne možemo ostati ravnodušni prema onome što se zbiva pred našim očima — u razvijenim klasnim društvima Zapada tokom protekle dve decenije stupili su na društvenu scenu novi akteri za koje se već uobičajio naziv *novi društveni pokreti*.

Njihov nastup je bio više bučan nego iznenađan, pa ipak su svi ostali na izvestan način zatečeni. Novi društveni pokreti na sve su strane bacili rukavicu *izazova*: modernoj državi i etabliranim političkim snagama sistema; korporacijskoj ekonomiji i potrošačkoj logici savremenog kapitalizma; radničkom pokretu i klasičnim snagama osporavanja kapitalističke reprodukcije; ustajalim koncepcijama i stereotipnim odgovorima političke i društvene teorije.

Koliki su stvarni društveni dometi tih izazova?

Šta je to bitno novo što razlikuje ove pokrete od prethodnih?

Predstavljaju li oni samo neoromantičarsku renesansu građanskog aktivizma ili oblik dubljeg kulturnog raskida u odnosu na postojeće društvo?

Kakav je odnos novih društvenih pokreta i zatečenih političkih institucija i organizacija, a naročito političkih partija i stranaka?

Jesu li novi pokreti samo prolazni oblik protesta i bunta ili pak izražavaju dublje socijalne snage otpora i alternative koje nose poruke budućnosti?

Za odgovorima na ova i mnoga druga pitanja traga se u tekstovima koji su uvršćeni u ovaj broj *Marksizma u svetu*.

Uz sve proizvoljnosti i neodređenosti koje ga prate, može se smatrati da je pojam *društveni pokret* ušao u teorijsku i političku upotrebu zajedno sa velikim novovekovnim građanskim revolucijama.

Teorijska rekonstrukcija i iskustvena identifikacija pojma društveni pokret potvrđuje zaključak da je doista reč o *fenomenu modernoga doba*. Tako Tom Bottomore konstatuje „da su društveni pokreti u suštini pojava savremenog društva”.¹ Mada im pristupa iz drugog ugla (nudeći tzv. „razvojno” objašnjenje kojim se problematika društvenih pokreta suštinski povezuje sa društvenim razvojem) Klaus Eder dolazi do istog zaključka: „Samo u modernom društvu društveni pokreti igraju konstitutivnu ulogu u društvenom razvoju. U tradicionalnim društvima dinamika promena bila je prerogativ onih na vlasti i bila je uslovljena dominacijom”.²

U teorijskoj literaturi o društvenim pokretima nude se različite definicije iz kojih se u vidu najopštijeg rezeima može izvući sledeće određenje: društveni pokret predstavlja kolektivno nastojanje i akciju ljudi da se izvedu, odnosno ubrzaju ili spreče određene društvene promene.³

Kao i sve druge društvene i političke fenomene građanska politička misao nastoji da i društvene pokrete smesti u kategorijalni prostor omeđen poznatim dihotomijama: stabilnost versus promena, konsenzus versus konflikt.

Unutar ovih kategorijalnih parova društveni pokret se s pravom vezuje za promene i konflikte. Problem je, međutim, u tome što se u takvim teorijskim koncepcijama promena shvata samo kao dinamički momenat unutar stabilnosti (u najnovijim modelima kao modernizacija postojećeg sistema) a konflikt kao devijacija, ili u najboljem slučaju, kao „otpusni ventil” za socijalne napetosti poretka zasnovanog na konsenzusu. Ostajanje u tim okvirima vodilo bi nas shvatanju društvenih pokreta

¹ U knjizi *Politička sociologija*, iz koje u ovom broju objavljujemo poglavlje o društvenim pokretima, Bottomore prihvata razliku između modernih društvenih pokreta i tzv. prepolitičkih pokreta (npr. seljačkih ustanaka i narodnih buna u feudalizmu). Vidi: Tom Bottomore, *Political Sociology*, London, 1979, str. 41.

² Klaus Eder, „Novi društveni pokret?”, *Telos*, 1982, br. 52.

³ Upor.: Pauli Wilkinson, *Social Movements*, London, Macmillan 1927, str. 27; Rudolf Heberle, *Social Movements*, New York, 1951, str. 6

kao nosilaca procesa modernizacije, u jednom, odnosno kao mehanizama za kontrolisano ispoljavanje socijalnih konflikata, u drugom slučaju. Takvo teorijsko određenje bitno bi umanjilo emancipatorske potencijale društvenih pokreta, zatvorilo ih u granice datog sistema i potrla njihove mogućnosti iskoraka i radikalnih promena.

Otuda je za marksističko određenje društvenog pokreta ključna relacija poretka i revolucije, društvenog sistema i istorijskog subjekta socijalnih promena. Samo unutar marksističke paradigme o dijalektičkom naponu i stalnom sukobu između revolucije i poretka promena se može shvatiti i kao revolucionarni čin, ili kako Marx kaže istorijski prevrat, a konflikt kao antagonistički sukob klasno strukturiranih interesa, koji može i radikalno da dovede u pitanje postojeći sistem.

Za konkretnije poimanje društvenog pokreta može biti korisno kompariranje pokreta sa političkom organizacijom (partijom). Analiza tog odnosa pokazuje sledeće razlike:

(a) društveni pokret je, po pravilu, širi i masovniji od političke partije (mada je moguće postojanje i masovnih političkih partija, koncept „kadrovskih” društvenih pokreta teško bi bio održiv);

(b) u odnosu na postojeći politički sistem društveni pokret najčešće zahteva manje ili veće društvene promene, za razliku od partije, koja čak i kada je u opoziciji, može biti snažna poluga postojećeg političkog sistema;

(c) politička partija je mnogo čvršće organizovana od društvenog pokreta; za razliku od društvenog pokreta politička partija ima jasno utvrđene oblike organizacije i principe na kojima se uređuju unutarpartijski odnosi (način odlučivanja, biranje rukovodstva);

(d) sa prethodnim su povezane i razlike u poziciji člana (u slučaju partije), odnosno pripadnika ili pristalice (u slučaju društvenog pokreta); članstvo u partiji je regulisano određenim pravilima — pripadništvo pokretu je mnogo fleksibilnije određeno;

(e) za razliku od političkih partija, koje u principu imaju jasnu ideološku usmerenost i jedinstvenu političku orijentaciju, kod društvenih pokreta je moguća i vrlo heterogena ideološka situacija sa mnoštvom različitih političkih struja i grupacija;

(f) političke partije imaju rukovodstva koja se biraju određenom procedurom, dok je kod društvenih pokreta po pravilu mnogo značajnija uloga „jezgra pokreta”, a vrlo često i lidera pokreta (jake ličnosti u čijim se stavovima kristalizuju htenja masa);

(g) razumljivo je da se društveni pokreti i političke partije razlikuju međusobno i metodama delovanja i vođenja političke i društvene akcije; akcije društvenih pokreta su, po pravilu, više spontane i zasnovane na entuzijazmu pripadnika, dok su akcije političkih partija čvršće organizovane i računaju sa obavezom člana da u njima učestvuje.

*Odnos radničkog i novih društvenih pokreta:
pluralitet subjekata emancipacije*

Uspon novih društvenih pokreta, među kojima su svakako najznačajniji neofeministički, ekološki i antinuklearni, odnosno pokret za mir, najavljen je studentskim pokretom i burnim društvenim sukobima na prelazu iz šezdesetih u sedamdesete godine. Takav razvoj suočava nas sa nizom otvorenih pitanja.

Možemo li govoriti o novim društvenim pokretima kao o kvalitativno drugačijem tipu društvenih pokreta u odnosu na radnički i druge društvene pokrete do polovine ovoga veka? Možemo li prihvatiti Habermasovo tumačenje (koje daje u tekstu koji objavljujemo) o bitno novim odlikama društvenih sukoba i prelazu sa „stare politike” koja se vrti oko pitanja ekonomske, socijalne, unutrašnje i vojne bezbednosti, na „novu politiku” koja otvara probleme kvaliteta života, jednakosti, individualnog samoostvarenja i ljudskih prava? Kako se postaviti prema Tourainovom gledištu da bitni društveni sukob nije više sukob između najamnog rada i kapitala u fabrici, već borba vladajućih aparata i alijeniranih korisnika? O tim i drugim pitanjima o odnosu radničkog i novih društvenih pokreta pored tekstova navedenih autora (Habermasa i Touraina) bave se, u ovom broju, i tekstovi Bottomorea, Ingraosa, Maasea, Magria.

Neosporno je da su novi društveni pokreti, svojom senzibilnošću za nove ljudske potrebe i za goruća pitanja savremenog sveta i čoveka, ponudili praktičnu kritiku klasičnih društvenih pokreta i političkih institucija. To se velikim delom odnosi i na radnički pokret čije institucije (partije i sindikati) još uvek nisu dovoljno otvorene za pitanja koja se nalaze u žiži životnih interesovanja širokih masa savremenog društva.

No, s druge strane, treba imati u vidu da i savremeni radnički pokret (bar u tačkama svojih najviših dometa) i shvaćen kao društveni pokret proizvođačkih masa, nadilazi svoje organizacije i institucije i u samo-

delatnoj i autonomno-samoupravnoj akciji postavlja zahteve koji zasecaju u same osnove kapitalističke reprodukcije. Iskustva klasnih borbi u Zapadnoj Evropi u periodu od 1968—1974. godine (posebno u Italiji i Francuskoj) potvrđuju da i za savremene sukobe između najamnog rada i kapitala važe Habermasova upozorenja. To su, takođe, sukobi koji se ne svode samo na sferu proizvodnje i raspodele; oni se sve manje mogu izražavati reprezentativnim delovanjem sindikalnih organizacija i radničkih partija; izlaženje u susret novim radničkim zahtevima dovodi u pitanje postojeći sistem kapitalističke reprodukcije.

Činjenica da između savremenog radničkog i novih društvenih pokreta vrlo često postoje duboke socijalne veze, potvrđuje tezu da je pitanje međusobnog odnosa klasnog pokreta radnika i novih društvenih pokreta jedno od krucijalnih pitanja emancipatorske prakse i savremene društvene teorije. Moglo bi slobodno da se kaže da od intenziteta i kvaliteta međusobnih interakcijskih veza umnogome zavisi budućnost i uspeh kako radničkog tako i novih društvenih pokreta.

Isto tako, samo ako se ima u vidu povezanost klasnih i drugih društvenih borbi, može da se dođe do istinskog odgovora na pitanje subjekta mogućih radikalnih promena u savremenim razvijenim klasnim društvima. Taj odgovor prekoračuje apodiktičan doktrinarni stav o isključivoj revolucionarnoj misiji industrijske radničke klase, ali odbacuje isto tako isključive protivstavove o potpunom seljenju revolucionarnog subjektiviteta sa radničkog na nove društvene pokrete.

Pluralitet (mnoštvo i raznovrsnost) socijalnih aktera borbe za socijalizam i ljudsku emancipaciju, predstavlja odgovor najprimereniji stvarnom stanju i potencijalnim mogućnostima tih promena u razvijenim industrijskim društvima savremenog sveta. Pri tome, uvek treba imati u vidu stav da političke partije mogu biti subjekti samo političke revolucije, a da nosioci socijalne revolucije mogu biti samo masovni društveni pokreti.

Iskušenja prosperiteta ili odgovor na krizu

Rasprava o novim društvenim pokretima nužno mora imati u vidu aktuelni društveni kontekst. A taj opšti društveni okvir već čitavu jednu deceniju karakteriše se elementima ozbiljne krize. Kriza koja potresa savremeni svet opravdano se naziva strukturalnom krizom, jer nije

ostala samo u domenu ekonomskog života — zahvatila je skoro sve segmente i sve nivoe društvenog tkiva.

Buđenje i uspon širokog spektra novih društvenih pokreta obeležava kraj prosperitetne faze u razvoju kapitalističkog društva i početak duboke, strukturalne krize klasnog društva. Na početku tog uspona, pre dve decenije, činilo se da je brz razvoj pokreta omogućen, ako ne i uslovljen, dotadašnjim brzim ekonomskim razvojem, visokom zaposlenošću, eksplozivnim razvojem fakultetskog obrazovanja. No, iz današnje perspektive, slika se iz osnova menja. Imamo li u vidu sve ono što se dešavalo tokom protekle dve decenije, pre bismo mogli zaključiti da su pojava i brz uspon društvenih pokreta bili prvi znak i najava dolazeće krize nego izraz prethodnog prosperitetnog razvoja.

Ne upuštajući se, ovom prilikom, u po malo skolaističku raspravu šta više pogoduje pojavi i razvoju društvenih pokreta — da li doba socijalne krize i konflikta, ili pak periodi prosperiteta i mirnog, stabilnog razvoja — može se sa dosta osnova zaključiti da je prelaz iz prosperitetne u kriznu fazu u svakom slučaju predstavljao povoljno socijalno tle za afirmaciju novih društvenih pokreta. Posmatrač se ne može oteti utisku da su društveni pokreti nekom vrstom socijalne intuicije predosetili krizu i otvorili probleme, od kojih će se neki u krajnje zaoštrenom obliku jasno očitovati na karti socijalnih i političkih zbivanja tek u periodu otvorene i zaoštrene krize.

Naravno, kriza je različito delovala na pojedine pokrete i iznudila različite odgovore. Neki od njih su, poput studentskog pokreta, presahnuli i izgubili svoj uticaj; drugi su, kao na primer, neofeministički pokret, nastavili da u osnovi bez većih promena (konstantno i kontinuirano) deluju i u uslovima krize; treći su, pak, kao što je slučaj sa antinuklearnim pokretom, u uslovima krize (koja se javlja i kao kriza povećane vojne konfrontacije u svetskim okvirima) naglo pojačali svoje delovanje i uticaj.

Moglo bi se, prema tome, zaključiti da je prosperitetna faza u razvoju savremenog kapitalizma, stvarajući određene pretpostavke, pogodovalo rađanju i konstituisanju novih društvenih pokreta, a da društvena kriza, zaoštavanjem socijalnih konflikata, na jednoj, ali i discipliniranjem društvenih aktera, na drugoj strani, protivrečno utiče na razvoj društvenih pokreta; u nekim dimenzijama im ide na ruku, šireći socijalni prostor za njihovo delovanje i pojačavajući motivaciju za angažo-

vanje ljudi — u drugim, pak, kriza sužava okvire i stvara nepovoljniju atmosferu za širi i radikalniji društveni angažman.

Među tekstovima koje objavljujemo, problematika krize je posebno naglašena u prilogima J. Cohen i K. Maasea. Jasno se pokazuje kako u uslovima krize dolazi do dubokog raskida između životne perspektive pojedinaca i čitavih grupa, sa jedne strane, i vladajućeg sistema vrednosti i postojećih političkih mehanizama, sa druge strane. Masovna nezaposlenost, restrikcije socijalnih davanja, sužavanje mogućnosti obrazovanja, teškoće oko stanovanja, gubitak iluzija u mogućnosti razvijenog industrijskog društva da može zadovoljiti ne samo „nove”, nego i „klasične” potrebe (visok životni standard i nivo potrošnje, profesionalna sigurnost i napredovanje, i sl.) — sve to stvara ogroman višak energije i socijalnih napetosti koje se jednim delom usmeravaju i prema novim društvenim pokretima.

Kulturni raskid ili nova politizacija

U pojedinim teorijskim raspravama o društvenim pokretima, a posebno u studijama o „novim pokretima”, daje se prednost onim podelama koje razvrstavaju nove pokrete na *kulturne* i *političke*.

Pod političkim podrazumevaju se oni pokreti koji osporavaju dominaciju moderne države, a pod kulturnim oni pokreti koji osporavaju postojeći društveni život.⁴ I dalje, politički su oni pokreti koji na manje ili više radikalna način osporavaju vlast, zahtevaju decentralizaciju putem komunalnih oblika društvenog opštenja i neposredne demokratije. Kulturni pak pokreti osporavaju postojeće mehanizme racionalizacije kulture i društva razvijajući tzv. kontrakulturu, odnosno nudeći alternativni sistem vrednosti i drugačiju političku i društvenu kulturu.

Ma koliko izgledala privlačna, mislim da je takva podela vrlo diskutabilna, bar iz dva razloga.

Prvo, zbog toga što svaki društveni pokret nosi sa sobom ili izražava i određenu kulturnu orijentaciju, pa u tom smislu teško bi bilo govoriti o a-kulturnim ili ne-kulturnim pokretima, čak i onda kada su neki drugi socijalni sadržaji u prvom planu njihove akcije.

⁴ Najoštrije je takva podela izvršena u pomenutom tekstu Klausu Edera, „Novi društveni pokret?”

Drugi protivrazlog čini se još značajnijim. U savremenom društvu teško je prihvatiti tezu kojom se politika izoluje od kulture i kultura od politike. Naprotiv, očevidan je sasvim suprotan, istina, jednostran proces u kome država, odnosno politika, ne krije svoje pretenzije da dominira kulturom i svakodnevnim životom. Utoliko je teže prihvatljiva podjela na kulturne pokrete (kao nepolitičke) i političke pokrete (kao nekulturne, odnosno neutralne u odnosu na kulturu).

Pre bi moglo da se kaže da je svaki kulturni pokret istovremeno i politički, kao što je i svaki politički pokret i pokret određene kulturne orijentacije. Drogim rečima, može se tvrditi da je svaki društveni pokret na određeni način i politički i kulturni pokret. To pogotovu važi za savremeno društvo i nove društvene pokrete, koji su istovremeno i pokreti „kulturnog raskida” i pokreti „nove politizacije”.

Teza da novi društveni pokreti znače neku vrstu „kulturnog preloma” često se dokazuje pomoću tzv. „generacijskog jaza” (kao što to pokazuje i Kaspar Maase u svom prilogu). Činjenica je da su novi društveni pokreti socijalno utemeljeni prvenstveno u mladoj generaciji. Mlade generacije rođene i školovane u uslovima „društva izobilja” nisu iskusile tegobe posleratne obnove i nisu u toj meri vezane za bazični konsenzus koji je nekoliko decenija amortizovao socijalne sukobe i obezbeđivao prosperitetni razvoj zapadnih industrijskih društava. S druge strane, mnogi iz mlade generacije su još krajem šezdesetih godina doživeli prva iskustva i vatreno krštenje u studentskom pokretu i širokom generacijskom buntu mladih, koji je izneo na videlo prve masovne socijalne napetosti i sukobe „države blagostanja”.

Istraživanja, takođe, pokazuju da najveći deo aktivista novih pokreta pripada generacijama mlađim od 35 godina. Tako isto, ne iznenađuje nas ni podatak da preko polovine birača stranke „zelenih” u Zapadnoj Nemačkoj ima ispod 30 godina.

No, postojanje generacijskog jaza i njime uslovljenog kulturnog preloma, ne znači još i potvrdu teze o depolitizaciji novih pokreta. Praksa novih društvenih pokreta nedvosmisleno potvrđuje mogućnosti prevazilaženja dileme: kulturni raskid ili nova politizacija. Za potvrdu toga biće dovoljno da napravimo kratak uvid u iskustva dva pokreta: studentskog, koji obeležava početak uspona novih pokreta, i ekološkog, koji je po mnogo čemu paradigma novih društvenih pokreta.

Mada je kratko trajao, studentski pokret i generacijski bunt mladih uopšte iz šezdesetih godina značio je i vrstu kulturnog otpora i oblik novog političkog aktivizma. Bekstvom iz „potrošačkog društva” mladi su doveli u pitanje vladajući i nametnuti sistem potreba — zauzimajući prezriv odnos ne samo prema svetu potrošnje, nego i prema svetu proizvodnje i produktivističkom načelu kapitalizma. Kroz „hipi” i slične pokrete mladi su atakovali na čitav sistem kulturnih vrednosti i obrazaca građanskog društva: životom u komunama pokazali su da su klasični brak i porodica u dubokoj krizi; novim oblicima ponašanja, izgledom i modom menjali su ustaljene predstave o odnosima među polovima i standarde komuniciranja među ljudima uopšte. Istovremeno, međutim, studentski pokret je bio vrlo snažno politički angažovan — protiv rata Amerikanaca u Vijetnamu, kao i u prilog radikalnih reformi u sistemu obrazovanja.

Tačno je da su praktični politički dometi studentskog pokreta bili vrlo skromni, ali njegov značaj ne treba meriti samo po tome koliko je stvarno uspeo da promeni društvo, već pre svega po tome šta je pokazao i inicirao, najavio i otvorio. Dva se, u tom smislu, momenta čine posebno značajnim:

prvo, svest o potrebi da se podvrgnu radikalnom preispitivanju mnogi sadržaji i oblici svakodnevnog života (naročito je značajno dovođenje u pitanje uobičajenih predstava i kulturnih obrazaca o uspehu u životu, karijeri, sticanju imovine i bogaćenju, o sadržaju i smislu življenja);

drugo, iskustvo društvenih borbi koje su vođene za promene na univerzitetima, za demokratizaciju obrazovanja i postojećeg školskog sistema.

Praksa ekološkog pokreta takođe pokazuje tesnu povezanost kulturnog osporavanja i političke akcije. Ekološki pokret je nastao kao izraz svesti i potrebe za jednom vrstom civilizacijskog preloma u odnosu čoveka i društva prema prirodi. Istovremeno se pokazalo da je moguća politizacija širokog kruga ljudi na drugačijim osnovama od dosadašnjih.

Ekološki pokret je alternativni društveni pokret ne samo po motivima nastanka i osnovnim ciljevima, već i po svojim stavovima o mnogim značajnim društvenim pitanjima, kao i po metodama borbe za te svoje stavove. To je pokret koji oštro kritikuje rasipnički odnos razvijenog industrijskog društva prema prirodi, a preko toga ima manje ili više oštar kritički stav prema postojećem poretku u celini. Pokret se zalaže za decentraliza-

ciju društva i neku vrstu „ekološkog socijalizma“ (samoupravnog i emancipovanog), traži korenite promene u stambenoj politici, obrazovanju i zdravstvu. Pokret je takođe vrlo oštro protiv svakog naoružanja, a naročito nuklearnog (otuda je tesno povezan sa antinuklearnim pokretom za mir), a protivi se, takođe, i iskorišćavanju zemalja „trećeg sveta“.

Sve je očiglednije da ekološki pokret od protestnog prerasta u aktivan politički pokret, što ilustrativno potvrđuju poslednja iskustva političkih borbi u Saveznoj Republici Nemačkoj. Činjenica da ekološki pokret beleži prve uspehe na klasičnoj političkoj sceni, mađa nastoji da izmeni klasičnu formulu političkih stranaka, vrlo je rečita i indikativna.

Antitehnokratski karakter novih pokreta

Stav da novi društveni pokreti osporavaju tehnokratsku dominaciju najdetaljnije i najargumentovanije je obrazložio Alain Tourain. Teorijski značaj i širina uticaja njegovih teza iziskuju da se posebno osvrnemo na njegovu koncepciju društvenih pokreta.

Svoju analizu društvenih pokreta Tourain temelji na razlikovanju tri osnovne etape u razvoju novovekovnog društva, smatrajući da svakoj etapi odgovara i osoben tip društvenog pokreta. On tako razlikuje: građanski pokret za prava i slobode čoveka koji je imao centralnu ulogu u trgovačkom društvu; radnički pokret kao najvažniji pokret u industrijskom društvu; i antitehnokratski pokret koji ima presudnu ulogu u postindustrijskom društvu.

I kao što je, po njemu, sloboda bila ulog borbi podjarmljenih u trgovačkom društvu, a društvena pravda ulog radničkih borbi u industrijskom društvu, tako je samoupravljanje (shvaćeno kao pravo na vlastiti način života i ostvarenje kontrole ljudi nad društvenim samodelovanjem) glavni ulog novih društvenih pokreta i antitehnokratskih borbi u postindustrijskom društvu. Polazni stav Tourainove koncepcije je ideja o samoproizvodnji društva (sociologija je, za njega, proučavanje rada društva na sebi samom). Delovanje (akcija) je izuzetno važna kategorija njegove analize, a društveni odnosi (koji su za njega odnosi moći) tvore društveno polje unutar koga se odvijaju društvene borbe (sukobi). Glavni cilj društvenih sukoba je nastojanje društvenih snaga (aktera, društvenih pokreta) da ostvare odluču-

juću ulogu u društvenom samodelovanju, odnosno presudnu kontrolu nad istoricitetom. Pod istoricitetom podrazumeva rad, institucije i prakse, način spoznaje, način investiranja i kulturni model društva. Istoricitet je neodvojiv od klasnih odnosa. Klase su, pak, akteri koji sudeluju u borbi za obezbeđivanje kontrole nad istoricitetom. Na taj način Tourain dolazi do definicije društvenih pokreta kao organizovanog kolektivnog delovanja putem koga se u određenoj konkretnoj istorijskoj celini klasni akter bori za društveno rukovođenje istoricitetom.

Zbog toga Tourain ocenjuje da društveni pokreti nisu marginalna suprotstavljanja poretku — već centralne snage, koje se među sobom bore za odlučujuću ulogu u samoproizvodnji društva. Mišljenje da društveni pokreti nemaju marginalni karakter i značaj čini se dosta osnovanim. Utoliko se, međutim, čini manje opravdanom jedna druga Tourainova tvrdnja — tvrdnja da društveni pokreti nisu znak krize i napetosti društvenog poretka. Istorijsko iskustvo potvrđuje da se pojava i uspon društvenih pokreta ili najava ili manifestni oblik krize društvenog poretka koji je u pitanju.

Za Touraina je društveni pokret dvostruki odnos: prema protivniku protiv koga se bori, i prema ulogu za koji se bori. Tri su, po njemu, bitna obeležja društvenog pokreta: (1) načelo identiteta (tj. u ime koga), (2) načelo suprotnosti (tj. protiv koga), i (3) načelo totaliteta (odnosno na kom se terenu borba odvija).

Značajna su još dva Tourainova zapažanja o društvenim pokretima. Prvo, da je društveni pokret osoben, ali i najznačajniji tip društvene borbe, u kojoj sukob mora da se odnosi na društveni problem koji se tiče celine društva (upravo to omogućava da se društveni pokreti razlikuju od, recimo, grupa za pritisak). Drugo, ne postoji društveni pokret bez negativne dimenzije (poricanja, neprihvatanja, revolta), ali ni društveni pokret koji bi bio na nju sveden. Značaj ovog upozorenja Tourain objašnjava na sledeći način. Snaga isključivo usmerena na razaranje poretka može samo da otvori put novoj rukovodećoj klasi ili novoj državnoj vlasti. Obrnuto, društveni pokret bez snage negacije svodi se ubrzo na instrumentalizovani sukob, na borbu za uticaj između interesnih grupa unutar predstavničkog političkog sistema.

Tourainova analiza društvenih pokreta razlikuje se od marksističkog stanovišta u nekoliko značajnih tačaka. On sam, definišući svoju teorijsku poziciju kao postmarksističku, posebno ističe sledeće dve razlike.

(a) Pomeranje težišta društvenih sukoba sa sukoba između kapitala i najamnog rada u fabrici na sukobe između vladajućih aparata i alijeniranih korisnika. Klasnu borbu shvata kao društvenu borbu. Za razliku od klasne vladavine u industrijskom društvu zasnovane na vladavini organizacijom proizvodnje, u programiranom društvu vladavina se obezbeđuje upravljanjem informacijama i kontrolom organizovanja društvenog života. Otuda osnovno delovanje društvenih pokreta nije usmereno prema državi i vlasti, već prema društvenom protivniku.

(b) Društveni pokreti nisu samo društveno konflikt-ni nego i kulturno usmerena ponašanja, koja se ne mogu svesti samo na ispoljavanje objektivnih protivrečnosti vladajućeg sistema.

Jedna od slabih tačaka u Tourainovoj koncepciji društvenih pokreta je njegov odnos prema radničkom pokretu. Mada u izvesnoj meri menja stavove iz jednog rada u drugi, za Touraina radnički pokret u osnovi nema više snage da osporava celinu društvenog poretka. U tekstu koji objavljujemo on ublažava svoju ocenu iz prethodne knjige (*Glas i pogled*, 1979), u kojoj je tvrdio da u današnjem postindustrijskom društvu radnički pokret doživljava svoj suton, a da na njegovo mesto stupaju novi društveni pokreti. Ovde pak izričito kaže da „onaj ko ne bi osećao više nikakvu vezu sa radničkim pokretom, teško da bi mogao da bude solidaran sa novim društvenim pokretima”.

Diskutabilna je i njegova teza da društveni pokret nije nužno stvaralac modernijeg i naprednijeg društva od onog protiv koga se bori. Za njega, jednostavno, društveni pokret se bori u jednom kulturnom polju za drugo, alternativno društvo. Za utvrđivanje odnosa između ta dva društva (starog i novog) ne može se, po Tourainu, primeniti kategorija prevazilaženja, već kategorija alternative. Jedan deo ove teze je prihvatljiv, jer društvena promena ne mora uvek da bude i progres, kao što, uostalom, ni svaki društveni pokret ne mora *a priori* da bude napredan (naprotiv, dobro je poznato da postoje i vrlo nazadni, reakcionarni društveni pokreti sa retrogradnim dejstvom na društveni razvoj):

Očigledno da Tourain, pod uticajem francuske strukturalističke škole, radije koristi pojam transformacije za prelazak jednog društva u drugo, nego pojmove krize, revolucije i slično. No primedba koja se može uputiti Tourainu odnosi se na unutrašnju protivrečnost njegovih sopstvenih teorijskih stavova. On, naime, jednom

tvrdi da se društveni pokret unutar datog društva bori za drugo, alternativno društvo. Drugi put, međutim, izričito kaže da se društveni pokret rađa i umire sa društvom kome pripada. Ako se prihvati drugi stav, onda se na društvene pokrete ne može gledati kao na subjekte transformacije postojećih društava, a njihova ključna odlika — društvena borba, gubi smisao. Njegova teorijska koncepcija teško bi mogla da prihvati činjenice na koje nas upućuje realnost dosadašnjeg istorijskog razvitka i socijalnih sukoba, a koje govore u prilog tezi da novi društveni pokreti vode borbu za novo društvo u krilu starog, i na socijalnim pretpostavkama koje su već stvorene, ili se, i njihovim delovanjem, stvaraju.

Ostaje, međutim, činjenica da su Tourainove teorijske analize, kao i njegova empirijska istraživanja novih društvenih pokreta, nezaobilazni u raspravi o ovom fenomenu. Posebno je značajno što on u novim društvenim pokretima otkriva antitehnokratsko usmerenje i što ukazuje da u savremenim sukobima između tehnokrata i javnosti novi pokreti postaju, kako on kaže, instrumenti pretakanja kulturnog osporavanja u socijalnu i političku borbu. U prilogu koji objavljujemo u ovom broju, Alain Tourain ubedljivo pokazuje evoluciju svesti i društvenog angažmana u tri ključne tačke: prerastanje feminizma u pokret žena; promenu odbrane regije i nacionalne tradicije u pokret za autonomni regionalni razvoj i nacionalnu emancipaciju; transformaciju straha i otpora od upotrebe nuklearne energije u borbu protiv nuklearne vlasti („dominacije nukleokrata”). I, kao što sam kaže, u sva tri slučaja odvija se paralelan i skoro istovetan prelaz od akcije za odbranu, preko osporavanja vlasti, do afirmacije identiteta i odbijanja odnosa dominacije.

U potrazi za individualnim i kolektivnim identitetom

Duboka kriza sistema vrednosti, na jednoj strani, i snažna tendencija da aparati javne vlasti u potpunosti zagospodare sferom privatnog života, na drugoj, dovode do masovnih pojava gubljenja ili ugrožavanja osećaja ličnog i kolektivnog identiteta u savremenim društvima.

Kriza braka, porodice i drugih oblika svakodnevnog života pojačava razaranje privatnosti kao mesta stvaranja i potvrđivanja ličnog identiteta. Osećaj sve veće bespomoćnosti pojedinaca u odnosu na institucije i mehanizme odlučivanja izražava otuđenost i sve veći jaz iz-

među pojedinca i društva. Svest o pripadnosti određenoj društvenoj zajednici, i druge odlike kolektivnog identiteta, ozbiljno su ugrožene. Frustracije, nelagoda, osećaj besmisla postaju pravila masovnog društva.

Država blagostanja, stvarajući i prožimajući društvenu svakodnevicu sve gušćom mrežom institucija koje regulišu, zbrinjavaju, nadziru, kontrolišu, zabranjuju ili prete — postaje država bezbednosti i totalne kontrole nad individuumom. Ličnost postaje kompjuterska brojka, zanemarljiva stavka u strateškim zamislama sve anonimnijih štabova tehničkih, vojnih, finansijskih, medicinskih i socijalnih eksperata.

S druge, pak, strane, opojno dejstvo potrošačke psihologije (što više raditi da bi se što više zaradilo, da bi se, opet, što više potrošilo za ono što sve kraće traje i što je sve manje korisno) ozbiljno je umanjeno zbog teške ekonomske krize. Milionska armija nezaposlenih, najvećim delom sastavljena od pripadnika mlade generacije, gubi radnu i stvaralačku vezu sa društvom, a time i svoju perspektivu.

U situaciji raskida između individualnih životnih planova i društvene perspektive počinje sve masovnija potraga za ugroženim ili izgubljenim ličnim i kolektivnim identitetom. Novi društveni pokreti, bar jednim svojim delom, predstavljaju odgovor na potrebu ljudi da povrate ili uspostave identitet svoje ličnosti.

Otuda nije čudno što su u protekle dve decenije nicali, kao pećurke posle kiše, različite grupe koje praktikuju alternativne oblike življenja i time olakšavaju svojim pripadnicima pronalaženje sopstvenog ja i stvarnog opštenja sa ostalim članovima zajednice.

Ponekad te grupe imaju karakter regresivnih utopija — kao što je to slučaj sa nekim vrstama religioznih sekti, fundamentalističkih i mističko-asketskih grupa. Povremeno se javljaju i oblici radikalnog ekstremizma sa opredeljenjem za direktnu nasilnu akciju — kao što je to bilo sa talasom levog terorizma, koji je zahvatio neke zemlje Zapadne Evrope krajem sedamdesetih godina. Vrlo je izražena i težnja da se osnova ličnog identiteta traži u sopstvenom telu (pokreti nove seksualnosti, rekreativni i slični pokreti). Postoji i tendencija geotiziranja pojedinih alternativnih grupa (izolovanja od šire društvene zajednice i potpunog bekstva u „privatno“), kao što je to kod nekih vrsta komunitarnih sekti.

U vrlo zanimljivom tekstu D. Moberga dat je lep pregled čitave panorame alternativnih pokušaja u Sjedinjenim Državama, od potrošačkih kooperativa, komuna, bes-

platnih bolnica, alternativnih medija, slobodnih škola, do alternativnih načina proizvodnje. Svim tim nastojanjima zajednička je deviza „preuzmimo život u svoje ruke“.

Potvrdu teze da novi pokreti izražavaju traganje za izgubljenim ili novim identitetom nalazimo i u praksi savremenog feminističkog pokreta. Neofeministički pokret je jedan od najznačajnijih savremenih društvenih pokreta, koji je i započeo svoj uspon pod devizom „lično je političko“. Smisao tog slogana je dvojak. S jedne strane u kritičkom otporu društvenoj praksi koja ženu zadržava samo u getu privatnog, porodičnog života. A s druge strane, u poruci da je vladajuće shvatanje i praktikovanje politike suviše usko da bi ponelo sav teret novih ličnih potreba ali i kreativnosti individue. Savremena politička praksa vrlo često kastrira individualno stvaralaštvo. Otuda je neofeministički pokret ne samo anti-patrijarhalan, nego i antiautoritaran, antihijerarhijski i antiliderski usmeren.

* * *

Zaključicu ovaj kratki uvodni tekst sa nekoliko sumarnih stavova kojima se ukazuje na bitne odlike novih društvenih pokreta.

Novi društveni pokreti nisu marginalne društvene pojave, već oblici društvene borbe i socijalnog angažmana, koji zasecaju u same osnove postojećeg poretka i nose težnju za kvalitativnom promenom postojećeg stanja stvari. Njihov alternativni karakter suštinski je povezan sa njihovim značajnim emancipatorskim potencijalima. Oni su jedan od odgovora na društvenu krizu i oblik traganja za identitetom ličnosti i zajednica. Mada, po pravilu, nisu direktno orijentisani na klasičnu političku akciju i osvajanje političke vlasti, njihovo delovanje je odgovor na nastojanje vlasti da osvoji svakodnevni život. Autonomnost, solidarnost, samoupravnost, nezavisnost, samosvojnost su bitne odlike novih društvenih pokreta. Njihova zajednička karakteristika je odbacivanje posredovanja, predstavnštva i hijerarhije. Oni nisu samo prolazni oblik socijalnog protesta, već najava dubljeg kulturnog raskida, uz istovremeno nuđenje novih oblika i sadržaja politizacije i socijalnog angažmana. Njihov odnos prema radničkom pokretu, kao i odnos radničkih organizacija prema novim društvenim pokretima beleži uspon — od uzajamnog nepoverenja i rezervi, do zajedničke saradnje i obostranog uticaja.

Prilozi koje objavljujemo u ovom broju časopisa *Marksizam u svetu* odslikavaju samo jedan manji deo široke i vrlo bogate panorame koju sačinjavaju praksa, koncepti i teorijski uvidi o novim društvenim pokretima. Problematika nekih vrlo značajnih savremenih pokreta predstavljena je samo sa po jednim prilogom (neofeministički pokret, jer je jedan od prethodnih brojeva bio posvećen ženskom pitanju,* kao i antinuklearni pokret, odnosno pokret za mir, kome će biti posvećen jedan od narednih brojeva našeg časopisa). Naravno, potpuniji uvid u iskustva savremenih društvenih pokreta iziskivao bi mnogo više prostora od raspoloživog.

*) Vidi, *Marksizam u svetu*, 8—9, 1981. — *Prim. red.*

Tom Bottomore

DRUŠTVENI POKRETI, PARTIJE I POLITIČKA AKCIJA

Pri analiziranju političke akcije — tj. borbi za vlast — najpre treba da posmatramo aktivnosti društvenih grupa, pre nego aktivnosti pojedinaca, mada se, pri izučavanju specifičnih situacija, uticaj određenih pojedinaca može uzeti u obzir. Prvi korak u toj analizi je razlikovanje raznovrsnih načina na koje se društvene grupe mogu uključiti u politiku, kao i prirode datih grupa. Jasno je da postoji velika raznolikost, od sporadičnih protesta, nereda i pobuna, ili *coups d'état*, do stalnijih aktivnosti organizovanih političkih partija, grupa za pritisak ili politiziranih oficira; ali, ja smatram da se većina ovih pojava može svrstati u dve opšte kategorije, o kojima ću govoriti kao o „društvenim pokretima” i „organizovanim političkim formacijama”.

Od šezdesetih godina, kada je jedan broj društvenih pokreta — među njima studentski pokret, različiti nacionalni i etnički pokreti, kao i ženski pokret — postao izuzetno aktivan u političkom životu, sociolozi su posvetili mnogo više pažnje takvim oblicima političke akcije — koji se mogu uzeti ne samo kao osnova ili kontekst za razvoj organizovanih političkih aktivnosti već i kao svojevrsne političke snage koje postoje uporedo sa partijama i protestnim grupama, a nekada i u sukobu sa njima. Društveni pokret možemo, u grubim crtama, definisati kao kolektivni napor u pravcu pokretanja ili opiranja promeni u društvu, čiji jedan deo on sačinjava;¹ ali ovu

¹ Ova definicija je prerađena odredba Ralpa H. Turnera i Lewisa M. Killiana iz *Collective Behaviour*, drugo izdanje

tvrdnju potrebno je na izvestan način bliže odrediti, ako želimo da zadržimo jasnu razliku između pokreta i partije. Jedan od načina jeste isticanje manje organizovanog karaktera pokreta — u kome ne mora biti redovnog članstva, ili članstva koje se može lako identifikovati (nema partijske knjižice ili članarine), pokreta koji nema nikakvo sedište ili profesionalne kadrove. Pripadništvo pokretu je više stvar prihvatanja određenih društvenih pogleda ili doktrina što se izražava u svakodnevnoj političkoj raspravi i u spremnosti da se učestvuje u povremenim aktivnostima, kao što su demonstracije ili „protestni skupovi”. Takođe se može tvrditi sledeće: organizovane političke formacije, kao što su partije, direktno se uključuju u borbu za vlast, nastojeći da zadrže ili osvoje određenu političku jedinicu; međutim, društveni pokreti deluju difuznije, a ako imaju uspeha, stvaraju uslove za promenu politike ili režima, dovođenjem u pitanje legitimnosti postojećeg političkog sistema (delom ili u celini), stvaranjem različitih klima mišljenja, i predlaganjem alternativa.

Razlika između pokreta i partije, ili druge organizovane grupe, vidi se i u činjenici da pokreti širokih razmera pokazuju tendenciju da se u njihovom krilu stvore razne, više-manje, direktne političke grupe, što se desilo sa radničkim pokretom u devetnaestom veku; sledstveno tome, političku akciju treba jednim delom shvatiti kao odnos šireg pokreta i raznih organizovanih grupa. U marksističkoj misli i praksi, ovaj odnos postavljen je kao odnos između klase i partije, i od kraja devetnaestog veka, bio je predmet oprečnih mišljenja, koja su ispoljavana na najrazličitije načine, od Michelsovih razmišljanja o „gvozdenom zakonu oligarhije” do Lenjinove koncepcije o boljševičkoj partiji, koju je teoretski obradio Lukacs,² pa do nedavnih „pluralističkih” određenja evrokomunizma.

/Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1972, str. 246/. Većina opštih studija o društvenim pokretima nudi slične definicije, mada sa nekim razlikama u tome šta naglašavaju. Jedna od prethodnih vrednih studija jeste studija Rudolfa Heberlea, *Social Movements*, /Appleton-Century-Croft, New York, 1951/, u kojoj se tvrdi da „pokret” označava „... komešanje među ljudima, nemir, kolektivni pokušaj da se dostigne zamišljeni cilj, a naročito promena u određenim društvenim institucijama” /str. 6/ i suprotan je partiji ili grupi za pritisak, jer, iako „među njihovim članovima ima i izvesnih grupa, koje su formalno organizovane, pokreti kao takvi nisu organizovane grupe” /str. 8/.

² Posebno videti ogled „Klasna svijest” u Lukácsevoj *Povjesti i klasnoj svijesti*, Naprijed, Zagreb, 1977. O klasi i partiji

Pošto smo ustanovili razliku između društvenih pokreta i organizovanih političkih formacija i naveli za početak karakteristike društvenih pokreta, neće biti odveć teško sastaviti tipologiju takvih pokreta kao što je to pokušao izvestan broj autora,³: po njihovoj veličini (broj pripadnika), po njihovom opsegu (lokalni, nacionalni, međunarodni), po trajanju, zatim po ciljevima delovanja (specifični ili opšti, upravljani ka preobražaju pojedinaca ili nadindividualnih sistema), itd.⁴ Ali, ako takve klasifikacije mogu ponekad biti korisne pri empirijskim istraživanjima, čini mi se da one neposredno ne obuhvataju razmatranje najvažnijih pitanja, a to su pitanja koja se tiču značaja društvenih pokreta u procesu reprodukcije i preobražaja ukupnih društvenih sistema. Drugim rečima, te klasifikacije ne daju neki krupniji doprinos *teoriji* o društvenim pokretima.

Ako priznamo da su društveni pokreti u suštini pojava savremenog društva, možemo shvatiti kako takvu teoriju treba izgraditi. Izraz je kao takav ušao u opštu upotrebu u Zapadnoj Evropi početkom devetnaestog veka, a jedna od prvih sistematskih rasprava može se naći u knjizi Lorenza von Steina *Istorija društvenog pokreta u Francuskoj, od 1789. godine do današnjih dana*,⁵ gde je društveni pokret opisan kao borba za veću društvenu samostalnost koja kulminira u klasnoj borbi proletarijata. Steinova knjiga je možda uti-

videti i raspravu u delu Ralpa Milibanda, *Marxism and Politics* /Oxford University Press, 1977/, poglavlje 5.

³ Dobar primer je poglavlje „A Classification of Social Movements” u: David F. Aberle, *The Peyote Religion Among the Navaho* /Aldine Publishing Co., Chicago, 1966, str. 315—33/, gde je društveni pokret definisan u izvesnom smislu na drugačiji način, kao „organizovani pokušaj grupe ljudi da ostvare promenu, uprkos otporu drugih ljudi”, i razlikuje se od čisto individualnih napora, od akcija rulje, i od tehnološke promene /koja je upravljena ka materijalnom svetu/; a takvi pokreti se onda klasifikuju po *količini* promene /ukupni ili parcijalni/ i *mesu* promene /preobražaj pojedinaca ili nekih nadindividualnih sistema/.

⁴ Moguće je načiniti detaljnu tipologiju društvenih pokreta uz upotrebu petnaest kriterija klasifikacije svih društvenih grupa, koju je izneo Georges Gurvitch, *La vocation actuelle de la sociologie*, /Presses Universitaires de France, Paris, 1950, t. I/, poglavlje 5, „Typologie des groupements sociaux”.

⁵ Delo je objavljeno 1842. pod nazivom *Socialism and Communism in Present Day France*; treće, veoma prošireno izdanje pojavilo se 1850. g. /Bidminster Press, Totowa, NJ 1964/.

cala na prvobitnu formulaciju Marxove koncepcije proletarijata u kapitalističkom društvu.⁶ Bez obzira da li je to tačno, ta knjiga je nesumnjivo veoma jasno i upečatljivo izrazila ideje o značajnim političkim pitanjima, ideje koje su bile široko rasprostranjene u evropskim društvima devetnaestog veka; zahvaljujući tome, društveni pokret se umnogome poistovećivao, naročito u Nemačkoj, sa radničkim pokretom. Svakako, poistovećivanje nije bilo potpuno, jer kao što smo videli, Tocqueville je pridavao već značaj demokratskom pokretu, koji je nadahnjivala i podržavala srednja klasa, a ne radnička klasa, ali je uticaj radničkog pokreta stalno rastao i u široj razmeri predstavljen je kao nastavak demokratskog pokreta, o čemu svedoči izraz 'društvena demokratija'.

Bez obzira na takve razlike, u svakom slučaju, opšte je priznato da, u ovom ili onom obliku, veliki broj ljudi, u postrevolucionarnim društvima Evrope i Severne Amerike, počinje aktivno i svesno da učestvuje u izgradnji i obnovi svojih društava. Ovu istorijsku situaciju možemo opisati kao početak masovnih pokreta, među kojima se, krajem devetnaestog veka, pojavio radnički pokret, kao paradigma društvenog pokreta. Od tog vremena, prvo u Evropi i Severnoj Americi, a zatim u ostalom delu sveta, razvio se veliki broj društvenih pokreta. To su bili nacionalni pokreti u centralnoj i jugoistočnoj Evropi, a kasnije u kolonijama; ženski pokreti, koji su se u početku borili za pravo glasa; omladinski pokreti; i mnoštvo manjih, užih pokreta, koji su se zalagali za posebne ciljeve. U isto vreme, radnički pokret nastavio je da napreduje i rađa mnoštvo novih organizacija u nacionalnim i međunarodnim razmerama.

Na temelju ovog istorijskog iskustva savremenih društvenih pokreta, i uz pomoć koncepcija koje su uvedene da bi se oni shvatili, sociolozi i istoričari su proučavali pokrete u drugim društvima, koji su bili slični, mada uži: na primer, hiljadugodišnje pokrete,⁷ se-

⁶ Videti studiju S. Avineria: *The Social and Political Thought of Karl Marx*, (Cambridge University Press, 1972), str. 53—5.

⁷ Videti: Vittorio Lanternari, *The Religions of the Oppressed* (Alfred A. Knopf, New York, 1963), gde je dat pregled mesijanskih pokreta među plemenima, naročito u kontekstu kolonijalne vladavine; i N. Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, drugo prošireno izdanje (Oxford University Press, 1970).

oske bune,⁸ akcije 'gomila' i 'rulja'.⁹ Vrednost ovakvih istraživanja je u tome što ona jednostavno pokazuju sveprisutnost političke akcije naroda koja može biti difuzna, epizodna, bez jasno formulisane doktrine, ili se može izražavati uglavnom u religioznom i kulturnom vidu, ali koja uvek daje matricu iz koje se može u povoljnim okolnostima pojaviti politička organizacija.

Pa ipak, razlike između pokreta te vrste /koji su ponekad nazivani 'prepolitički' / i savremenih društvenih pokreta ostaje ogromna; naime, ovi potonji postoje u širim razmerama i neposrednije su uključeni u politički sukob, pod uticajem su mnogo strožih i razrađenijih ideologija, a po pravilu imaju postojaniji i manje prolazan karakter. Njihov specifičan značaj je u tome da čine odlučujući element u onome što se nazivalo 'samoprodukcijom' savremenih društava. Prema toj koncepciji, društva su sebe počela sagledavati "... kao rezultat društvene akcije, odluka ili transakcija, dominacije ili sukoba"¹⁰. U tom procesu samostvaranja, društveni pokreti predstavljaju snagu koja se bori sa uspostavljenim sistemom istorijske akcije, i teži da skrene razvoj društva na drugi kolosek.¹¹

Ideja o inovatorskoj snazi pokreta svakako dolazi većim delom zahvaljujući događajima iz šezdesetih godina, kada se sasvim iznenada pojavila široka lepeza pokreta koji su izražavali snažno nezadovoljstvo i suprotstavljanje postojećem društvenom i političkom poretku. Posle toga su usledile dve decenije konsolidovanja 'stabilnih demokratija' u zapadnom kapitalističkom svetu, i do navodno 'stabilnih autokratija' u socijalističkom sve-

⁸ Videti: E. J. Hobsbawn, *Primitive Rebels*, treće izdanje (Manchester University Press, 1971), i Eric R. Wolf, *Peasant Wars of the 20th Century* (Harper & Row, New York, 1970), kao i studije o prethodnim značajnim seoskim bunama, kao što je seljački rat u Nemačkoj.

⁹ Videti: George Rude, *The Crowd in History* (John Wiley, New York, 1964). — Autor primećuje da je ozbiljno istraživanje društvenih pokreta skorašnjeg datuma, i da je sve doskora veoma raširen bio pogled vladajuće klase o tome da su pobune i ustanci prosto rezultat 'zavere'.

¹⁰ Alain Touraine, *The Self-Production of Society*, (Chicago University Press, Chicago, 1977), str. 1.

¹¹ Touraine pod društvenim pokretima podrazumeva "sukob predstavnika društvenih klasa", ali to je suviše usko gledište. Svakako, klase su glavni izvor društvenih pokreta, a radnički pokret je, sve do danas, ostao primer sveobuhvatnog, inovatorskog, revolucionarnog pokreta; ali postoje i druge vrste društvenih pokreta, te je, čini se, nemoguće sve te pokrete svesti — na primer, ženski pokret, ili nacionalne pokrete — na klasni pokret, a da se ne načini ozbiljno iskrivljavanje smisla.

tu Istočne Evrope, kao i do pojave 'trećeg sveta' (uključujući mnoge nove nezavisne države), što je većina zapadnih politikologa shvatila kao početak procesa postepene „modernizacije” i „industrijalizacije”. Glavni element u tom pokretu, bio je studentski pokret. Mada su studenti postali nezavisno aktivni u političkom životu širom sveta — u Istočnoj Evropi, i u 'trećem svetu', isto kao i na Zapadu, — glavni izraz osobene radikalne doktrine i oblika političke akcije, koji je u velikoj meri postao model za celokupni međunarodni pokret, može se naći u SAD (u udruženju „Studenti za demokratsko društvo” — SDS).¹²

SDS je imao skroman početak, 1959. godine; bila je to obnovljena omladinska sekcija starog Saveza za industrijsku demokratiju (League for Industrial Democracy), ali je ubrzo počeo da se razvija kao deo opšteg poroda radikalnih ideja i pokreta u okviru nove levice, a naročito kroz učesće studenata u pokretu za građanska prava. Njihov prvi manifest, Port Huron Statement, lansirao je ideju 'participatorne demokratije', koja je prevedena u političku praksu u okviru projekata zajedničkih akcija, a zatim, u različitim oblicima direktnih akcija na univerzitetima (početak toga obeležen je osnivanjem Pokreta za slobodu govora na Berkliju, 1964. godine) i protiv rata u Vijetnamu. Članstvo SDS brzo je raslo i od 4.000 u 1965. godini, dostiglo je nekih 100.000 članova, tri godine kasnije. Tokom celog tog perioda imali su mnogo veći broj pristalica, koje su se na neki način poistovećivale sa „pokretom”.

Vrhunac studentskog pokreta, u Evropi, kao i u SAD, dostignut je 1968. godine, i najdramatičnije obeležen majskim revoltom francuskih studenata koji je na kratko podržavao veliki deo radničkog pokreta.¹³ Posle toga, pokret je počeo skoro svuda da opada, većim delom kao rezultat represivnih mera, uključujući i takve akcije kao što je sovjetska vojna okupacija Čehoslovačke, De Golova pretnja da će upotrebiti francusku armiju u građanskom ratu, i opšti napad radikala, naročito u SAD i Zapadnoj Nemačkoj (gde su policijska saslušanja i izbacivanja iz javne službe, onih pojedinaca koji su povezani sa radikalnim organizacijama, nastavljena sve

¹² Radi detaljnijeg uvida u istorijat pokreta koji sadrži i mnogobrojne dokumente, videti: Kirkpatrick Sale, *SDS* (Vintage Books, New York, 1974).

¹³ Među mnogobrojnim analizama ovih događaja, naročito videti: Alain Touraine, *The May Movement* (Random House, New York, 1971), i Alfred Willener, *The Action-Image of Society* (Tavistock Publications, 1970).

do današnjih dan). Studentski pokret nije bio jedini koji je stradao na taj način; crnački pokret u SAD, naročito kada je poprimio svoj revolucionarni oblik, Crni Panteri (Black Panther Party), nasilno je ugušen, a u Latinskoj Americi demokratski i radikalni pokreti su razoreni, a uvedene su vojne diktature, često uz američku pomoć, pre svega u Čileu.

Kao i radnički pokret u periodu svog formiranja — poput čartizma, ili prvih sindikata, ili utopijskih zajednica — društveni pokreti šezdesetih godina bili su oslobodilački pokreti, koji su tragali za odgovarajućom doktrinom i načinom političke akcije, kako bi se borili protiv najopresivnijih obeležja društava, u kojima su se razvili. Stoga su ti pokreti upravili svoje aktivnosti u različitim pravcima: protiv kolonijalne vladavine, protiv dominacije spoljnih ekonomskih sila, protiv vladavine feudalno-vojnih elita, zatim protiv etničke podređenosti, potčinjenosti žena, ili protiv vladavine društvom krutog, centralizovanog i birokratskog aparata.

Malo je verovatno da će sadašnje slabljenje ovih pokreta biti dugotrajno; naime, uslovi protiv kojih su se oni borili još postoje i još ih treba promeniti. Štaviše, neki od pokreta su nastavili da se razvijaju, mada na manje dramatičan način; neki nacionalni i separatistički pokreti postali su jači, kao oni u Škotskoj i Kvebeku, a i ženski pokreti imaju sve veći uticaj, mada su daleko od toga da ostvare svoje šire ciljeve.

Politička apatija, koja je zapažena u mnogim zemljama, a naročito u Britaniji, sredinom sedamdesetih godina, sama po sebi bila je, na izvestan način, pokazatelj nestabilnosti postojećih političkih režima, jer je izražavala razočaranje u pogledu uspostavljenih političkih organizacija i njihove politike. Štaviše, to razočaranje nastavilo je da poprma aktivnije oblike. Došlo je do značajnih političkih pokreta i promena u Španiji, Portugaliji i Grčkoj, dok je u Francuskoj i Italiji počeo da raste uticaj moćnog socijalističkog pokreta; a u svim tim političkim akcijama, jako se oseća uticaj pokreta prethodne decenije, upravo kao i u omladinskim delovima socijaldemokratskih partija u evropskim zemljama. Međutim, to ne znači da sada postoji jaka sklonost ka novim eksperimentima u političkoj akciji koja bi imala razmere one iz šezdesetih godina. 'Samoproduženje' društva, koje uključuje masovnu participaciju njegovih članova, složen je i težak poduhvat, koji možda zahteva živahnije i optimističnije raspoloženje od onog koje sada preovladava. Brz razvoj društvenih pokreta u industrij-

skim društvima, tokom šezdesetih godina, zavisio je delom od stalnog privrednog rasta, pune zaposlenosti, ekspanzije visokog obrazovanja, i opšteg osećanja da su ta društva kročila u nešto što se često naziva erom 'postoskudice' u kojoj su rešeni osnovni problemi proizvodnje, i stvoreni uslovi za razvoj novog društva dokolice i uživanja. Ova radikalna vera u izobilje sada je nestala; zamenila ju je duboka zabrinutost za korišćenje prirodnih resursa, i sve veći skepticizam u pogledu mogućnosti neograničenog ekonomskog rasta, što je, deceniju pre toga, bila neizražena premisa mnogih političkih rasprava.

Dugoročni uspeh društvenih pokreta takođe zavisi od nekoliko opštih uslova. Na prvom mestu, osnovno je da takvi pokreti treba da formulišu doktrinu koja je u stanju da izazove oduševljenje i da dovede do određivanja za stalne političke aktivnosti. Ta doktrina, koja se može baviti nacionalnim oslobođenjem, oslobođenjem klase, oslobođenjem žena, ili nekim drugim opštim ciljem koji veliki broj ljudi smatra značajnim, mora da uključuje društvenu teoriju koja može razjasniti osnovne probleme, objasniti ciljeve i puteve njihovog postizanja i naznačiti alternativne oblike društva (ta doktrina se mora takođe temeljiti na takvoj društvenoj teoriji). To je bio put kojim su se, u devetnaestom veku, razvijali radnički pokret, a u užem smislu i nacionalni pokreti. Društveni pokreti šezdesetih godina nisu imali uspeha, kad je reč o stvaranju takvih doktrina; a studentski pokret je posebno doživeo poraz, zahvaćen vrtlogom protivrečnih pogleda o činiocima i ciljevima radikalne društvene promene; njemu su istovremeno smetale teze o njegovoj vezi sa radničkim pokretom, o značaju kulturnih naspram ekonomskih i strukturalnih promena u društvu, i o ulozi nasilja u pokretima za društvenu promenu. Crnački pokret u SAD je takođe bio pođeljen, ne samo oko pitanja njegovog odnosa sa belim radikalizmom, i u vezi sa korišćenjem nasilja, već još više oko toga da li njegov krajnji cilj treba da bude potpuna asimilacija u američkom društvu na osnovama jednakim sa drugim etničkim grupama, ili to treba da bude neki oblik odvajanja i nezavisnosti.¹⁴

Postoji i drugi važan zahtev, neophodan za uspeh društvenog pokreta. Na izvesnom stupuju svog razvoja on mora stvoriti organizovanije političke grupe, ili pre-

¹⁴ Dobru analizu ovih problema dao je Harold Cruse, u: *The Crisis of the Negro Intellectual*, (William Morrow & Co., New York, 1967).

obratiti ili osvojiti postojeće političke organizacije, koje se mogu direktno uključiti u borbu za vlast i koje su sposobne da upotrebe vlast, onda kada je steknu, kako bi preobrazile društvo. Mnogi pokreti šezdesetih godina nerado su to činili, u velikoj meri zbog svog neprijateljskog stava prema birokratskom karakteru tradicionalnih partija, te se činilo da nisu formirali jasnu ideju o tome kako može da se na efikasan način izvede ta željena transformacija privrede, političkog sistema, i kulturnih modela (uključujući obrazovanje). Često su izražavali naklonost prema gerilskim aktivnostima i direktnoj akciji, ne priznajući činjenicu da su uspešni gerilski pokreti pod kontrolom organizovane i disciplinovane partije (kao u Kini), ili su se pretvorili u tradicionalne oblike partije (kao na Kubi), kada postane neophodno da se konsoliduje njihova vladavina i primeni njihova politika. U mnogim zemljama 'trećeg sveta', pokrete za nacionalno oslobođenje, koji nisu uspeli da stvore efikasne političke partije, preuzele su vojne elite ili su vlade, koje su oni formirali, bile zbačene vojnim udarima.¹⁵ S druge strane, nacionalni pokreti u okviru industrijskih zemalja, imali su izvesnog uspeha, kad su bili u stanju da osnuju jake partijske organizacije, kao u slučaju Škotske nacionalne partije i Kvebečke partije.

Dok su mnogi od onih koji su bili aktivni u društvenim pokretima šezdesetih godina, bili nepoverljivi prema partiji, i u nekim slučajevima zamišljali društvo — jedno idealno društvo — kao beskrajni proces zamišljene kreativne aktivnosti bez bilo kakvih stalnih institucija, dotle su oni koji su bili duboko angažovani u partijskoj politici često posmatrali pokrete kao nešto rušilačko i neodgovorno. U tim društvima, s kraja dvadesetog veka, u kojima bar postoji minimalna sloboda izražavanja i udruživanja, društveni pokreti su sredstva pomoću kojih članovi društva mogu, odmah i na neposredan način, izražavati neslaganje i protivljenje, a takođe mogu osporavati ravnodušnost, distanciranje ili nehat partijskih mašinerija. S druge strane, partije su neophodna sredstva sticanja ili zadržavanja vlasti, i to stoga što su u stanju da primenjuju i rukovode, u dužim vremenskim periodima, složenom socijalnom politikom.

Između ta dva oblika političke akcije, postoji neprestana zategnutost, čija će priroda postati jasnija kada

¹⁵ Videti: Peter C. Lloyd, *Classes, Crises and Coups* (Mac Gibbon & Kee, 1971), naročito poglavlje 8; i Morris Janowitz, *The Military in the Political Development of New Nations* (Chicago University Press, Chicago, 1968).

budemo ispitali razvoj samih partija. Kao i društveni pokreti, političke partije su savremena pojava.¹⁶ One nastaju zajedno sa demokratijom — sa razvojem parlamenta i izbora — posle američke i francuske revolucije, i u prvo vreme su to bile „partije uglednih“, tj. relativno malih izbornih odbora, sastavljenih od pojedinaca koji u svojoj izornoj jedinici ili okrugu imaju ugled i raspolazu bogatstvom. Sa postepenim proširenjem prava glasa, i rastućom moći izabranih skupština, partije su stekle stalniju organizaciju u nacionalnim razmerama; ali do sledeće značajne promene došlo je tek krajem devetnaestog veka, sa pojavom radničkih i socijalističkih partija (prvo u Nemačkoj i Austriji), koje su imale za cilj regrutovanje masovnog članstva, ne samo kao načina finansiranja izbornih kampanja i drugih aktivnosti već i kao sredstva političkog obrazovanja i angažovanja. Od tog vremena, stalna, masovna partija postaje dominantni činilac u politici zapadnih kapitalističkih društava, a tokom devetnaestog veka, proširila se i na ostali deo sveta, mada u različitim oblicima. Važno je uočiti različite puteve formiranja masovnih partija. U slučaju socijalističkih partija, koje su dale početni podstrek, partija je bila uglavnom izraz prodiranja postojećeg masovnog pokreta u sferu izborne politike, dok su konzervativne i liberalne partije, koje su već bile znatno zastupljene u parlamentu i vladi, stvorile svoju masovnu organizaciju, uglavnom odozgo, pod kontrolom parlamentarnih vođa.¹⁷

Ti različiti tokovi razvoja simbolizuju različita shvaćanja politike i političkih institucija. Socijalističke partije su sebe smatrale avangardom klase koja je težila da stvori novu vrstu društva, i za njih je borba za vlast radničke klase bila, u načelu, važnija od bilo koje postojeće institucije. Gledano iz tog ugla, izborna politika je bila samo jedan aspekt borbe, pri čemu se smatralo da su parlamentarni vođi podređeni vođstvu masovne partije, koja je, istovremeno, bila rukovodstvo same te kla-

¹⁶ Pre devetnaestog veka, može se reći da su partije postojale, ako su i postojale, jedino u svom embrionalnom obliku, bez bilo kakve stalne organizacije ili stabilnog članstva (na primer, Vigovci i Torijejci, u osamnaestom veku, u britanskom Donjem domu, ili Jakobinci i Žirondinci u francuskim revolucionarnim skupštinama). Za opšte objašnjenje razvoja partija videti: M. Duverger, *Political Parties*, drugo izdanje (Methuen, 1959).

¹⁷ Podrobnije o tome pitanju, naročito u vezi sa britanskom politikom, videti: Robert McKenzie, *British Political Parties*, drugo izdanje (Heinemann, 1963), Uvod.

se. Međutim, konzervativne i liberalne partije, ma koliko da su u suštini predstavljale klasne interese, videle su sebe kao partije koje deluju u okviru uspostavljenog društvenog poretka i sistema političkih institucija, u kojima je parlament bio najviši organ. Otuda su parlamentarni vođi dominirali masovnom partijom, koja je smatrana samo sredstvom za postizanje izbornih rezultata.

Socijalističko shvaćanje partije bilo je veoma jasno izraženo u ranim fazama razvoja Nemačke socijaldemokratske partije (SPD). Politička situacija u Nemačkoj, pre 1914. godine, u kojoj partije nisu imale direktnu ulogu u formiranju carske vlade, koja je delovala nezavisno od njih, značila je da SPD nema razloga da o svojim aktivnostima razmišlja uglavnom u parlamentarnim okvirima. Umesto toga, ta partija je posle perioda ilegalnosti, od 1878. do 1890. godine, naglo rasla, kao masovna partija, izvan postojećeg političkog sistema (sa članstvom koje je brojalo više od milion, do 1914. godine). Ta partija je predstavljala ono što Nettl naziva „participatorna opozicija“, te je 1911. godine poprimila „sve odlike države u državi“¹⁸. U to vreme ona je bila, da upotrebim Nettlov izraz, „partija nasleđivanja“,¹⁹ tj. partija koja očekuje da nasledi vlast posle pada i zbacivanja postojećeg političkog sistema i njegove društveno-ekonomske osnove. Na samo da se mnogo takvih partija pojavilo na sceni tokom ovog veka — komunističke partije i antikolonijalne partije, kao što je Indijski nacionalni kongres²⁰ — već u svim socijalističkim partijama (kao i u nekim desničarskim partijama, kao što su fašističke partije dvadesetih godina), postoji trajan element neparticipatorne opozicije. Prema tome, jedna od glavnih kritika koju su formulisali društveni pokreti šezdesetih godina i radikalne grupe u okviru socijalističkih i radničkih partija, upravljena je protiv „politike konsenzusa“, koja je visoko cenila postojeće parlamentarne institucije, a odbacivala opredeljenje za radikalne promene društvenog sistema.

Ove razlike odgovaraju, u izvesnoj meri, onim razlikama između „reformističkih“ i „revolucionarnih“ partija,

¹⁸ Peter Nettl, „The German Social Democratic Party 1890—1914 as a Political Model“, *Past and Present*, 30 (April, 1965), str. 67, 78.

¹⁹ Nettl, „The German Social Democratic Party“, str. 67.

²⁰ U vezi s tim Nettl primećuje: „Kako se razvijaju, ove protestne partije, sve više zabranjuju participaciju u kolonijalnim vladama, osim kao jasno određen preludij do odlaska kolonijalne sile. U svim tim slučajevima, postoji jak element nasleđa...“ — („The German Social Democratic Party“, str. 67).

od kojih se one prve staraju da prilagode neizbežne promene (ako su konzervativnije) ili se staraju da dođe do željenih promena (ako su radikalnije), a sve u okviru postojećeg, široko prihvaćenog, društvenog i političkog poretka. Međutim, 'revolucionarne' partije teže uspostavljanju novog poretka. U tom smislu, sve socijalističke partije su revolucionarne, pošto je njihov cilj da kapitalistički oblik društva zamene socijalističkim društvom; isto su to i nacionalne partije, koje teže zbacivanju kolonijalne vladavine, a možda se tu mogu ubrojati, u užem smislu, i desničarske partije, kao što su fašističke partije, koje teže obnovi više hijerarhijskog i autoritarnog oblika društva. Kad je reč o karakteristikama revolucionarnih partija, u odnosu na reformističke partije, često se smatra da one obuhvataju, pored te ambicije da stvore potpuno nov društveni poredak, opredeljenje za brze i nasilne društvene promene. Ali ti aspekti, kako mi se čini, manje su osnovani. Nema protivrečnosti između onoga što Otto Bauer naziva „sporom revolucijom” ili onoga što su mnogi sociolozi nazivali mirnim i demokratskom revolucijom. Ritam izvođenja društvene promene i uloga nasilja u političkom životu, postavljaju pitanja, koja se konceptualno razlikuju od pitanja revolucionarne promene, te ih treba odvojeno istraživati.

Čak i ako se ograničimo na razliku cilja reformističkih i revolucionarnih partija (ili društvenih pokreta koji se na sličan način mogu klasifikovati), ta razlika se ne može uvek jasno povući. Niz reformi zaista može dovesti do pojave veoma različitih društava²¹, a reformističke partije, pod uticajem okolnosti i reagovanja na te okolnosti, mogu početi da se zalažu za promene koje bi bile bitnije od onih koje su prvobitno zamišljale. S druge strane, revolucionarne partije mogu prihvatiti više postojećih društvenih institucija, nego što su to činile u prvoj fazi, kad su se oduševljavale za „divni novi svet”. Nešto slično desilo se u evropskim komunističkim partijama; tako, Santiago Carrillo u prethodno navedenom pasusu, jednostavno kaže da je „... politički sistem, koji je uspostavljen u Zapadnoj Evropi ... u suštini dobar”, a to je daleko od današnjih stanovišta nekih ranijih

²¹ Postoje široke mogućnosti za raspravu, i svakako se dosta raspravljalo o tome da li se današnja zapadno-evropska i severno-američka društva mogu tačno opisati kao postindustrijska, postkapitalistička ili neokapitalistička, i koji stepen razlike u odnosu na društva devetnaestog veka, u ovom regionu sveta, predstavlja „država blagostanja”. U svakom slučaju, mora se priznati da ta društva pokazuju neke sasvim nove karakteristike.

marksista, kao i od gledišta članova nekih levičarskih grupica — koji govore o „razbijanju buržoaske države”.

Ali mada razlika između reformističkih i revolucionarnih partija može biti pomalo nejasna (teškoća da se tačno utvrdi šta treba smatrati fundamentalnom promenom u društvenom sistemu, otupljuje tu razliku), ona ipak ostaje značajna, u poređenju sa mnogim drugim razlikama koje se povlače između partija, i između partija i između partijskih sistema, a koje čini se imaju relativno manji značaj. Stoga je razlika između jednopartijskog i višepartijskog sistema, većim delom, samo aspekt razlika koje smo upravo razmotrili, jer su jednopartijski režimi ili režimi „jedne dominantne partije”²² obično kreacija „partija nasleđivanja”, bilo socijalističkih ili nacionalnih. U okviru kategorije višepartijskog sistema, čije je postojanje povezano sa savremenom zapadnom demokratijom, sledeća razlika može se povući između onih sistema gde postoje dve glavne partije (kao u Britaniji, SAD, Kanadi) i onih u kojima ima nekoliko partija, od kojih svaka ima znatnu podršku (kao u Francuskoj). Ali ta razlika je takođe daleko od toga da bude precizna. Postoje i važne treće partije u nekim dvopartijskim sistemima (Liberalna partija u Britaniji, Nova demokratska partija u Kanadi — NDP), a u federalnim državama može postojati znatna razlika između onih partija koje se najviše ističu u izborima na nacionalnom nivou, i onih partija koje uživaju znatnu podršku na nivou izbora za federalne države i pokrajine. Prema tome, u Kanadi je Partija društvenog poverenja (Social Credit Party) predstavljala važnu snagu u federalnim državama Alberta i Britanske Kolumbije, NDP je jaka u federalnim državama Britanske Kolumbije, Manitobi i Saskačevanu, a poslednjih nekoliko godina Kvebečka partija je dominantna u Kvebeku. Štaviše, dvopartijski sistem može ličiti na sistem sa više partija, ako svaka od tih partija predstavlja relativno labav skup različitih grupa, bez stroge glasačke discipline, kao što je, u izvesnoj meri, slučaj sa Demokratskom i Republikanskom partijom u SAD.

²² Taj izraz koristio je W. H. Morris-Jones (*The Government and Politics of India*, treće izmenjeno izdanje, Hutchinson, 1971), da bi objasnio situaciju u kojoj, naročito nakon uspešnog pokreta za nacionalnu nezavisnost, može postojati nekoliko partija, ali gde jedna od tih partija ima tako jaku podršku da njena vladavina nije ozbiljno ugrožena od strane drugih partija. Novija istorija Indije, kao i drugih nacija, međutim, pokazuje, da ova situacija ne mora biti dugotrajna, i da se iz nje mogu javiti bilo istinski višepartijski sistem bilo vladavina jedne partije ili vojne grupe.

S druge strane, u režimima sa nekoliko partija, izborni savezi mogu stvoriti stanje koje je slično dvopartijskom sistemu, kao što je poslednjih godina slučaj u Francuskoj.

Različitost partijskih sistema u okviru zapadnih demokracija je rezultat društvenih, kulturnih i istorijskih uticaja, kao i samih izbornih sistema. Što se tiče ovih potonjih, često se uočava da prostovećinski izborni sistem sa jednim glasačkim krugom, ispoljava tendenciju stvaranja dvopartijskog sistema, izbor sistema proporcionalnog predstavnštva vodi ka stvaranju nekoliko partija, a izbor sistema proste većine sa dva kruga glasanja — režim u kome postoji više partija. Međutim, stvaranje izbornog saveza može dovesti do nečeg nalik na dvopartijski sistem. Možda bi bilo bolje reći da izborni sistemi jačaju postojeće tendencije, jer takvi sistemi su sami po sebi proizvodi različitih konstelacija političkih interesa i partija, kao i promena u tim konstelacijama. Prema tome, dvopartijski sistemi u dvadesetom veku stvaraju se tamo gde postoji jasna podela između dve glavne klase (Britanija je dobar primer), dok su se sistemi sa više partija javili tamo gde je takva podela između klasa komplikovana verskim razlikama, postojanjem brojnog seljaštva, podelom u radničkom pokretu na socijalističke i komunističke partije, kao i brojnim drugim kulturnim činiocima i istorijskim nasleđima.

Te okolnosti se i same istorijski menjaju, a kao odgovor na te promene mogu se javiti novi društveni pokreti i partije u okviru uspostavljenog političkog sistema, kao što je u Evropi bio slučaj sa socijalističkim partijama, a kasnije i sa komunističkim i fašističkim partijama. Uspeh ili neuspeh takvih trećih partija, ili opšte rečeno novih partija, uslovljen je mnogim društvenim činiocima, kao i samim političkim sistemom, uključujući tu i izborni sistem. Na primer, u SAD, socijalistička partija nije uspela da se postavi kao glavna partija posle relativno brzog rasta tokom prve dve decenije ovog veka, dugo se tvrdilo da je predsednički sistem glavna prepreka razvoju trećih partija.²³ Nema sumnje da su ti ustavni činioci važni; no jasno je da mnoge druge

²³ Tu činjenicu istakao je Engels, 1893, kao i Morris Hillquit, vođa Američke socijalističke partije, u svojoj *History of Socialism in the United States* (1910; peto izdanje, Dover Publications, New York, 1971) U vezi sa ovim pitanjem videti i novije studije: S. M. Lipset, "Radicalism in North America: A Comparative View of the Party Systems in Canada and the United States", *Transactions of the Royal Society of Canada*, serije IV, XIV (1976), naročito str. 36—43.

društvene i ekonomske karakteristike SAD imaju prevashodan uticaj na nepostojanje širokog nezavisnog socijalističkog pokreta ili partije u SAD.²⁴ U nekim evropskim zemljama sa dvopartijskim sistemom, u kojima su partije tradicionalno bile tesno povezane sa glavnim klasama u kapitalističkom društvu, promene u klasnoj strukturi omogućile su pojavu ili obnovu partija 'centra'. To je upravo slučaj sa skromnom obnovom Liberalne partije u Britaniji tokom poslednjih desetak godina. Štaviše, promene te vrste mogu imati uticaja na sam izborni sistem; sada je jedan od predmeta političkih kontroverzi u Britaniji, pitanje proporcionalnog predstavnštva, na kome snažno insistira Liberalna partija, koja dobija i do 18 odsto glasova na opštim izborima, ali u okviru postojećeg izbornog sistema sa jednim krugom glasanja, dobija najviše 2 odsto u parlamentu.

Prethodno razmatranje ukazuje na to da se političke partije mogu posmatrati na dva različita načina. Kao što sam istakao, one su visoko organizovane političke formacije, koje teže da razviju svoj sopstveni život, zatim koje su delimično nezavisne od onih društvenih interesa koji su ih stvorili, i od promenljivosti okoline, a koji mogu poprimiti karakter (ili bar izgled) stalnih elemenata u okviru političkog sistema. Socijaldemokratske partije postoje u Evropi duže od jednog veka; Demokratska i Republikanska partija u SAD stare su preko sto godina, i zaista imaju određeni kontinuitet u odnosu na ranije partije iz vremena američke revolucije; masovne konzervativne partije stvorene su neposredno nakon pojave socijaldemokratije u Evropi; a komunističke partije u svetskim razmerama stvorene su posle ruske revolucije. Ovaj aspekt privukao je Michelsovu pažnju, u njegovoj studiji o socijalističkim partijama (a naročito u Nemačkoj socijaldemokratskoj partiji),²⁵ u kojoj on tvrdi da partiju oličavaju stalno plaćeni funkcioneri — birokratija — čiji se interesi mogu razlikovati od interesa masovnog članstva, a još više od interesa više grupe, klase, za koju partija tvrdi da je njen predstavnik; ta birokratija može da ima izuzetno jak uticaj na partijsku politiku.

²⁴ Videti: Werner Sombart, *Why is there no Socialism in the United States?* (1906; engleski prevod, Macmillan, 1976). Novija i šira razmatranja mogu se naći u priložima J. H. Laslett i S. M. Lipset (izdavači), *Failure of a Dream? Essay in the History of American Socialism* (Anchor Doubleday, Garden City, NY, 1974)

²⁵ Roberts Michels, *Political Parties* (1911; engleski prevod, Free Press, New York, 1966).

Međutim, istovremeno se mora priznati da sve partije ne zadržavaju svoju vitalnost, niti ostaju u životu, odnosno da se javljaju nove partije, i brzo postaju moćne, kao što je slučaj sa socijalističkim partijama u Evropi; zatim partije mogu menjati svoj karakter, svoju politiku, a da pri tome ne moraju da menjaju svoje nazive. U izvesnoj meri, iluzija je smatrati da su partija i partijski sistemi nepromenljivi. Ta iluzija je rezultat neistorijskog shvatanja. Ako ostavimo po strani brojne primere uspona i padova partija tokom prošlog veka, možemo videti da je došlo do mnogobrojnih promena, čak i u relativno kratkom vremenskom periodu, od kraja drugog svetskog rata. Poseban slučaj predstavljaju 'nove nacije', političke partije koje nastaju iz pokreta za nezavisnost, ili su učvrstile položaje, ili su ih uništili vojni udari, ili ih ugrožavaju, i zamenjene su još novijim partijama. U starijim nacijama-državama, posle rata su nestale fašističke partije (iako su počele ponovo da se javljaju u manjim razmerama), u Latinskoj Americi dolazi do pojave novih političkih partija (i njihovog uništenja vojnim intervencijama), a u nekim evropskim zemljama obnavljaju se liberalne partije i partije 'centra'. Čak i u slučajevima gde postoji kontinuitet u partijskoj organizaciji, dolazi do promena u njihovoj orijentaciji. U Evropi, dolazi do dubokih kontroverzi u mnogim socijalističkim partijama, oko njihovih krajnjih ciljeva, a u nekim slučajevima umanjuje se značaj koji je pridavan javnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, dok su komunističke partije, čini se, zaokupljene temeljnom revizijom svojih doktrina i političke prakse. Neki politikolozi u SAD smatrali su da se Demokratska partija razvila u nešto nalik na evropske socijaldemokratske partije, i da obuhvata izrazito socijalistički element.²⁶

Utisak koji se stiče na osnovu posmatranja političkih događaja ovog veka, ne ukazuje na neku veliku stabilnost i stalnost, već više na znatne potrebe i promene u organizovanju i izražavanju političkih interesa. Naravno, političke partije predstavljaju značajan element kontinuiteta, u nekim zemljama više u nekim manje, ali svuda su veoma izložene uticaju promenljivih ekonomskih uslova, promena u sastavu društva (društveni sloj i interesne grupe), kao i uticaju novih kulturnih orijentacija. Upravo tu dolazi do izražaja ogroman značaj društvenih pokreta, jer takvi pokreti — bilo da su široki i trajni, poput sindikalnog pokreta, ili specifični, zainteresovani za posebne probleme u izvesnim istorij-

²⁶ Michael Harrington, *Socialism* (Saturday Review Press, New York, 1972).

skim periodima, kao što su to bili pokreti nezaposlenih radnika, tridesetih godina, — ne samo da stvaraju, u izvesnim slučajevima, preduslove za pojavu ili transformaciju organizovanih političkih formacija organizovanih političkih formacija, već takođe predstavljaju nezavisan oblik političkog opredeljenja i akcije, što je bitan, često veoma efikasan, element u političkim borbama. Na primer, Piven i Cloward u svojoj izvanrednoj studiji o četiri protestna pokreta niže klase u SAD,²⁷ pripisuju veću efikasnost masovnim protestima, nego naporima za stvaranje masovnih stalnih organizacija: „Bez obzira na uticaj, koji povremeno imaju grupe niže klase u američkoj politici, to nije rezultat organizovanja, već masovnog protesta i razornih posledica tog protesta.”²⁸ Sličan pogled, kad je reč o važnosti društvenih pokreta, iznosi Touraine u svom izveštaju o Vladi narodnog jedinstva Salvadora Allendea u Čileu,²⁹ gde su, kako on tvrdi, aktivnosti i uticaj različitih pokreta u okviru vladajuće koalicije omogućili siromašnima da izražavaju svoje zahteve direktno i neprekidno, umesto da ih usmere (a možda i uguše) u zvaničnim kanalima monolitne vladajuće partije.

Ono što je najupečatljivije u poslednje dve decenije, jeste način na koji su različiti pokreti postali prihvaćeni deo političkog života u zapadnim demokratijama, a u izvesnoj meri, i stvorili modele za pokrete u zemljama u kojima je praktično nemoguće, kroz formalne političke institucije, izražavanje kritike, neslaganja i opozicije (na primer, pokreti za ljudska prava u Istočnoj Evropi). Smatram, da je na izvestan način moguće razlikovati tri osnovne faze u razvoju savremenih društvenih pokreta. Prva faza je ona u kojoj takvi pokreti, — kao što je demokratski pokret i radnički pokret u Evropi, pokret za pravo glasa žena, i u poslednje vreme, pokreti za nezavisnost u kolonijama, ili današnji pokreti u autokratskim državama, — predstavljaju jedino efikasna sredstva za izražavanje zahteva i težnji da se izvrše političke promene. Druga faza, javlja se onda kada se ostvare predstavnička vladavina, opšte i jednako pravo glasa i slobodni izbori, i kada to navodi na zaključak da se umanjuje značaj političke akcije izvan formalne institucionalne

²⁷ Frances Fox Piven i Richard A. Cloward, *Poor People's Movements* (Pantheon Books, New York, 1977). — U prvom poglavlju autori daju izvanrednu opštu analizu institucionalnih činioca koji ograničavaju proteste i ustanke nižih klasa.

²⁸ Piven i Cloward, str. 36.

²⁹ Alain Touraine, *Vie et mort du Chili populaire* (Editions du Seuil, Paris, 1973).

sfere; mada se u periodima kriza mogu razviti društveni pokreti, kao što su pokreti nezaposlenih radnika ili fašistički pokreti u nekim evropskim zemljama. Treća, sadašnja faza, u zapadnim demokratijama, po meni, jeste ona faza u kojoj dolazi do značajne obnove i širenja društvenih pokreta, kao manje-više stalnog obeležja političkog života, koje odražava snažniji pokret ka širenju demokratije. Predstavničke vladavine, partije i izbori, javljaju se kao činioци koji sve više stvaraju bitan okvir, ali kao činioци koji nisu sami po sebi dovoljni da uspostave demokratsko društvo u radikalnijem smislu, društvo vladavine naroda.

Opšte regulisanje ekonomskog i društvenog života na nacionalnom nivou, i odnosi sa drugim nacionalnim državama, zahtevaju složen aparat vlade i administracije, partije sa šire formulisanim ciljevima i politikom, i borbu između partija; ali takođe, postoji potreba za direktnijim i neposrednijim sredstvima političke akcije, koja bi omogućila efikasno izražavanje posebnih zahteva i interesa, čime se dalje omogućuje suprotstavljanje posledicama centralizacije i birokratskog upravljanja, i trajnija praktična participacija velikog broja građana u određivanju uslova njihovog života. Drugi način formulisanja tog stava jeste da obnova i rast društvenih pokreta u onim društvima koja su i ekonomski razvijena i koja imaju relativno dugu tradiciju demokratije, predstavljaju aspekt onog „samoproizvođenja društva“, o kome se govori na str. 25, a što u izvesnom stepenu već postoji, ali je još uvek idealna predstava budućeg oblika društva, „oslobođenog dominacije“, u kome bi kolektiv stvarno upravljao sobom, i to na osnovu procedura racionalne rasprave među jednakim građanima.

Koliko će današnja društva nastaviti ovim putem, to je već predmet za raspravu, ali bar se mora priznati da je poslednjih godina ideja o političkoj akciji znatno proširena, tako da sada već postoji dosta široka svest o raznim putevima, na koje jedinice ili grupe jedinice mogu izražavati svoje neslaganje sa vladinom politikom na svim nivoima (jednu od novijih, mnogo navođenih manifestacija toga, u redovima srednje klase, predstavlja pobuna poreskih obveznika) i koje su u stanju da, u okviru javne rasprave, izađu sa alternativnom politikom.

(Tom Bottomore, „Social movements, parties and political action“, *Political Sociology*, Hutchinson & Co., 1979, str. 41—59)

Prevela Ivana Zdravković

Jürgen Habermas

NOVI DRUŠTVENI POKRETI*

Tokom proteklih deset do dvadeset godina, u razvijenim zapadnim društvima javljaju se sukobi koji više-struko odstupaju od obrasca institucionaliziranog sukoba koji u državi blagostanja nastaje povodom raspodele. Ovi novi sukobi ne javljaju se više na području materijalne reprodukcije, oni se više ne usmeravaju posredstvom partija i organizacija, niti se mogu ublažiti putem kompenzacija koje su u skladu sa sistemom. Novi sukobi nastaju u oblasti kulturne reprodukcije, društvene integracije i socijalizacije. Oni se ispoljavaju u subinstitucionalnim, vanparlamentarnim oblicima protesta. Kroz osnovne manjkavosti u društvu sada se odražava postvarenje komunikativne sfere delovanja. Nije više reč o kompenzacijama koje država blagostanja može da obezbedi, već se postavlja pitanje kako da se zaštititi ili ponovo uspostavi ugroženi način života, ili kako da se ostvari reformisani način života. Ukratko, novi sukobi nisu podstaknuti *problemima raspodele* već se tiču *elementarnih oblika života*.

* Prilog je uzet iz teksta „Tasks for a Critical Theory of Society“, poslednje glave moje nove knjige. U toj glavi se postavlja pitanje na koji način problemi koje je istakla kritička teorija društva u tridesetim godinama ovog veka mogu ponovo da budu značajni u drugačijim okolnostima. Zbog toga su moja opažanja po svojoj prirodi objektivizirana i opisna. Njihova svrha nije da zamene političku analizu. Da sam hteo da napravim takvu analizu, morao bih, naravno, da pišem sa stanovišta učesnika.

Ova nova vrsta sukoba izraz je „tije revolucije“ u vrednostima i stavovima koju je R. Inglehart otkrio kod čitavih populacija.¹ Istraživanja Hildebrandta, Daltona, Barnes a i Kaasea² potvrđuju da postoji sadržinski prelaz od „stare politike“, koja se vrti oko problema ekonomske, socijalne, unutrašnje i vojne bezbednosti, ka „novoj politici“, koja otvara probleme kvaliteta života, jednakosti, individualnog samoostvarenja i ljudskih prava. Statistika pokazuje da „staru politiku“ podržavaju preduzetnici, radnici i srednja klasa stručnjaka, dok „nova politika“ nalazi veću podršku u novoj srednjoj klasi, mlađoj generaciji i među grupama sa višim stepenom redovnog obrazovanja. Ove pojave uklapaju se u hipotezu o unutrašnjoj kolonizaciji.

Ako se poče od pretpostavke da širenje ekonomsko-administrativnog kompleksa podstiče erozivne procese u životnoj sredini, može se očekivati da novi sukobi nađu tipove onih starih. Jedan pravac sukoba javlja se između centra koji se sastoji od slojeva *direktno* uključenih u proizvodni proces i zainteresovanih za održanje porasta kapitala kao osnove za kompromis države blagostanja, sa jedne strane, i raznorodne mešavine perifernih društvenih grupa, sa druge strane. Među ovim perifernim nalaze se one društvene grupe koje su u poznim kapitalističkim društvima potisnute dalje od „produktivističkog delatnog jezgra“;³ zatim grupe koje su osetljivije na samouništavajuće posledice rasta složenog društvenog sistema, kao i one koje su ozbiljnije pogođene tim posledicama.⁴ Sve te heterogene grupe ujedinjuje kritika rasta. Ni buržoaski oslobodilački pokreti ni organizovani radnički pokreti ne mogu da pruže model za ovu vrstu protesta. Pre se može naći istorijska paralela ovih novih sukoba sa socijalno-romantičarskim pokretima u fazi rane industrijalizacije koje su vodili zanatlije, plebejci i radnici, zatim sa odbrambenim pokretima populističke srednje klase, kao i sa pokušajima bekstva koji su bili

¹ R. Inglehart, "Wertwandel und politisches Verhalten", *Sozialer Wandel in Westeuropa*, ed. J. Matthes, New York, 1979.

² K. Hildebrandt, R. J. Dalton, „Die neue Politik“, PVS 18 (1977); S. H. Barnes, M. Kaase, et. al., *Political Action*, Beverly Hills and London, 1979.

³ J. Hirsch, „Alternativbewegung — eine politische Alternative“, *Parlamentarisches Ritual und politische Alternativen*, Frankfurt/M., 1980.

⁴ Mnogo mi je koristio rad K. W. Brand, „Zur Diskussion um Entstehung, Funktion und Perspektive der Oekologie und Alternativbewegung“, Munich, 1980.

motivisani buržoaskom kritikom civilizacije od strane reformista, *Wandervogel* i drugih.

Zbog veoma brze promene mesta događaja, grupacija i sadržaja angažovanja, vrlo je teško klasifikovati sadašnji potencijal protesta i povlačenja. Za organizaciona jezgra u partijama i udruženjima članovi se regrutuju iz tog istog difuznog rezervoara.⁵ U Saveznoj Republici Nemačkoj se, na primer, upotrebljavaju sledeći aktuelni izrazi da bi se identifikovali raznoliki trendovi: antinuklearni pokret i pokret za očuvanje čovekove sredine; pokret za mir (koji obuhvata i sukob severa i juga); pokret akcije građana; alternativni pokret (koji uključuje kako gradsku sredinu sa bespravno useljenim licima i alternativnim projektima tako i seoske zajednice); manjine (ostarela lica, homoseksualci, invalidi i drugi); psihološko područje — sa grupama za podršku i sektama mladih; religijski fundamentalizam; pokret protesta protiv poreza; protest udruženja roditelja protiv školskog sistema; otpor „modernističkim reformama“; pokret žena. Pored ovih, međunarodni značaj imaju i pokreti za nezavisnost, koji se bore za regionalnu, jezičku, kulturnu i religijsku autonomiju. Hteo bih da u ovom spektru pokreta napravim razliku između potencijala emancipacije, na jednoj strani, i potencijala otpora i povlačenja, na drugoj. Od vremena američkog pokreta za građanska prava, koji je odavno završio kao partikularistička samopotvrda subkulture Crnaca, feminizam je jedini pokret koji sledi tradiciju buržoasko-socijalističkih oslobodilačkih pokreta. Borba protiv patrijarhalne opresije, za ostvarenje onog očekivanja koje je duboko ukorenjeno u priznate univerzalističke temelje morala i zakonitosti, daje feminizmu snagu ofanzivnog pokreta, dok su drugi pokreti po svom karakteru pre defanzivni. Pokreti otpora i povlačenja nastoje da *obuzdaju* i onemogućće formalne, organizovane sfere akcije, u korist komunikativnih struktura, a ne da osvoje nova područja. Feminizam je, doduše, povezan sa ovim pokretima jednim elementom partikularizma: emancipacija žena znači nešto više od samo *formalnog* postizanja jednakosti i uklanjanja predrasuda u korist muškaraca; ona podrazumeva rušenje konkretnog načina života koji monopol muškarca određuje. Istorijski nasleđena podela rada prema polu, kojoj su žene podvrgnute u nuklearnoj buržoaskoj porodici, istovremeno je učinila dostupnim ženama jedan sistem vrednosti koje su i suprotne svetu muškaraca i komple-

⁵ Hirsch (1980); J. Huber, *Wer soll das alles ändern?* Berlin, 1980.

mentarne sa njim, a u suprotnosti su sa jednostranom racionaliziranom praksom svakodnevnog života.

U okviru različitih pokreta otpora, može se uočiti razlika između odbrane tradicionalne i društvene svojine i one odbrane koja već deluje na temelju racionalizirane životne sredine i isprobava nove oblike saradnje i zajedništva. Ovaj kriterijum omogućava da se protest stare srednje klase protiv ugrožavanja susedskih odnosa kroz vodeće tehničke projekte, potom protest roditelja protiv jedinstvene srednje škole, kao i protest protiv poraza (kao obrazac mu služi kalifornijski pokret za Predlog 13), čak i većina pokreta za nezavisnost, odvoje od jezgra potencijala novog sukoba, odnosno od *pokreta mladih i alternativnog pokreta*, čija je zajednička žiža kritika rasta zasnovana na *problemima očuvanja okoline i mira*. Želim, bar usputno, da podržim stav da se svi ovi sukobi mogu shvatiti kao otpor tendencijama koloniziranja životne sredine.⁶

Ciljevi, stavovi i ponašanja koja preovlađuju u protestu grupe mladih mogu se na prvi pogled shvatiti kao reakcija na specifične *problemske situacije* koje te grupe opažaju sa velikom osetljivošću — kao reakcija na „zelene” *probleme*. Veliki upliv industrije na ekološku ravnotežu, retkost neobnovljenih prirodnih izvora i demografski rast, postavljaju ozbiljne probleme industrijski razvijenim društvima. Ipak su te teškoće apstraktne prirode i traže tehnička i ekonomska rešenja koja moraju da se planiraju globalno i da se sprovedu administrativnim sredstvima, tako da se kao neposredan podsticaj za protest javlja nešto drugo — opipljivo razaranje gradske sredine, uništavanje prirodne okoline kroz loše stambeno planiranje, industrijalizacija i zagađenje, oštećenje zdravlja kroz propratne posledice civilizacijskog razaranja, farmaceutska industrija itd. Ove pojave očito ugrožavaju *organske temelje životne sredine*, i čovek postaje grubo svestan kriterijuma podnošljivosti uslova života i neelastičnosti granice do koje može da ide lišavanje čulno-estetskih potreba u čovekovoј sredini.

Problemi prevelike složenosti sistema. Ima svakako dosta razloga za strah od mogućnosti za vojno razaranje, od nuklearnih centrala, od atomskog pustošenja, manipulacije genima, skladištenja i centralizovanog korišćenja privatnih podataka... Ove realne bojazni se, međutim, kombinuju sa užasom pred jednom novom kategorijom

⁶ J. Raschke, „Politik und Wertwandel in den westlichen Demokratien”, prilog u nedeljniku *Das Parlament*, septembar 1980, str. 23 i dalje.

nevidljivih opasnosti koje se mogu shvatiti samo sa stanovišta sistema. Te nevidljive opasnosti zadiru u sferu životne sredine, ali istovremeno prevazilaze njene granice. Strahovanja deluju kao katalizatori osećanja da će nas uništiti moguće posledice onih procesa za koje možemo pretpostaviti da postoji moralna odgovornost budući da ih pokrećemo tehnički i politički, ali za koje stvarno ne možemo biti odgovorni stoga što je njihov opseg nemoguće kontrolisati. U tim okolnostima, otpor je usmeren prema apstrakcijama koje ugrožavaju životnu sredinu. Te apstrakcije moramo uočiti unutar životne sredine, mada one prevazilaze čulno određene, prostorne, društvene i vremenske granice *složenog sistema*, čak i onog sa krajnje raznolikim životnim sredinama.

Breme na lokalnoj infrastrukturi. Pogođenost „apstinencijskim simptomima” u kulturno osiromašenoj i jednostranom akcijom racionaliziranoj praksi svakodnevnog života je, van svake sumnje, komponenta psihološkog pokreta i obnovljenog religijskog fundamentalizma, a i motivaciona sila koja pokreće većinu alternativnih projekata i mnoge grupe akcije građana. Obeležja kao što su pol, godine starosti, boja kože, čak susedstvo i religija, doprinose uspostavljanju i razgraničenju društvenih zajednica, stvaranju grupa za komunikaciju, koje su zaštićene subkulturom i koje pomažu u traganju za ličnim i kolektivnim identitetom. Velika vrednost pridaje se pojedinačnom, provincijalnom, uskoj društvenoj sredini, decentralizovanim oblicima interakcije i nespecijalizovanim aktivnostima, jednostavnom međudelovanju i neizdiferenciranim javnim sferama. Sve to ima za svrhu podsticanje oživljavanja zaboravljenih mogućnosti čoveka da se izrazi i komunicira. Ovo važi i za otpor reformističkom delovanju — reformistička intervencija pretvorila se u sopstvenu suprotnost jer se sredstva njene primene kose sa najavljenim društveno-integrativnim ciljevima.

Novi sukobi nastaju na liniji spoja sistema i životne sredine. Već sam pokazao kako se razmena između privatne i javne sfere, sa jedne strane, i ekonomskog i administrativnog sistema, sa druge strane, odvija posredstvom novca i moći. Takođe sam pokazao kako ta razmena postaje institucionalizirana kroz uloge zaposlenih i potrošača, korisnika usluga i građana (*Staatsbürger*). Upravo su te uloge meta protesta. Alternativna praksa se suprotstavlja profitno orijentisanom instrumentalizaciji stručnog rada, tržišno zavisnoj mobilizaciji radne snage, uvođenju konkurencije i prisile na rad u osnovne

škole. Ta praksa je usmerena i protiv procesa kroz koje usluge, odnosi među ljudima i vreme, postaju novčane vrednosti, protiv potrošačke redefinicije sfera privatnog života i ličnog načina života. Teži se, štaviše, razgrađivanju i prestrukturiranju odnosa korisnika i organizacija javnih usluga, u skladu sa modelom samopomoći koji je zasnovan na participaciji, što je posebno karakteristično za reformatorske modele u oblasti socijalne i zdravstvene politike (primer psihijatrijske nege). Najzad, oni oblici protesta koji se kreću od neusmerenih eksplozija nemira mladih (Zurich burns), preko sračunatih ili podsvesnih narušavanja pravila (kao što su američki pokret za građanska prava i studentski protesti) do provokativnog nasilja i zastrašivanja, negiraju definicije uloge građana i rutinsko, ciljno orijentisano ostvarivanje interesa.

Delimično razgrađivanje društvenih uloga zaposlenih i potrošača, korisnika i građana, prema *programskim koncepcijama* nekih teoretičara treba da vodi utiranju puta za formiranje *protivinstitucija* koje se razvijaju iz okvira životne sredine sa ciljem da se ograniči dinamika ekonomskog i političko-administrativnog sistema akcije. Te bi se institucije iz ekonomskog sistema razgranavale u jedan drugi, neformalni sektor, koji više nije profitno orijentisan; sa druge strane, one bi se suprotstavile partijskom sistemu kroz nove oblike jedne izrazite „politike prve ličnosti” koja bi imala demokratsku osnovu.⁷ Po ovom shvatanju, te bi institucije pasivizirale proces apstrakcije i neutralizacije pomoću koga se u modernim društvima rad i političko mišljenje povezuju sa interakcijama koje usmeravaju novac i moć. Kapitalističko preduzeće i masovna partija (kao „ideološki neutralna organizacija koja osvaja vlast”) uspostavljaju svoj društveni domen uticaja kroz tržište radne snage i formirane javne sfere. Oni se odnose prema zaposlenima i prema biračima kao prema apstraktnoj radnoj snazi ili kao predmetu odlučivanja, izolujući i potiskujući ona područja na kojima jedino mogu, kao sredina u kojoj sistem postoji, da se oforme lični i kolektivni identiteti. Protivinstitucije, pak, treba ponovo da integrišu formalno organizovane oblasti akcije, da ih spasu od intervencije novca i moći, i da ta „oslobođena područja” ponovo

⁷ O dvojnoj ekonomiji vid.: A. Gorz, *Abschied vom Proletariat*, Frankfurt/M., 1980; Huber (1980). O uticaju masovnih demokratskih partija na izbornu sredinu vid.: Claus Hoffe, „Konkurrenzpartei und kollektive politische Identität”, u: *Parlamentarisches Ritual* (1980).

pretvore u mehanizam razumevanja koji usklađuje akciju.

Bez obzira koliko su ove ideje možda nerealne, one su sa polemičkog stanovišta značajne za nove pokrete otpora i povlačenja koji reaguju na kolonizaciju životne sredine. U predodžbama samih učesnika tih pokreta važnost ovih ideja je zapretna, isto kao što je prikrivena u ideološkom prikazu protivnika onda kada se poistoveti racionalnost održanja *status quo-a* u ekonomskom sistemu sa onom u administrativnom sistemu, odnosno kad god se ne pravi pažljiva razlika između racionalizacije životne sredine i sve veće složenosti društvenog sistema. Baš ovakva zbrka može da pruži objašnjenje za one frontove koji jedni na druge deluju dezorganizirajuće i bacaju senku na političke opozicije koje nastaju na prostoru između antimodernizma mladih konzervativaca i neokonzervativne odbrane takvog postmodernizma koji je lišio otuđeni modernizam njegove racionalne sadržine i perspektivnih mogućnosti.

(Jürgen Habermas, „New Social Movement”, *Telos*, br. 49, 1981, str. 33—37)

Prevela Mirjana Pavlović

Koji kolektivni akter u programiranom društvu može da zauzme ono središnje mesto koje je u industrijskom društvu pripadalo radničkom pokretu?

S one strane mnogostrukosti sukoba i inicijativa gde se mešaju odgovori na način istorijske promene, kulturne inovacije, politički zahtevi i pritisci, na kom to mestu uočavamo formiranje središnjeg sukoba, napada protiv tehnokratske vlasti velikih upravljačkih aparata koji celini društva nameću način života i društvene promene? Mogli bismo ići pravo na cilj i ukazati na glavnog aktera. Bilo bi to preduhitreno. Analiza ne sme ići najkraćim putem: ona mora da sledi sporo, tegobno i parcijalno obrazovanje društvenog pokreta, način na koji se on obrazuje putem manjih borbi ili onih koje imaju i druga značenja, kao što se radnički pokret obrazovao putem štrajkova, političkih borbi, stvaranja zadruga, idejnih rasprava.

U tom međuprostoru gde se rastače industrijsko društvo, a obrazuje programirano društvo, već smo pokazali rastvaranje radničkog pokreta koji prestaje da bude društveni pokret i postaje politička snaga, a ponekad se čak, posebno u komunističkim zemljama, stapa sa državnom vlašću. Takođe smo uočili krizu vrednosti industrijskog društva i pratili idejni pokret koji je vlast odvojio od ekonomskih odnosa u kojima je bila otelovljena. Susreli smo, naposletku, nezainteresovanost koja čini da danas političke organizacije izgledaju prazne poput železničkih stanica kroz koje svako prođe, a u mislima je negde drugde. Prvi deo knjige nas je dotle doveo.

Valja da pogledamo, sada, pre nego što krenemo da pratimo obrazovanje novog društvenog pokreta, nove oblike bede koje naše društvo proizvodi. Istina je da siromaštvo, iskorenjenost, samoća, zavisnost od gospodara, trpljena represija stvaraju neizmernu reku patnje i nesreće koja teče istorijom i od današnjih potlačenika čini braću i sestre jučerašnjih. Posle-socijalizam produžava socijalizam, kao što je ovaj produžio građanske borbe koje su mu prethodile, jer beda zanatlije potčinjenog trgovcu i sudiji, beda radnika koga satiru gazda i vojska, beda kolona lišenog svoje zemlje i kulture, beda potrošača proizvoda i programa razrađenih u aparatima koji izmišljaju potrebe jeste ista beda — beda zavisnosti. Prispevši do polovine svog puta ova knjiga toliko kritička u odnosu na zastareli socijalistički model, mora da iskaže svoju vernost i svoju solidarnost sa borbama i nadanjima socijalista, sindikalnih ili političkih aktivista, makar ih je njihovo delanje odvelo daleko, ponekad veoma daleko od radničkih pobuna i zahteva. Onaj koji ne bi osećao više nikakvu vezu sa radničkim pokretom teško bi mogao da bude solidaran sa novim društvenim pokretima. Kao što je radnički pokret želeo da bude naslednik francuske revolucije, tako mi danas moramo da poštujuemo prošle i sadašnje, bliske i daleke radničke borbe, kao i ideje ili inicijative koje su želele da im služe.

Snaga socijalizma bila je u tome što je izgrađen na patnjama ljudi; takva će biti i snaga pokreta koji će nastaviti i preobraziti delanje socijalističkog pokreta. Kako definisati današnju nesreću? Unutrašnjom prazninom ljudi i metežom spolja. Prazninom onog koji više nema ni lični ni kolektivni identitet, koji nije ništa drugo do meta za komercijalne, političke ili administrativne preduzimače; metežom svih tih znakova, zapovesti koje zabranjuju inicijativu, svih informacija odvojenih od svake komunikacije. Rad često postaje više ravnodušan i bezličan nego što je tegoban, više prazan nego iscrpljujući, a osećamo da mašineriju više ne pokrećemo najdelotvornije putem naše profesionalne delatnosti već putem naše najprivatnije delatnosti, kroz našu dokolicu, brigu koju vodimo o sopstvenom zdravlju. Za koga? Zašto? Centri odlučivanja su sve udaljeniji; društveni odnosi se kidaju jedan za drugim; protivnici više ne mogu ni da nas čuju. Postoji opasnost da se zaglibimo u infrasocijalni, hiperstimulisani, bez prestanka modernizovani, manipulirani život, lišen osećaja i inicijative, zasićen seksualnošću a bez ljubavi, rasipnički i tužan. Videti u ovoj slici

samo stanje duha jedne dezorijentisane srednje klase znači skrivati se iza reči. Već novo obličje patnje pobuđuje uznemirenost, otpor i pokušaj oslobođenja.

Popnimo se sada na drugu obalu sa onima koji se bune i osporavaju; sledimo stvaranje novog društvenog pokreta kroz patnje, odbijanje industrijskih vrednosti i traganje za drugim načinom života. Ovo stvaranje društvenog pokreta, polazeći od reakcija i borbi u kojima se rađa ali koje mora da prevaziđe, odvija se na tri osnovna područja: u pokretu žena, regionalnim pokretima i antinuklearnom pokretu.

Od feminizma ka pokretu žena

Protest žena uzdrmava političku scenu iznoseći na nju lične probleme, i to pre svega probleme seksualnosti. Ovaj protest je usmeren protiv muškarčeve predstave žene — žene koja rađa i uzgaja decu, koja se dopada muškarcu, koja ga hrani, šije mu dugmad, teši ga, zavodi i zadovoljava. Spone koje žene žele da prekinu toliko su snažne, toliko duboko ukorenjene u njihovoj ličnosti i ličnosti muškarca, da njihova akcija deluje provokativno. Neke čak iziskuju ovu zlokobnu agresivnost i nazivaju sebe vešticama. Traže pre svega raskid i zatvaranje u svet žena, u zajedničku homoseksualnost, u traganje za jezikom, za nesvesnim, za telom žene. Ovakav stav automatski odbacuje moralizirajući govor o kolektivnoj akciji i solidarnosti i podseća na oblike delanja koje je Eric Hobsbawm opisao u svojim knjigama *Primitive Rebels* i *Bandits*.

Delanje žena je pre svega radikalno, sazdana više od odbijanja nego od afirmacija, od deoba više nego od učešća. Polazeći od ovog prvobitnog iskustva, proživljenog individualno u malim grupama, ono poprima dva različita i čak suprotstavljena obličja.

Prvo je zahtev za slobodom i jednakošću žena. Si-fražetkinje su tražile pravo glasa; sindikalistkinje su se borile za ravnopravnost u nadnicama i profesionalnim mogućnostima žena i muškaraca; danas se taj poziv širi na sva polja društvene delatnosti. On određuje feminizam. Drugi oblik ne traži da brani prava žena, već da žene podigne protiv sistema dominacije koji je proizveo ženu kao zavisno biće i muškarca kao nosioca dominacije. Valja ga imenovati: pokret žena. Radničko delanje je na isti način bilo stvoreno od sindikalnih zahteva za odbranu nadnica i zaposlenja ih za prava rad-

nika, ali se istovremeno postepeno pretvaralo u radnički pokret koji je doveo u pitanje dominaciju kapitalističkih industrijalaca.

Duga kampanja za ostvarivanje prava na kontracepciju koju su vodile mnoge organizacije, a nadasve francuski Pokret za planiranje porodice, ubrzao je tegobnu transformaciju ideja i običaja, odnoseći sa sobom prepreke i ćutanje. Radilo se pre svega o modernizirajućoj akciji, bez obzira na to što su se tu mnoge protagonistkinje angažovale sa drugim ciljevima; akcija je po klasičnom obrascu suprotstavila pobornike prosvete braniocima tradicije, pobornike slobodnog izbora braniocima božanskih i prirodnih zakona. Masonerija je tu odigrala značajnu ulogu, a katolička crkva pokazala se kao glavna snaga otpora promenama zakona i običaja. Naredne kampanje za pravo na pobačaj su najčešće sledile isto nadahnuće. Tema demonstracije žena 6. oktobra 1979. godine — dete, samo ako ga želim, i kada ga budem želela — jest liberalna tema u ekonomskom smislu reči: ukinuti prepreke slobodnom izboru, omogućiti svakoj ženi da dela prema ciljevima koje je sebi postavila, prestati sa podređivanjem imperativima nekog zakona, ma od kuda dolazio i ma na kakva načela se pozivao. Uspех ovih kampanja, koji je za par godina uveo Francuskinje u kontraceptivnu praksu sličnu po obimu onoj u anglosaksonskim zemljama koje nisu morale tako dugo i teško da se bore, ukazao je na činjenicu da su one pre ukinule društvene i institucionalne prepreke nego što su dovele do novih kulturnih orijentacija, odnosno da su te orijentacije bile društveno neodređene, podložne najrazličitijim mogućim tumačenjima; reč je, dakle, pre o obaranju starog režima nego o društvenom pokretu.

Širenje robnog sveta, njegovo prodiranje u kućni život, učinilo je da sve veći broj žena ulazi u javni život, nadasve na tržište rada. Nakon što je dugo vremena bila konstantna, populacija žena od osamnaest do pedeset godina sa stalnim plaćenim zaposlenjem znatno je porasla. Žene sada traže jednake mogućnosti za pristup svim, i onim po rangu najvišim poslovima, ukidanje podvojenosti na muške i ženske pozive (ovi su mahom uvek inferiorni) i uslove stvarne ravnopravnosti, ukidanje vezanosti za kućne poslove, odgajanje dece i lične usluge. Ovi zahtevi za slobodom i jednakošću predstavljaju umerenu feminističku ideologiju (čak i kada se strasno podržavaju), koja se dobro prilagođava potrebama robne proizvodnje. Ovakvo delanje žena može da ima i da

lekosežnije posledice nego što su bili sami ciljevi feminističke ideologije. Dominique Wolton je u zaključku svog istraživanja o francuskom Pokretu za planiranje porodice ukazala na povećanje moći lekara, psihologa i seksologa. Možda je ovaj sud preteran, ali uspešno prikazuje krizu kroz koju je prošao francuski Pokret za planiranje porodice i koja je izazvala odlazak rukovodeće ekipe (medicinski orijentisane) i njeno zamenjivanje ekipom Simone Iff, bližom opštim temama socijalnog osporavanja.

Prodor ureda za određivanje normi u privatni život može da pretvori ženski život, određen isključenošću i inferiorizacijom, u žensko tržište. Nije slučajno što su se u istom trenutku razvili i pokret za oslobađanje žena i pornografija, i što su najradikalnije grupe vodile žestoke kampanje protiv ove javne prodaje ženskog tela. Jedan nesumnjivo podređen, ali takođe zaštićen svet se najednom otvorio, poput zemlje u koju se iskrcavaju kolonizatori: umereni liberalizam hvali širenje progressa i civilizacije, međutim drugi denunciraju ideologiju i posledice osvajanja. U slučaju seksualnosti raspad tradicija i predrasuda može takođe ženu da pretvori u puko telo, a to telo u robu, što određuje pornografiju. Sa svoje strane, muškarca novi trgovci pretvaraju u proizvođača zadovoljstva. Kao što su ga finansijski savetnici učili, kako da ostvari najbolji učinak od svojih akcija na berzi, seksolozi mu pomažu da doživi najbolje orgazme i da bolje zadovoljava svoje partnerke. Razaranja tradicionalne kulture pojačava moć gospodara privrede, pa se feministički pozivi na slobodu i jednakost pokazuju isto toliko besmislenim koliko oni koje su istakli poslanici trećeg staleža tokom francuske revolucije. Uočavamo takođe da se obrazuje feministička buržoazija, koja proširuje svoje beneficije ili privilegije i u ime slobode poziva na represivne mere protiv onih koji ne poštuju nove norme. Druge feministkinje sebe nazivaju revolucionarnim, poistovećujući se sa radničkim borbama i socijalizmom. Optužuju i kritikuju ulogu koja im je nametnuta kao ženama, da vrše besplatnu reprodukciju radne snage; deklarišu se kao žrtve dvostruke eksploatacije. Međutim, pokušaj da se novi problemi izraze starim diskursom ograničava suprotstavljanje žena i svodi ga na zahtev da majke budu plaćene i na skup ekonomskih mera koje se sudaraju sa kulturnim preprekama koje feminizam nije kadar da analizuje.

Feminizam prati društvene promene prvog reda, — međutim, sam po sebi on nije društveni pokret. Feminizam proizvode promene koje su se zbile u ekonomiji i naučna otkrića koja su dovela do izuma i širenja pilule. Ograde koje su štitile i život žene ponajviše držale u zabranu su srušene, poput onih koje su ograđivale lokalne zajednice, struke, „staleže” ili kaste; reč je o otvaranju koje možemo nazvati napretkom, ali koje po sebi nije ni dobro ni rđavo, jer jedino dovodi do proširivanja polja društvenog života. Ono donosi velike nade većini žena; nekima pak omogućuje da steknu i rukovodeći položaj, slično ekonomskom liberalizmu koji je buržoaziji omogućio da se obogati. Stoga je feminizam značajan, ali on time nije i pokret žena. Valja razlučiti društvene i kulturne posledice naučnih i ekonomskih promena i ponašanja koja zaslužuju naziv pokret žena. Ovaj pokret konstituiše se s one strane ograničenja i nesaglasnosti feminizma putem borbe protiv odnosa dominacije i odbrane svega onoga što dominacija razara. Dominacija ovde više nije poistovećena sa tradicijom, što je bio slučaj u feminizmu. Umesto da se predstavlja kao neka daleka baština koja postepeno slabi, ona se prikazuje kao snaga koja jača. Što se više život žena u svojoj specifičnosti rastvara, to žena kao žena, u samoj svojoj seksualnosti biva gurnuta u inferiorni položaj.

Naše društvo je hijerarhijski podeljeno na muški, svet ulaganja, i na ženski, svet potrošnje. Veliki deo stručnog napredovanja žena bio je korak napred ka inferiornosti, gde one sve više bivaju poistovećene sa tobože modernim svetom usluga, podređenim tercijarnim sektorom privrede koji se na izgled pokiapa sa plemenitim delom tercijarnog sektora, naime sa aparatima programiranog upravljanja. Ideologija potrošnje i zadovoljenja poistovećuje modernost sa ženom koju stimuliše i ispunjava muška snaga. Pokret žena, nasuprot tome, politički govori jezikom seksualnosti, kao u knjizi Kate Millet *Sex Politics*, jer se hvata ukoštac sa jednom zavisnošću koja je u korenu kulture, kao što se radnički pokret borio protiv ekonomske zavisnosti, a republikanski ili demokratski pokret tržišnih društava protiv pravne i političke zavisnosti. Teškoća ovde jeste to što je rastojanje između govora koji optužuje i političke akcije mnogo veće, jer upravo ono najličnije doživljeno mora da se pretoči u kolektivnu strategiju. Otuda česta izolovanost kreatoriki jezika, podvojenost tumačenja i prakse, daleke i proizvodljivost tumačenja u odnosu na masovnu

praksu — kontracepcija, pobačaj — koju bolje tumači liberalna modernizacija. Zauzvrat, ove zajednice i grupe mogu biti mesta na kojima nastaje društveni pokret kojim žene žele da preobrazu celinu društva. Ova namera zahteva da one voljno na sebe preuzmu ženski život, određen svojom inferiorizacijom, i da ga preobrate u osporavanje: osećanje protiv uma, život protiv mašine, uzajamnost protiv moći. Reč je o opasnom pokretu, koji može da sklizne u neokonzervativnost, ali koji posve drukčije odzvanja kada, poput Simone Novaes, slušamo žene u drugom stanju pred pobačajem. Mnoge od tih žena normalno koriste moderna kontraceptivna sredstva; njihova trudnoća psiholozima službe za zaštitu majki i dece izgleda kao poziv na odnos sa detetom i sa muškarcem, poziv goga će često sprečiti intervencija muškarca koji primorava na pobačaj, a još češće pritisak društva koje se postojanju deteta protivni nametanjem carstva robe muškarcima i ženama. Čim se ostvari bitka za slobodu kontracepcije i pobačaja, otkriva se, sasvim drukčiji, značaj borbe za dete. Zna se da žene imaju izrazito manje dece nego što bi želele da imaju i da se često osećaju lišene ovog temeljnog odnosa. Mnogi muškarci, sa svoje strane, osećaju da ih pokret žena može osloboditi industrijskog i vojnog modela muškosti.

Kao i svaki pokret neke potlačene kategorije ljudi, pokret žena ide do sopstvene krajnosti kada se bori za stvaranje novih odnosa tamo gde je dominacija ustanovila poredak. Pokret žena, koji započinje raskidom sa muškarcem, agresivnošću u odnosu na „frajere”, manje ili više zbunjene nosioce muškosti, vodi opštoj borbi za pravo odnosa sa drugim. Tu smo najudaljeniji od liberalne modernizacije, koja hoće da zбриše tragove duge tradicije i da ženama jednostavno pruži jednake šanse kao i muškarcima. Upravo to pokazuje svu razliku koja odeljuje feminizam od pokreta žena i od ovog čini značajan elemenat opštijeg društvenog pokreta koji osporava moć tehnokratije. Radnički pokret nije samo napadao bogataše, već odnos dominacije koji nad radnike nadvija industrijska organizacija rada i oni koji njome vladaju. Razlog što je pokret žena slab, što je češće na nivou kritičkog tumačenja feminizma i njegovih masovnih kampanja nego tvorevina vlastite prakse, leži u činjenici što nije moguće brkati kulturni pokret i društveni pokret, pa čak ni u društvu u kojem se društvena dominacija vrši isto toliko u domenu kulture koliko u domenu ekonomije. Kulturni pokret se prvenstveno bori za promenu vrednosti; društveni pokret može da se bo-

ri sa svojim protivnikom samo ako sa njim deli orijentacije čija je društvena kontrola zalag njihove borbe. Stoga se svaki kulturni pokret — ma u kojem momentu bio ustrojen — uvek pokazuje kao preduslov stvaranja novog društvenog pokreta.

Zemlja protiv države

Rastojanje koje deli kulturni pokret od društvenog je toliko da se ne može premostiti odjednom. Na putu između dva pokreta stoje i društvene i kulturne borbe, one u kojima se ljudi bore protiv društvenih promena u ime kulturnog identiteta. Reč je o populističkom stavu, na osnovu kojeg stanovništvo nastoji sebe da preobrazu održavajući pri tom svoj identitet, nastoji da postane nešto drugo ostajući isto. Populisti su se borili protiv kapitalizma, koji zahteva raskid i iskorenjivanje, ali takođe i protiv državnog socijalizma koji pristaje da žrtvuje jednu generaciju pod izlikom da država mora da stvori nove proizvodne snage pre nego što se javi prilika za obrazovanje novih društvenih snaga koje će se boriti za demokratsku upotrebu tih novih proizvodnih snaga. Populisti su na nekoliko kontinenata pripremili društvene pokrete koji se neposrednije pozivaju na klasnu borbu. U Rusiji i Latinskoj Americi su u ime ćutljivog, potlaćenog i u ropstvo gurnutog naroda govorili intelektualci pripadnici srednje klase, koji su se pozivali na tradicionalne oblike društvene i kulturne organizacije kao na osnovu za izgradnju budućeg društva. Kasnije su se neposrednije u to uključili seljaci i radnici koji su se sami organizovali ili koje su organizovali profesionalni revolucionari, a populisti su postepeno izgubili značaj, osim tamo gde su prevazišli oblike sindikalne i masovne političke akcije kao što je često bio slučaj u Latinskoj Americi.

Upravo ova volja da se izbegne kriza i rastakanje, volja da se izgradi sopstvena budućnost nalaženjem svoje prošlosti, pokreće regionalne i nacionalne pokrete. Svi se oni suprotstavljaju tradicionalizmu i folkloru koji razonođuje bogataše na letovanju. Svi oni žele da budu modernizatori i nastoje da putem obnove svog jezika ili nezavisnosti dođu do načina kojim će stvoriti kolektivnu volju za progresom kadru da izgradi jedno drukčije društvo, verno svojoj prošlosti ali otvoreno najnovijim zahtevima. Nekada je, naročito u Bretanji, ali i u Provansi felibrista, regionalizam bio konzervativan, pa čak i reakcionaran. Ali, eto, odjedared počinje da osporava, posta-

je nasilan ili revolucionaran: valja dokraja promisliti ovu promenu. Veoma dugo je levica pozivala na oslobađanje od tradicija, partikularizama, vlasti lokalnih moćnika, dijalektalnog govora. Svetlost uma je trebalo da progna tmine predrasuda i iracionalnog verovanja; valjalo je da civilizacija zameni primitivno divljaštvo. Levica je u strogom smislu bila progresivna, borila se protiv desnice koja je nastojala da očuva tradicije i verovanja. Škola u Francuskoj republici učila je decu da cene opšte u odnosu na pojedinačno i da poštuju ono što je univerzalno; ona im je pomagala da napuste uske vidike u okviru kojih su odgajani i da krenu ka velikom gradu i državnoj službi, službi državnih zakona i besmrtnih načela. Velike kolonizatorske sile, Francuska i Engleska pogotovo, identifikovale su se sa univerzalnim vrednostima, sa slobodama i umom. Francuska je od francuske revolucije i svih Napoleona nasledila sliku svoje uloge kao zaštitnice naroda porobljenih od strane autokratskih carstava Srednje i Istočne Evrope. Ona je branila Poljsku i pomagala Italiju; branila je Srbe. Francuska revolucija dala je prava građanstva Jevrejima, a zakon Crémieux je to pravo proširio, u trenutku rađanja III republike, i na Jevreje u Alžiru. Ernest Denis, istoričar i branilac Čeha, izjavio je da Francuska ličnom uslugom smatra svaku uslugu koja je učinjena za stvar slobode. Ne možemo se zadovoljiti samo time što ćemo ovom samozadovoljstvu protivstaviti zbilju kolonijalnog tlačenja i razaranja regionalnih i nacionalnih kultura podređenih vladavini francuske države: ideja Republike je za mnoge bila puna velikodušnih namera, a branioci laičkog stava ili drajfusovci su se za nju iskreno borili. Međutim, vrednosti se odjednom menjaju. Ono što je nekada bio dijalektalni govor sada ponovo postaje jezik; ono što je bio tradicionalizam ponovo postaje identitet. A nacionalizam, vrhovna vrednost desnice, postaje zastava antikolonijalističkih pokreta i država. Autori Harris i Sédouy, anketirajući francuske Jevreje, otkrivaju čak i kod onih među njima koji su najpotpunije integrisani i koji imaju najviše privilegija osećanje pripadništva koliko jevrejskoj toliko i francuskoj naciji, te željnu da se ne liše jevrejskog identiteta, i da Francusku više ne poistovećuju bezrezervno sa idejom opštosti. U Bretanji je Edgar Morin video da su žene katolkinje podstrekivale svoje sinove da ostanu na zemlji i da modernizuju zemljoradnju, dok su ih progresivno i laički orijentisani učitelji i nastavnici iskorenjivali i pretvarali u pariske funkcionere. Uopšteno rečeno, kreativnost je nekada bi-

la združena sa koncentracijom izvorišta i moći, dok danas kažemo: raznolikost proizvodi informaciju. Sada svako želi da pridoda neku svoju raznolikost umesto da se utopi u celinu, čija snaga prikriva slabi učinak i nepriagođenost promenama. S druge strane, strah od proždiruće države tera nas da štitimo autonomiju pojednaca i grupa, dok smo na počecima epohe modernosti veličali sve što nam se činilo da vodi društvo mimo nje — samog i njegovih tradicionalnih međa. Valjalo je protiv poretka pozivati se na progres; protiv promena kojima smo podvrgnuti, valja danas štititi sopstveni identitet.

Pokret, koji je krenuo iz 'trećeg sveta' i koji brani specifičnost i prava nacionalnih kultura protiv univerzalističkih pretenzija kolonizacije — proširio se na ceo svet. Crnci, Indijanci, američki Meksikanci traže od Jenkija da poštuju njihovu kulturu. Bretonci, Baski, Korzikanci, Alžašani, Flamanci i rasprostranjen okscitanijski svet ne dopuštaju razaranje svog jezika, kulture i sposobnosti za kolektivnu akciju, koje je nametnuo — ono što je Robert Laffont nakon Sergea Malleta (preuzevši taj izraz od meksičkih sociologa) nazvao — unutrašnji kolonijalizam francuske države. Da li ova odbrana identiteta sama po sebi predstavlja nostalgično vezivanje za već prevaziđene oblike društvenog života? Ili, nasuprot tome, da li oni koji su u položaju zavisnosti jedinu nadu za budućnost vide u osloncu na sopstvenu prošlost? Odgovor nije jednostavan. Kada smo jednom priznali arhaičnost administrativne, centralizovane i birokratske države koja guši inicijativu i razara kulturne specifičnosti, možemo da postavimo pitanje: zar ovi regionalni pokreti nisu pre odraz krize nacionalnih država nego izraz kolektivne volje i mogućnosti za promenom? Takvu analizu je naime izneo Louis Quééré povodom bretonskog i okscitanskog pokreta, a ona zahteva jedan globalan odgovor.

Svaki potčinjeni socijalni akter brani se od dominacije koja mu je nametnuta pozivanjem na ono što mu je svojstveno. Nacija brani svoj jezik od osvajačke države, radnik brani svoj zanat od industrijalca, žena se kao nosilac života brani od muške dominacije. Međutim, ovakva defanzivna akcija pretvara se u odustajanje i podređivanje gospodarstvu ako ne biva praćena kontraofanzivom, odnosno naporima da se ponovo za sebe pridobiju izvorišta kulture kojim dominira gospodar. Pozivanje na identitet je dvosmisleno kao i svaka defanzivna akcija; smisao tog pozivanja se bitno menja prema tome da li

će se on preobraziti ili neće u kontraofanzivu. Odbrana identiteta može da postane narcizam i time onemogućiti svaku intervenciju u domenu javnosti; ona, nasuprot tome, može da se bori protiv vlasti u ime različitosti koja stvara informaciju. Priroda odnosa dominacije je tu suštinska. U slučaju društvenog odnosa poput onog između gazde i radnika, ili tehnokrate i potrošača, pozivanje na identitet je u najboljem slučaju prvi, čisto defanzivni, korak jednog društvenog pokreta. Kada je, naprotiv, reč o dominaciji strane države nad nekom nacionalnom zajednicom, pozivanje na identitet postaje veoma snažan momenat čim biva praćen voljom za raskidom i za nacionalnim oslobođenjem. Još jednom valja razdvojiti i suprotstaviti ono što se odnosi na klasne borbe i ono što pripada domenu države i nacionalnim borbama.

Pozivanje na identitet zauzima središnje mesto u istoriji kada je u žiži borbe protiv strane dominacije; a postaje puki zaklon kada odbija da izioži aktere sukobu sa neprijateljem. Ove ideje neposredno se odnose na borbe koje se u regijama vode protiv centralne države. Ako je odista reč o regionalnim borbama, pozivanje na identitet je u tom slučaju opasno i mora se zameniti ili dopuniti borbom protiv centralističke vlasti u ime razvitka celokupne teritorije. Borba se tada ne vodi samo u ime identiteta, već se uklapa u borbu neregionalnih političkih i sindikalnih snaga. Bretonci i Oksitanci tada — kao što su učinili u trenutku zajedničkog programa levice — udružuju svoj regionalni pokret sa delovanjem francuske levice. Upravo se danas francuske sindikalne konfederacije stavljaju na čelo inicijative za pripremu Skupštine staleža Okscitanije gde će izraziti svoje neslaganje sa pustošenjem i kulturnom kolonizacijom. Borbe, međutim, mogu biti doživljene i kao nacionalne borbe: takav je pre slučaj na Korzici i u Bretanji nego u Okscitaniji, ali takođe odgovara dubokoj težnji okscitanskog i bretonskog pokreta. Nacionalisti svoje nade ne polažu više u borbu za autonomiju koja bi rukovala politikom za regionalni razvoj. Oni proživljavaju odumiranje društva i kulture koji su sve više pod pritiskom ekonomskih snaga pristiglih spolja — u slučaju Korzike reč je o povratnicima iz Severne Afrike — a koje država privileguje. Oni osećaju da su privučeni sve više, ne prema izražavanju zahteva već prema raskidu i afirmisanju svog identiteta protiv spoljašnje dominacije. Neki od njih — sitni poljoprivrednici ili vinogradari — koji su ugroženi promenama u cenama i manevrima trgovaca i koji zavise od istovremeno produktivne i neprijateljske

države, spremni su čak da na kocku stave sav svoj imetak protiv politike koja ih, kako smatraju, vodi u katastrofu.

Većina ovih pokreta okleva u izboru između ove dve orijentacije; oni žele autonoman regionalni razvoj, i da pri tom budu i pokreti za nacionalno oslobođenje. U tom smislu nastoje sebe da definišu kao nacionalne pokrete, kao da im je cilj stvaranje ili obnova nacije ali ne i države. Ovaj izraz je imao smisla tamo gde velike civilizacije nisu imale nacionalni izraz, u Indiji nakon mongolske dominacije, u arapskom svetu ili čak kod afričkih etničkih grupa između kojih je kolonizacija podigla granice. Taj izraz, međutim, nema nikakvog smisla u onom delu sveta u kome su stvorene i u kome su se razvile glavne nacionalne države. Ovi pokreti se ili smeštaju u okviru nacionalne političke borbe, ili moraju da prihvate cenu raskida. Tome dodajmo samo: ako postanu pokreti za nacionalno oslobođenje onda ne mogu istovremeno da budu i društveni pokreti već, kao i svi nacionalizmi, moraju da ističu i poštuju prioritet nacionalne borbe nad socijalnim borbama. Ako se, nasuprot tome, definišu kao pokreti za regionalnu autonomiju i razvoj, postoji opasnost da budu tek sekundarni saveznik organizovanih pokreta širih razmera koji svoju snagu crpu pre svega iz industrijalizovanijeg središta teritorije. U oba slučaja pretila opasnost od heteronomije, odnosno od gušenja društvenih pokreta koji izviru iz regionalnih zahteva. Reč je o neizbežnoj zavisnosti i slabosti, jer središnji je onaj društveni pokret koji sebe određuje svojom neposrednom borbom sa vladajućom klasom.

Ni pokret žena koji se bori protiv mešavine kulturne tradicije i društvene dominacije, ni pokret regija ili nacija koji se bori protiv mešavine državnog poretka i društvene dominacije — nisu kadri da u potpunosti ponesu središnji društveni pokret, niti da se neposredno bore protiv nove vladajuće klase. Ipak i jedan i drugi pokret jesu stubovi na kojima taj središnji društveni pokret može da se izgradi.

Antitehnokratski pokret

Polazište antinuklearne akcije čini kriza industrijskih vrednosti, velika sumnja u dobrobitne učinke nauke i tehnologije, pojačana strahom od katastrofe i užasnim sećanjem na bombu palu na Hirošimu. Sama akcija je najpre defanzivna, vode je lokalne grupe potekle iz za-

jednica koje brane svoju teritoriju i svoj tradicionalni način života od dolaska nekog velikog gradilišta, jer će njegovo postojanje poremetiti lokalni život a može predstavljati i opasnost za stanovnike. Nakon prvobitne faze, u kojoj je civilna upotreba nuklearne energije izgledala „dobra“ nasuprot njenoj vojnoj upotrebi, projekti za gradnju nuklearnih centrala izazvali su žestoke lokalne reakcije prvo u Bugeyu i Fessenheimu, zatim u Bretanji, pa u predelu Nantesa, u Cruas-Meysseu i u drugim mestima doline Rhone, itd. Najznačajnija akcija vođena je protiv projekta za gradnju supergeneratora u Malvilleu u predelu Isere. U većini slučajeva inicijativa lokalnih grupa je pojačana, ali i premašna, aktivistima ekologistima pridošlim iz gradova koji su se često selili sa poprišta na poprište, kao što su učestvovali i u odbrani zemljoradnika Larzaca od širenja raketne vojne baze i u demonstracijama u Palenteu podržavajući radnike fabrike satova „Lip“.

Odjek ovih pokreta za odbranu ne treba da nam zakrili njihove slabosti, od kojih je tenzija između lokalnih aktivista i ekologista tek samo jedna. Reakcija — žestoka u trenutku kada se najavi gradnja nuklearne centrale — postane u većini slučajeva zanemarljiva kada se centrala izgradi. 31. jula 1977. održana je velika demonstracija u Malvilleu. Nije imala precizan cilj, ni posebnu organizaciju; ubrzo su male grupe koje su tražile sukob sa policijom povele celu demonstraciju u klopku koju je policija namestila: rezultat — jedan mrtav i nekoliko teško ranjenih — označio je kraj uspona ovih lokalnih grupa. Javno mnjenje koje je isprva na pasivan način bilo naklonjeno nuklearnoj industriji, postepeno je u većini slučajeva prešlo u antinuklearni tabor. Neuspeh u Malvilleu, pogoršanje petrolejske krize i ekonomske teškoće, kao i stav vlade da se pridržava svog nuklearnog programa, pospešili su uzmicanje antinuklearnog osećanja koje je danas postalo manjinsko. Teška nesreća koja se dogodila u Sjedinjenim Američkim Državama početkom 1979. godine nije izazvala obnovu ovih defanzivnih pokreta. Kulturno odbijanje, praćeno nejasnom ideologijom odbrane ekološke ravnoteže, nije dovoljno da stvori trajni društveni pokret.

Nuklearni pokret je, međutim, značajan jer je od početka prevazišao ovu razinu ograničene akcije. Kao naslednik majskog pokreta, on je, sem katastrofizma, predočio jednu dublju kritiku tehnokratije. Okupljanje političkih ekologista, naučnika i sindikalista pretvorilo je borbu protiv nuklearne industrije u pokret protiv nuk-

learne vlasti. Ponekad posve ograničeno, kao u oblasti Alzas — gde je regionalni pokret, pojačan znatnim lokalnim učešćem, doveo u pitanje nekoliko velikih projekata koji su pretili regionalnom životu, ponekad na potpuniji način, kao na primer kada su tehnički i ekonomski argumenti vlade i njen izbor za „sve-nuklearno“, prošli kroz sito kritike. Tamo gde tehnokrat govori o prinudama, antinuklearci predočavaju učinke jednog sistema odlučivanja, kao i monopol nukleokrata na energetsku i ekonomsku politiku. U prvoj fazi pokret je kritikovao društvene posledice nuklearne industrije, koju je osudio kao nešto što vodi koncentrisanju vlasti i vladavini tehnokratije. Politička ekologija preokreće odnos i ukazuje na činjenicu da je tehnokratska dominacija ta koja je dovela do izbora „sve-nuklearnog“. Zašto nije bilo pokušaja da se utiče na ponudu drugih vrsta energije, a posebno solarne, koja se prikuplja neposredno ili posredstvom biomase? Zašto nije bilo pokušaja da se utiče na potražnju energije borbom protiv rasipništva i protiv određenog vida ekonomske organizacije? Znatnim smanjenjem nejednakosti, ističu posebno sindikalisti, mogao bi se promeniti način života i stvoriti takav ekonomski rast koji bi odgovarao nultom rastu potrošnje energije. Najzad, posve udaljeni od stava lokalne odbrane, neki antinuklearni aktivisti napadaju nuklearnu hiperindustrijalizaciju kao nešto što je u suprotnosti sa istinskom modernizacijom, koju oni definišu kao prelaz iz civilizacije energije u civilizaciju informacije. Ankete uostalom pokazuju da upravo među aktivnim antinuklearcima srećemo najveći broj diplomiranih ljudi: takav njihov stav ne počiva, prema tome, na strahu od naučnog saznanja.

Tako se oformljuje pokret koji ukazuje na svog neprijatelja, nukleokrate i tehnokratiju uopšte, i koji se ne bori protiv budućnosti, već za modernizaciju koju vezuje za veću odgovornost stanovništva u upravljanju promenama. Na taj način pokret, koji ne može da postoji bez svoje defanzivne komponente, pokreće i kontraofanzivnu akciju. Nemojmo suviše protivstavljati odbranu lokalnih zajednica ili strah od nuklearne energije, s jedne strane, i antitehnokratsku kritiku, s druge. Oba savstavna dela pokreta su podjednako neophodna.

Međutim, iako antinuklearna borba uspešno određuje svog neprijatelja, nedostaje joj jasna definicija onih koje brani. Sindikalizam govori u ime radnika; urbani pokreti brane stanovnike četvrti ili grada koji su takođe često bili zanatlije. U programiranom društvu, podređe-

nom vlasti tehnokrata potčinjeni prestaju da sačinjavaju zbiljsku socijalnu grupaciju. Ne treba zbog toga prestat i govoriti o klasama, jer iako zbiljskih klasa, geografski i kulturno jasno definisanih grupacija, više nema, to dolazi otuda što klasni odnosi upravljaju zbiljom klasa. Narodna klasa više nije određena nekim bićem, načinom života, već isključivo dominacijom kojoj je podređena i voljnom akcijom koju protiv te dominacije preduzima. Već je proletarijat, po Marxu, imao odlučujuću ulogu upravo zbog toga što je bio lišen svake vlastite socijalne i kulturne egzistencije i što je bio isključivo određen eksploatacijom kojoj je podređen. Međutim, ovo poređenje može i da izazove zabrinutost. Naime, po njemu bi radnička klasa, koja je određena jedino svojim proleterskim položajem, bila nesposobna da stvori društveni pokret s obzirom da bi mogla samo da iskaže suprotnosti kapitalizma, te bi njom morala da rukovodi neka partija. Zar masa potrošača nije još nemoćnija da stvori društveni pokret, i zar ta činjenica ne govori o tome da je mesto čisto političke akcije danas daleko veće nego u vreme radničkog pokreta?

Ovo pitanje je u središtu sadašnjih rasprava unutar antinuklearnog pokreta i oko njega. Ovaj pokret je, nakon poraza u Malvilleu 1977. godine i loših rezultata na parlamentarnim izborima 1978, i nakon nesreće u Harrisburgu, uspeo da se trgne. Pojačao je pri tom svoj savez sa sindikatom CFDT i dobio podršku socijalističke partije, levih radikala, PSU, pokreta potrošača i naučnika u pokretanju velike nacionalne peticije koja se ne poziva ni na strah, ni na globalno odbacivanje nuklearne energije, već zahteva široku nacionalnu i regionalnu diskusiju koja bi vodila referendumu i pretpostavljala moratorijum za još nezapočete radove. Da li je ta inicijativa prvi korak ka odista političkoj, izbornoj intervenciji? Hoće li takvu akciju podržati lokalni antinuklearni aktivisti koji su motivisani blizinom opasnosti koja im pretila, a koji oklevaju da se angažuju kada je reč o nacionalnoj kampanji klasičnog tipa? Danas nije glavni problem da li će socijalna akcija biti podređena političkoj, već da li će uspeti da se uspostavi pre nego što sebi da određen politički izraz.

Očigledno je teško pokrenuti ovakvu akciju koja je istovremeno i nezavisna i smera na opšte ciljeve. To je osnovna teškoća sa kojom se suočava proces obrazovanja društvenih pokreta, jednako kao što je nekad problem predstavljalo neznanje, kulturna izolacija ili policijska represija koji su sputavali izražavanje zahteva. Mož-

da će upravo čisto politička akcija omogućiti antinuklearnoj borbi da predoči svoju opštu, antitehnokratsku, orijentaciju, te joj pomoći da pređe sa razine vlastitog afirmisanja na razinu globalnih kampanja — poput radničkog pokreta koji se razvio samo tako što se borio za ostvarenje svojih zakonskih i ugovornih prava, a ne samo zato da bi povećao klasnu svest radnika. Došao je trenutak da jedan nadasve „izražajan“ pokret sebi odredi „instrumentalnije“ ciljeve. Antinuklearni pokret, a možemo ga nazvati i političkom ekologijom da bismo jasnije predočili njegove opšte ciljeve, nosi u sebi mnoge teme koje su zajedničke i drugim socijalnim borbama. Veoma je blizak regionalnim pokretima, na primer u Alzasu, ali takođe u Bretanji i Okcitaniji. Pokret su animirale i mnoge žene, koje su istovremeno bile aktivne u borbama za slobodu kontracepcije i pobačaja i u pokretu žena. Njegov centralni položaj proizlazi iz činjenice da je jedini koji iznosi razrađenu definiciju neprijatelja sa kojim se sukobljava, te postaje privilegovani instrument pretakanja kulturnog osporavanja u socijalnu i političku borbu.

Sukob između tehnokrata i javnosti, suprotstavljanje nametanju određenog tipa života i društvene promene od strane velikih upravnih aparata, biće isto toliko trajan i središnji u programiranom društvu kao što je u industrijskom društvu bio slučaj sa sukobom između organizatora i radnika. Sukob može biti nasilan ili, naprotiv, posredovan institucionalnim mehanizmima, ali ga već sada nipošto ne možemo svesti na nostalgичni otpor promeni. Već danas, politička ekologija podstiče izuzetno velik angažman, poduprt najdubljim ubeđenjima i najjačim emocijama. Dok smo svedoci sve većeg gubljenja interesa za delanje političkih partija, zar strast za slobodom, istinom i pravdom ne plamti snažnije u antinuklearnim demonstracijama nego u socijalističkoj liturgiji?

Nalazimo se tek na pragu programiranog društva, a kriza industrijskog nas još uvek uveliko pritišće. Društveni pokreti koji se formiraju još uvek su u povoju: osnaženi novinom svog iskaza, ali su slabiji zbog zbrke koja vlada u pogledu ciljeva. Danas nije najvažniji zadatak predviđati uspeh ovih pokreta u nekoj skorij budućnosti već pratiti njihov rad. Od feminizma do pokreta žena, od odbrane regije u krizi do pokreta za autonomni regionalni razvoj i nacionalno oslobođenje, od straha od nuklearne energije do borbe protiv nuklearne vlasti, —

u sva tri slučaja, kao i u drugima, odvija se posve istovetan prelaz od akcije za odbranu na osporavanje vlasti, od afirmisanja identiteta na kritiku odnosa dominacije.

Oblici akcije

Društveni pokret nije samo skup ciljeva; on takođe pretpostavlja učešće pojedinaca u kolektivnoj akciji. Obrazovanje pokreta koji su istovremeno slabi, budući raspršeni, i veoma jaki, budući odlučni da sobom samoupravljaju, da sami određuju svoje ciljeve i sredstva nepodređujući se ni partijama ni teoretičarima, — mora dovesti do stvaranja novih oblika kolektivne akcije. Akcije kojima smo u prošlosti bili svedoci mobilizirale su aktiviste zbog nekih ciljeva, pozivale su se na predanost aktivista, omogućavale su njihovo učešće u širokim kampanjama izražavanja raznih zahteva. Ovakva slika aktiviste danas je odbačena, čak i unutar radničkog pokreta, što pokazuje svedočenje Daniela Mothéa. Oni koji animiraju nove pokrete žele da žive i sebe da organizuju po uzoru na društveni život koji žele da stvore. Promena ponašanja je važnija od promene ideja. Sindikalna akcija bila je organizovana da bi odgovorila potrebama borbe, rata protiv kapitalizma i gazde. Većina novih grupa koja nešto zahteva i osporava želi da bude primer, želi da se organizuje pre u skladu sa sopstvenim ciljevima nego sa zahtevima borbe; reč je manje o instrumentalnim a više o izražajnim grupama, čiji učesnici osećaju počašćenost koliko svešću o misiji koju ispunjavaju toliko i iskustvom koje u grupama doživljavaju.

Prevlast grupe nad ciljem govori o samoopredeljenju društvenih pokreta i o kraju njihove podređenosti nekoj višoj, političkoj ili ideološkoj instanci. Grupe za akciju organizuju se u oblike koji su suprotstavljeni oblicima partija, što se najbolje ogleda u nedostatku centralizma kod njih. Nakon traganja za moći i jedinstvom sledi traganje za autonomijom i inicijativom. Nijedan od ovde pomenutih pokreta nije ustanovio jaku centralističku organizaciju. Neko će reći: dečja bolest. Nije li pre reč o odlučnoj i postojanoj volji da se izumi bazična demokratija? Reči koje se u tu svrhu najčešće koriste jesu: kolektiv, skupština, zbor, mreža, izvestilac. Ove reči jasno označavaju tu volju čak i ako ne uspevaju da spreče pojavu — i u ovakvim slabim organizacijama — politike spektakla, koja favorizuje zvezde koje govore na televiziji i odgovaraju na pitanja novinara.

Još značajnije od ovog traganja za novim oblicima organizacije jeste korišćenje jednog novog tona. Društveni pokreti su se u prošlosti ponašali poput epskih likova, heroja iz pesama ili tragedija koje deklamuju rukovodioci i ideolozi tonom bakanja. U društvenim pokretima koji se danas stvaraju ton prelazi sa razine krajnje uzbuđenosti i denunciranja na razinu objašnjavanja, čime se pre nastoji pojačati ubeđenje nego izazvati akcija mobilizacije. Jezik postaje afektivniji ili nabije-niji humorom; često nastoji i da manipuliše afektivnim zahtevima onih koji ga slušaju. Učešće u tim pokretima, koje se više ne opravdava pripadništvom nekoj realnoj grupi, mora da označi svoje potpuno voljno obeležje umnažanjem znakova raspoznavanja: odećom, telesnim držanjem, odnošenjem prema telu i emocijama. O raskidu sa hladnim svetom strategije i tehnobirokratije svako ponaosob svedoči svojom opuštenošću, traganjem za razlikom, osporavanjem svakog stalnog oblika organizacije. Javnost dobro primećuje ovaj novi stil onih koji osporavaju: nema značajnijeg društvenog ili kulturnog pokreta koji ne stvara i poseban način govora, oblačenja i ponašanja.

Najzad, valja istaći i novu definiciju vremena i prostora u koju se smešta akcija. Predindustrijski društveni pokreti živeli su u jednom uskom prostoru i bili dugovečni. Bili su deo istorije sveta, ali na jednom veoma preciznom mestu, na jasno omeđenoj teritoriji. Radnički je pokret, nasuprot tome, internacionalistički, odnosno smešta se u celokupnosti kapitalističkog sistema i pokazuje svoje osećanje — mada ne uvek — za probleme stvorene imperijalizmom i kolonizacijom; vreme u kojem deluje je kraće, ograničeno blizinom opšte krize kapitalizma. Što se tiče žena, ekologista, nacionalista, antinuklearaca — oni žive u neposrednosti, blizu kraja sveta: sada valja okončati sa nuklearnom vlašću, sutra će biti prekasno. Međutim, ovo vreme bez dubine, koje eshatologiju promovise u dimenziju svakidašnjeg života, biva praćeno gotovo beskonačnim širenjem prostora. Neposrednije nego u prošlosti, osporavaoci u industrijskim zemljama povezuju svoje borbe sa borbama podređenih zemalja kao i sa borbama onih koji se suprotstavljaju komunističkom totalitarizmu. Novi društveni pokreti su planetarni, njihovi aktivisti su nomadi i kosmopoliti. Ekologija ih je naučila da prevazilaze međe ljudskih društava i da razmišljaju o uslovima preživljavanja ekosistema u kojem se nalazi naš društveni sistem.

Nedavno su integristi socijalističke ideologije osudili „američku levicu” zato što, navodno, svodi socijalne borbe na kulturne inovacije dopunjene liberalizmom koji se zalaže za decentralizaciju i ograničavanje uloge države. Iskaz je tužan. Pre svega jer igra na jedan uvreženi uslovni refleks, naime onaj koji izjednačava sve američko sa kapitalističkim; ta američka levica je, na osnovu takvog rezonovanja saučesnik kapitalizma, možda čak i — ko to zna? — CIA. Tužan prvenstveno, međutim, zato što odbija da prizna da se upravo spajanjem kulturne inovacije i socijalnim osporavanjem mogu u našem delu sveta stvoriti novi društveni pokreti. Ne treba na sektaštvo odgovarati drugim sektaštvom. Uočimo, dakle, da toj modernizirajućoj levisi odista pretila opasnost da preterano naglasi svoj modernizam nauštrb osporavanja; međutim, reč je o sasvim ograničenom riziku: novi društveni pokreti održavaju svoj osporavajući stav. „Američka levica” preobražava kulturnu akciju u društvenu i političku borbu, pod uticajem *Women's Liba* ili *Friends of Earth* [Pokreta za oslobođenje žena i Prijatelja zemlje], kao što je prethodna generacija te levice bila pod uticajem kalifornijskih zajednica ili studentskih borbi.

Današnji osporavaoci nikada neće postati vladaoci. Nećemo živeti u društvu kojim dominiraju žene, Bretonci ili ekologisti, jer društveni pokreti danas više ne veruju u moguću kraj klasne borbe i u kraj istorije. Neće biti svetle budućnosti, i nikada, baš kao u prošlosti, onaj koji je tlačen neće postati tlačitelj. Današnjim borbama ne komanduju više nove rukovođeće elite ne putu ka vlasti, a tehnokrati su dovoljno čvrsto ustoličeni da ne moraju da izigravaju osporavaoce kao u doba kluba Jean Moulin. Kada društveni pokreti suviše naglase svoju modernizatorsku stranu poistovećuju se sa elitom koja se uspinje; kada se, naprotiv, zatvore u defanzivno odbijanje brkaju kulturno osporavanje i socijalne borbe; oni postoje tek kad povezuju ova dva načina ponašanja. Odbacivanje vrednosti industrijskog društva i traganje za novom ravnotežom jesu isto toliko bitni za obrazovanje novih društvenih pokreta kao i volja za ubrzanjem našeg prelaza ka društvu informacije. Ako je možda izgledalo da ovde više naglašavam modernizatorske ciljeve socijalnih borbi, to nisam činio zato što sam hteo da odbacim dostignuća kontrakulture, već samo zato da bih reagovao protiv težnje, nasleđene iz razdoblja lakog privrednog rasta, koja privileguje kulturne promene do te mere da se gube iz vida socijalne borbe i njihove ekonomske posledice.

Nije reč, prema tome, o isticanju jedne ili druge strane, kulturne revolucije ili socijalne borbe, već o predočavanju ogromne raširenosti polja društvenih pokreta. Ti pokreti se pojavljuju na svim stranama, prekoračuju područje koje nazivamo politika i razbijaju međe problema koje smatramo socijalnim. Ovi pokreti nas se sve više lično tiču, tim više što vlast rukovodilaca postaje složenija i sve bliža. Na ovo širenje socijalnog i političkog područja često se gleda ubojažnjeno i sa nepoverenjem; valja ga prihvatiti sa tim suprotnim osećanjima. Iako prošireno polje političkog nosi u sebi velike opasnosti, ono takođe može da dovede da neposrednijeg, ličnijeg učešća aktera u raspravama i borbama čiji rezultat određuje njihov način života. Valja imati isto toliko poverenja u budućnost koliko i biti zabrinut za nju, kao što je bio slučaj i sa radnicima aktivistima kada su industrijalizacijom bili povedeni u borbe koje su prekoračivale polje parlamentarnog predstavnštva. Zašto bi levica morala da se plaši društva koje se stvara? Zašto bi morala da misli da će nužno biti gubitnik? Ovakav defetizam zapravo samo otkriva nemoć i rastakanje jednog političkog modela koji je u zaostatku jednog veka. Ako ga se treba otarasiti da bismo ponovo našli nadu, požurimo . . .

(Alain Touraine, „Nouveaux mouvements sociaux”, *L'apres-socialisme*, Grasset, Paris, 1980, str. 141—171)

Preveo Ivan Vejvoda

IZMEĐU KONTROLISANJA KRIZE I DRUŠTVENIH POKRETA: MESTO INSTITUCIONALNIH REFORMI

Iako je proletarijatu rečeno zbogom, bauk marksističke klasne teorije još kruži levicom. Ipak je — iz istorijskih i teorijskih razloga — razbijeno jedinstvo teorijske samoizvesnosti i revolucionarnog samopouzdanja (Habermasova formulacija), što je nadahnjivalo marksizam. Prvobitnu teoriju potkopale su brojne pojave, od kojih navodim *samo neke*: promene odnosa između države i društva, promene u stratifikaciji savremenog kapitalizma, sposobnost kapitalističkog sistema da se održi u životu, nastanak novih društvenih pokreta. Međutim, teorijske slabosti marksističke sinteze su još očiglednije, jer pokreću probleme sa kojima se mora suočiti svaka kritička društvena teorija — marksistička ili neka druga.

Marxovo sagledavanje oblika vlasti i društvenih borbi u savremenom društvu, temeljilo se na pretpostavkama koje su se ticale odnosa između sloja i strukture, između društvenog osporavanja i društvene promene, između suprotnosti sistema i društvene akcije. Tačnije rečeno, marksistička sinteza teorije o krizi sistema i teorije o društvenoj akciji (klasna borba), pretpostavljala je postojanje jedinog sistema — kapitalističkog načina proizvodnje — čija logika prodire u sve oblasti života. Sledstveno tome, svi elementi građanskog društva i države shvatani su kao buržoaske institucije, podređene logici kapitalističkog organizacionog načela. To je Marxa navelo na zaključak da analiza upravljačkog mehanizma i stratifikacionog načela savremenog društva

otkriva temelj stvaranja društvenog identiteta kolektivnih aktera, uključenih u radikalne društvene pokrete. Takođe se podrazumevalo da alternativa tom potpuno kapitalističkom sistemu mora dovesti do svestranog ras-kida sa „buržoaskom” kulturom i institucijama. Otuda je metasocijalna teološka filozofija istorije preuzela normativne sadržaje društvenog života i univerzalističke vrednosti koje je Marx želeo da odbrani, ali koje njegova teorija nije mogla imanentno otkriti u građanskom društvu.

Danas bi bilo krajnje neodgovorno dalje braniti takav prikaz savremenog društva i njegove alternative. Taj model ne potvrđuju ni struktura zapadnog društvenog sistema, niti novi društveni pokreti. Štaviše, sve metasocijalne garantije normi i vrednosti, izgubile su svoju uverljivost. Savremeni društveni sistemi razbijeni su na niz podsistema, među kojima ekonomija predstavlja samo jedan takav podsistem.¹ Teoretičari kolektivnog ponašanja podrobno su opisali složenost motiva, tumačenja potreba i pogleda na svet — što sve uobličava društvenu akciju.² Otuda bi „postmarksistička” kritička teorija, koja više ne pretpostavlja primat ekonomije, ali ne odbacuje Marxova dostignuća, trebalo da ima sledeća tri zadatka: morala bi biti u stanju da uoči strukturalne nesaglasnosti, krizne tendencije i mehanizme stratifikacije u okviru savremenih društvenih sistema; morala bi oceniti potencijale društvenih pokreta (i mogućnosti koje im se pružaju); morala bi opravdati načela pripadnosti datom društvom i političkom projektu.

Claus Offe, Jürgen Habermas i Alain Touraine pokušavaju da razviju kritičku teoriju koja bi odgovarala savremenom društvu, pri čemu bi se izbegli fatalizam, dogmatizam ili apologija.³ Sva trojica su svesni teškoća

¹ Talcott Parsons, *The Evolution of Societies*, New Jersey, 1977, i Niklas Luhmann, *Legitimation durch Verfahren*, Berlin, 1969.

² Ted Gurr, *Why Men Rebel*, Princenton, 1970; Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution*, Reading, Mass., 1978; N. J. Smelser, *Theory of Collective Behavior*, N. Y., 1962.

³ Claus Offe, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*, Frankfurt, 1972; „Political Authority and Class Structures — An Analysis of Late Capitalist Societies”, *International Journal of Politics*, jesen 1976, str. 67 i dalje, i „The Attribution of Public Status to Interest Groups — Observation on the West German Case”, u: Suzanne Berger (redaktor), *Interest Groups in Western Europe*, Cambridge, 1979; Jürgen Habermas, *Legitimation Crisis*, Boston, 1975, i *Communication and the Evolution of Society*, Boston, 1979; Alain Touraine, *Production de la société*, Paris, 1973,

u povezivanju stanovišta sistema i akcije unutar jedinstvenog teorijskog okvira. U stvari, kao da je došlo do prećutne podele rada, do ustanovljavanja tri sektora rada: (1) nastojanje da se razvije neekonomistička teorija o krizi, sposobna da artikuliše logiku podsystemâ i mehanizme stratifikacije u razvijenom kapitalizmu; (2) pokušaji da se iznađe odgovarajuća zamena metasocijalnih garantija standarda (Habermas), i (3) stvaranje teorije o društvenim pokretima, koja prevazilazi granice društvenoekonomske klasne analize. Prvi prilaz suprotstavlja se strukturalnim reformskim strategijama; on to čini pomoću teorije o političkoj krizi, a u habermasovskoj verziji — artikuliše proceduralna pravila za opravdavanje normi usmerenih na akciju. Međutim, čini se da nijedan od ta dva pristupa nije u stanju da svoje rezultate prevede u izraze koji bi našli odjeka u radikalnom društvenom osporavanju. Treći prilaz otkriva kulturne težnje i stvaralačku ulogu društvenih pokreta u identitetu i reinterpetaciji društvenih normi, ali nije u stanju da poveže te pokrete sa stratifikacijom ili specifičnim institucionalnim prinudama društvenog sistema u kojima se oni javljaju. Otuda nije jasno kako ti prilazi mogu jedan drugoga nadahnuti. Pošto su te teorijske strategije povezane sa ozbiljnim političkim pitanjima (kao što je pitanje odnosa između reforme i društvenih pokreta), razmotriću prednosti i domete svakog od njih, odnosno predložiću način na koji se oni mogu međusobno povezati. Ali neka mi bude dozvoljeno da najpre kažem kada prednost dajem nastaloj teorijskoj podeli rada, tj. nju pretpostavljam pokušajima da se totalizira bilo koji pristup ili da oni posluže za izvođenje neke velike sinteze.

Prvu strategiju čini kritičko prisvajanje teorije o sistemima,⁴ čiji je cilj prepoznavanje strukturalnih dimenzija stratifikacije, raspodele moći i kriznih potencijala razvijenog kapitalizma. Međutim, ne bi trebalo preterano podvlačiti paralelu koja postoji između Offeove kritike teorije o sistemima i Marxove kritike političke ekonomije (teorija o sistemima 19. veka). Marx se usredsredio na krizne tendencije u ekonomskom sistemu, razmatrajući sve ostalo kao njegovu sredinu; otuda je njegova defetizirajuća kritika nastojala da otkrije akcioni potencijal društvenih klasa. Offeov pokušaj je

The Voice and the Eye, N. Y., 1981, i *L'Après Socialisme*, Paris, 1980.

⁴ Offe, *Strukturprobleme...*, naved. delo, str. 66—68. — Offe se prvenstveno služi Luhmannovom verzijom teorije o sistemu.

manje složen i manje ambiciozan. Njegova analiza kriznih potencijala, inherentnih međupovezanosti tri podsystema (ekonomskog, političko-administrativnog i normativnog),⁵ nema za cilj da utvrdi konfliktni potencijal društvenih aktera. Razlozi te skromnosti su iznuđeni. U razvijenom kapitalizmu, rast administrativno-političkog podsystema koji prodire u ekonomiju, ne podrazumeva povezanost suprotnosti između najamnog rada i kapitala, i stvaranja društvenih klasa. Nemoguće je iz analize ekonomskih upravljačkih mehanizama⁶ izvesti društvene identitete kolektivnih aktera ili društvenih pokreta zbog toga što podsystem nije više izolovan od političko-administrativnog posredovanja. Prodiranje države u ekonomski podsystem dovodi do usložnjavanja linija nejednakosti (ono ih čini multidimenzionalnima). Da bi se sagledale nove strukturalne dimenzije raspodele moći i privilegije, nužno je utvrditi *političke mehanizme* stratifikacije. Ovo takođe podrazumeva da se krizne tendencije javljaju između, a ne samo unutar podsystema. Formalno demokratska država nosi u sebi sistemsku logiku koja bira, stvara i nagrađuje određene vrste interesa, istovremeno isključujući ostale interese.⁷ S druge strane, političko-administrativni sistem sprečava opšte učešće u stvaranju konsenzusa (on to čini pomoću prestrukturiranja mogućnosti određenih slojeva da se obraćaju državi ili da koriste njene usluge).⁸ Time se, bar delimično, može objasniti sprega formalne demokratije i kapitalizma (počev od 19. veka).

Offe daje uverljivu strukturalnu analizu načina na koji institucije političkog sistema (masovne partije, parlamenti, sindikati) biraju ili blokiraju razne vrste potreba i motiva, tj. pomažu ili sprečavaju njihovu artikulaciju. Vertikalnu osovinu klasne nejednakosti (odnosi proizvodnje), preseca horizontalan politički sistem stratifikacije, što stvara nove disparitete.⁹ Značajno je da inte-

⁵ Offe, „Crisis of Crisis Management”, naved. delo, str. 52—54.

⁶ Offe, „Political Authority and Class Structures”, naved. delo, str. 73—82.

⁷ Isto, str. 82—83.

⁸ Offe definiše organizaciono načelo kapitalističkog sistema kao odnose razmene. To podrazumeva pretvaranje radne snage i kapitala u robe, kao i samostalnost privatnih odluka o investiranju, njihovu nezavisnost od države. — „Crisis of Crisis Management”, naved. delo, str. 33—34.

⁹ Offe, „Political Authority and Class Structures”, naved. delo, str. 95—100. — Offe iznosi tezu da su kapitalistički klasni

resi ne stupaju u politički sistem jednostavno spolja, već se, jednim delom, kao *interesi* konstituišu *vis-à-vis* političkog tržišta (tu funkciju vrši sam politički sistem).¹ Rezultat tog procesa je trostepena stratifikacija: (1) klase se razvijaju duž vertikalne osovine, posredstvom tržišta i odnosa proizvodnje; (2) političko-administrativni podsistem dovodi do masovnog stvaranja interesnih grupa koje prelaze klasne granice; (3) država stvara marginalne oblasti, grupe i tipove potreba kao takve (marginalne), ali bez mogućnosti njihove artikulacije *vis-à-vis* političkog sistema. Sputavaju se vitalne oblasti, društvene grupe i kategorije za koje se smatra da nisu u stanju ugroziti sistem. Razume se, putem selekcioniranja i zadovoljavanja interesa, primerenih kapitalističkom organizacionom načelu, zadržava se i jača klasna nejednakost. Klasne razlike i dalje diktiraju razne životne mogućnosti jedinki (kad su u pitanju načini kompenziranja nezadovoljavajućih nivoa usluga države). Međutim, drugačija logika važi kad je reč o politički određenom disparitetu između sektora i kategorija. Linije interesnog organizovanja i sukoba interesa javljaju se u domenu same države — i ne mogu biti izvedene iz odnosa koji relevantni akteri imaju prema sredstvima proizvodnje. Isto tako, ne postoji pravolinijski odnos između dva upravljačka mehanizma (ekonomija i politički sistem) — o kojima raspravlja Offe — i stvaranja društvenih identiteta potencijalnih društvenih pokreta ili kolektivnih aktera.

Dva su cilja rekonstruisanja teorije o krizi u obliku kritike (određivanje granica) regulativnih sposobnosti i reformskih strategija države (kriza kontrolisanja krize). Prvo, time se omogućava shvatanje *logike* koja prožima na izgled slučajno stvaranje interesnih grupa koje se neposredno obraćaju političko-administrativnom sistemu (korak dalje od pluralističkih teorija o državi). Drugo, time se otkrivaju pritisci koji se više na državne strategije strukturalne reforme (kontrolisanje krize), pri čemu se teži neutralizovanju disfunkcionalnih efekata kapitalističke reprodukcije, ali bez revolucionisanja sistema putem povećanja samostalnosti „sistemu tuđih“ (ne-tržišnih) strukturalnih elemenata (administrativni i normativni podsistemi) koji bi imali da obezbede *inte-*

odnosi opterećeni i iskomplicovani političkim sistemom stratifikacije, koji stvara dispartite između „vitalnih oblasti“. Ovde se društvena nejednakost i stratifikacija interesnih grupa neposredno povezuju sa različitom raspodelom političkih zahteva koje institucionalni sektori daju određenoj funkcionalnoj grupi — veće učešće imaju one grupe koje su funkcionalno neophodne.

graciju sistema.¹⁰ Ukratko, kriza kontrolisanja krize ukazuje na nesposobnost reforme, tipične za državu blagostanja, da nadoknadi disfunkcionalne društvene posledice kapitalističke proizvodnje, pri čemu ne bi (a) bili pogaženi kapitalistički odnosi, (b) ne bi došlo do prebacivanja suprotnosti u domen administrativnog sistema (preopterećenost zahtevima) ili (c) ne bi bio potkopan legitimitet, neophodan za funkcionalnu sposobnost države. Fiskalna kriza države i sve manja sposobnost masovne partije i sindikata da stvara društvene identitete i da integrišu masovnu participaciju — sigurni su znaci krize kontrolisanja krize.

Offeova teorijska strategija najbolja je kad je reč o artikulisanju dometa i granica potencijalnih napora da se putem „reforme reforme“ reše problemi upravljanja. Pre nego što su reorganizam i tačerezam digli svoje ružne glave, Offe je već naznačio strateške kandidate za rešavanje krize kontrolisanja krize: reprivatizacija i korporativni protivudar (neoliberalizam); pokušaji da se redefinišu i suze prava (represivno ograničavanje demokratije); strategije administrativne decentralizacije da bi se zahtevi upućeni državi preneli na druge organe vlasti (novi federalizam); neokorporativne strategije, zaobilazjenje parlamenata, partija i formalnih zakona, pomoću političkog institucionalizovanja odabranih funkcionalnih grupa koje dele odgovornost za odluke i promašaje.¹¹ Offe, takođe, pokazuje kako se manevrisanjem ovim alternativama mogu preduprediti opasnosti pomanjkanja legitimnosti ili širenja sukoba van granica političkog sistema.

Posebnu slabost tog pristupa predstavlja nemogućnost sagledavanja značaja koji pomanjkanje legitimnosti ima za društvene aktere.¹² U okviru teorije o krizi, koja političke i institucionalne podsisteme analizira sa funkcionalističkog stanovišta ne može se mnogo reći o valjanosti normi tog stanovišta ili o uticaju koji na društvene aktere vrše upravljački mehanizmi, tj. njihovo gaženje načela legitimnosti. Takav pristup može artikulirati logiku sukoba interesa, sukoba do kojih dolazi na terenu imperativa neusaglašenog sistema. Međutim, on nije u

¹⁰ Offe, „Crisis of Crises Management“, *naved. delo*, str. 36—43. — Valja ukazati da Offeova teorija o krizi nije teorija o slomu. Ona ne podrazumeva ni revoluciju. U stvari, Offeova teorija o krizi jeste teorija o dometima strukturalne reforme.

¹¹ Offe, „Attribution of Public Status to Interest Groups“, *naved. delo*.

¹² Offe eksplicitno odbacuje „normativne analize“. — Videti: *Strukturprobleme...*, *naved. delo*, str. 85—86.

stanju da sagleda konfliktne potencijale grupa, koji se javljaju izvan sistema i ne poprimaju oblik sukoba interesa. Teoretičar kritike sistema ograničen je domenom svog predmeta, te utvrđuje putanju samo onih zbivanja (sukoba interesa) koje izazivaju ili artikulišu logika kontrolisanja krize ili sama strukturalna reforma. U tom kontekstu, pomanjkanje legitimnosti označava samo nedostatak masovne lojalnosti prema političko-administrativnom sistemu. Sa stanovišta održavanja sistema, reč je o pitanju *ponašanja* koje je ili funkcionalno ili disfunkcionalno. Otuda se ne može oceniti *društvena akcija* koja uključuje osporavanje institucionalizovanih tumačenja normi i vrednosti sistema. Izvan tematskih okvira ostaje odnos između univerzalističkih zahteva političkog sistema i suprotnih tumačenja tih zahteva od strane onih koji su „unutar” sistema ili su iz njega isključeni. Borbe oko geneze i definisanja društvenih normi dobijaju status nepostojećeg. Društveni pokreti, kao suprotnost političkom osporavanju, nužno se javljaju kao znaci destrukcije, dezinstucionalizacije i regresivnih oblika konstituisanja identiteta. Na njima se može ukazati kao na nezaobilazne pojave, ali na pojave koje se ne mogu neposredno analizirati sa stanovišta krize kontrolisanja krize. Otuda kritika selektivnosti političko-administrativnih podistema ne daje elemente za stvaranje novih tumačenja potreba, normi, motiva, zahteva ili akcije — čija se artikulacija ne vrši u okviru same države.

Ta kritika nije u stanju da povuče razliku između logike reformi koje obavljaju funkcije kontrolisanja krize i *institucionalnih reformi* koje artikulišu *protivsilu*,¹³ demokratizuju upravljačke mehanizma ili ih oslobađaju stega, menjaju ili čak upućuju izazov organizacionim načelima društva (menjajući prirodu društvenih modela i definiciju pravila igre). Takvu razliku može povući jedino kombinacija stanovišta teorije o akciji i institucionalna analiza koja istražuje izvore i pravce institucionalnih promena što ih iniciraju društveni pokreti. Međutim, sa Offeovog stanovišta, svaka institucionalna reforma je, po definiciji, „strukturalna reforma”, koja, ma koliko neprimereno, obavlja funkcije kontrolisanja krize. Kritička teorija o sistemu, prema tome, ograničena je na sledeće: ona može da ukaže na probleme upravljanja i na disfunkcionalne efekte strategija za kontrolisanje krize; može da artikuliše mehanizme koji stvaraju konfliktne interesne grupe (stratifikacija); može da ukaže

¹³ Videti: André Gorz, *Strategy for Labor*, Boston, 1967.

na logiku promenljive marginalizacije isključenih društvenih aktera koji se smatraju *žrtvama*.

Međutim, ograničavajući se na stanovište racionalnosti sistema, taj prilaz nenamerno jača tehnokratsku iluziju koju nastoji da kritikuje, naime iluziju da je moguće odvojiti strukturalne inovacije, usmerene na kontrolisanje krize, od institucionalne reforme i društvenih pokreta. Sve prethodno pomenute strategije „reformne” uključuju promene u institucionalnim aranžmanima jedino do one tačke do koje su oni usmereni na oslobađanje upravljačkih mehanizama od institucionalnih stega (dalje proterivanje ekonomije i administracije iz društva) i na potiskivanje tematizacije institucionalnih aranžmana uopšte. Ukratko, institucionalni poredak predstavlja se kao sredina koju treba kontrolisati. Offeovo neprimereno razlikovanje političkih od administrativnih podistema (onaj prethodni uvlači ovog potonjeg u društvene forme) može, jednim delom, objasniti nedovoljno prisustvo druge vrste reforme. Sa tog stanovišta ne može se postulirati „progresivna” institucionalna reforma koja bi dalje uklopila upravljačke mehanizme u normativni ili zakonski poredak (otvoren prema reinterpretaciji i kritici), proširila (univerzalisala) i demokratizovala postupke i aktere o kojima je reč.

Ograničen domet ovog pristupa može se ovako sumirati (u jednoj rečenici): metodološka nespремnost da se uzmu u obzir zahtevi teorije o akciji, osim pod uslovom da se u sistemsko-teorijski okvir mogu potpuno uključiti norme koje motivišu akciju i kolektivne aktere. Alternativne teorijske strategije Habermasa i Tourainea uzimaju odvojeno te dve dimenzije — normativno-konsenzualni i konfliktni aspekt akcije. Mada svaka od njih uspeva da ispuni neke šupljine koje je za sobom ostavio kritički funkcionalistički model, one to čine po cenu novih logičkih teškoća. Usled toga, svako od njihovih rešenja može biti kritikovano sa stanovišta druge strategije.

Habermas pokušava da ispravi pristrasnost teorije o sistemu, i to tako što reformuliše koncepciju krize (ta koncepcija podrazumeva relevantnost društvene akcije i upućuje dimenziju normativne koncepcije racionalnosti na kritiku savremenog društva). Habermas smatra da se može govoriti o krizi jedino kad članovi datog društva vide u strukturalnim promenama (u reformi) opasnost po svoj društveni identitet. Da bi kriza kontrolisanja krize izazvala krizu sa velikim „K”, mora biti ugrožena društvena integracija, ili mora doći do teških

oštećenja temelja struktura koje obezbeđuju sigurnost identiteta ili onih normativnih struktura koje usmeravaju na akciju. Strategije za kontrolisanje krize, koje podrazumevaju prodiranje upravljačkih mehanizama u ranije netaknute oblasti života, morale bi da ugrožavaju proces stvaranja značenja, vrednosti, normi i motivacija. Prema tome, teoretičar mora biti u stanju da krize u društvenom identitetu tako poveže sa problemima upravljanja — da ne dođe do zamagljivanja jasne logike komunikativne društvene akcije i funkcionisanja sistema.¹⁴ Habermasova kritika funkcionalne racionalnosti kreće putem rekonstruisanja logike komunikativne interakcije i moralnog razvitka, tj. socijalizacije jedinki kroz norme i vrednosti koje valja opravdati, razvijanja sposobnosti za interakciju i sagledavanja procesa koji time bivaju izazvani.

Habermasova revidirana teorija o krizi počiva na tri ključne pretpostavke.¹⁵ Prvo, sve veće prodiranje upravljačkih mehanizama u svet života, izaziva opasnost da presahnu izvori stvaranja značenja; drugo, mada sadržaj i oblik ranije legitimnosti počinju da se razlažu, nivo moralnog i saznavnog razvoja, sadržan u buržoaskoj kulturi, i dalje je relevantan i može biti uništen jedino posredstvom snažnog procesa prisilnog nazadovanja. Najzad, Habermas smatra da legitimnost vlasti (normi i moći) povlači za sobom praktične zahteve za istinom.¹⁶ Međutim, on nije u stanju da ukaže na prisustvo specifičnih legitimnih normi u institucionalnom okviru razvijenog kapitalizma, — što bi moglo stvoriti osnov za verovatno napredno rešenje krize. Poput Offea, i Habermas pretpostavlja da je došlo do funkcionalizacije javne sfere i političkih ideologija i da su ideološki zahtevi za istinom zamenjeni cinizmom, napuštanjem načelne argumentacije. Dakle, savremene institucije više ne dopuštaju imanentnu kritiku koja bi ciljala na norme ili vrednosti i koja bi mogla dovesti do očekivanog sporazuma.

¹⁴ Jürgen Habermas, *Legitimation Crisis*, naved. delo, str. 1—51.

¹⁵ Isto, str. 95—143. Takođe: Habermas, *Communication and the Evolution of Society*, naved. delo, str. 178—205. — Podrobnija analiza Habermasove političke teorije data je u mom članku „Why More Political Theory?”, *Telos*, leto 1979, str. 70—94.

¹⁶ Shodno tome, Habermas redefiniše koncepciju „organizacionog načela” na apstraktnijem nivou. Organizaciono načelo društva ustanovljuje instrumentalne granice za moguće širenje upravljačke sposobnosti, domet varijacije za sisteme tumačenja i potencijal učenja, uključen u moralni razvoj koji osigurava društveni identitet.

Više se ne može pretpostaviti postojanje očiglednih univerzalnih vrednosti — izvandruštvene garantije u kojima su te vrednosti bile utemeljene (prirodno pravo, pojave čoveka ili subjekta, filozofija istorije, ekonomske zakonitosti) razbijene su, a nisu se pojavile nikakve ubedljive zamene.

Za razliku od Offea, Habermas, međutim, nije voljan da otkrije praktičnu dimenziju društvene teorije ili akcije. On se obraća mikro-društvenom nivou socijalne psihologije, i tu traži spas. Ukratko, on pokušava da u okviru tipičnog procesa socijalizacije otkrije silu koja stvara motive i prisustvo temeljnih ubeđenja komunikativne etike. Njegova teorijska strategija se, delom, sastoji u rekonstruisanju evolucione logike (ili racionalizacije) komunikativne interakcije, i to u vidu diskursivne racionalnosti do koje dolazi u obliku procedura argumentacije, koje procenjuju valjanost zahteva (za istinom, pravdom i pravednošću). Oslanjajući se na teoriju o kulturnoj racionalizaciji, Habermas tvrdi da nov stadij postkonvencionalne jedinice i kolektivnog identiteta ne samo što treba da nastane, već je nastao.¹⁷ Ako bi se to moglo i dokazati, onda komunikativna etika ne bi bila samo još jedna izvandruštvena garantija, čija je uloga istovetna onoj koju je u ranijem marksizmu igrala teorija istorije.

Priznajući da mu je analiza veoma programatska i jako sužena, Habermas ukazuje na promene do kojih je došlo u procesima socijalizacije, u sistemu vaspitanja i u porodici; on ukazuje na složenost sistema uloga i na ključne aspekte društvenih pokreta tokom poslednjih dvadeset godina, te to uzima kao dokaz snage pomoću koje komunikativna etika formira motive.¹⁸ Kao progresivni smatraju se pokreti zasnovani na toj paradigmi, ali samo u meri u kojoj priznaju univerzalne temelje moralnosti i nastoje da stvore demokratske postupke za

¹⁷ To je često pogrešno tumačeno. Tako, Ben-Habib smatra da Habermas nudi čisto normativnu političku teoriju o diskurzivnom formiranju volje, koja artikuliše postkonvencionalni moral kao čisto *treba*. Shodno tome, suprotno shvaćena struktura diskurzivne racionalnosti artikuliše oslobodilački ideal koji ne može da vodi oslobodilačku praksu pošto ne pripada životnoj istoriji nijednog subjekta. Ali Habermas izričito tvrdi da artikuliše nivo moralnog razvitka, koji se može naći u društvenom identitetu postojećih aktera. — Videti: Seyla Ben-Habib, „Modernity and Rationalization in the Tradition of Critical Theory”, *Telos*, jesen 1981.

¹⁸ Habermas, *Legitimation Crisis*, naved. delo, str. 90—91.

opravdavanje normi i interesa.¹⁹ Jasno, Habermasa zanima logika opravdavanja tumačenja vrednosti i normi u okviru pokreta, a ne suštinski sadržaj njihovih preokupacija. Ne motivacije, već logika motiva predstavlja predmet te teorije. Ukratko, relevantni društveni pokreti su značajni kao *nosioci* univerzalističkih kulturnih potencijala i moralne evolucije, razvijenih na apstraktnijem nivou kulturne racionalizacije. Habermas nije zainteresovan za specifične institucionalne inovacije društvenih pokreta (poput novih oblika udruživanja, demokratije); njegov pristup ignoriše upravo tu stvaralačku dimenziju društvenih pokreta.

Razume se, Habermas smatra da kontrafaktualne strukture diskursivne racionalnosti predstavljaju evolucionu potencijal vrsta uopšte. Te strukture, prema tome, daju standarde za procenu legitimnosti institucija i zahteva društvenih pokreta, nastalih kao odgovor na krizu. Tvrdim da to nije malo. Odbacujem kritiku po kojoj je ta teorijska strategija odveć formalna ili apstraktna, budući da ne presuđuje u kojim oblicima postkonvencionalne proceduralne norme treba da budu institucionalizovane. Zadatak te teorije (ili bilo koje druge) nije izgrađivanje modela institucionalne artikulacije oslobođenog društva. Niti je tačno da ta verzija teorije o krizi unapred blokira svaki mogući odnos sa onima kojima se teorija obraća. Naprotiv, za kritičkog teoretičara je neophodno da razmišlja o kriterijima razlikovanja naprednih od antimodernih rešenja krize u društvenom identitetu. *Nijedna kritička teorija ne može postojati bez kriterija na osnovu kojih brani opredeljenje za određene društvene pokrete i ciljeve.* Otuda se ne može preценiti značaj artikulisanja univerzalističkih kriterija za postupke rešavanja sukoba i za ocenjivanje vrednosti pojedinih zahteva.

Međutim, jasni su i krajnji dometi ove teorijske strategije. Iako je preformulisala koncepciju krize, analiza problema legitimnosti ne razmatra procese kroz koje se dovode u pitanje određene institucionalizovane norme tumačenja i kroz koje se artikulišu nova tumačenja. Ta strategija može jedino da ukaže na strukturalne promene koje oduzimaju snagu starim normama i oblicima legitimnosti. Nezaokupljena sadržinom normi, ta rekonstrukcija logike moralno-kulturnog razvitka ne može ući u *dinamiku* društvenih pokreta (niti ih objasniti), onih pokreta u okviru kojih i kroz koje se vode borbe oko

¹⁹ Jürgen Habermas, „The Dialectics of Rationalization”, i „New Social Movements”, *Telos*, jesen 1981, str. 5—37.

tumačenja i stvaranja novih normi. Teorija o krizi nije u stanju da objasni odnos između struktura dominacije ili stratifikacije, i novonastalih društvenih pokreta koji pokreću konkretna pitanja i osporavaju specifične institucionalne strukture heteronomije. Habermasova teorijska strategija *u stanju* je da objasni sličnost kriza u društvenom identitetu i da oceni apstraktne kulturne mogućnosti za alternativno konstituisanje identiteta. Međutim, uprkos pokušaju da uvede akcioni okvir u teoriju o krizi, uprkos značaju izgrađivanja standarda pomoću kojih se ocenjuje karakter društvenih pokreta, Habermasov okvir ne daje prostor društvenim pokretima — oni nemaju nikakvu konstitutivnu ulogu u pogledu legitimnosti, funkcionisanja javne sfere, stvaranja normi. Štaviše, to nagoni Habermasa da analizira nepolitičke pokrete, koji svakako nisu nosioci kulturno evolucionih potencijala, već u najboljem slučaju predstavljaju odbrambenu reakciju na krize (a u najgorem slučaju javljaju se kao regresivna reakcija). Teza da bi mankanje legitimnosti moglo voditi krizama, praćena je motivacijom da pomankanje podrazumeva stanovište koje društvenu integraciju apstraktno suprotstavlja društvenoj dezintegraciji. Ako imamo u vidu paralelnu tezu o oslabelim institucionalnim normama u zreom kapitalizmu, društveni pokreti se silom svrstavaju u preostalu kategoriju društvene akcije, koja je ili neregularna ili reacionarna. Drugim rečima, društveni pokreti shvataju se kao fenomen krize *tout court*. Međutim, jedino teorija o stvaralačkom potencijalu društvenih pokreta *vis-à-vis* institucionalizaciji društva može dati neki smisao nadi da krize mogu reaktivirati domen javnog.

Habermas kaže da do novih društvenih sukoba dolazi tamo gde nastaje jaz između sistema i sveta života. Međutim, može se raspravljati o makro-institucionalnom lokusu sukoba između norme i stvarnosti, čim savremeno građansko društvo analiziramo isključivo sa stanovišta upravljačkih mehanizama, čim se jedino sistem ličnosti shvata kao *nosilac* univerzalističke kulture. I Habermas i Offe ukazali su na veoma uznemirujuće posledice kontrolisanja krize: pomeranje sukobâ u pravcu periferije (marginalizacija) i mogućnost da grupe u kojima se javljaju konfliktni potencijali ne budu nosioci prosvetne akcije. Habermas je zaista trebalo da kritikuje savremene društvene pokrete zbog toga što ne ispoljavaju elemente postkonvencionalnog morala i diskurzivne racionalnosti. Ali on je grešio što je paušalno odbacivao one društvene pokrete koji uključuju neke antimoderne

karakteristike. Istorijski posmatrano, takvi pokreti su u stanju da pruže ogromna *poučna iskustva*; u svakom slučaju, njihovi normativni temelji počivaju na unutrašnjim protivrečnostima. Dok su njihovi specifični zahtevi i samorazumevanja zaista često antimoderni i neoromantični, njihovi oblici organizovanja i njihovo isticanje potrebe za novim oblicima demokratske participacije u formulisanju politike na svim nivoima, u stvari otelovljuju postkonvencionalne norme. Otuda su ti pokreti u stanju da postanu predmet naklonjene immanentne kritike. Štaviše, ako univerzalizam ne ostane prazna formula, on mora uključiti solidarnost sa svim posebnostima, pod uslovom da su posebne grupe ili pokreti voljni da trpe razliku i da su spremni za dijalog. U stvari, njihovo postojanje je dalji ključ kontinuiteta građanskog društva na nivou institucionalizovanih normi koje su u stanju da motivišu ne samo jedinke nego i šire grupe. Razlažući jezgro teorije o akciji na deo koji je usmeren na apstraktan nivo kulturnog razvitka i na deo koji razmatra mikro-socijalni nivo individualne socijalizacije, Habermas blokira analizu onih institucija i kolektivne prakse koji omogućuju ostvarivanje njegovih normi.

Drugi prilaz sastoji se u tome što se kolektivni akteri i njihovi oblici borbe uzimaju kao polazište analize društva i što se neposredno ulazi u tumačenje projekta i interesa društvenih pokreta. Touraineova analiza kreće se u pravcu koji je suprotan Offeovoj i Habermasovoj analizi: ne samo što u promenjenom odnosu između države i društva ne vidi znak dezorganizovanja klasne borbe, već pokušava da ispravi marksističku grešku koja se sastoji u tome da se društveni pokreti prvenstveno definišu kao ekonomski ili sistemski. Društveni odnosi se više ne shvataju kao položaj u strukturi rada ili kao odnos prema sredstvima za proizvodnju. Naprotiv, oni se shvataju kao normativno orijentisana interakcija između protivnika u okviru kulturnog polja otvorenog za suprotna tumačenja. Društvo se ne analizira kao društveni sistem koji pokreće unutrašnja logika, već kao polje društvene akcije. Klasna borba i društveni pokret postaju sinonim za kontestacije oko kontrole nad „istoricitetom” ili za ono što društvo (niz društvenih aktera) čini sebi kad izmišlja norme, institucije i praksu.²⁰

²⁰ Touraineova teorija o akciji preformuliše Parsonsovu teoriju o društvenim sistemima Tako je teorija o društvenim pokretima paralelna Parsonsovoj teoriji o individualnoj akciji: društveni pokreti stupaju na mesto *ega* i *altera*, što objašnjava

Touraineova teorija o društvenim pokretima teži da odbrani stalni značaj obećanog demokratskog sna o društvu koje se samo konstituiše. On namerava da analizu domena društvene akcije izvuče iz njene potčinjenosti *istorijskom razvoju* (što je učinio marksizam), potčinjenosti *poretku* (što su učinili funkcionalizam i strukturalizam) i potčinjenosti *moći* (što je učinio poststrukturalizam). Otuda on poziva na izvođenje „postmarksističke analize koja će klasnim odnosima i društvenim pokretima, pa prema tome i konfliktualnoj akciji za društvenu kontrolu nad domenom kulture, najzad dati središnji značaj, koji ti odnosi i pokreti još ne mogu da steknu u marksističkom mišljenju, značaj koji im poriču teoretičari koji osim države ne vide nijednog neprijatelja”.²¹ Touraine zbog toga uspostavlja strogu razliku između dijahrone i sinhrono osovine analize. Duž dijahrone osovine smeštaju se sistem, kriza, protivrečnost, razvitak (isto kao i njihove reference — država, politička akcija, reforma, ekonomija, revolucija). Za Tourainea, država je glavni pokretač razvoja od jednog sistema istorijske akcije ka drugom sistemu; ona je i ključ za razumevanje institucija uključenih u održavanje poretka.

„Samoproizvođenje društva” ili stvaranje tumačenja akciono usmerenih normi i institucija smešteni su duž sinhrono osovine, uporedo sa društvenim pokretima. Važno je ukazati da klasne borbe (društveni pokreti) u tom modelu nemaju državu kao svoj neposredni predmet i da ne grade društveni sistem *budućnosti*, već predstavljaju alternativne načine tumačenja normi i institucionalizovanja kulturnog modela *sadašnjosti*. Svrha tog razlikovanja jeste artikulisanje načina društvenog sukoba koji (a) osvajanje državne vlasti ne postavlja kao svoj nezaobilazni cilj, (b) koji se razlikuje od strateške ili instrumentalne akcije, i (c) koji nije znak lošeg funkcionisanja društva ili društvene devijantno-dezintegracione anomalije, već znak njegovog zdravlja. U tom pogledu izuzetan značaj dobija sagledavanje razlike između društvenih borbi i političke akcije (koju država pokreće, ali koja je uperena protiv nje). Sa stanovišta teorije o krizi, borbe izvan okvira strukturalne reforme (političkog sistema) javljaju se kao periferne i reaktivne, odnosno deluju obrambeno u odnosu na reproduktivnu logiku sistema. Sa stanovišta teorije o akciji, te borbe dobijaju

zašto uvek postoje dva društvena pokreta, povezana sa zajedničkim kulturnim poljem. — Videti: Touraine, *The Voice and the Eye*, naved. delo, str. 77—102.

²¹ *Isto*, str. 56, 81.

vrlo izražen značaj: društveni pokreti su proces kroz koji se stvaraju društveni identiteti i koji dovodi u pitanje institucionalizovane norme i hijerarhijsku stratifikaciju datog sistema. Društveni pokreti „uspeavaju” ili „doživljavaju poraz”, zavisno jedino od toga u kojoj meri postaju politički pokreti koji postavljaju pitanje vlasti. Prema tome, pravi cilj pristrasne društvene teorije jeste artikulisanje potencijala i dinamike društvenih pokreta, njihovo osposobljavanje da obuhvate društveni prostor u kome se rešavaju sadržina normi i kontrola nad istoričnošću.²²

Touraineova osnovna teza je da se pojavio nov društveni tip (programirano ili postindustrijsko društvo), koji najavljuje „eru društvenih pokreta”. Touraine smatra da ono što Habermas i Offe u svojim analizama nazivaju sve većim prodiranjem države u građansko društvo ili kolonizacijom novih oblasti društvenog života, koju vrše upravljački mehanizmi — predstavlja samo jednu stranu medalje. Drugu stranu čine širenje oblasti društvene kontestacije, koja uključuje vanekonomske i vanpolitičke domene poput ekologije, stanovanja, zdravlja, obrazovanja, saobraćaja itd., što je praćeno sve većim razmišljanjem o društvenoj izgradnji stvarnosti i društvenog identiteta kao celine.

Međutim, opet se javlja stari problem definisanja kriterija za identifikovanje *jedinstva* klasnih borbi koje počivaju na *raznovrsnosti* kontestacija u okviru društvenih pokreta. Sukob između „sistema” i „klasnog” poretka, između promene i društvenih pokreta nije rešen, već ga akcija samo potiskuje. On se ponovo javlja u samoj definiciji društva kao sistema akcije, u kome deluju dva suprotna društvena pokreta koja imaju zajednički kulturni model. Zašto samo dva? Zašto opet dvoklasni model? Ako pođemo od čisto imanentne analize društvene kontestacije — a Touraine insistira na tome — teoretičari akcije suočavaju se sa jednom dilemom. Ostavljajući po strani sistem i strukturu, praktičnu filozofiju i evolucionu teoriju, teoretičar akcije nema sredstava pomoću kojih bi identifikovao jedinstvo borbi što se vode u brojnim vidovima kontestacije društva. On takođe nema nikakvu osnovu za davanje podrške jednom društvenom pokretu i za negativan stav prema drugom. Touraine posebno mora dati objašnjenje za neprihvatljivu tezu o tome da „sve veća raznovrsnost borbe dovodi do

²² „Istorijski pokreti” kombinuju sinhrono i dijahrono, te prožimaju društvene pokrete i druge borbe koje se tiču razvika — *Isto*, str 105.

toga da svaka društvena klasa ima samo jedan društveni pokret”²³. On u tome može uspeti, ali jedino pod uslovom da pogazi sopstveni metodološki postulat sociološke imanentnosti.

Oblici borbe razvrstavaju se prema stepenu njihovog približavanja kontestaciji normativnosti datog kulturnog modela; najviši oblik predstavlja sam društveni pokret. Međutim, Touraineovo tvrđenje da prisustvo više društvenih pokreta treba da podrazumeva koegzistenciju više društvenih tipova u okviru određene istorijske društvene formacije, pati od iste tautološke i dogmatske argumentacije kao i ortodoksne verzije marksističke teorije o društvenim formacijama. To takođe daje određenu prednost sociolozima akcije, koji su nekako u stanju da uoče jedinstvo društvenih sukoba, mada ih sami akteri jedva primećuju. Uprkos onima koji to osporavaju, nudi nam se akciono-teorijska verzija evolucionizma, i to u obliku hijerarhije modernih društvenih tipova (trgovачko, industrijsko, postindustrijsko), razvrstanih u skladu sa nivoom istoriciteta i oblicima društvene borbe koja deluje u njima. Nije čudo što se one vrste društvene borbe, kojima se ne priznaje status društvenih pokreta u savremenom društvu (borbe za građanska — politička prava i za ekonomsku pravednost), definišu kao ostaci onoga što je delovalo kao društveni pokret u ranijim vrstama društva.

Valja priznati da Touraine ipak ne odbacuje te borbe, ne smatra ih irelevantnim, već im daje značajnu funkciju političke reforme. Međutim, njegova podela savremenog sveta na tri diskontinualna društvena tipa i njegova hijerarhizacija oblika borbe — ne može se braniti ukoliko pođemo upravo sa njegovog stanovišta. Ta slabost je jednim delom rezultat izgrađivanja društvene akcije isključivo na osnovu stanovišta o antagonističkim društvenim pokretima koji se radikalno suprotstavljaju institucionalnim načinima. Isključuje se mogućnost konsenzusa i kompromisa između pluraliteta društvenih aktera (društveni pokreti), kao i razmišljanje o proceduralnim normama i institucionalnim strukturama koje su bitne i za jedno i za drugo.²⁴ Štaviše bilo bi potpuno opravdano da se ukaže na ono što je zajedničko pokretima za građanska, politička i društvena prava (naime, njima je zajedničko to što nastoje da demokratizuju politički, ekonomski i društveni život), a ne da se razlike među tim pokretima uzimaju kao znak razlika među

²³ *Isto*, str. 94.

²⁴ *Isto*, str. 115 i dalje.

društvima. Međutim, to bi nas iz domena karaktera društvene akcije odvelo u razmatranje procesa institucionalizacije, institucionalnog kontinuiteta i institucionalne reforme. Bez toga, metod sociološke intervencije, za koji se zalaže Touraine da bi nivo nekih borbi digao na nivo društvenih pokreta i da bi povećao svest aktera o suštini njihove borbe, — nije ništa drugo do loše maskiran *sociološki lenjinizam*.

Touraineova teorija o akciji nailazi na još veće teškoće kad treba stvoriti prihvatljivu definiciju društvenih tipova. Njegovi kriteriji za definisanje društva jesu „kulturni modeli“, „vrsta investicija“ i društveni pokreti u okviru njih. Kao što je prethodno ukazano, Touraine stvara tipologiju tri diskontinualna moderna društvena tipa — trgovačkog, industrijskog i postindustrijskog, hijerarhijski svrstanih prema stepenu refleksivnosti koju ispoljavaju akteri svakog od tih tipova u odnosu na institucionalne i kulturne modele. Kad je reč o toj tipologiji, mogu se izneti tri primedbe. Prvo, uprkos odbacivanju analize sistema i teorije o evoluciji, rasprava o kulturnim modelima i oblicima investiranja, ipak počiva na njima. Ali u meri u kojoj se oslanja (pokriveno) na teoriju o sistemu, Touraine nije u stanju da iskoristi njegovu glavnu snagu: analizu mehanizama stratifikacije i pritisaka koji se vrše na društvenu akciju. Odbacivanje teorije o evoluciji i praktične filozofije dovodi do toga da i Touraineovi ključni kriteriji — refleksivnost kulturnih modela i društvenih aktera — postaju neefikasni u odbrani njegovog izbora simpatičnih društvenih pokreta. Drugo, nepostojanje institucionalne analize povlači za sobom gubitak kriterija koji su presudni za povlačenje razlika između društvenih sistema.²⁵ Treće, razbijanje „modernog sveta“ na tri diskontinualna istorijska društva podrazumeva proizvoljnu hijerarhizaciju borbi, vrsta zahteva i konkretnih društvenih sukoba. Shodno tome, ukinuta je svaka osnova koja bi omogućila razgovor o „savremenom svetu“. To bi zahtevalo da se raz-

²⁵ To isključuje mogućnost povezivanja društvene stratifikacije sa socijalnim pokretima. Otuda sumnjivo tvrđenje da je za svaki društveni tip karakterističan odgovarajući tip klasnih odnosa. Prema Touraineu, u svakom industrijskom društvu postoji isti oblik klasne vladavine. „Sa stanovišta klasne situacije, nema razlike između američkog i sovjetskog radnika.“ To je besmisleno, jer sa stanovišta akciono-teorijske analize i sa stanovišta oblika borbe, sa stanovišta definicije aktera i protivnika, kao i sa stanovišta normativnog sadržaja — postoji duboka razlika između ta dva sistema. — Videti: Touraine, *The Voice and the Eye*, naved. delo, str. 103.

reši najočiglednija protivrečnost koja prevlađuje u Touraineovoj sociologiji akcije: naime, insistiranje na radikalnom diskontinuitetu društvenih tipova i na (neodređenoj) koncepciji modernosti, koja izgleda da se primenjuje na sve društvene tipove. Jasno, Touraine želi da iskoristi koncepciju postindustrijskog društva da bi prevazišao opsesiju savremenih socijalnih pokreta često antimodernim komunalnim identitetom. Ali on je u stanju da ponudi samo iluzornu odbranu od partikularizma (oslanjajući se na čistu teoriju o akciji). Ironija je u tome što sociologija akcije, iako je u stanju da uoči karakter društvene akcije, zaostaje u odnosu na teoretičare sistema kad valja uočiti pluralitet društvenih aktera.

Prema tome, teorije o akciji i o sistemima pate od slabosti koje se međusobno razlikuju. Ova potonja je u stanju da ustanovljuje mehanizme stratifikacije i tendencije strukturalne krize, a u Habermasovoj verziji postojećem sistemu daje još i kriterije za razlikovanje emancipatorskih od regresivnih alternativa. Prethodna teorija može da tematizuje društveni karakter socijalnih pokreta koji se javljaju u središtu društva, što u izvesnoj meri prikriva teorija o sistemima. Ostaje, međutim, pitanje da li je moguća sinteza te dve teorije, da li je to poželjna alternativa. Kao što je pokazao Eder, Touraineova hijerarhija društvenih tipova može se lako pomiriti sa Habermasovom evolucionom teorijom.²⁶ Polaznu tačku Touraineove sociologije akcije predstavlja sposobnost ljudskih društava da se razvijaju kroz proces učenja i da stvaraju sopstvene orijentacije, normativnost i ciljeve — uz sve veću refleksivnost. Na toj osnovi, modernost se dobija kad kulturne orijentacije dolaze u pitanje. Promene u socijalnim tipovima, kulturnim modelima i oblicima kontestacije možemo tumačiti kao proces učenja, koji podrazumeva razvitak spoznajnih i moralnih sposobnosti. Sledstveno tome, Eder reinterpretira Touraineove socijalne tipove kao stadije u ostvarivanju konstitutivnih struktura i potencijalne modernosti, što uključuje evolucionu logiku saznajnog (povećana refleksivnost) i moralnog (povećana samostalnost) razvitka. Tako društveni pokreti postaju centralni sukobi u oblasti mogućih iskustava koja institucionalizuju nove kulturne i moralne sposobnosti. Oni nadoknađuju nedostajuću aktivnu komponentu u Habermasovoj teoriji o evoluciji — tj. proces kroz koji se stvaraju i menjaju strukture istorijske akcije. S druge strane, teorija o

²⁶ Klaus Eder, „New Social Movements“, *Telos*, leto 1982.

evoluciji razrešava središnju protivrečnost Touraineovog prilaza, i to tako što daje *koncept* (modernost) za jedinstvo diskretnih istorijskih društava, kao i kriterije pomoću kojih se ocenjuje da li oblici kontestacije podrazumevaju nov, neregresivni društveni pokret.

Međutim, ta sinteza ima svoju cenu: društvenoj kontestaciji se daje status društvenog pokreta, ali samo pod uslovom da ona pokreće društvo u pravcu sledećeg evolucionog stadija — samo pod uslovom ako je ona društveni pokret. Projekti ili oblici društvene borbe, koji se ne uklapaju u te uslove, odmah se obezvređuju i nazivaju društvenim pokretima koji ili „to još nisu” ili predstavljaju njihove „izopačene oblike”. Tako Ederova analiza gubi iz vida sinhronu dimenziju društvenih pokreta i, uporedo s tim, Touraineovo sagledavanje njihove kreativnosti; socijalni pokreti su obični pokretači modernizacije. Štaviše, ne dovodi se u pitanje Touraineova teza kojoj se mogu staviti najozbiljnije primedbe (konceptije društvenog tipa i tvrđenje da svaki tip pokreće samo jedna klasna borba). Sa stanovišta teorije o evoluciji, taj problem možda nije tako akutan. Naime, ta teorija bavi se samo onim istorijskim kretanjima kojima se može objasniti skok od jednog ka drugom, sledećem stadiju razvoja. Ali za kritičku teoriju o društvu, zaokupljenu sinhronom dimenzijom stratifikacije i borbe, manjkavosti navedene teze imaju ogroman značaj. Ederova sinteza Tourainea i Habermasa stvara kod svakog od njih jednu stranu koja, iz raznih razloga, umanjuje značaj *pluralizma* oblika kontestacija odozdo, kontestacija koje teže rekonstrukciji društvenog života i stvaranju novih oblika interakcije u okviru savremenog društva. Mnogobrojnost postojećih društvenih pokreta svodi se na to da oni ne ispunjavaju zadatak ujedinjavanja (Touraine) ili ne uspevaju da reprezentuju čisto univerzalne zahteve (Habermas). Istovremeno, Eder gubi iz vida dimenziju logike — reprodukcije sistema. Štaviše, stvarno univerzalna dimenzija tih pokreta, koju možemo naći na nivou kontinuiteta demokratskih pokreta koji prožimaju modernost, takođe se gubi iz vida uvođenjem modela stadija, koji naglašava temeljni diskontinuitet između epoha i modernosti. Isto se dešava i sa *institucionalnim* lokusom *kontinuiteta* modernosti, naime se normativnom dimenzijom društva u čijem se svetlu uobličuju i stvaraju socijalni pokreti, odnosno reinterpretiraju norme koje strukturiraju društveni život.

Zaista je začuđujuće da sve te teorije u središte svojih analiza modernosti stavljaju koncepciju *građanskog*

društva. One se ipak uzdržavaju od analiziranja institucionalizacije građanskog društva, a upravo to čini normativni kontinuitet modernosti i predstavlja poprište društvenih borbi. Razlozi izostavljanja tog područja analize u oba slučaja su suštinski i metodološki. Za Habermasa i Offea, teza o repolitizaciji društva i ekonomije ukazuje na degeneraciju institucija i simboličkih struktura građanskog društva: strukturalno je preobražen buržoaski domen javnog; buržoaski pogledi na svet postali su cinični. Drugim rečima, Habermas smatra da su institucionalne norme sada izgubile snagu obaveznosti, i to usled preteranog širenja ciljno-racionalnih podsistema i prodiranja upravljačkih mehanizama u svet života.²⁷ Institucionalni poredak je relevantan za Habermasovu teoriju u onoj meri u kojoj je onemoćao. Za Tourainea, građansko društvo se jednostavno poistovećuje sa prostorom ili lokusom akcije za socijalne pokrete; on se usredsređuje na proces kontestacije u odnosu na suprotne reinterpretacije normi i nove institucionalizacije, ali ne na ono što je institucionalizovano. Njegova teorija o radikalno diskontinualnim društvenim tipovima čini manje vidljivim institucionalni kontinent modernosti. Štaviše, Touraine odbacuje sociološku tradiciju institucionalne analize, koja vodi od Durkheima do Parsonsa, a koja obuhvata sociologiju poretka, te društvene pokrete vidi samo kao devijaciju ili anomiju. Usled toga, kod Tourainea zapažamo odustajanje od analize specifične konkretne institucionalne dimenzije savremenog građanskog društva, koju on ipak pretpostavlja. Razume se, prethodno pomenuta tradicija je naglasak stavljala na pravilom rukovođenu, kontrolisanu i propisanu konsenzualnu osnovu društvene akcije. Sa tog stanovišta, društvo se ne bi moglo zamisliti bez institucionalizacije normi (i njihovog uključivanja u to društvo), što obezbeđuje svakodnevni život, budući da te norme omogućavaju minimum uhodanosti i usmeravanja. Touraine s pravom odbacuje *odgovarajuće* suprotstavljanje koje postoji između datog (mada konvencionalnog) poretka kojim upravljaju određena pravila, i devijacije — haosa, što proizlazi iz te tradicije. Naime, to suprotstavljanje podrazumeva iracionalnost društvenih pokreta kao i objedinjujuću racionalnost u okviru datog oblika društva, izraženog u njegovom institucionalnom poretku. Analiza

²⁷ Odbacujem tu tezu. Ona se očigledno ne može održati kad je u pitanju društvena svest aktera u SAD (o institucionalizovanim normama kao što su zakon, građanske slobode, Ustav).

institucionalizacije ne mora, međutim, obavezno podrazumevati to suprotstavljanje. Međutim, i teorija o sistemima (Offe) i teorija o akciji (Touraine), pa čak i njihova suptilna kombinacija (Habermas i Eder), teže da potisnu institucionalni nivo analize, budući da naglasak stavljaju ili na upravljačke mehanizme i na apstraktne zahteve za društvenom integracijom, ili na društvenu kontestaciju i evolucione mehanizme.

U stvari, teorije o sistemu i o akciji moraju ostati antinomske ako institucionalna dimenzija, ili ono što Castoriadis naziva institucionalizacijom,²⁸ nije uključena kao analitička komponenta društvene teorije. Svako društvo, prema Castoriadis, institucionalizuje simboličan, društveno sankcionisan „poredak“ koji funkcionalne, racionalne komponente kombinuje sa imaginarnom komponentom. „Društveno imaginaran“ ili institucionisan poredak društva (ili bilo kojeg stalnog udruživanja) prevazilazi sadržinu datih simbola i ne može se poistovetiti sa bilo kojim datim nizom funkcija. Istorijska tvorevina je ona koja čini konvencionalni sistem značenja, normi, i određuje, u smislu datog značenja, razne aspekte društvene delatnosti, uključivši ciljno-racionalnu i stratešku akciju. Daleko od toga da sadrži ideološku nadgradnju koja se nameće „stvarnoj“ substrukтури, institucionizovane društveno imaginarno daje načelo poretka i „stvarnim“ i simboličnim dimenzijama društvenog života.

Do sada smo se kretali u granicama sociologije institucija. Međutim, ono što Castoriadis naglašava, razlikuje se od te tradicije, i upravo je to razlikovanje karakteristično za njegov stav. Ukratko, on podvlači da socijalni akteri društveno-istorijski stvaraju institucije, a manje ističe nužnost institucija za društveni poredak. Otuda institucionalizacija društva pretpostavlja sposobnost za imaginarno, što je presudno za stvaralaštvo društveno-istorijskih aktera. Čin institucionalizovanja društva može biti svestan, moguća je refleksivnost *vis-à-vis* društveno imaginarnog, ali nasuprot racionalističkom snu, on ne može postati potpuno pravilan. Svet nije ni čisti kaos niti potpuno besmislen — stvaralačka društvena akcija zahteva ne fatalizam, već nadu. „Imaginarna institucija društva“ se, prema tome, istovremeno odnosi na stvaralaštvo ljudske prakse i na specifično istorijske i akciono-orijentisane predstave i norme datog društva.

²⁸ Cornelius Castoriadis, *L'Institution imaginaire de la société*, 159—497. Takođe: Dick Howard, *The Marxian Legacy*, London, 1977, str. 262—301.

U tom smislu, institucionalnu analizu možemo shvatiti kao treći analitički nivo, jednako neophodan kritičkoj teoriji, kao i teorijama o sistemima i o akciji. Logiku institucionalnog kontinuiteta i diskontinuiteta modernosti ne možemo stoga svesti ni na varijaciju funkcija, na apstraktne sposobnosti, niti na konfliktnu društvenu akciju. Društvo nije jedino integrisano i osporavano, već je i institucionalizovano. To znači da ono što je društveno imaginarno određenog društva nose konkretne empirijske institucije (poput zakona, običaja), ali se ne može svesti na bilo koji niz empirijskih, zakonskih ili organizacionih oblika. To takođe znači da prosto suprotstavljanje dve sociologije društvene akcije — suprotstavljanje konsenzusnih teorija o poretku teorijama o društvenim pokretima (nepomirljiv antagonizam alternativnih konsenzusa) — možemo izbeći zahvaljujući trećoj mogućoj formulaciji odnosa između društvenih aktera i socijetalnih institucija: autonomiji i refleksivnosti. Sa stanovišta stvaralačke institucionalizacije društva, autonomija ne znači prosto samoodređivanje zakona od strane jedinke, niti voljno prihvatanje zakona kroz priznavanje njihove nužnosti. To više podrazumeva specifičan odnos prema institucionalizovanim normama od strane članova društva, što ima kao posledice refleksivnost i mogućnost promene kriterija u granicama mogućnosti date institucionalizacije. Ako prihvatimo definiciju modernosti, koju nam daju Habermas i Eder (kao institucionalizaciju refleksivnosti koja se tiče institucija), onda demokratski potencijal savremenog građanskog društva leži upravo u mogućnosti društvenih aktera da izmene svoje institucionalizacije (kriterije, kao i oblike).²⁹ To znači da je savremene društvene instituci-

²⁹ Usled tog odbacivanja svih oblika demokratije osim neposredne demokratije, oblikovane ili prema politiku ili prema radničkim savetima, Castoriadis nije u stanju da artikuliše specifičnost institucionalnog okvira modernog građanskog društva. Mada kaže da moderni, za razliku od Grka, teže da sve institucije dovedu u pitanje, tj. da u odnosu na sve domene društvenog života zauzimaju refleksivni stav, on ne objašnjava šta je to što u modernoj društvenoj imaginaciji omogućuje takav napredak u autonomnosti (ili potencijalni napredak). Ne želeći da prihvati ideju o pluralizmu oblika demokratije datog društva, Castoriadis ispušta iz vida najznačajniju inovaciju „imaginarnog“ modernog građanskog društva — tolerisanje razlika i načelo pluralizma. Demokratska tradicija modernog građanskog društva ostaje nejasna u Castoriadisovom delu — borbe za demokratizaciju društva ili ekonomije javljaju se kao erupcije protiv heteronomije, te podsećaju, ili su slične ostalim borbama u prošlosti, mada veza sa njima ostaje nejasna.

je moguće podvrći imanentnoj kritici, ali pod uslovom da akciono-orijentisane norme i kulturne vrednosti budu otvorene prema diskursivnom spasenju. U stvari, upravo zato što je stvorio teoriju o komunikaciji, koja artikuliše postupke (mada oblikovane prema filozofovom obliku diskursa) u cilju obezbeđenja univerzalnosti univerzalističkih ocena vrednosti, Habermas je još jednom učinio mogućom imanentnu kritiku. Immanentna kritika više nije u stanju da deluje sama za sebe — njoj je potrebna podrška praktičke filozofije, kritičke teorije o sistemima, kao i analize kretanja i stvaralačkog karaktera društvene akcije. Međutim, rat bogova i nepostojanje metasocijalnih garantija ne treba uzeti kao znak stalnog gubljenja iluzije u društveni život ili njegovog postvarenja. Racionalizacija za Maxa Webera nije samo dovela do gubljenja jedinstvenog smislenog sveta koji može očekivati automatsku saglasnost — ona je podrazumevala i da čovek sada mora *stvoriti* značenje svog sveta, i to putem razmišljanja. Razume se, „modernost” upravo podrazumeva to refleksivno stvaralaštvo, institucionalizaciju društva i značenja.

Ovde ne možemo dati teoriju o građanskom društvu. Međutim, takva teorija je neophodna kritičkoj teoriji o stratifikaciji. Savremeno zapadno društvo posebno je upravo po tome što je, *kao građansko društvo, institucionalizovano* putem demokratskih revolucija i sadašnjih društvenih pokreta; ono se razlikuje i po odnosu prema savremenoj državi. Bitni elementi društveno imaginarnog u savremenom građanskom društvu jesu artikulacija pluralizma u kontekstu jedinstva i univerzalnosti, individualna i društvena autonomija i statusna jednakost. Ono što je društveno imaginarno u savremenom građanskom društvu jeste nešto više od prostog zbira tri modela koje opisuje Touraine i prevazilazi „racionalnost” kapitalističkog načina proizvodnje, što naglašava marksizam. Sa tog stanovišta posmatrana, institucionalizacija građanskog društva omogućuje objedinjavanje epoha modernosti i daje normativno obećanje koje nam dozvoljava da kažemo da ta i ta institucija ili društveni pokret „još nisu” moderni (Habermas, Eder).

Razume se, institucionalizacija ključnih obeležja građanskog društva — *legalnosti* (privatno pravo, građanska, politička, društvena jednakost i prava), *pluralizma* (samostalna, samostvorena dobrovoljna udruženja) i *javnosti* (komunikacija, participacija javnosti, geneza, sukob, odrazi na političku volju i društvene norme, kao i njihova artikulacija) — toliko je kontradiktorna da so-

cijetalna nezavisnost biva pogažena stvaranjem institucija nove, različite kapitalističke ekonomije, a u nekim zemljama — stvaranjem institucija apsolutne države; istovremeno, čine se pokušaji njihovog funkcionalizovanja. Međutim, parametri društvene akcije nisu potpuno potisnuti, izuzev u autoritarnim državnim sistemima. Naprotiv, od samog početka deluje protiv-pokret u pravcu funkcionalizacije društva. Kao što je Polanyi prvi pokazao, pokušaji da se načela građanskog društva prošire na upravljačke mehanizme pomoću društvenih pokreta — bili su beskrajni i neuspešni. Razume se, došlo je do znatne promene konkretnih institucija i pokreta na kojima počiva građansko društvo. Međutim, institucije građanskog društva na zapadu strukturiraju na različite načine skoro svaku organizaciju i informišu svaki progresivni socijalni pokret. Na drugoj strani, te institucije doprinose ukorenjivanju diferencirane državne strukture u okviru normi koje je primoravaju da deluje u zakonom određenom prostoru, da deli vlast sa nedržavnim elementima i da se stavi pod kontrolu javnosti, privatnog i javnog prava i političkih sloboda. S druge strane, te institucije nose normativne potencijale (otvorene prema stalnoj reinterpretaciji i društvenoj kontestaciji), bez čega se ne bi mogli zamisliti ni evolucija modela socijalizacije, niti procesi učenja socijalnih pokreta.

Štaviše, te institucije građanskog društva dovode do napetosti između oblika stratifikacije i samoosnovanih grupa koje upućuju izazov legitimnosti strukturalne nejednakosti i autoritarnoj hijerarhiji (ali one ih i povezuju). Stalno redefinisanje jednakosti „prava”, socijalne pravednosti, participacije u donošenju odluka — a sve to predstavlja izazov nasleđenom sistemu stratifikacije društva — kao i protivpotezi snaga poretka, imaju kao svoju referenciju upravo institucije i načela oko kojih se vodi borba od samog početka modernosti i koji se neprestano elaboriraju. Stalni značaj radničkog pokreta valja, razume se, shvatiti kao pokušaj uvođenja elemenata građanskog društva u poslednju neosvojenu tvrđavu stečene privilegije i vlasti — u ekonomiju.

Marxovo svođenje građanskog društva na kapitalizam, deformisalo je njegovo sagledavanje specifično savremenog oblika klasnih odnosa, kao i sagledavanje razlike između ekonomskih i društvenih odnosa. To je dovelo do razvoja preterano opterećene i dogmatske teorije o klasi. Marx je izgubio iz vida dve sasvim različite dinamike modernosti — kapitalističku racionalizaciju i suprotan proces demokratizacije, izazvan delovanjem socijalnih pokreta. Marx je smatrao da rađanje građan-

skog društva dovodi do depolitizacije društva i do monopola države nad političkim životom. Međutim, rađanje društva dovelo je i do pojave novih oblika udruživanja i do javnog života, što je institucionalizovano u demokratskim ustavima u vidu niza prava, parlamenata, odgovarajućih procedura i javnosti delovanja. Prema tome, formalno demokratska država je nešto više od zbira suvereniteta, represije, plus upravljački mehanizmi. Teorija o društvenim pokretima podrazumeva tekuće stvaralaštvo društvenih aktera u razvijanju pluralizma novih oblika demokratije, kao što su saveti, lokalne skupštine, demokratska udruženja itd. Razume se, dosta često se ispoljava sposobnost upravljačkih mehanizama da demokratske institucije i socijalne pokrete liše njihovog legitimnog normativnog sadržaja i nezavisnosti. Ali nedovoljno je i opasno pokušavati uspostaviti autonomiju građanskog društva zalažući se za kruto odvajanje čisto društvenog prostora autonomnih, samoustanovljenih grupa od upravljačkih mehanizama ekonomije i države.³⁹ Društveni pokreti, kojih je sve više na Zapadu, nastoje da se potpuno odreknu institucionalne dimenzije društva, smatrajući da je ona uključena u mehanizme dominacije, da ne može biti reformisana, te je valja zaobići. Otuda je regresivan svaki pokušaj da se rekonstituiše društveni prostor bez pozivanja na dalju institucionalizaciju građanskog društva. Stoga teoretičar mora odoleti iskušenju da krene tim putem i da kruto odvajanje carstvo slobode od carstva nužnosti, akciju i svet života od sistema i upravljanja (prepuštajući ovo potonje vlasti koja postoji). Pogrešno je verovanje da carstvo nužnosti može biti jedino suženo, ali ne i restrukturirano, da uporedo s njime novi kolektivi mogu razvijati demokratske oblike života, oslobođene organizacionih i institucionalnih im-

³⁹ Potpuno nasuprot tome, Gorz odbacuje projekt reforme bilo ekonomije, bilo države. On smatra da i jedna i druga čine carstvo nužnosti. Oprostili smo se od proletarijata zato što tejlorizacija rada isključuje razotuđenje rada. Nesposoban da na radnom mestu prevaziđe otuđenje, radnik nije u stanju da demokratizuje rad ili korporaciju. Isto važi i za državu. Prema Gorzu, sloboda se nalazi na drugom mestu: u građanskom društvu, shvaćenom kao carstvo kontrakultura, kontra-institucija i slobodne interakcije. Takve autonomne sfere moraju da postoje uporedo sa ekonomijom i državom, lišenim slobode ili ostalih ostvarljivih delatnosti. Umesto da insistira na tome da načela građanskog društva treba da uđu u sve sfere društvenog života, Gorz odveć brzo napušta jedne oblasti da bi sačuvao druge. Otuda, uprkos pozivanju na dualističko društvo, njegov stav je ili antimoderan ili naivan. — Videti: André Gorz. *Zbogom proletarijatu*, Globus, Zagreb, 1983.

perativa. Jer ako ne uprljaju svoje ruke, ako ne pokrenu dvostruko pitanje strukturalne i institucionalne reforme, socijalni pokreti i njihovi kritički teoretičari će na kraju biti gurnuti u marginalnost, u onu marginalnost protiv koje se upravo bune. Suverena vlast države i prinudna vlast kapitalističke ekonomije imaju tu rđavu naviku da se ponovno jave i blokiraju njihove projekte.

I Touraine i Habermas su svesni tog problema. U stvari, i jedan i drugi su odbacili antimoderan ulogu komunitarnih društvenih pokreta zaglibljenih u blato specifičnosti, posebnog identiteta, pokreta koji osuđuju vlast, ali ne pristaju da uđu u borbu protiv organizacionih, institucionalnih struktura društva i države. Takvi pokreti su malo doprineli strategijama reforme odozdo, reformama koje prevazilaze instituciju kontravlasti i koje nastoje da dalje razviju i restrukturiraju elemente građanskog društva u ekonomiji i politici. Socijalni pokreti nisu politički pokreti, ali bez reforme društvenoekonomskih upravljačkih mehanizama, i sâm društveni prostor u kome oni deluju i koji nastoje da prošire — biva ugrožen. Ipak, ne možemo jednostavno pozivati na stvaranje „velikog saveza” partije, sindikata i pokreta, objedinjavanja reformističkih borbi protiv autoritarnih tendencija u državi ili ekonomiji sa socijalnim pokretima za samoodređivanje, a da pri tome ne artikulišemo institucionalno područje (i alternative) u kome se te snage mogu sresti, zadržavajući svoju različitost. Istorija društvenih pokreta, kao i istorija neposredne demokratije (bilo tipa polisa ili saveta), pokazala je da svaki oblik demokratije ili pokreta ima mehanizme isključivanja — neposredna demokratija isključuje neaktivne; radnički saveti isključuju ne-radnika. Analitička dimenzija institucionalizacije dopušta teoretizaciju pluralizma demokratskih oblika koji, ako su delom institucionalizovani u svakoj oblasti društvenog i političkog života, mogu poslužiti kao protivile *vis-à-vis* jedni drugih. U tom smislu, analiza institucija i njihova imanentna kritika predstavljaju neophodnu komponentu teorije o društvenoj akciji.

Ni kategorija sistema niti koncepcija klase ne obezbeđuju brojnost institucija, strukturu stratifikacije ili oblike društvenog osporavanja, oko kojih se sistem reprodukuje i koji za njega predstavljaju izazov. Marksistička kritika antagonističkog društvenog sistema koji stvara nezakonite nejednakosti posredstvom svojih mehanizama isključivanja, ostaje i dalje vredan korak u svakom pokušaju da se teoretiziraju krizne tendencije društava koja su na oprečan način institucionalizovala

načela modernosti. Ta kritika danas mora biti prevaziđena uz pomoć teorije koja istražuje institucionalni domen (marksizam je taj domen pobrkao sa kapitalističkom ekonomijom i poistovetio sa buržoasko-kapitalističkim društvom). Naime, mogućnost savremenog, ali postkapitalističkog, demokratskog društva, može biti uverljiva jedino ako, pored analize sistemskog nefunkcionisanja i novih normativnih potencijala socijalnih pokreta, budemo u stanju da pokažemo da implicitni dinamizam institucija građanskog društva, demokratskih političkih kultura, ne isključuje mogućnost socijalističkog i pluralističkog građanskog društva.

(Jean L. Cohen, „Between Crisis Management and Social Movements: The Place of Institutional Reforms“, *Telos*, br. 52, leto 1982, str. 21—40)

Preveo Zoran Jovanović

Reiner Paris

SOCIJALNI POKRET I JAVNOST

To što ljevicu po samoj njenoj prirodi poimam kao socijalni, kao ‚socijalistički pokret‘, izgleda jednako tako po sebi sasvim razumljivo kao što je i potrebno precizirati: ne samo da se pod etiketom ‚pokret‘ kriju očigledno veoma različite, djelomično silno zavađene organizacione koncepcije i oblici u praksi, nego na oprez opominje i s adaptacijom pojma pokreta često povezano propagandističko precjenjivanje i stiliziranje vlastitog potencijala moći i snage. Pretpostavljam da širenje i privlačnost pojma pokreta duguju zahvalnost upravo njegovoj difuznosti i širini interpretacije i da su time i utemeljeni: naime, što njegova emfatična i istovremeno nediferencirana upotreba dopušta da se određena u marksizmu odavno dospjela teorijska i politička pitanja *baš ne* postavljaju i da se umjesto toga postulira fiktivno-optimistički kontinuitet i podešenost cilju procesa društvenih promjena. Slijedeći prilog nastoji rekonstruirati neka od tih pitanja u perspektivi interakcijsko-teorijskog diferenciranja poimanja pokreta i razviti kriterije pomoću kojih se može izbjeći politički proizvoljno baratanje pojmom socijalnog pokreta.

(I) Dimenzije pojma pokreta

Pojam socijalnog pokreta očigledno je višeznačan. Iako se u društvenim naukama od Lorenza von Steina i Saint-Simona pa nadalje etablirao i kontinuirano upo-

trebljavao u neku ruku kao 'tradicionalni pojam', o jedinstvenom teorijskom načinu upotrebe tog pojma do danas ne može biti ni govora. Naprotiv, i u novijem sociološkom i politikološkom istraživanju koegzistira mnoštvo suparničkih postavki, s definicijama koje ne dopuštaju da ih se na brzinu sistematizira. Ipak, nakon jedne komparativne diskusije moguće je dati neke relevantne dimenzije problema.

U svakodnevnoj jezičnoj upotrebi pojam socijalnog pokreta vežemo prije svega uz predodžbu jednog posebnog oblika grupnog djelovanja koje je orijentirano na praćenje i ostvarenje određenih društvenih ciljeva. Pri tom je važno to da dotična grupacija u pravilu i sama sebe smatra socijalnim pokretom, dakle da su članovi pokreta svjesni njegovih ciljeva, da ga podržavaju iz unutrašnjeg uvjerenja i osjećaju da mu pripadaju: Praksa socijalnog pokreta podudara se s angažmanom njegovih članova.

U svakodnevnom poimanju socijalnog pokreta veći na naučnih opisnih postavki i dalje je u obavezi, dakako s različitim akcentiranjem i dodatnim kriterijima. Pri tom se, međutim, ponekad pojam pokreta manje precizira nego što se rasteže, štaviše, s vremena na vrijeme javlja se tendencija da ga se prevede u globalnu kategoriju socijalne promjene. Tako npr. Turner/Killian (1957) određuju socijalni pokret kao „a collectivity acting with some continuity to promote or resist a change in the society or group of which it is a part” (str. 305, citirano prema: Rammstedt, 1978, str. 127) — a to je definicija koja sigurno ne vodi računa o osobitosti socijalnih pokreta u odnosu na druge oblike kolektivnih promjena (npr. ratovi, zavjere, formiranje udruženja itd.). Pa ipak je van svakog pitanja da ovdje navedena *perspektiva cilja društvenih promjena* predstavlja neophodni, mada još ne i dostatni kriterij određenja socijalnih pokreta: Socijalni pokreti nastoje da u smislu svojih ciljeva utječu na status quo u društvu i mijenjaju ga, tj. *anticipiraju* buduće društveno stanje kao normativno poželjno i potencijalno ostvarivo.²

¹ O genezi i probouju pojma socijalnog pokreta u historijskom misaonom kontekstu Francuske revolucije usp. iscrpno: Rammstedt, 1978, str. 27 i dalje.

² Ovo važi posebno za takve pokrete koji svojim ciljem smatraju očuvanje *statusa quo*: Oni su doslovce 'reakcionarni', tj. reaguju na promjene i razvoj koje su anticipirali, protiv kojih se istovremeno bore budući da dane odnose i njihove norme u planovima odlažu za budućnost.

Problematika općenitosti jednog takvog iskaza nesumnjivo je očigledna. Netko će prema tome kao socijalni pokret označiti *svaku vrstu* socijalne promjene proizvedene kolektivnom akcijom — isto tako vojni puč kao i spontani masovni pokret ili gerilski pokret koji je uzeo maha u stanovništvu. Ističe se, dakle, u svojoj oštini problem *proizvoljnosti*, i to kako u pogledu društvenih promjena kojima teži neki socijalni pokret tako i u pogledu sredstava koja se pri tom koriste ili razmatraju.³ Drugi će smatrati da pri tako općenitom određenju nije dovoljno obuhvaćen i uzet u obzir posebni oblik kolektivnosti i organizacije na način kako se realiziraju u socijalnim pokretima i putem njih.

Problem proizvoljnosti sadržajnih iskaza o socijalnim pokretima korespondira očigledno na veoma upadljiv način s političko-plakativnom upotrebom i često upravo ciničnim baratanjem pojmom pokreta⁴, što je kasnije nakon pojave fašističkog pokreta postalo uobičajeno.⁵ Pri tome faktični ili namjeravani odjek i masovna djelotvornost te „retorike pokreta” duguju zahvalnost u prvom redu onim historijskim konotacijama koje je pojam pokreta usvojio tokom procesa provođenja velikih građanskih revolucija⁶ i čiji emancipatorski smisao i sadržaji titraju jedan pored drugog čak i u sklopu njegovih najizopačenijih upotreba; upravo iz tih ne-ekspliciranih, nego asocijativno danih historijskih odnosa i uputstava o značenju, pojam pokreta vuče svoju vlastitu ozakonjujuću snagu u kojoj je istovremeno njegova politička privlačnost i fungibilnost.

U žarištu te povijesne pozadine značenja nalazi se prvobitno uska povezanost pojma pokreta s jednom *utopijsko-emancipatorskom temeljnom predodžbom društvenog napretka*, onako kako je formulirana prije svega u učenju o društvu u ranih socijalista i kasnije lijevih hegelijanaca.⁷ Tamo se tokom industrijskog razvoja pro-

³ Wilkinson (1974) u svojoj radnoj definiciji pojma pokreta izričito pristaje na tu proizvoljnost sadržaja pokreta: „Socijalni pokret je svjesna kolektivna težnja za ubrzavanjem promjena u svakom pravcu i svim sredstvima — ne isključujući silu, ilegalnost, revoluciju i povratak u 'utopijsku' zajednicu.” — (str. 27, istakao Paris.)

⁴ Danas, zacijelo, ne postoji nijedan diktator koji sebe u odnosu na potčinjeno stanovništvo ne predstavlja kao eksponenta nekog socijalnog pokreta.

⁵ O problematici fašističkog pokreta vidjeti dalje napomenu 30.

⁶ Usp. i klasičnu raspravu Horkheimera, 1968.

⁷ Rammstedt je (1978, str. 33 i dalje) razne varijante poimanja pokreta ranih socijalista diferencirano pokazao poseb-

izvodnih snaga i proboja jedne naučno obilježene, sekularizirane slike svijeta istodobno formirala ideja o dominantnom historijskom kontinuitetu društvenog procesa, koja je — projicirana u budućnost — bila zamišljena zajedno s normativnom perspektivom samoostvarenja ljudske vrste: Poimanje mehanike napretka⁵ društvenog razvitka slijedi s anticipiranjem jednog utopijskog društvenog stanja koje, za razliku od loše stvarnosti građanskog društva, totalizira svoje zahtjeve za racionalnošću i emancipacijom. U tom kontekstu je značajno da to kretanje univerzalno-historijskog napretka rani socijalisti sebi predstavljaju kako kao *zakoniti* tako i kao *prirodni* proces, dakle da kritička perspektiva, koja je u odnosu na građansko društvo transcendentna, na karakterističan način međusobno povezuje tehničko-naučne i socijalno-antropološke misaone motive.

Postavljena s glave na noge, ova se kritika povezala s klasnim pokretom proletarijata koji se tada tek rađao ali i brzo razvijao. Još više nego utopijski socijalisti, lijevi su hegelijanci sve do Marxa i Engelsa učvrstili šanse za realizaciju povijesne emancipacije u ekonomskim i političkim borbama radničke klase i njenom konsolidiranju kao klase za sebe: U perspektivi organiziranja klasnog interesa proletarijata dinamika društvenog napretka podudara se sa dijalektičkim kretanjem⁶ klasne borbe kao principom razvoja i prevladavanja građanskog društva.

Ovi, ovdje samo naznačeni historijski pravci značenja u današnjoj su upotrebi ovog pojma u velikoj mjeri, mada još nipošto potpuno napušteni. To posebno važi za prijašnju samu po sebi razumljivu *orijentaciju* socijalnih pokreta prema *totalitetu*, za njihovu samorefleksivnu zatvorenost i praktično pozivanje na zakone i tendencije općedruštvenog razvitka.¹⁰ Socijalni pokreti, doduše, još

no kod Saint-Simona i Fouriera, pri čemu u „stapanju socijalnog pokreta sa vjerom u ne-slučajnost slučajnog razvitka društva, što je osnov sociologije“ (str. 29 i dalje), nalazi centralnu točku te problematike za konstituiranje sociologije kao nauke o zakonima kretanja društvenog razvitka.

⁵ O presudnom značaju Newtonovog shvaćanja fizičkog kretanja za „physique sociale“ Saint-Simona usp.: Rammstedt, 1978, str. 33 i dalje.

⁶ Radi razumijevanja dijalektike kao kretanja i kretanja kao dijalektike kod Hegela i lijevih hegelijanaca vidjeti također: Rammstedt, str. 47 i dalje.

¹⁰ Wilkinson (1974, str. 13 i dalje) odlučno ustaje protiv desubjektiviziranog pojma socijalnog pokreta u smislu općehistorijskih trendova i tendencija, od čega, po njemu, treba izlučiti „samoovlaštene“ socijalne pokrete. S time se načelno tre-

i danas u pravilu tendiraju društvenom totaliziranju posebnog polazišta i središta svog protestnog postupanja: to se dešava npr. sa stvaranjem za pokret specifične *ideologije*¹¹ ili putem retrospektivnog ponovnog prihvatanja povijesnih iskustava s ugnjetavanjem, što omogućuje da se vlastiti pokret interpretira kroz prizmu historijskog kontinuiteta.¹² Svjesno i racionalno samoodređenje socijalnih pokreta u sveobuhvatnom kontekstu razvoja povijesne emancipacije danas ipak ustupa pred nekom vrstom „partikularizma pokreta“, pri kojem u načelu svaki oblik socijalnog ili političkog protesta može sam sebe nazvati pokretom. Ali time pojam pokreta još više gubi na svojoj ionako slaboj selektivnosti: S *izdvajanjem i apsolutiziranjem protestnog motiva* otvara se u ekstremnom slučaju i za iracionalističke i sektaške grupacije koje sebe definiraju jedino putem svog neprihvatanja okoline i putem njihovog neprihvatanja od te okoline kako bi se održale kao pokret „u pokretu“ (usp. Rammstedt, 1978, str. 107). Stvaranje perspektive općedruštvenih promjena na taj način tendencijski zastarjeva.

Problematičnost takvog poistovjećivanja socijalnog pokreta i kolektivnog protesta očigledno proizlazi iz proizvoljnosti kriterija protesta. Ipak, treba upitati da li je ta proizvoljnost zaista tako proizvoljna kao što to sugeriraju određeni političko-elitni i cinični načini baratanja pojmom pokreta. Tako činjenica da se socijalni pokreti

ba složiti. Ipak, suviše oštrom isključenju tog aspekta značenja treba promisliti u kojoj mjeri u samopojmanje „samoovlaštenih“ pokreta spada i to da se oni dovode u sklad s objektivnim tendencijama društvenog razvitka koje se u svakom slučaju na duži rok ostvaruju — a to je problem koji je (što ćemo još pokazati) virulentan i u Marxovom bavljenju pojmom pokreta. U tom smislu čini mi se da je temeljna ambivalentnost pojma socijalnog pokreta upravo u tome što ga se unatoč njegovom izričitom naglašavanju subjektivnog karaktera društvenih promjena ipak može interpretirati i objektivistički, dakle u tome što on može istovremeno međusobno povezati i uzajamno isključiti inače suprotne momente intencionaliteta i determiniranosti kolektivnog djelovanja.

¹¹ Ovaj aspekt stvaranja za jedinstvo temeljne ideologije kao konstitutivnog obilježja socijalnih pokreta ističe Heberle (1968), pri čemu se tu pojam ideologije ne upotrebljava, naravno, marksistički shvaćen kao lažna svijest, nego u općenitijem značenju jednog sveobuhvatnog misaonog sistema koji partikularnim vrijednosnim premisama daje univerzalni karakter.

¹² Ovdje se misli npr. na brojne postavke iz sfere pokreta žena koje povijest (ne samo) građanskog društva pokušavaju rekonstruirati sa stanovišta preoblikovanja eksploatorskih odnosa putem patrijarhata, odnosno u perspektivi prolaznog ugnjetavanja žena.

u danim historijskim i društvenim uvjetima konstituira-ju u suštini *spontano*, a to ujedno znači: na bazi načelnog *dobrovoljnog* angažiranja njihovih članova, ukazuje na stvaranje jednog posebnog oblika kolektivnosti koji, za razliku od funkcionalnog instrumentalizma npr. birokratskih institucija, ne odstupa od legitimnosti i eficijen-cije radikalno-demokratskih i samoorganizacionih princi-pa interakcije: Sa socijalnim pokretima uvijek se veže zahtjev za direktnom demokracijom¹³ i samoodređenjem; to važi kao implicitna norma interakcije posebno onda kada sadržajno zastupljeni ciljevi pokreta tome eksplicit-no proturječe (npr. kod religioznih ili na harizmatičke vo-đe orijentiranih pokreta). U tom smislu socijalni pokreti i u svojim reakcionarnim ili čak totalitarnim varijanta-ma uvijek zadržavaju *osnovni motiv bazno-demokratske interakcije i podružtvljenja*, tj. u njima artikulirani pro-test uvijek je, nezavisno od svog konkretnog oblika, usmjeren protiv općeg stavljanja pod starateljstvo indi-vidua putem društvenih odnosa, koje oni mogu kao no-sioci funkcija samo reproducirati ali ne i smisljeno obli-kovati kao subjekti koji su sposobni da djeluju i od-lučuju.

U ovom kontekstu značajan je i aspekt *biografske dimenzije* socijalnih pokreta, dakle činjenica da je sprem-nost za sudjelovanje u nekom socijalnom pokretu poslje-dica ne samo racionalnog i emocionalnog prihvatanja njegovih ciljeva, nego sigurno i manje-više eksplicitne orijentacije na izmjenjeni način života (usp. Blumer, 1957, str. 145). Prema tome, u sklopu mijenjanja dru-štvenih odnosa individue istovremeno teže prestrukturira-nju svoje vlastite životne situacije, i to kako u materi-jalnom pogledu tako i u perspektivi davanja novog smi-sla njihovom samom vlastitom životu: Priključiti se ne-kom socijalnom pokretu, istodobno znači spojiti pravac smisla vlastite biografije s ciljevima pokreta.

Bitna karakteristika socijalnih pokreta jeste, dakle, u tome da oni načelno teže *ukršćavanju perspektiva indi-vidualnih i društvenih promjena* i utoliko predstavljaju pokušaj da se mijenjanje društvenih odnosa ne odvađa upravo od životnih i oslobodilačkih interesa onih indi-vidua koje taj proces nose i pokreću.

Međutim, iz takvog zahtjeva za povezivanjem indi-vidualne i društvene emancipacije sigurno se ne može

¹³ Usp.: Rammstedt, 1978, str. 130. No ovaj tu fundamen-talno-demokratsku perspektivu socijalnih pokreta tumači ipak jedino kao zalaganje za „stalno komuniciranje između onih koji vladaju i onih s kojima se vlada“; mogućnost ukidanja vladanja za njega je van diskusije.

bez daljnje izvesti zaključak o praksi socijalnih pokre-ta i oblicima interakcije koje su u njima doista ostvare-ni: Suprotni primjeri neuspjeha takvog povezivanja npr. u procesu rastrojavanja studentskog pokreta suviše su očigledni. Implicitni ili eksplicitni vlastiti zahtjevi ili ta-kođer individualni motivi sudjelovanja govore o *faktič-nom modusu organizacije* socijalnih pokreta zaista malo, mada s druge strane kriterij svjesnosti angažiranja u po-kretu isto tako sprečava da se organizacioni sadržaj i institucionalno djelovanje socijalnih pokreta koncipira u velikoj mjeri nezavisno od namjera kojima se njihovi članovi rukovode u svojoj aktivnosti i od njihove svije-sti o samom problemu.

Čini mi se da je ipak upravo to osnovni nedostatak onih organizaciono-socioloških postavki koje polazeći od Weber-Michelovog modela¹⁴ ispituju razvoj socijalnih po-kreta prvenstveno s aspekta institucionalno-birokratskog prilagođavanja danim društvenim strukturama i s time povezane transformacije njihovih ciljeva (usp. npr. Zald/Ash, 1972). Te postavke usredotočuju se uglavnom na analitičko razlikovanje i diferenciranje raznih tipova 'organizacija pokreta'¹⁵, pri čemu, međutim, ne mogu do-statno obuhvatiti njihovu interakcijsku temeljnu poveza-nost i samorefleksivno posredovanje njihove vrijednosti u raznim fazama razvoja socijalnih pokreta: Varijabilni tok i karakter procesa socijalnih pokreta tako se svodi na puki slijed organizacijskih struktura.

Sigurno je van svake diskusije da socijalni pokreti moraju ispoljiti bar minimalni stupanj organizacije da bi ih se uopće moglo identificirati kao pokret. Međutim, u sociološkom istraživanju postoje znatne razlike u po-gledu značenja i širine tog kriterija pojma pokreta: Dok se npr. za Wilkinsona (1974) organizacijski spektar soci-jalnih pokreta „može kretati od labavog, neformalnog ili

¹⁴ Taj model, koji se vraća na Max Weberovu koncepciju rutiniziranja harizme i na „časni zakon oligarhije“ Roberta Michela, polazi od toga da se u onoj mjeri u kojoj se organi-zacija nekog pokreta privredno i socijalno etablira u društvu, prvobitno harizmatičko rukovodstvo zamjenjuje oligarhijskom i birokratskom strukturom koja sudionicima te strukture na-meće, nezavisno od zastupanih ciljeva pokreta, kao primarni cilj održanje same organizacije (usp. Zald/Ash, 1972, str. 7 i dalje). O svođenju neuspjeha socijalnih pokreta na „kazuálnu za-konitost moći“ usp. i: Mayredet, 1925, str. 31 i dalje.

¹⁵ Vidjeti o tome razlikovanje na inkluzivne i ekskluzivne organizacije pokreta kod Zalda/Acha, 1972, str. 15 i dalje; o općoj problematici postavljanja tipologije socijalnih pokreta vidjeti i diskusiju o raznim klasifikacionim postavkama kod Wilkinsona, 1974, str. 15 i dalje.

parcijalnog nivoa organizacije pa sve do temeljito institucionaliziranog i birokratskog pokreta i do kooperativne grupe" (str. 27 i dalje), Rammstedtova definicija pojma pokreta ističe da grupacija, koja djeluje kao pokret, „ne treba biti formalno organizirana" (Rammstedt, 1978, str. 130). Za razliku od Wilkinsonovog šireg poimanja pokreta, koje eksplicitno obuhvaća formalne i birokratizirane organizacije, Rammstedtov pojam pokreta takve organizacione oblike tendencijski isključuje.¹⁶

Da se ovdje nipošto ne radi o terminološkom problemu nego o temeljnoj prepreci u toj istraživačkoj postavci, bit će odmah jasno ako sebi predstavimo posljedice koje bi iz tako suženog pojma pokreta, kako ga predlaže Rammstedt, proizašle npr. za proučavanje povijesti radničkog pokreta: u činjenici da se povijest radničkog pokreta dugo pisalo pretežno kao povijest organizacija i partija (vidi npr. Abendroth, 1965) može se, doduše, sigurno vidjeti i nedostatak upravo takvog pisanja povijesti; ali, s druge strane, teško da će se moći postići sociološki prikladno poimanje historijske realnosti kretanja radničkog pokreta ako se apstrahira njegovu interakcijsku strukturu koja je obilježena makar i formalnim organizacijama. Dakle, za Rammstedta izlazi neobična posljedica da njegov pojam socijalnog pokreta u velikoj mjeri isključuje radnički pokret u onom smislu kako ga se poima na tradicionalni način.

Rammstedt bi se ovom prigovoru suprotstavio hipotezom da je radnički pokret sa skrućivanjem u formalne i birokratske organizacije faktički zbrisao svoj jedino iz legitimnih razloga prisegnuti karakter pokreta i da je upravo time djelotvorno integriran u građansko društvo. To je sigurno djelomično točno¹⁷ i virulentno je i dalje

¹⁶ Formulacija da socijalni pokret „ne treba biti formalno organiziran", dakako još ne isključuje da socijalni pokret *ta-kođer* može biti formalno organiziran. Ipak je ovaj suženi okvir pojma pokreta za daljnje Rammstedtovo istraživanje od centralnog značaja. Karakterizirajući socijalne pokrete suštinski putem povezivanja svrhe i motiva, a formalnu organizaciju naprotiv, upravo putem njihovog odvajanja, Rammstedt u nastavku konstruira pojmovnu *alternativu* između socijalnog pokreta i formalne organizacije, u sklopu koje ulaženje socijalnih pokreta u stabilne organizacione strukture i institucije može uvijek da tumači samo kao njihov kraj. O problematiziranju jedne takve teorijske strategije vidjeti dalje, u III odjeljku, diskusiju o Rammstedtovom modelu razvitka socijalnih pokreta.

¹⁷ Iako su organizacije radničkog pokreta često same zahtijevale upravo dezintegraciju i separiranje svojih članova od institucija građanskog društva. Vidjeti o toj problematici npr.

kao stvarni problem i kod nominalno šire shvaćenog pojma pokreta. Rammstedt ipak skupo plaća sociološko ograničavanje pojma pokreta na prvenstveno neformalno djelujuće grupacije i masovne pokrete: On time i teorijski reproducira striktno odvajanje socijalnog pokreta od široke grupacije historijskog kontinuiteta i društvenog napretka i na taj način stavlja pečat na normativno oslobođenje pojma pokreta od jedne uvijek implicitno istovremeno mišljene temeljne predodžbe općedruštvene emancipacije. U tom smislu Rammstedt je na političku proizvoljnost pojma pokreta očigledno pristao, a zbog toga mu i ne pada teško da decidirano istupa protiv u marksističkim diskusijama uobičajenog pojmovnog afiniteta socijalnog pokreta i socijalizma (usp. Rammstedt, 1978, str. 10). U nastavku ću pokušati učiniti korak dalje i razraditi to pitanje pomoću nipošto neproblematičnog baratanja pojmom pokreta kod Marxa.

(II) Klasni pokret po Marxu

Načelni problem klasno-analitičke diskusije posljednjih godina vidim u tome što je tokom ponovnog prihvatanja i metodološkog diferenciranja Marxove kritike političke ekonomije diskusija dopustila da istovremeno ostane u okvirima programatskog istraživanja u kojima je empirijsko postavljanje zadataka klasne teorije bilo definirano primarno kao klasno-*diobena* teorija u smislu općedruštvene strukturne analize, dok je, naprotiv, dimenzija klasnog *pokreta* bila ili sasvim zapostavljena ili obrađivana samo kao nastavak one prve perspektive. Najočiglednije (i najprodornije) to je stanovište, kao što je poznato, zastupljeno u *Projektu klasne analize* (usp. Beckenbach i dr., 1973), koji je realno-analitički pristup istraživanju klasnih borbi mogao u svakom slučaju usmjeriti u pravcu kategorijskog izvođenja empirijskih oblika svijesti iz „sistema" kritike političke ekonomije; o teoretskoj i empirijskoj neprikladnosti takvog postupanja u više je navrata već bilo riječi (usp. npr. Hopf/Hopf, 1976, i Neuendorff/Sabel, 1976).

U filološkom pogledu, kod Marxa, ovdje naznačena problematika odnosa između analize klasne strukture i analize klasne borbe¹⁸ ukazuje na jednu različnost unu-

analizu specifične proturječnosti organizacionog oblika tabora kod Negta i Klugea, 1972, posebno str. 115.

¹⁸ O metodološkom značaju i razvoju tog razlikovanja vidjeti Neumann, 1976.

tar samog Marxovog cjelokupnog djela: Očituje se s jedne strane u nemogućnosti primjene kategorijskog arsenala kritike političke ekonomije na Marxovu vlastitu metodu istraživanja realno-povijesnih društvenih promjena i klasnih pokreta npr. u *Osamnaestom brumaireu* ili u *Građanskom ratu u Francuskoj*; s druge strane tiče se od samog Marxa поближе neistraženog odnosa suprotnosti između političko-strategijskih iskaza i ocjena *Manifesta* i kasnijih političko-ekonomskih analiza u *Kapitalu*. Tako je analiza kapitala u svom metodološkom vlastitom poimanju, kao i po svom specifičnom načinu izlaganja¹⁹, koji se ponovo približava Hegelovoj *Logici*, usmjerena primarno na imanentno postavljeno dokazivanje mogućnosti samoreprodukcije (jednom etabliranog) kapital-odnosa i njegovog zakonitog perpetuiranja uvijek na proširenoj ljestvici tokom progresivne kapitalističke akumulacije. Pri tom Marx svjesno apstrahira realnu složenost društvenih interakcijskih odnosa i u njih uvijene interakcijske odnose djelovanja individua: Budući da oni u *Kapitalu* djeluju samo kao „olichenja ekonomskih kategorija“ (*Dela*, tom 21, str. 86), dakle kao karakterne maske²⁰, realno-povijesni horizont njihovih ekonomskih i političkih borbi, na način kako je npr. u *Manifestu* okarakteriziran kao „udruživanje radnika koje se sve više širi“ (*Dela*, tom 7, str. 387), u metodičkoj i kategorijskoj postavci kritike političke ekonomije znatno je ograničen u korist imanentnog rekonstruiranja susumpcijske logike kapitala.²¹ Iz ovoga se, doduše, ne može izvesti zaključak o načelnom pucanju tih dviju teorijskih niti kod Marxa ili čak o njihovoj nespojivosti, ali može, zacijelo, o izvjesnom dvostrukom kolosjeku razvoja Marxove teorije, koji zahtijeva da se realnu dinamiku razvoja klasnih borbi ne poima samo s aspekta političko-ekonom-

¹⁹ Ovdje se nadovezujem na stanovište Axela Honnetha o metodološkom statusu kritike političke ekonomije, koje Honneth zastupa u svojoj raspravi o strukturalističkoj interpretaciji marksizma (usp. Honneth, 1978, str. 439 i dalje). — Taj napis smatram inače miljokazom na putu interakcijsko-teorijskog diferenciranja marksističkog poimanja povijesti i društva. Vidjeti o tome i programatske izvode kod Joasa, 1973, str. 94 i dalje.

²⁰ O realno-analitičkoj restriktivnosti pojma karakterne maske vidjeti i — Paris, 1976, str. 22 i dalje.

²¹ Interesantan međustatus imaju historijski odjeljci u *Kapitalu* npr. o borbi za normalni radni dan ili o prvobitnoj akumulaciji, u kojima Marx napušta stroge analitičke okvire prikaza logike razvoja kapital-odnosa ipak samo zato da bi realno-historijski osigurao empirijsku datost i domašaj tumačenja svojih logičkih premisa i zaključaka.

skog prožimanja njihovih ekonomskih uvjeta konstituiranja i njihovog kriznog mijenjanja, nego da je se isto tako poveže s analizom interakcijskih i komunikacijskih struktura koje su utemeljene u postojećim društveno-kulturnim prilikama, a koje su i same proizašle iz političkih i ekonomskih borbi i koje istodobno predstavljaju socijalnu bazu rađanja klasne svijesti.²²

Ovaj nerazriješeni odnos suprotnosti unutar Marxovog teorijskog razvoja izgleda pojmovno zaoštren zbog toga što sam Marx kod *oba* skicirana pravca istraživanja poseže za pojmom pokreta i pri tome međusobno različite aspekte i momente značenja tog pojma povezuje na način koji ima značajne teorijske i političke posljedice. Dok *Kapital* ide za tim da „otkrije zakone ekonomskog kretanja savremenog društva“, dakle da „prirodni zakon njegovog kretanja“ sistematski primjeni na plan društvene reprodukcije osnovne proturječnosti između najamnog rada i kapitala, pojam pokreta* upotrebljava se npr. u *Njemačkoj ideologiji* u jednom širem smislu kako za „kretanje proizvodnje“ i prometnog odnosa tokom kapitalističke industrijalizacije (usp. *Dela*, tom 6, str. 51 i dalje) tako i za prema budućnosti okrenuti klasni pokret proletarijata koji je proizašao iz tog procesa promjena: „Komunizmom nazivamo stvarno kretanje koje ukida sadašnje stanje.“ — (*Dela*, tom 6, str. 34, istaknuto u originalu), Istina, stvarni pokret proletarijata za Marxa se sigurno ne razvija nezavisno od ekonomskih zakona kretanja kapitala, nego naprotiv, kao reakcija na masovno iskustvo cikličkih kriza hiperprodukcije; posebni način te reakcije on поближе ne istražuje ni sa stanovišta možda veoma različite interpretacije iskustava ekonomskih kriza²³ niti sa stanovišta konkretne interakcijske unutarnje

²² Vidjeti o tome npr. u *Osamnaestom brumaireu* čuveni odlomak o francuskim parcelnim seljacima i njihovoj nespojivosti da formiraju klasnu svijest koja odgovara njihovom zajedničkom klasnom položaju. — (*Dela*, tom 11, str. 161 i dalje).

* Njemački: die Bewegung = pokret, ali i: kretanje. — *Prim. prev.*

²³ Nije slučajno što su oni malobrojni marksisti, koji se u pitanju sastava klasne svijesti nisu zadovoljili determinističkom shemom pripisivanja, isticali upravo tu dimenziju tumačenja kao razinu analize klasnih borbi koje se ne mogu odreći. Kao značajan primjer takve teorijske perspektive navest ćemo ovdje Merleau-Pontyja, koji npr. činjenicu da se najjače tendencije radikaliziranja unutar radničke klase često ne mogu primjetiti baš u krizi nego u konjunktturnom uzmahu faze prosperiteta, pokušava objasniti time da se sa smanjenjem pritiska ekonomske reprodukcije radnicima istovremeno otvara

strukture samog klasnog pokreta. Pretpostavljam da *je-dan* uzrok za tematsko ograničavanje takvih pitanja treba tražiti u osobenoj zglobnoj funkciji pojma pokreta koja Marxu omogućuje da zakonito krizni razvitak kapitalističkog načina proizvodnje i realni razvoj klasnog pokreta proletarijata tumači sa sjedinjujućeg aspekta jednog „povijesnog pokreta” koji tendencijski prevazilazi građansko društvo.

Ova teorijska višeslojnost u baratanju pojmom pokreta ima značajne političke posljedice zbog toga što je u političko-organizacionom pogledu ušla (i to čak središnje) u Marxove i Engelsove formulacije o vlastitom poimanju i funkciji komunističke partije. To se vidi već u *Manifestu* po tome što komunisti, s jedne strane, dođuše ne žele predstavljati „posebnu partiju” u odnosu na ostale radničke partije („Oni ne postavljaju posebne principe u koje bi hteli da ukalupe proleterski pokret.” — *Dela*, tom 7, str. 389), dok s druge strane ipak zahtijevaju da „... na različnim stupnjevima razvitka, kroz koje prolazi borba između proletarijata i buržoazije, stalno zastupaju interese cjelokupnog pokreta. Komunisti su, dakle, u praksi onaj dio radničkih partija svih zemalja koji je najodlučniji, koji stalno gura dalje, oni u teorijskom pogledu imaju to preimućstvo nad ostalom masom proletarijata što razumiju uslove, tok i opšte rezultate proleterskog pokreta.” — (*Isto*, str. 390, istakao Paris.) U tom poimanju je praktičko-politička rukovodeća funkcija komunističke partije u konkretnim klasnim obračunima suštinski teorijski legitimirana; istodobno je vezana uz osnovnu predstavu da će se programatski iskazi komunisti kao teoretski izrazi „istorijskog kretanja koje se vrši pred našim očima” (*Isto*, str. 390) sve više potvrđivati tokom samog historijskog razvitka i biti u stanju da svojom očiglednošću uvjere i druge partije radničkog pokreta. Samo pod tom pretpostavkom mogu komunisti

prilika da iznova definiraju potrebe i planiraju život, s time što će nemogućnost ostvarenja tih planova u okvirima kapitalističkog društva sada doživjeti i subjektivno i stoga drastičnije. — (usp. Merleau-Ponty, 1965, str. 506). Bez obzira na snagu tumačenja te analize, koja zacijelo stvarno zahtijeva dopune (moglo bi se npr. ukazati i na politički i u pogledu tržišta rada ojačani borbeni položaj radničke klase na osnovu relativnog pomanjkanja industrijske rezervne armije), čini mi se da je ovdje naznačeno sistematsko uvažavanje — socio-kulturno izmirene — interpretacije tendencija ekonomskog i političkog razvitka od strane samih pogođenih ima središnji značaj za široku materijalističku realnu analizu klasnih pokreta. Vidjeti o tome, u vezi sa sadašnjom diskusijom o teorijama političkih kriza, i značajni napis Allerta, 1976.

u jednom neinstrumentalističkom smislu tvrditi da „u sadašnjem pokretu oni ujedno zastupaju i budućnost pokreta” (*Isto*, str. 404).

Osnovna problematika jedne takve koncepcije partije očito je u emfatičnom postulatu jedinstva teorije i prakse.²⁴ Partija može izvršiti svoj povijesni zadatak homogeniziranja klasnog interesa proletarijata (a to praktički znači: zadatak stapanja različitih regionalno i strukovno odvojenih klasnih razmirica u jednu nacionalnu klasnu borbu) samo onda i samo u onoj mjeri u kojoj sebe samu ne poima samo kao polugu političko-organizacionog ujedinjenja nego u širem smislu kao teorijski medij samorefleksije cjelokupnog klasnog pokreta: Samo ako joj uspije da realna iskustva ekonomskih i socijalnih borbi svede na njihov teorijski i historijski prikladni pojam i kao svjesni proces učenja posreduje natrag u sam pokret, partija može na sebe preuzeti funkciju centralnog „obrazovnog elementa” u procesu konstituiranja klase za sebe. U tom smislu Marx određuje partiju u neku ruku kao *organizirajuću javnost pokreta*, upravo kao odlučujuću političku instituciju klasnog pokreta koja objašnjava njegove povijesno-strukturne uzroke i povijesnu perspektivu njegovih borbi. Marxov pojam partije održava tako ravnotežu između organizacionog ujedinjavanja i teorijskog samorazjašnjavanja klasnog pokreta — ravnotežu koja je, dakako, morala biti tim nesigurnija što je više teorijsko insistiranje na nužnosti općedruštvene promjene kolidiralo sa sve jačom reformističkom praksom radničkog pokreta.

U toj interpretaciji treba poimanje partije iz *Manifesta* zasigurno stalno lučiti od kasnijih, agitatorski skrivenih shvaćanja o odnosu teorije i prakse u radničkom pokretu²⁵; ta interpretacija, štaviše, otvara čak indirekt-

²⁴ Izvršno sažeto kod Gramscija, 1967, str. 162: „Kada se postavlja problem poistovjećivanja teorije i prakse, onda u ovom smislu: na osnovu određene prakse konstruirati teoriju koja — podudarajući se s odlučujućim elementima same prakse i postajući s njom identična — ubrzava povijesni proces time što čini praksu u svim njenim elementima homogenijom, koherentnijom i djelotvornijom, dakle time što je u najvećoj mjeri potencira; ili pri danom teoretskom stavu organizirati praktični element koji je neminovan kako bi povijesni proces otpočeo. Poistovjećivanje teorije i prakse je kritički čin, pri čemu se praksa dokazuje kao racionalna i neophodna ili pak teorija kao realistička i racionalna.”

²⁵ Već i kasni Engels sužuje prosvjetiteljsku funkciju teorije na prenošenje pukog „pogleda na svijet”, dok Lenjin konačno stavlja pečat na teorijski monopol partije nad pokretom,

nu perspektivu za odgovor na pitanje *utemeljenja normativnih orijentira* klasnog pokreta, koje je i za Marxa od središnjeg značaja. Tu problematiku normativnosti u marksističkoj se diskusiji do sada većinom obrađivalo na razini temeljnih antropoloških iskaza — npr. u vezi s normativnom funkcijom pojma bića²⁶ — ili na povijesno-filozofskoj razini diferenciranja u konceptu historijske nužnosti (usp. Fleischer, 1969, str. 128 i dalje); kao političko-praktični problem ona se ipak postavlja također i ponajprije na razinu faktične organizacijske i interakcijske realnosti partije i cjelokupnog klasnog pokreta. Ako je ovdje predložena interpretacija pojma partije kod Marxa točna, onda je jasno da za utemeljenje normativnih principa i perspektiva cilja na koncu očigledno ne može biti druge legitimirajuće instance osim same, u unutrašnjoj strukturi klasnog pokreta utvrđene bazno-demokratske javnosti na koju je partija ističući istinitost svojih teorijskih i programatskih iskaza ponovo upućena. Drugim riječima, razvoj i utemeljenje normativnih orijentira klasnog pokreta odvija se istovremeno s procesom stvaranja jednog u načelu slobodnog sporazuma između grupa uključenih u taj pokret i individua, a koji sadrži isto tako konkretnu analizu konkretne situacije kao i realno-utopijsko određenje bliskih i dalekih ciljeva i njihovo povezivanje.

Pokušaj da se Marxovo poimanje pokreta reinterpretira putem Habermasa sigurno je odvažan.²⁷ Ja ipak mislim da je i u filološkom pogledu, kod Marxa, sasvim podoban i da ga se može još više potkrijepiti. Ovdje bi, s jedne strane, valjalo ukazati na emfatični značaj koji je Marx davao dimenziji kritike i samokritike gotovo kao „životnom eliksiru“ proleterskog pokreta²⁸, ali prije svega na centralnu funkciju i vrijednost pojma asocijacije

i to putem — na nivo „zakona“ uzdignut — ograničenosti radničke klase na tredjunionističku obrambenu svijest.

²⁶ Vidjeti o tome izvrsni napis Markusa (1976), koji dokazuje da normativna argumentacijska podloga važi i za Marxove pozne radove.

²⁷ Pogotovo se citati izvučeni iz *Manifesta* dađu interpretirati i u jednom veoma suženom — sovjetsko-marksističkom — smislu kao prije svega izkonstruirana kongruencija između rukovodeće funkcije komunističke partije i važenja „objektivnih“ zakonitosti povijesnog razvitka.

²⁸ Marx kaže da je osobitost proleterskih revolucija u tome što one same sebe neprestano kritiziraju; vidjeti Marxov prikaz struktura organizacije i javnosti Pariške komune u *Građanskom ratu u Francuskoj, Dela*, tom 28. Jasnije i dosljednije od samog Marxa to stanovište razradila je, dakako, Roza Luxemburg

za određenje demokratsko-egalitarne strukture budućeg socijalističkog društva i socijalnog pokreta koji to društvo realizira. Tako Marx upotrebljava pojam asocijacije kako da bi okarakterizirao cilj besklasnog društva kao „asocijaciju u kojoj je slobodni razvitak svakog pojedinca uvjet slobodnog razvitka svijui“; ali istovremeno se pojam asocijacije odnosi i na unutrašnju organizacionu strukturu samog socijalističkog pokreta koji tako u svojim vlastitim principima već anticipira principe svog društvenog cilja. Dakle, ono što u pojmu ‚socijalističkog pokreta‘ izgleda sistematski međusobno isprepletano i zajedno zamišljeno upravo je to da se socijalizam kao društvo udruženih proizvođača može izboriti i ostvariti samo putem socijalnog pokreta koji tu zacrtane egalitarne principe bazno-demokratskog podruštvljanja uvijek sukcesivno ostvaruje razvijajući svoje vlastite oblike borbe i organizacije, dakako, u skladu s danim društvenim i političkim uvjetima. Prema tome, kako stvari stoje, pojam socijalizma u ovom kontekstu ne predstavlja ništa drugo doli tumačenje fundamentalno-demokratskog vlastitog zahtjeva proleterskog klasnog pokreta i besklasnog društva koje taj pokret anticipira — zahtjeva koji je, kako ćemo u nastavku pokazati, kao emancipatorska osnovna orijentacija u vlastitom poimanju *svakog* socijalnog pokreta virulentan i koji u najmanju ruku u tom poimanju ima odjeka. U ovom ‚blažem‘ obliku ja bih se, unatoč dijametralnim historijsko-političkim protuargumentima²⁹, ipak donekle zauzeo za sinonimizaciju socijalnog pokreta i socijalizma koju i Rammstedt oštro napa-

²⁹ Kao značajni i ujedno provokativni protuprimjer Rammstedt navodi fašistički pokret koji se, kako on kaže, kao socijalna činjenica više ne smije potiskivati, i koji stoga nije samo slučaj iz prakse nego i probni kamen teorije socijalnih pokreta: „Baviti se socijalnim pokretom, to znači stalno sebi predstavljati fašistički pokret, kao što je, vice versa, potrebno poznavanje socijalnog pokreta da bi se moglo shvatiti fašistički pokret u njegovim osobitostima.“ — (Rammstedt 1978, str. 9). Ovdje istaknutom zahtjevu da se iznađe ono osobito u fašističkom pokretu Rammstedt, međutim, ne udovoljava. Umjesto toga on se ograničava na to da ističe ne-identitet, odnosno latentnu suprotnost između partije i pokreta prije i poslije 1933. i da prikaže funkcionalnu promjenu koju je fašistički pokret kao glavni nosilac estetiziranja politike doživio s transformacijom u „narodnu zajednicu“ (str. 12 i dalje). Ali ako je ispravno konstatirati da u fašizmu u njegovim raznim fazama postoji paralelizam mobilizirajućeg razvoja i represivnog, često čak terorističkog neutraliziranja momenata pokreta, onda time napomena o fašističkom pokretu, kao protudokazu koji predočava jednu, svakako implicitno socijalističku orijentaciju socijalnih pokreta, gubi mnogo na svojoj prvobitnoj prihvatljivosti:

da³⁰, mada se, s druge strane, upravo u sadašnjim uvjetima Savezne Republike Njemačke posve sigurno više ne može govoriti o socijalističkom monopolu na pojam pokreta: S pojavom pokreta žena, ekološkog pokreta i alternativnog pokreta danas se artikuliraju socijalni pokreti koji kako po društvenim perspektivama cilja tako i po svom socijalnom sastavu i konstelaciji svojih interesa napuštaju okvire Marxovog poimanja klasnog pokreta i utoliko induciraju općenitiji pojam socijalnog pokreta na način kako se je taj pojam i uvriježio u svakodnevnom govoru i u sociološkom istraživanju. Na to šire shvaćanje socijalnih pokreta odnosi se i slijedeća diskusija o Rammstedtovom modelu tipičnih razvojnih oblika i stupnjeva eskalacije socijalnih pokreta.

(III) Dinamika razvoja socijalnih pokreta: „kretanje pokreta”

Polazno razmišljanje sada sigurno najrelevantnije analitičke koncepcije istraživanja socijalnih pokreta, što je predlaže Rammstedt³¹, počiva prije svega na pretpostavci da su socijalni pokreti suštinski primorani da se

Kao „krivi namjesnik revolucije” (Bloch) fašistički je pokret počivao s jedne strane upravo na — ponekad posve ambivalentnoj — instrumentalizaciji i pomjeranju cilja određenih oblika istraživanja i interakcije radničkog pokreta i njegovom prepravljaju za dezorijentirane srednje slojeve, a s druge je strane bio ipak stalno bezuvjetno podređen računici fašističke politike sile i ostao vezan njenim direktivama. Istraživanje empirijske interakcijske stvarnosti raznih organizacija fašističkog pokreta trebalo je usredotočiti upravo na taj odnos suprotnosti između vlastite dinamike i upravljanja izvana; tek u takvoj perspektivi diferenciranja čini mi se mogućnim analitički precizirati pitanje osobitosti fašističkog pokreta zanemarujući njegovu vlastitu propagandu.

³⁰ Usp. Rammstedt, 1978, str. 10, 91 i dalje, gdje Rammstedt što se tiče literature koju navodi (str. 95) postupa u svakom slučaju posve stilistički. Tako je koncepcija tendencijskog pojmovnog stanja socijalizma i socijalnog pokreta možda u stvari ponajviše vezana uz Sombarta, za kojeg su to „samo različite strane jedne te iste pojave, koje stoje jedna naspram druge kao misao i djelo, kao duh i tijelo” (Sombart 1919, str. 16), dok npr. također već spomenuta *Povijest ideja socijalnog pokreta* Wernera Hofmanna uzima za osnov jedan širi pojam socijalnog pokreta kao historijskog oslobodilačkog pokreta koji pogotovo u svojim počecima još nikako nije bi socijalistički (vidj. Hofmann, 1968, str. 7).

³¹ Pri čemu Rammstedt uzima za osnov sljedeću definiciju pokreta: „Socijalnim pokretom treba smatrati proces protesta protiv postojećih socijalnih odnosa, proces koji svjesno nosi

ponašaju u biti temporalno, tj. da ostanu kao pokret „u kretanju”. Socijalni pokreti moraju — prema toj tezi — stalno sami sebe pokretati, moraju neprestano uzrokovati promjene i reagirajući na njih opet sami sebe mijenjati. „Te promjene manifestiraju se kvantitativno: Mora se pridobiti sve više učesnika; sve veći broj individua mora biti spreman da cilj pokreta učini motivom svog djelovanja. I manifestiraju se stvarno — u inovacijama kako bi sebe pokazali kao pokret a vladajući sistem kao suprotni pol; protežu se od nepravilnog korištenja socijalnih pravila, preko njihovog ograničenog kršenja, pa sve do njihovog spektakularnog nepoštivanja. I napokon prinudnost permanentnih promjena dovodi do toga da se od sadašnjosti stvara prošlost neke specifično buduće sadašnjosti, pogotovo u oblicima interakcije.” — (str. 128). Vlastito mijenjanje pokreta ima, dakle, uvijek jednu socijalnu, jednu stvarnu i jednu vremensku dimenziju.

Središnji osnovni mehanizam tog „kretanja pokreta Rammstedt stavlja — i to je glavna perspektiva istraživanja njegove postavke — u kompleksno uzajamno djelovanje razvitka socijalnog pokreta s jedne strane i reakcija ugroženog socijalnog sistema s druge strane: Prema tom shvaćanju, pokret i socijalni sistem uzajamno se razmahuju sa svojim različitim stratejskim reakcijama i reakcijama na reakcije i time na danom postignutom stupnju eskalacije konflikta iznuđuju uvođenje novih, uvijek daljnjih koraka u mijenjanju i vlastitom mijenjanju. Po tom shvaćanju pokretački princip socijalnog pokreta je, dakle, u osnovi u tome da se pokret zbog raznih strategija neutraliziranja i obuzdavanja od strane ugroženog socijalnog sistema nalazi u permanentnoj dilemi prilagođavanja — eskaliranja, tj. pokret se može opirati reakcijama sistema istovremeno ne odstupajući od svojih društvenih ciljeva samo ako sa svoje strane reagira na to zaoštravajući sukob i ako u toj reakcijskoj принуди sebe samog neprestano transformira.

U toj perspektivi istraživanja, koja akcentuira odnos suprotnosti između pokreta i socijalnog sistema, Rammstedt određuje društvenu konstelaciju rađanja socijalnih pokreta u prvom redu u kontekstu jednog proširenog sociološkog pojma krize³² i njegovih djelatno-teorijskih

grupacija sve većeg broja članova koja ne treba biti formalno organizirana.” — (Rammstedt, 1978, str. 130). — U tekstu bliže neodređeni podaci o stranicama odnose se u nastavku na ovaj Rammstedtov rad.

³² Na način kako je prije svega razrađena u kompetentnim radovima Offea (1972) i Habermasa (1973, posebno str. 99 i dalje).

posljedica. Osnovno razmišljanje je pri tom takvo da pojava krize socijalnog sistema istovremeno za sobom povlači dubokosežne promjene u strukturi racionalnosti djelovanja individua pogođenih krizom: Budući da trajno mijenja socijalne i ekonomske granične uvjete individualnog djelovanja i na taj način načelno problematizira i potkopava rutinski dotjeranu „socijalnu sigurnost“ individua u pogledu njihovih budućih životnih prilika, križa primorava individue da kratkoročno fragmentirajući svoj vremenski horizont istovremeno dalekosežno revidiraju svoje dotadašnje kriterije djelovanja: „Križa uništava budućnost koju se može očekivati. To iskustvo prelazi u problematiziranje realnosti u osmišljavanju pojedince koji, ukoliko ne odstupa od primata djelovanja, vjeruje da se tom stanju može suprotstaviti samo time što izgrađuje nove smislaone strukture.“ — (str. 139). Dok tako krizu socijalnog sistema pogođene osobe opažaju i doživljavaju kao sve veću „provaliju između racionalnosti sistema i racionalnosti individua“ (str. 147); rađanje socijalnog pokreta u takvoj situaciji ne predstavlja ništa drugo doli kolektivni pokušaj prevladavanja te diskrepancije u mediju zajedničkog sporazumijevanja o uzrocima bijede i odgovarajućim strategijama za njeno ukidanje. U tom smislu socijalni pokret konstituira se kao specifični, od strane sudionika svjesno potaknuti oblik reakcije na masovno iskustvo krize socijalnog sistema, odnosno njegovog potencijala za rješavanje problema; na taj način predstavlja interakcijski pokušaj *teleologiziranja krize* od strane samih pogođenih osoba. To se po Rammstedtu dešava na tipičan način slijedećim redom:

— *Propagiranje posljedica krize.* U početnom stadiju socijalnog pokreta individue koje su neposredno pogođene učincima krize nastoje putem smišljenog i istovremeno veoma djelotvornog obznanjivanja svoje vlastite bijede aktivirati za svoje interese systemske resurse za rješavanje problema. To pretpostavlja — u neku ruku kao „faktor predpokreta“ (str. 146) — ponajprije *sticanje svijesti* o posljedicama krize i kognitivnu realizaciju znatnih *razlika* u pogođenosti krizom između raznih grupa stanovništva. Prema tome, javni apeli predstavnicima sistema i nosiocima odlučivanja u sistemu odnose se u ovom stadiju u prvom redu na uklanjanje socijalne i ekonomske diskriminacije koja je proizašla iz krize; zahtijevaju prevladavanje krizne situacije u sklopu sistemskih mehanizama funkcioniranja i upravljanja.

— *Artikulacija protesta.* Reagirajući na nereagiranje socijalnog sistema pokret se radikalizira; napušta svoj raniji peticijski stav očekivanja i artikulira otvoreni protest. Ovaj je, doduše, i dalje upravljen na aktiviranje sistemu imanentnih strategija rješenja, ali ipak zaoštrava polarizaciju pokreta i socijalnog sistema time što se kritika nosilaca odlučivanja u sistemu sada pomjera na jednu socijalno-strukturnu razinu, tj. interpretira se kao suprotnost između onih koji vladaju i onih kojima se vlada. Prvotno partikularistička perspektiva protesta tako se pretvara u insistiranje na normativno-demokratskim vlastitim zahtjevima sistema i okreće se protiv njegove loše stvarnosti; istodobno se s time pokretu otvara nova mogućnost da s povećanjem protesinog sadržaja i eskalacijom svojih akcionih oblika općedruštveno totalizira postojeći konflikt.

— *Intenziviranje.* U narednoj fazi intenziviranja socijalni pokret pokušava da u javnoj svijesti već široko realizirani konflikt stilizira u neku vrstu „ispijanja čaše do dna“, ispitujući tako sposobnost funkcionisanja sistema. Protest protiv daljnjeg postojanja krizne situacije odnosno neaktivnosti sistema dobiva takav intenzitet da indiferentni stav prema tome treba biti generalno onemogućen; sa sada pojačanom državnom represijom širi se regrutni potencijal pokreta s osoba neposredno pogođenih bijedom i na takve grupe stanovništva čije je latentno nezadovoljstvo sistemom do tada mogao još djelotvorno apsorbirati.

— *Artikulacija ideologije.* „Artikulacija ideologije kao faza socijalnog pokreta sadrži dva središnja aspekta: Ne samo što se zahtjev za otklanjanjem neimaštine pretvara u zahtjev za otklanjanjem uzroka neimaštine, nego istovremeno slijedi sadržajno proširenje, budući da se u uzroke neimaštine sada ubraja i struktura sistema. Socijalni pokret time se programatski okreće protiv uzroka socijalnih kriza i protiv društvenih struktura koje se okrivljuju za krize.“ — (str. 154). Time što se kritika *upućena* sistemu pretvara u kritiku *samog* sistema, pokret napušta svoju dotadašnju sistemu imanentnu ograničenost i propagira alternativnu koncepciju sistema. Ta se koncepcija podupire i obrazlaže putem stvaranja ideologije³³ koja postojeće strukture sistema načelno negira i koja od sad oblikuje vlastito poimanje pokreta. Paraleleno s time eskaliraju i primjenjena sredstva i

³³ O ovdje upotrebljenom pojmu ideologije vidjeti napomenu 11.

oblici akcije: „dok su se socijalna pravila u fazi protesta i intenziviranja još uvijek poštivala, sada ih se svjesno zanemaruje, i to zato jer socijalne strukture treba načelno promijeniti. Time socijalni pokret potiče krizu u vladajućem sistemu.” — (str. 154 i dalje).

— *Širenje*. U fazi širenja socijalni pokret nastoji da se transformira u masovni pokret i da mobilizira i takve slojeve stanovništva koji su do sada bili na periferiji konflikta. Daljnje privlačenje aktivnih ili potencijalnih učesnika (simpatizera) čini se mogućim zato jer je pokret s artikulacijom ideologije definitivno napustio svoju partikularističku orijentaciju iz ranijih faza u prilog jedne alternativne, principijelno univerzalne zamišljene koncepcije sistema koja u odnosu na postojeće formalne organizacione strukture sistema ne odstupa od načelnog primata interakcije kao „generalnog mehanizma za rješavanje društvenih problema” (str. 159): U totaliziranju interakcije koja rješava društvene probleme pokret ne vidi samo osnovni mehanizam za stjecanje sve šire masovne baze u stanovništvu; na to orijentira i svoje normativno poimanje budućih oblika područjavanja. Istodobno sa širenjem pokreta otpočinje ipak pojačano unutarnje diferenciranje prema centru i periferiji: S obzirom na sve oštriju represiju sistema, pokret može fleksibilno reagirati još samo onda ako faktički podilazi svom vlastitom unionističkom principu direktne interakcije između svih nosilaca pokreta i malo-pomalo ga napušta; na taj način ne oslobađaju se samo do tada skrivene hijerarhijske strukture u pokretu nego se sada rađa i tendencija organizacionog osamostaljivanja ili otcepljivanja pojedinih dijelova pokreta.

— *Organizacija*. Pošto socijalni pokret dosegne granicu svog širenja, s 'kvaziprofesionalizacijom' svojih najodlučnijih članova biva primoran da ponovo posegne za formalnim organizacionim strukturama. Pokret se kristalizira u jednoj ili više organizacija, čija imanentna logika razvitka povlači za sobom sve šire diferenciranje zadataka i djelomičnih funkcija i istovremeno etablira jednu u početku neformalno potvrđenu, kasnije formalno osiguranu strukturu članstva i rukovodstva.³⁴ Pokret, dođe, u skladu sa svojim normativnim poimanjem, još

³⁴ Činjenica da stvaranje eksplicitno političkog rukovodstva suprotno svim desnim ili lijevim varijantama teorija zavjere ili teorija o kolovođama urota, predstavlja relativno kasni proizvod razvoja socijalnih pokreta, dovoljno je dokazana i raznim historijskim istraživanjima o nastanku i strukturi masovnih pokreta (vidi npr. radove Hobsbawma 1962. i Rudéa-

uvijek ne odstupa od primata horizontalnih oblika interakcije; u faktičnoj interakcijskoj stvarnosti pokreta ipak se bitne političke odluke i akcione strategije pomjeraju sve više u organizaciono konsolidirane probrane grupe čiji članovi svoj 'totalni' angažman u pokretu sve više shvaćaju i također upražnjavaju kao kvazi profesiju.³⁵ No time pokret istodobno kida za nj konstitutivnu vezu između svrhe i motiva: Budući da formalne organizacije počivaju upravo na razdvajanju individualne motivacije i svrha koje treba organizirano ostvariti, nastale organizacije pokreta — unatoč svom propagandističkom ustrajanju na društvenim ciljevima — razaraju temeljni mehanizam sudjelovanja i širenja samog socijalnog pokreta.

— *Institucionalizacija*. S institucionalnim okoštavanjem u formalnim organizacijama socijalni pokret načelno se ponovo izjednačava s postojećim strukturama sistema i time prestaje pretendirati na to da predstavlja alternativni model budućeg područjavanja. Faza institucionalizacije označava tako „idealno-tipični kraj svakog socijalnog pokreta” (str. 169); reintegracija pokreta u funkcionalni sklop sistema izgleda time završena.

To je, dakle, taj proces što ga, prema Rammstedtu, zakonito prolaze socijalni pokreti, pri čemu ta zakonitost samima onima koji djeluju ostaje u velikoj mjeri skrivena.³⁶ Razvojni slijed socijalnih pokreta izgleda, prema tome, kao indirektno sistemski-funkcionalno determiniran proces koji se odvija takorekuć iza leđa subjekata, iako (ili upravo zato jer) se individue prema svom vlastitom poimanju eksplicitno orijentiraju na primat svjesnog strategijskog djelovanja. U tom kontekstu je

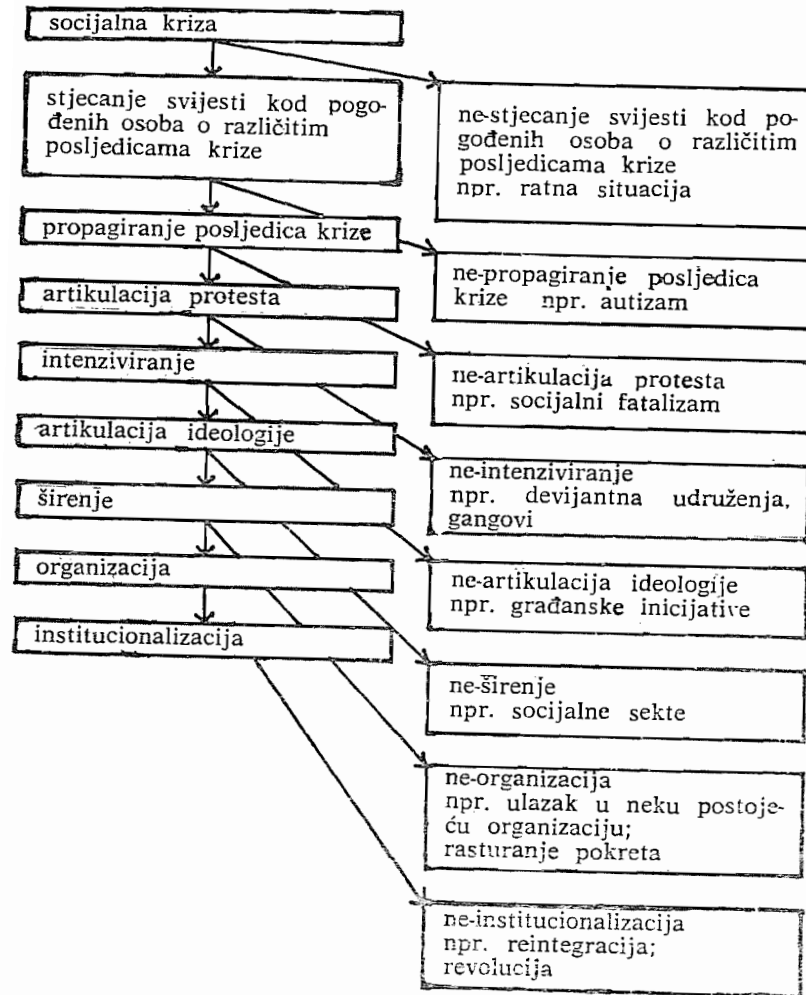
1977). — Interakcijsko-teorijski pokušaj opisa rukovodećih struktura masovnih pokreta nalazi se u vezi s Rudéom kod Edelmanna 1976, str. 121 i dalje; o općenitoj diskusiji o toj postavki vidi i Honneth/Paris 1979.

³⁵ „S kvazi-profesionalizacijom socijalnog pokreta avangarda postaje gralski čuvar ciljeva pokreta. Ona odlučuje o kretanju pokreta, dakle o akcijama koje pokret trebaju približiti njegovom cilju. Nema više neposredne veze motiva svakog pojedinca sa svrhom pokreta, međuzavisnosti ta dva elementa; pojedincu još samo preostaje da se pokorava uputstvima avangarde budući da on ta uputstva shodno percipira kao zakone razvitka — i time akceptira da je njemu zabranjen uvid u te zakone.” — (str. 210).

³⁶ Rammstedt! čak pretpostavlja da to mora biti tako da bi se socijalni pokreti uopće mogli razvijati: „Kad bi zakonitost procesa bila poznata, tada bi bilo ugroženo kretanje pokreta.” — (str. 128). — Moji slijedeći argumenti, koji akcentiraju upravo šanse samorefleksije unutar pokreta, osporavaju to stanovište, i to, dakako, dijametralno.

Shema razvitka socijalnih pokreta

(Prema Rammstedtu, 1978, str. 170)

svakako od značaja da socijalni pokreti u skladu s ovdje predstavljenim modelom nipošto ne moraju proći sve navedene faze razvoja; naprotiv, na svakom od tih stupnjeva uvijek postoji i mogućnost prijevremenog kraja pokreta (desna kolona dijagrama toka), a tada se pokret na postignutom nivou razvoja stabilizira, odnosno sebe kao pokret stornira.³⁷ U tom smislu različiti stupnjevi

³⁷ Ovdje se ne upuštam poblje u diskusiju o proizvodima raspadanja ili pobočnim proizvodima socijalnih pokreta. Kri-

zvoja socijalnog pokreta istovremeno predstavljaju određene *alternative* razvoja u procesu pokreta, koje, čak često, bivaju i realizirane. Kretanje pokreta ne mora nužno ići opisanim putem sve do krajnje točke institucionalizacije, ali — prema tom shvaćanju — drugog puta nema.

Tu je kraj prikaza Rammstedtovog modela razvoja socijalnih pokreta, koji u nastavku treba prodiskutirati. Pri tom imam, dakako, manje u vidu specijalne, po sebi zacijelo prije svega prihvatljive i stvarnosti sasvim saobrazne opise samih pojedinih etapa pokreta koje mnoštvo empirijskih opažanja može sigurno oboriti, no ipak se u pogledu osnovne strukture Rammstedtove konstrukcije modela mogu formulirati neki prigovori koji za diskusiju o raznim fazama razvoja, a prvenstveno za analizu posebnih „prekretnica“ socijalnih pokreta, nisu nipošto bez posljedica.

Ponajprije valja istaći pitanje dometa i restrikcija temeljne sistemsko-teorijske postavke, dakle problem — ne programira li sistemsko-teorijsko koncipiranje procesa pokreta već unaprijed „zakonitu“ posljedicu neminovnog neuspjeha socijalnih pokreta. Važno je ovdje još jednom pojasniti da Rammstedt, orijentiran na teorijsku perspektivu Luhmanna, osnovni mehanizam pokreta veže uz složeno uzajamno djelovanje, odnosno uz talasaste reakcije i reakcije na reakcije između pokreta i socijalnog sistema i smatra ga time fiksiranim: U tom suprotstavljanju sam socijalni pokret izgleda kao djelomični sistem, definiran pogođenošću krizom, koji pokušavajući autonomno riješiti problem krizne situacije dolazi u sukob s etabliranim principima funkcioniranja cjelokupnog sistema kojima se na kraju procesa svakako opet prilagođava. Cijena takvog funkcionalističkog načina gledanja jest, dakako, u zanemarivanju konkretnog djelovanja samih subjekata: Rammstedt je, doduše, prilikom tumačenja svoje definicije pokreta eksplicitno protiv izdvojenog kolektivnog poimanja socijalnog pokreta — socijalni pokret je mnogo više „proces koji nose individue“ (str. 130); no ipak, o *toj* odrednici očigledno se ne vodi dovoljno računa u sistemsko-teorijskoj razradi njegovog

tički tu valja ipak samo napomenuti da mi za lokaliziranje građanskih inicijativa središnje razlikovanje na sistemu imanentnu i sistemu transcendentnu kritiku (vidj. str. 156) u tom suprotstavljanju izgleda suviše shematskim: Kako se realna dinamika radikalizacije građanskih inicijativa doista kreće samo po osi načelno sistemu konformnog sklada zahtjeva za participacijom i koliko na tome ostaje, to je za mene u svakom slučaju teorijski i politički još posve neriješeno pitanje.

modela razvoja: U primarnoj konfliktnoj relaciji pokreta i socijalnog sistema angažman individua u pokretu izgleda jedino kao djelomični moment sveobuhvatne interakcije između suparničkih velikih subjekata od kojih svaki na drugačiji način reagira na tešku situaciju socijalne krize.

Ni socijalni pokret niti sistem ne poima se u tom shvaćanju kao interakcijski odnos koji se konstituira tek s djelovanjem samih subjekata, a u kojem su različite reakcije određenog pokreta ili određenog sistema uvijek uvijene u konkretne, u pogledu strukture odlučivanja naravno veoma različne oblike obrazovanja volje, na kojima se kasnije i grade. Ako funkcionalistička teorijska koncepcija na prvi pogled možda i izgleda primjerena socijalno-tehnički ustrojenom kriznom angažmanu sistema³⁸, ipak je ta koncepcija — s obzirom na specifičnu vrstu — interakcijskog „obrazovanja reakcije“ unutar pokreta sigurno tim manje pogodna: Rammstedtovo istraživanje može, ukoliko uopće može, tek veoma suženo utvrditi da se formiranje i mijenjanje određenih oblika protesta i strategija djelovanja u okvirima socijalnog pokreta faktički uvijek odvija samo u mediju mnogostrukog procesa interakcije i sporazumijevanja individua involviranih tim procesom, dakle da pokret na svakom stupnju svog razvoja stalno počiva u početku na prethodnom a kasnije na uvijek iznova postignutom i izdiferenciranom sporazumu njegovih članova³⁹; sistemsko-teorijsko mijenjanje unutarne interakcijske stvarnosti pokreta dovodi tako u nastavku do generalnog nedovoljnog osvjetljavanja dimenzije sporazuma u procesu pokreta — a to je restrikcija s kojom se teorijski dostatno poimanje socijalnih pokreta ipak ne smije pomiriti.

Osnovni prigovor Rammstedtovom modelu razvoja socijalnih pokreta jest, dakle, gledano u perspektivi takve argumentacije, u tome da analitički prioritet funkcionalnog uzajamnog djelovanja pokreta i socijalnog siste-

³⁸ Ali ako pomnije pogledamo trebalo bi ispraviti: Djelotvornost protumjera i represije sistema, po prirodi stvari, zavisi o tome u kojoj mjeri postojeći nosioci funkcija doista prema sistemu lojalno interpretiraju i na odgovarajući način izvršavaju zadatke koji su im dodijeljeni — a to je pretpostavka koja se baš u prelomnim društvenim situacijama često pokazuje sasvim krhkom.

³⁹ Tako se kod Rammstedta o aspektu postizanja sporazuma unutar pokreta govori o svakom slučaju posebno, npr. u kontekstu polazne faze stjecanja svijesti o posljedicama krize (str. 140—148 i dalje); sistematsko uvažavanje te dimenzije u Rammstedtovo konstrukciji modela ipak je znatno isključeno.

ma istovremeno za sobom povlači dalekosežno zapostavljanje specifičnih interakcijskih unutarnjih struktura i *oblika javnosti* koji iz njih proizlaze, a s kojima je načelno sasvim otvorena mogućnost da se za „prekret“ pokreta očigledno centralne probleme organizacije i institucionalizacije samorefleksivno tematizira i putem demokratskog postizanja sporazuma potisne u suprotnom pravcu. Time, međutim, Rammstedtov model pokreta mnogo gubi na svom zakonito-prinudnom karakteru: Budući da se unutar pokreta od svih strateških i organizacionih pitanja može načiniti eksplicitni predmet javne rasprave i diskusije, nema nikakvog sistematskog razloga koji brani da se bar potencijalno tvrdi da pojedini članovi i grupe nekog socijalnog pokreta vrlo lako mogu biti u stanju da već sami anticipiraju po Rammstedtu naznačene razvojne probleme i konzekvence raznih faza u razvoju pokreta i da iznalaze upravo takva rješenja koja više pogoduju stabiliziranju nego slabljenju povezanosti svrhe i motiva. Drugim riječima, *ne postoji zakonitost neuspjeha socijalnih pokreta koju se ne bi moglo načelno također opovrći putem samorefleksivne javnosti*.

Suprotno takvoj perspektivi ovog pitanja, pojam javnosti igra u Rammstedtovo analizi tek veoma podređenu ulogu. Odnosi se jedino na vanjske društvene uvjete koji moraju biti ispunjeni da bi se socijalni pokret uopće mogao obrazovati: „Njemu (socijalnom pokretu, R. P.) treba legalna mogućnost da u javnosti navodi različita mišljenja — ta mišljenja moraju imati izvjesnu draž za sredstva masovne komunikacije koja on potiče da izvještavaju o akcijama.“ — (str. 129). Pri takvom određenju priznaje se stanovištu javnosti samo eksterni značaj za sam pokret. Kao posredujući adresat i kao medij provocirajućeg samoprikazivanja ona služi prije svega propagiranju i idejnom širenju ciljeva pokreta, odnosno stvaranju djelatnog i legitimacijskog pritiska na predstavnike socijalnog sistema. Perspektiva uspostavljanja javnosti izgleda u tom kontekstu ograničena na jedan određeni, sigurno ne beznačajni aspekt artikulacije protesta; analitički pristup istraživanju uspostavljanja i zaštite autonomnih šansi sporazumijevanja i struktura komuniciranja unutar samog socijalnog pokreta ovakvo shvaćanje javnosti nema na umu.

Ako se ipak ustraje na napred skiciranom emfatičnom viđenju javnosti pokreta, onda iz toga proizlaze dalekosežne posljedice za obrađivanje pitanja organizacije. Dok Rammstedt o toj problematici diskutira uvijek sa

pozicije da se posebni principi funkcioniranja i racionalnosti formalnih organizacija na osnovu razdvajanja svrhe i motiva ne mogu primjeniti na prvenstveno neformalne strukture socijalnih pokreta (vidi npr. str. 134), dakle da pokret i organizaciju treba shvatiti kao suprotne polove, ovdje predložena teorijska orijentacija na dimenziju javnosti socijalnih pokreta omogućava upravo da se prevlada takova alternativna konstrukcija: Budući da koncepcija javnosti posebni modus organizacije socijalnih pokreta ponovo suštinski veže uz razvoj samostalnih oblika demokratske samorefleksije, pa prema tome i proces organiziranja poima kao rezultat diskurzivnog obrazovanja volje, jedna takva perspektiva istraživanja izmiče pojmovno-sistematskoj prinudi da ulažnje socijalnih pokreta u stabilne institucionalne strukture i organizacione oblike nužno tumači *per se* kao načelni vlastiti zadatak njihovih emancipatorskih ciljeva. U tom smislu pojam javnosti može temeljno relativirati Rammstedtovo shvaćanje institucionalizacije kao nužnog kraja pokreta kao kretanja; i to insistirajući na tome da socijalni pokreti mogu vrlo lako biti u stanju da samorefleksivno tematiziraju pitanje spojivosti strateški nužnih mjera institucionalizacije sa zacrtanim ciljevima pokreta i zahtjevima za emancipaciju, tj. da specifično rješenje tih problema institucionalizacije ponovo usko vežu uz strukture javnosti koje se nalaze u pokretu i da ih u njima prodiskutiraju.⁴⁰ U kojoj se mjeri na taj način stvarno uspjeva izbjeći birokratsko osamostaljivanje organizacija pokreta i trajno spriječava stvaranje „kvazi-profesionaliziranih“ elitnih grupa unutar pokreta, to je, dakako, također pitanje uključivanja mogućnosti permanentne demokratske kontrole, pitanje *upravo institucionalizacije javnosti*: Do izdvajanja partikularnih frakcija i vodećih grupa iz širokog konteksta diskusije i prakse cjelokupnog pokreta ne dolazi već zbog samog nastanka stabilnih organizacionih oblika kao takvih, nego tek zbog pomanjkanja djelotvorne demokratske kontrole. Perspektiva uspostavljanja javnosti u tom pogledu ne predstavlja samo princip ukidanja postojećih nego isto tako princip sprečavanja budućih odnosa vlasti.⁴¹

⁴⁰ Tu valja upozoriti npr. na iscrpnu diskusiju koju se vodilo u okviru pokreta žena o posebnim modalitetima uređenja javnih kuća.

⁴¹ O problemu unutarnje slojevitosti socijalnih pokreta valjalo bi također ponovo razmisliti s tog aspekta. Dok Rammstedt — nadovezujući se na Horkheimera (1968) — karakterizirajući socijalni pokret kao oblik građanskog ponašanja polazi od toga da u tipičnom razvoju socijalnih pokreta zahtjev

(IV) Teorijske i političke implikacije koncepcije javnosti

Ako je pojam javnosti u dosadašnjoj argumentaciji bio uveden više na razinu vjerovatnosti, sada to, na kraju, treba konkretizirati. Pri tom se valja posebno nadovezati na početno pitanje kako se može prevladati politički difuzno poimanje socijalnih pokreta, tj. u kojoj mjeri koncepcija javnosti omogućuje da se emancipatorski sadržaj socijalnih pokreta teorijski i politički fiksira.

Važno je prije svega jasno lučiti realno-analitičku od normativne upotrebe pojma javnosti. Dok se taj pojam u prvom slučaju, kao komplementarni pojam u odnosu na privatnu sferu, tiče sveukupnosti procesa obrazovanja „javnog“ mnijenja i volje, normativni *princip* javnosti označava u teoretsko općenitijem smislu idealnu, ali realno uvijek pretpostavljenu osnovnu orijentaciju svake komunikacije na postizanje dobrovoljnog sporazuma koji bez prinude ujedinjuje partnere koji komuniciraju. Taj idealni princip javnosti sigurno je u realno-društvenim procesima komunikacije ispunjen samo u najrijedim slučajevima, no time nije nipošto suspendirana osnovna intencija slobodnog postizanja sporazuma: I neostvarenje principa javnosti može biti predmet javne rasprave u kojoj se sporazumno odlučuje o demokratskom ili ne-

za slobodom kao cilj djelovanja uvijek dolazi u neminovnu suprotnost sa prisegnutom jednakosti (str. 109), dakle da se stjecanje slobode može uvijek ostvariti samo *na teret* jednakosti, koncepcija javnosti načelno insistira na principijelnoj jednakosti partnera u komuniciranju kao na pretpostavci svakog stvarnog postizanja sporazuma. To se uostalom posve slaže s Horkheimerovom analizom koju Rammstedt, po mom sudu, reinterpreтира kada tamo naznačena proturječja socijalnih pokreta u historijskom procesu konstituiranja građanske vladavine proglašava suštinskim obilježjem socijalnih pokreta uopće. Tako Horkheimer npr. raspravlja o značaju masovnih zborova u okvirima građanskih revolucija upravo s aspekta neostvarivanja načela javnosti u prilog isključivo ritualne mobilizacije masa koje i dalje ostaju isključene iz društveno relevantnih procesa odlučivanja (vidj. Horkheimer, 1968, str. 39 i dalje). U toj perspektivi istraživanja, problem latentne suprotnosti između zahtjeva za slobodom i za jednakost suštinski se pomjera na pitanje odnosa ritualnog i oblika javnosti: Tek ritualno stavljanje javnosti van snage omogućuje etabliranje novih odnosa vlasti. Time, međutim, značaj rituala kao gotovo emocionalnog fermenta socijalnih pokreta ne treba previše potcijeniti (usp. i Hobsbawm, 1962, str. 197 i dalje); ritualno i oblici javnosti mogu u socijalnim pokretima bez daljnijega zajedno koegzistirati. Do problematičnog razvoja dolazi tek onda kada se oba načina interakcije sistematski međusobno pomiješaju, kada je, dakle, u ritualiziranju javnosti začet oblik rađanja nove socijalne nejednakosti.

demokratskom karakteru konkretnog procesa obrazovanja volje.

Tako shvaćen, princip javnosti eksplicira normativnu strukturu demokratskog obrazovanja volje koja se od ostalih oblika političkog odlučivanja razlikuje upravo po tome što u njoj „... treba odlučivanje učiniti zavisnim od sporazuma postignutog u slobodnoj diskusiji... Princip javnosti treba pri tom isključiti svaku drugu silu osim snage boljeg argumenta; a odluke većine, prema toj ideji, važe samo kao dopuna za svojevolni sporazum do kojeg bi na kraju došlo da se diskusiju nije moralo uvijek prekidati zbog prinude u odlučivanju. Taj princip da — kantovski rečeno — jedino razum treba da vlada, povezuje demokratski oblik političkog obrazovanja volje s onom vrstom diskusije kojoj i nauke zahvaljuju svoj napredak; jer u tom napretku momenat obrazovanja volje ne smijemo previdjeti.” — (Habermas, 1969, str. 123 i dalje).

Habermas ovdje paralelizira princip demokratskog obrazovanja volje s procesom naučne diskusije. Ukoliko je u oba slučaja mogućnost racionalnog, za subjekte obaveznog sporazuma o činjeničnim i vrijednosnim sudovima⁴² načelno vezana uz obrazloženje i opravdanje argumentima, onda u tim okvirima ne može biti druge instance koja bi za odlučivanje bila više ovlaštena od instance boljeg, uvjerljivijeg argumenta. Princip javnosti time je programatski upravljen protiv svih odnosa u kojima odlučivanje nije ovisno ili tek prividno ovisi o sporazumu sudionika: Isključujući svaku drugu silu osim „neusiljene prinude boljeg argumenta”, to je ujedno fundamentalni demokratski obrazac protesta⁴³ protiv društvene vladavine uopće. Pitanje razvoja ili blokiranja javnosti tiče se, dakle, općenito institucionalizacije rasprava koje individuama omogućuju da sporazumno oblikuju forme svog zajedničkog života.⁴⁴

⁴² O naučno-teorijskom ukidanju problematike vrijednosnog suda, odnosno njenom ponovnom vezivanju uz osnovne principe „komunikativne minimalne etike”, vidjeti Apel, 1973, posebno str. 227 i dalje.

⁴³ O dimenziji javnosti u pojmu pokreta vidjeti i etimološku opasku kod Klausea Heinricha (1964, str. 109): „Protestari, u starom sudskom značenju riječi, znači: prekinuti šutnju svjedoka kako se šutnju ne bi pogrešno protumačilo kao pri stanak. Protestari znači braniti se od šutnje koja smućuje. Protestor, onaj koji dvosmisleni šutnju prekida nedvosmislenim govorom, ne demonstrira samo neku stvar, nego ujedno „za” govor.”

⁴⁴ Tu treba stati na put jednom veoma raširenom pogrešnom shvaćanju, naime pretpostavci da ovdje skicirani model

Što se tiče konkretnih političkih oblika takvih rasprava, Habermas se u svom osnovnom istraživanju *Strukturalna promjena javnosti* (Habermas, 1962) primarno koncentrirao na analizu različitih pojava oblika i problema raspadanja dominantnog tipa građanske javnosti i u tom sklopu eksplicitno zapostavio „u povijesnom procesu gotovo potisnutu varijantu jedne plebejske javnosti” (*Isto*, str. 8). Tako tematski ograničen, Habermas se orijentira ponajprije na socijalnu sliku literarno ili politički rezonirajuće publike i njenih institucija: Uz pomoć razvoja štampe, masovnih medija i „involucije” (Angoli) parlamentarnog obrazovanja volje, on rekonstruira mnogoslojni „proces refeudalizacije” građanske javnosti koji neposredno eliminira njen kritički princip. U toj perspektivi Habermas proučava način funkcioniranja raznih institucija građanske javnosti prvenstveno kao moment legitimacijske dinamike kasno-kapitalističkih odnosa vlasti; oblici javnosti socijalnih pokreta, koji se konstituiraju „ispod” tog nivoa građanske javnosti, ostaju pri tom isto tako pošteđeni kao i u povijesnim prelomnim situacijama ispoljeni neparlamentarni oblici demokratskog podružvljavanja kao što su npr. savjeti.

Protivno tome Negt i Kluge (1972) pokušali su na široko postavljenom planu pojam javnosti učiniti korisnim za kritičku analizu organizacije radničkog pokreta. Pojam „proleterske javnosti” odnosi se pri tom, s jedne strane, na specifičnu vrstu *posredovanja* iskustvenih i organizacijskih procesa koje se u marksističkoj teorijskoj tradiciji do sada obrađivalo većinom pod *rezultat-skim* pojmovima „klasne svijesti” ili „klasne borbe” (usp. Negt/Kluge, 1972, str. 66 i dalje); s druge strane, Negt i

sporazuma implicitno propagira miroljubivi klasni kompromis kao „sporazumijevanje” preko klasnih granica. To bi, dakako, bilo grubo pogrešno tumačenje: Naime, s jedne strane, u tom konceptu nije nipošto isključeno da se tokom samog procesa raspravljavanja pokaže upravo principijelna nesposobnost klasno-antagonističkih pozicija i tumačenja da postignu sporazum (što, dakako, obrnuto, znači da se mogućnost univerzaliziranja klasnog interesa proletarijata ne smije a priori pretpostaviti, nego da se u svakom pojedinom slučaju mora iznova dokazati argumentima — a to je metoda koja, po mom sudu, predstavlja odlučnu pretpostavku svake ne-instrumentalističke politike saveza); s druge strane, rasprava u socijalnim pokretima, suđeci po sadržaju koji je bio predmet diskusije ticat će se u pravilu strateškog razvoja i stabiliziranja suprotnih pozicija moći, pri čemu, uostalom, možemo poći i od toga da će se vladajuća klasa — pogotovo u kriznim situacijama društva — oslanjati ponajmanje na „neusiljenu prinudu boljeg argumenta”.

Kluge razvijaju „dijalektiku građanske i proleterске javnosti” prije svega u pravcu novog teorijskog određenja manipulativnog domašaja masmedijskih „proizvodnih javnosti” (televizija, zajednica medija itd.).

Osnovni problem te postavke vidim, ne dirajući u mnoštvo značajnih pojedinačnih analiza, u sistematskom rastezanju, odnosno u manjkavoj selektivnosti samog pojma javnosti; taj izgleda kod Negta i Klugea postavljen tako da obuhvaća sve relevantne klasno-analitičke diferencijacije *unutar* pojma javnosti, pa se stoga posebne interakcijske i djelatne strukture raznih tipova javnosti gube, dok se sam pojam javnosti, dakle, realno-analitički u neku ruku preopterećuje. Negt i Kluge doduše s pravom ističu da javnost po njihovom shvaćanju treba uvijek poimati kao procesnu kategoriju; ali oni ipak ne raspolažu s interakcijsko-teorijskim pojmovnim instrumentarijom za diferencijaciju tog procesa.

U tom pravcu argumentiranja suštinska realno-analitička granica pojma javnosti je po mom sudu u tome što taj pojam, u skladu sa svojim prvobitnim značenjem kao protupojam za privatnost, prije svega označava *sferu* obrazovanja društvenog sporazuma, dok konkretne interakcijske probleme obrazovanja samog sporazuma ne može obuhvatiti. Pojam javnosti navodi tako socijalno mjesto na kojem se slobodna komunikacija može razviti i fiksira njen normativni princip; ali *interakcijski proces* uspostavljanja javnosti više se ne može opisati samim pojmom javnosti.

Trebalo bi razjasniti takvo interakcijsko poimanje javnosti na primjer pomoću tipičnog toka i mehanizma eskalacije uspješnih štrajkaških pokreta, možda na primjeru danas već 'klasične' borbe za prava s osnova rada pri LIP-u: Tamo se spektar oblika javnosti, u početku neformalno uspostavljenih a kasnije svjesno osiguranih i razvijanih, kretao od organa akcionog komiteta koji su raspravljali i odlučivali unutar pogona i od svakodnevnog pogonskog zbora, preko glasanja o borbenim mjerama s drugim pogonima (međupogonska javnost, strukovna javnost), preko provođenja demonstracija i nadregionalnih prosvjetiteljskih kampanja pa sve do upriličavanja zajedničkog kolokvija radnika i naučnika o pitanjima stečajnog prava, efijencije raznih oblika štrajka itd. — (usp. Wittenberg, 1974). U svim tim slučajevima uspostavljanje javnosti, po prirodi stvari, nije ništa drugo nego sistematsko stvaranje mogućnosti slobodnog sporazumijevanja u mediju kontinuirane interakcije samih pogođenih osoba: Budući da se radnici neprestano

sporazumijevaju o danim uvjetima i perspektivama svoje borbe i probleme i teškoće koji se pri tom javljaju nastoje sami prevladati u oblicima demokratskog odlučivanja, oni istovremeno trgaju u interesu kapitala danu situacijsku definiciju pogona da bi je postepeno mijenjali u skladu sa svojim vlastitim namjerama i potrebama.

Kod LIP-konflikta sigurno se radilo o izuzetno ekspaniranom obliku klasnog obračuna; no odgovarajuća strukturna obilježja interakcije može se naći i u dinamici razvoja manje ofanzivnih borbi za prava s osnova rada i štrajkaških pokreta. Istodobno primjer LIP-a jasno pokazuje u kojoj su mjeri za šanse za uspjeh socijalnih pokreta od presudnog značaja *samorefleksivno stjecanje svijesti o svom vlastitom organizacionom i pokretačkom principu javnosti i plansko institucionaliziranje rasprava*. Pri tom rasprava po Habermasu nije „nikakva institucija, ona je naprosto protuinstitucija” (Habermas, 1971. a, str. 201). U toj formulaciji naznačena je istovremeno perspektiva rješenja za — nastavljajući se na Rammstedta — svakako paradoksalno postavljeno pitanje imaju li, naime, možda socijalni pokreti ipak neku šansu da samu svoju vlastitu ne-institucionalizaciju institucionaliziraju: Ja mislim da temeljni teorijski odgovor na ovo pitanje treba tražiti u pojmu rasprave; pokušaj realno-političkog odgovora na to vidim još uvijek u principima sistema savjeta.⁴⁵

S tog stanovišta pojam javnosti doima se napokon i kao ona analitička instanca putem koje se racionalističko-emancipatorsko poimanje socijalnih pokreta može braniti i razgraničiti od iracionalističkih ili birokratskih shvaćanja pokreta: Budući da koncepcija javnosti veže „kretanje pokreta” primarno uz demokratsko uspostavljanje sporazuma njegovih članova, istovremeno je upravljena protiv instrumentalnog načina organizacije centralističkih partija kao i protiv odustajanja od bilo kakvog političko-organizacionog ujedinjavanja u okvirima subjektivističkih subkultura.⁴⁶ Pokretački princip javnosti

⁴⁵ Osnovni motiv predodžbi o demokratskoj organizaciji savjeta bio je, kao što se zna, uvijek pokušaj sprečavanja, odnosno metodičkog blokiranja procesa kvaziprofesionalizacije i stvaranja elita; zatim težnja da se uključene mehanizme funkcionalnog diferenciranja i hijerarhiziranja zamjeni s konsensualno legitimiranom koncepcijom socijalne podjele rada. — Prvi, dakako još uvijek ograničeni pokušaj teorijskog tumačenja sistema savjeta sa stanovišta javnosti izvršio je Arnold — 1978, str. 306 i dalje.

⁴⁶ „I suprotni svjetovi subkultura odvojeni su od zbiljske situacije javne komunikacije; oni potvrđuju depolitizaciju koja

kritizira, dakle, oboje: isključivost partije, koja je uvijek u pravu, i relativizam subkulture, u kojoj svatko smije zadržati pravo za sebe. U tom dvostrukom sučeljavanju trebalo bi alternativu o nivelirajućem kolektivizmu i subjektivistički apsolutiziranoj autonomiji, koja je za analizu socijalnih pokreta pogrešna, prevladati upravo na taj način što bi se s oslobađanjem šansi za individualni razvoj u okvirima samoodređene kolektivnosti istovremeno pokazalo mjerilo uspjele ili baš blokirane emancipacije pomoću kojeg bi se moglo kritički ispitati empirijsku interakcijsku realnost socijalnih pokreta.

(Rainer Paris, „Soziale Bewegung und Öffentlichkeit“, *Prokla*, br. 2, 1981, str. 103—128)

Preveo Srđan Joka

LITERATURA

- Abendroth, W., 1965: *Socialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung*, Frankfurt/M.
- Allert, T., 1976: „Legitimation und politische Deutungsmuster“ u: R. Ebbighausen (izd.): *Bürgerlicher Staat und politische Legitimation*, Frankfurt/M., str. 217—244.
- Apel, K. O., 1973: „Die Kommunikationsgemeinschaft als transzendente Voraussetzung der Sozialwissenschaften“, u: isti autor: *Transformation der Philosophie*, tom 2, Frankfurt/M. str. 220—263.
- Arnold, V., 1978: *Räthetheorien in der Novemberrevolution*, Hannover.
- Beckenbach, N. i dr., 1973: *Klassenlage und Bewusstseinsformen technisch-wissenschaftlicher Lohnarbeiter*, Frankfurt/M.
- Blumer, H., 1957: *Collective Behavior*, u: J. B. Gittler (izd.): *Review of Sociology*, New York, str. 127—158.
- Edelman, M., 1976: *Politik als Ritual*, Frankfurt/M.
- Fleischer, H., 1969: *Marxismus und Geschichte*, Frankfurt/M.
- Gramsci, A., 1967: *Philosophie der Praxis*, Frankfurt/M.
- Habermas, J., 1962: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Neuwied i Berlin.
- Habermas, J., 1969: *Protestbewegung und Hochschulreform*, Frankfurt/M.

prikriveno odgovara depolitizaciji dominantne privatizacije blagostanja. Kulturno-anarhistička vlast nije u stanju da razumno mijenja norme; ona može započeti eroziju normi koje, naprosto zato što su norme, spadaju u parole ukidanja. Rezultat je nepolitičan i podoban za uopćavanje samo u obliku nove mode — jer modus odlučivanja time ostaje netaknut.” — (Habermas, 1971. b, str. 220).

- Habermas, J., 1971.a: „Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie?“, u: isti autor, N. Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Frankfurt/M., str. 142—290.
- Habermas, J., 1971.b: *Philosophisch-politische Profile*, Frankfurt/M.
- Habermas, J., 1973: *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt/M.
- Heberle, R., 1968: *Types and Functions of Social Movements*, u: *International Encyclopaedia of the Social Sciences*, New York, str. 438—444.
- Heinrich, K., 1964: *Versuch über die Schwierigkeit nein zu sagen*, Frankfurt/M.
- Hobsbawm, E., 1962: *Sozialrebelln*, Neuwied/Berlin.
- Hofmann, W., 1968: *Ideengeschichte der sozialen Bewegung des 19. und 20. Jahrhunderts*, Berlin.
- Honneth, A., 1978: „Geschichte und Interaktionsverhältnisse“, u: isti autor, U. Jaeggi (izd.): *Theorien des Historischen Materialismus*, Frankfurt/M., str. 405—449.
- Hopf Ch., W. Woppf, 1976: „Gleichgültigkeit und Identifikation als Kategorien der Analyse von Klassenbewusstsein“, u: *Prokla*, br. 22, str. 67—100.
- Horkheimer, M., 1968: „Egoismus und Freiheitsbewegung“, u: isti autor: *Kritische Theorie*, tom 2, Frankfurt/M., str. 1—81.
- Joas, H., 1973: *Die gegenwärtige Lage der soziologischen Rollentheorie*, Frankfurt/M.
- Markus, G., 1976: „Der Begriff des ‚menschlichen Wesens‘ in der Philosophie des jungen Marx“, u: A. Hegedüs i dr.: *Die Neue Linke in Ungarn*, tom 2, Berlin, str. 41—89.
- Marx, K., F. Engels, 1956. i dalje: *Werke (MEW)*, Berlin.
- Mayreder, R., 1925: *Der typische Verlauf sozialer Bewegungen*, 2. izd., Wien/Leipzig.
- Merleau-Ponty, M. 1965: *Phänomenologie der Wahrnehmung*, Berlin.
- Negt, O., A. Kluge, 1972: *Öffentlichkeit und Erfahrung*, Frankfurt/M.
- Neuendorff, H., Ch. Sabel, 1976: „Zur relativen Autonomie der Deutungsmuster“, u: K. M. Bolte (izd.): *Materialien aus der soziologischen Forschung*, rasprave sa 18. kongresa njemačkih sociologa, Darmstadt/Neuwied, str. 842—863.
- Neumann, M., 1976: *Methoden der Klassenanalyse*, Frankfurt/M. i Keln.
- Offe, C., 1972: *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*, Frankfurt/M.
- Paris, R., 1976: „Schwierigkeiten einer marxistischen Interaktionstheorie“ u: *Gesellschaft, Beiträge zur Marxschen Theorie 7*, Frankfurt/M., str. 11—44.
- Rammstedt, O., 1978: *Soziale Bewegung*, Frankfurt/M.
- Rudé, G., 1977: *Die Volksmassen in der Geschichte*, Frankfurt/M.
- Sombart, W., 1919: *Sozialismus und soziale Bewegung*, 7. izd., Jena.

- Turner, R., L. M. Killian, 1957: *Collective Behavior*, Englvud Klifs.
- Wilkinson, P., 1974: *Soziale Bewegungen*, München.
- Wittenberg, D., 1974: „LIP — Neue Kampfformen und Öffentlichkeit“, u: *Ästhetik und Kommunikation*, 15/16, str. 15—57.
- Zald, M. N., R. Ash, 1972: „Organisationsformen sozialer Bewegungen: Wachstum, Zerfall und Wandel“, u: W. R. Heinz, P. Schöber (izd.): *Theorien kollektiven Verhaltens*, tom 2, Darmstadt/Neuwied, str. 7—44.

Pietro Ingrao

NOVI POKRETI I STARA MOĆ

Poslednjih godina mnogo se govorilo o 'novim pokretima'. Šta su 'novi pokreti'? Jesu li pravi i istinski *subjekti*, odnosno određeni, trajni protagonisti političkog delanja? Ako je tako, zašto nam se predstavljaju kao *novi*? Da li pak — kao što neki tvrde — predstavljaju nestalnu, i svakako, krhku, krizom već zahvaćenu zbilju i iskustvo političkog delanja?

Prve elemente odgovora pokušaću da iznesem postepeno tokom argumentacije. Odmah ću, međutim, reći da dovršeni odgovor, po meni, zahteva izdiferencirani analitički rad za koji mi sada nedostaje vremena.

Često primećujem kako se pod naziv 'novi pokreti' podvode veoma raznolike političke i društvene pojave. Pod tim jednim nazivom su pomešani razni procesi međunarodnih razmera koji su predstavljali elemente promene u svesti ljudi, u običajima, u rasporedu snaga, kao što je pokret za oslobođenje žena; tu su i drugi, koji na neki način menjaju političku geografiju velikih zemalja, kao što je pokret 'zelenih', ili pokreti za mir, koji su tokom ove poslednje godine uzdrмали prestonice velikih zemalja, pa i pojave dobrovoljnog delanja koje su veoma značajne, ali čije su razmere drugačije; ili pak imamo iskustva kulturnog, rekreativnog i sportskog udruživanja koja povezuju milione ljudi i izričit su znak novih potreba, ali ona nemaju neposrednu, svesnu političku dimenziju. Čini mi se da je potrebno uvesti jedno razlikovanje. Muzičke i pozorišne grupe, filmski kružoci (ili vidovi masovnog sporta, kada recimo hiljade ljudi nedeljom trči

kroz ulice grada) jesu pojave, poruke na koje politika mora da obrati veoma veliku pažnju. Međutim, to još nisu 'pokreti' koji na bilo koji način izražavaju neku politiku ili — kako se to kaže — *novu političnost*.

Imam u vidu još jedno razlikovanje. U studijama i analizama — ne samo italijanskim, već i francuskim, na primer — pod nazivom 'novi pokreti' našao sam podvedene gradske borbe povodom zajedničkih usluga i potrošnje (stambeno pitanje, transport, itd.) koje imaju veoma izraženu prethodnicu u pedesetim i šezdesetim godinama: već tada su viđena iskustva u kojima se posezalo za sličnim oblicima borbe (zauzimanje kuća, na primer, ili ulične demonstracije) i čiji su pokretači i protagonisti bili, bilo 'istorijske' partije levice (što je bio slučaj u Italiji), bilo sindikalne organizacije, bilo pak 'pokreti' koji su imali *specifične* ciljeve i obraćali se posebnim kategorijama korisnika sa vrlo određenim potrebama. Neke političke akcije krajem sedamdesetih godina bile su (svesno ili ne) u velikoj meri „podražavanje” onih akcija koje su se odvijale pre desetak ili dvadesetak godina: bilo je, istina, razlike u „ideologijama”, jeziku, parolama koje su tokom *tih* godina korišćene u *ovim* gradskim borbama. Ako se međutim dobro pogleda, razlika i nije tolika. U tom slučaju može li se govoriti o 'novim pokretima'? I zašto? Valjalo bi to rasvetliti.

Osećam da je potrebno nešto preciznije reći o reči 'pokret', o *obliku* pokret.

Lako je podsetiti da reč 'pokret' nije uopšte strana tradiciji levice, 'istorijske' levice, kako se to kaže. Nije slučajno što se ukupne društvene i političke borbe koje je leвица pokrenula i čija je avangarda bila, definišu, nazivaju *radnički pokret*. Kada bismo se upuštali u filološka pitanja, mogli bismo da podsetimo da je upotreba reči 'pokret' za određivanje skupa radničkih borbi već prisutna na stranicama jednog čuvenog italijanskog istoričara, Giovannija Villanija; nalazimo je takođe u Mazzinijevim spisima, pre nego što je u Italiji postojao uobličeni 'radnički pokret'. Želeo bih, međutim, da istaknem jednu stvar: ovaj termin ima svoj razlog postojanja, on izražava svest da mreža i preplitanje borbe radnih masa u sebi sadrži *artikulaciju* određenih momenata i oblika (i nije slučajno što je termin korišćen i u raznolikim borbama u 'trećem svetu': govori se o „pokretima za oslobođenje”) [...].

Pre svega, konstatujemo danas, u ovo vreme obnovenog i glasnog neoliberalizma, da se država i državne strukture i pored svih svojih kriza, suprotnosti, nedelo-

tvornosti, *ne povlače*, — naprotiv, sve više prodiru, ulaze, na razne načine, u naš svakidašnji život; susrećemo ih na svakom koraku. Moramo sa njima da se suočavamo u svakidašnjem življenju, u proizvodnji, u bavljenju politikom.

Štaviše: pred sobom imamo sve veće i izraženije oblike nametanja i prodiranja novih finansijskih i industrijskih konglomerata, privatnih i javnih ili polujavnih sistema informacija, vojnih aparata; potom, u nekim zemljama, među kojima je i naša, takođe i prodiranje paralelnih, ilegalnih, tajnih (kako god želimo da ih nazovemo) moći. Govorim ovde o raznolikim oblicima (moći) prodiranja (od manevara sa valutom, do rasparčavanja države, manipulisanja informacijama, oružja, nasilja), koji na različitim mestima i u različitim momentima (od fabrike do teritorije) ulaze u život i svest miliona žena i muškaraca da bi ih prilagodili i oblikovali po njihovim parametrima. Protagonisti pokreta i grupa koji bi trebalo da afirmišu nova, antagonistička ili različita *dobra* u odnosu na vladajuće kriterijume sadašnjeg društva, ne žive izdvojeno, na rezervisanim teritorijama (zato mi se mnogo ne sviđa upotreba termina 'marginalnost', jer može da navede na pomisao o nekom odvojenom svetu). Ti ljudi su na neki način primorani da žive i delaju u fabrikama, unutar mreže aparata, u istim metropolama — oni u tom spletu odnosa delaju i na njih se isto tako „deluju”: kako je uopšte moguće da oni nekim čudom postanu drugačiji kada se „odlepe” i počnu da deluju unutar grupa? Kako je moguće da radnik ili službenica, kada skinu radno odelo ili ogrtač, vrativši se kući ili u svoju četvrt ili u svoju bazičnu grupu, ne nose beleg onog što su proživeli na poslu, u odnosima sa državom: beleg sukoba, ideologija, pritisaka koji su tokom tog dela svog dana proživeli? A znamo da i u kući, u domu, ti ljudi ili njihova deca ili rođaci — ne ostaju sami: i u te prostorije stižu manipulisanje ili u svakom slučaju uobličene, sređene informacije.

Stoga ne delim mišljenje o postojanju nekog trećeg sektora, ili neke treće dimenzije, ili pak nekog novog „međuprostornog” sveta koji stasa za sebe kao neka vrsta imune bašte daleko od sukoba koji, zapravo, ma koliko razučeno i čak razmrvljeno delovao, itekako prožima.

Takođe, ne razumem dobro termin 'antiinstitucionalizam', koji se smatra obeležjem 'novih pokreta'. Ili bolje rečeno, razumem njegov politički smisao, polemički na-
boj koji sadrži, kao i taktički izbor koji on predstavlja:

obeležava nove oblike i polja na kojima se želi delovati, kritikuje i nadilazi određene načine bavljenja politikom, utvrđuje radikalnost („neraspravlјivost“, kažu danas neki politikolozi) izvesnih zahteva. U tom smislu mi se čini da razumem i snažan, željeni, element odvojenosti koji je utvrdio feministički pokret, ne samo zato da bi označio samostalnost, već i volju da se žene nađu i okupe kao žene, u *bivanju ženom*. Dobro se sećam šta je Gramsci rekao povodom „duha otcepljenija“ neophodnog novim političkim protagonistima koji imaju potrebu da obeleže svoj identitet, svoju radikalnu drugost u odnosu na ono što već postoji.

Ipak, po meni, što je inovacija za kojom se traga supstancijalnija, tim pre ne sme da se razvija po strani; ona mora da se odmah, danas, stapa sa oblicima postojećeg društva, koje je već „formirano“, snažno „formirano“, organizovano društvo čak i kad se predstavlja razbijenim i haotičnim. *Primorani* smo na stapanje da se ne bismo zaputili pravcem odlaganja, naime onim putem koji beskonačno odlaže izgradnju nove vlasti, nove 'forme' ljudskih i društvenih odnosa, i to ostavlja za neku daleku budućnost. Upravo smo mi komunisti, snage levice, videli i doživeli da svako odlaganje ovog problema, pa makar bilo motivisano prisustvom neprijatelja i oštrinom sukoba, završava tako što se izgradnja novih institucija, novih formi, omeđuje ili vrlo ozbiljno izopačava.

Dakle *današnjica* je itekako važna; naime važno je ono što se već danas počinje graditi. I doista, feministički pokret i drugi pokreti morali su da se usklade sa ciljevima koji su već išli za tim da intervenišu u okviru postojećih institucija s namerom da ih obrađuju i da ih menjaju. A ako je tako, zar ne postoji opasnost da ove promene ostanu ograničene, izdvojene, razbijene, bez značaja, a samim tim još udaljenije od neke supstancijalne inovacije? I zar nije doslednije boriti se već sada za uvođenje, i u ove parcijalne pobede, nekog znaka, zametka, supstancijalne inovacije koja se traži?

Smatram da nije korisno izbegavati pitanja ove vrste. Nije korisno za 'nove pokrete'. Evo još jednog primera: zar se u Saveznoj Republici Nemačkoj ovi pokreti ne nalaze danas pred problemom upotrebe znatne snage koju su zadobili u opštem političkom sukobu koji se u toj zemlji otvara? A ako ti pokreti ne budu činili ono o čemu smo govorili, zar ne postoji za njih opasnost pada, odnosno integrisanja u postojeće koje bi se odvijalo na niskom lokalnom nivou, na „komade“, posredstvom niza manjih epizoda?

Čini mi se da se i feministički pokret suočio sa sličnim pitanjima. Ne mislim samo na onu prošlost, kada je pokret osetio potrebu da se angažuje na institucionalnim rešenjima povodom pobačaja, a istovremeno želeo da označi razliku, koja nije bila samo afirmacija prava žene na samoopredeljenje već i afirmacija spoljašnosti pokreta u odnosu na političko posredovanje i političke institucije viđene kao obeležene „muškom“ vlašću, koja je, kao takva, spoljašnja i suprotna ženi. Imam u vidu i procese koji su se kasnije razvili i utiču takođe na perspektive pokreta. Kriza koja danas uzdrma zapadna društva (i ne samo njih) dovodi u pitanje značajne socijalne pobede osvojene borbama za emancipaciju, a istovremeno naznačava razdaljinu koja postoji između sadašnjih aparata vlasti (sa njihovim metodama deobe te iste vlasti) i radikalnosti sadržaja oslobođenja žena.

Ovo zaoštavanje suprotnosti između najviših i najinovativnijih sadržaja pokreta i društvene i političke organizacije stvara pukotine i razmimoilaženja među grupama žena. Ako pogledamo najnovija iskustva, možemo prilično jasno da vidimo da se borbe, koje su usmerene na odbranu i moguće proširenje emancipatorskih pobeda, odvijaju u sve parcijalnijim i suženijim formama i mestima, uobličavajući na taj način jednu vrstu rasprostranjene ali razbijene mikrokonfliktnosti. Postoji, s druge strane, komponenta feminističkog pokreta koja, čini se, reaguje na ove nove teškoće naglašavajući sopstvenu spoljašnjost u odnosu na svaku dimenziju ili problem koji nije istovremeno izgrađivanje ženskog identiteta putem 'komunikacije' među ženama u potpunoj odvojenosti. Ne postoji li u ovim razmimoilaženjima ozbiljna opasnost gubitka specifične težine, gubitka sposobnosti okupljanja? I zar to takođe možda nije znak jednog nerešenog problema, naime nalaženja spona između izmena koje valja izvršiti u celokupnosti društvenih odnosa i izgrađivanja novog identiteta za ženu i muškarca?

Smatram, međutim, da istorijske organizacije radničkog pokreta (pa dakle i mi) moraju da sagledaju pitanje odnosa između neposrednih borbi, učešća u trenutnom sukobu (koji je izuzetno žestok) i borbi za nova *dobra*, u svoj njegovoj težini i celovitosti. Polazim od najjednostavnijeg momenta: ne možemo samo pomoću „diplomacije“ da se suočimo sa tim pitanjem, naime nije dovoljno da samo istaknemo postojanje dobrih odnosa koji znače priznavanje tih pokreta, poštovanje njihove samostalnosti, itd.

Želim da kažem sledeće: ne samo da nije dovoljno *formalno* priznanje uzajamne samostalnosti, i korektan odnos, nego nije dovoljno ni supstancijalno priznavanje uzajamne samostalnosti. Pitanje je složenije. I nije reč samo o tome da se sklapaju ugovori o savezništvu.

Ako dobro pogledamo videćemo da se problem već javlja u odnosima sa sindikatom. Pokušajmo da se setimo istorijata tog odnosa. Pomenio sam ranije ona vremena u kojima je sindikat shvatan kao neka vrsta produžene ruke partije, odnosno vremena u kome je italijanska leвица (i mi komunisti) došla do jednog drugog viđenja — da smo ne samo priznali autonomiju sindikalnog pokreta već i nešto više: obeležje političkog subjekta koje je sam sindikalni pokret dobio. Jasno utvrđivanje autonomije sindikalnog pokreta, odbacivanje ideje sindikata kao transmisije nalazi se u dokumentima VIII kongresa, koji, nimalo slučajno, jeste gotovo kongres novog utemeljivanja naše partije, kongres na kojem se menja celokupna naša strategija. Na tom kongresu mi jasno tvrdimo da po nama sindikat više nije 'transmisija' partije, da sindikalni pokret ima svoju autonomiju. Autonomija koja nije tek samo *priznata*, već koju mi *hoćemo*: ona je za nas vrednost i nešto čemu stremimo.

Sazrevala je, međutim, u našim redovima, kao i u redovima socijalista i u sindikalnom pokretu sa katoličkim predznakom, još jedna misao: sindikalni pokret nije samo autonoman, već je on posvema politički subjekt, nije samo organizam koji se bavi isključivo raspodelom dohotka, niti samo pitanjima ekonomije, to jest njene organizacije; njegovo je pravo i, na neki način, dužnost da interveniše i u mnogo drugih sfera, uključujući tu osnovne političke strukture i institucije naše zemlje. Na izvestan način se time prevazilazi jedno dugotrajno i uticajno viđenje u radničkom pokretu, naime da se sindikat morao baviti fabrikom i nadnicom, a radničke partije vladom, institucijama, glasovima i političkom borbom, — u iskustvu socijaldemokratije ova razlika je bila veoma izražena.

Nedostaje nam ovde prostora da objasnimo kako se odvijala ova promena. No ipak, ukratko rečeno, zasnovana je na samom iskustvu sindikata. Sindikat saveta, kako ga nazivamo, bio je, u razdoblju svog reorganizovanja, nakon teškog poraza pretrpljenog 1955. godine u Fiatu, sindikat koji je počeo da usmerava svoju borbu prema organizaciji rada unutar fabrike, da interveniše u vezi sa pitanjem organizacije proizvodnje. Sindikat se, naime, više nije bavio samo pitanjima nadnica, samo

staranjem, već je hteo da raspravlja sa gazdama o pitanjima organizacije rada unutar fabrike. To je veliki novi tematski krug koji se javlja sedamdesetih godina.

Kada počinje da se usredsređuje na organizaciju rada — to jest kada se suočava sa vremenom, ritmom proizvodnje, oblicima organizacije rada — sindikat *otkriva* da ne može a da ne interveniše prilikom određivanja ciljeva proizvodnje. Govoriti kako se proizvodi znači govoriti i šta se proizvodi i zbog čega se proizvodi. Prema tome, kada se sindikat suočava sa takvom temom on više ne raspravlja samo „o tome koliko ćeš ti gazda da mi daš“, o načinu rada na fabričkoj traci, već ima potrebu da raspravlja o samim razlozima fabričke trake. Tada nužno dolazi i do rasprave o tome šta se proizvodi: ovaj tip automobila, ili onaj tip traktora, ili pak ova vrsta hemijskog proizvoda itd. Po sili stvari ulazi se tako u domen odluka koje donosi država: način kako se vodi monetarna politika, način na koji država organizuje poreske prihode, način na koji država taj novac troši ili ulaže u privredu, način na koji je organizovan život u zemlji.

Videli smo, doista, kako je sindikat saveta počeo da organizuje niz borbi — 1968-1969 — koje su se ubrzo pretvorile u borbe za socijalne reforme. Dolazimo tako do zbivanja sedamdesetih godina, do momenta kada sindikat uspeva da utiče na ekonomsku politiku u celini; ovo još uvek, međutim, predstavlja jedan posve otvoren problem.

Prošavši tim putem sindikat je stekao obličje političkog subjekta. Mi priznajemo ovu političku autonomiju sindikata, jer ne priznati je danas značilo bi guranje sindikata u prošlost, teranje sindikata na korporativne borbe, na nazadovanje. Naravno, po mom mišljenju, ova autonomija sindikata zahteva i autonomiju političke partije, dakle i da u trenutku kada postoji autonomija fabričkog saveta i sindikata, postoji i autonomija političke partije.

Činjenica je, međutim, da danas nije dovoljno ovo međusobno priznavanje autonomije i njegovo suštinsko poštovanje. Na izvestan način smo već sada udaljeni od takve situacije. U izostrenom vidu nam se predočava pitanje koje upravo polazi od ovog međusobnog priznavanja autonomije. Pitanje glasi: kako na osnovu uzajamne autonomije graditi mesta, momente, tačke sučeljavanja i mogućeg slaganja koje će doprineti suštinskom napredovanju strategije promene?

I još: kakve su implikacije prisutnosti množine političkih subjekata — makar raznih obeležja i legitimacija — za sistem političkog i društvenog predstavnštva i za institucije? Ne možemo da od sebe skrivamo činjenicu da je problem otvoren; a uočljiv je bar po tri vrlo izrazita aspekta: političke partije ne izražavaju više *celokupno* predstavnštvo građana i radnika, mađa stiču legitimnost putem glasanja; put (tipičan za neke režime države blagostanja) stapanja političkog predstavnštva sa neokorporativnim predstavnštvom (država-sindikati-preduzeće) očigledno je u krizi; započelo je već sada žestoko sučeljavanje povodom preraspodele moći u državi i društvu koje dovodi u pitanje uloge, kompetencije, tipove predstavnštva i pobuđuje duboka pitanja o legitimnosti (moći odlučivanja o nuklearnom ratu, o sudbini prirodne okoline, o pravima određenih manjina).

Vraćamo se ovde na moju malopredašnju tvrdnju: ne možemo promišljati „nove pokrete” izvan ovih pitanja i njihove tematike, ako zbilju čiji su oni izraz odista želimo da shvatimo s one strane njihovih manjkavosti, kolebanja i kriza.

Ako je istina da ti pokreti nisu samo znamenja, već nosioci novih pitanja sa snažnom motivacijom, moramo sebi postaviti pitanje da li je i kako moguće posredstvom njih dalje prenositi suštinu tih pitanja. Naime, kako da se unutar jedne strategije, konkretnog projekta borbe, nanovo usklađuju ciljevi koje ne vredi ili koje nije dovoljno pridodati onim tradicionalnim. Iz ovog što sam do sada rekao nadam se da jasno proizlazi da ne verujem da se ciljevi mira i oslobođenja žene mogu ostvarivati nezavisno od bitke oko načina i svrhe proizvodnje. Ta spona se, međutim, ne ostvaruje posredstvom *nečeg višeg*, ona zahteva ponovno promišljanje kvaliteta proizvodnje, njenih ciljeva i oblika. U tom smislu ćemo možda otkriti da bitka za oslobođenje žene može da znači ne samo zadavanje udarca tlačenju koje je doživio *deo*, makar ogroman, čovečanstva, već i novi veliki izvor, novo dobro za sve, kako u domenu afekata i smisla života tako i u domenu stvaralaštva kolektivnih i individualnih subjekata.

Ove konvergencije, ono što nazivam proširivanjem snaga na terenu, ne mogu se ostvariti čak ni vrlo korektno sprovedenim *dopunama*. Nije reč, naime, o dodavanju nekih *saveznika* lepezi već postojećih političkih protagonista. Reč je o ponovnom promišljanju sadržaja, programa, pa čak i oblika političkog delovanja. Ponovno pro-

mišljanje *oblika* znači da je reč o organizaciji vlasti, institucijama i o garancijama.

Da li je odveć smelo reći da to zahteva inovacije u načinu bivstvovanja radničkog pokreta, *reformu radničkog pokreta*? Ove reči mogu da izgledaju olakotne i rizične. Ali ako pogledamo činjenice oko nas i izvesne stvari koje govorimo i radimo, onda ćemo moći primetiti da zahtev o kojem govorim i nije toliko neosnovan. Naprotiv, kada između sebe slobodno govorimo, kada iz dana u dan raspravljamo, zahtevi ovakve vrste neprestano projevavaju.

Recimo: sindikat. Možda ne vidimo da ako sindikat zadrži sadašnji, premda napredan i originalan, oblik ostvaren krajem sedamdesetih godina — neće uopšte ili će veoma teško napredovati. Hoćemo li ili nećemo reći da se on mora proširiti i na ono što je danas stvarnost sveta mladih, na način kojim taj svet živi probleme rada, njegove izvesnosti, njegovog značenja u životu? Hoćemo li ili nećemo reći da će, ako sindikat ne bude deo i protagonista jasno usmerene i upravljane promene proizvodnje uz učešće i kontrolu radnika, korporativne borbe proći mimo krize, te da će doći do poraza i faktičke izmene sadašnjeg sindikata?

O partiji. Možemo li misliti da stvaramo odgovore za tako napredne i bremenite teme kao što su one o kojima i, prema tome, osavremenjenom i obnovljenom kulsami ne nadahnjujemo novim saznanjima i kompetencijama i, prema tome, osavremenjenom i obnovljenom kulturom koja ne postoji, niti može da postoji u našim glavama? Kako ćemo onda ostvariti i aktivirati odnos sa stvaralaštvom društvenih snaga, kolektivnih skupina, inteligencije, koji su — takođe i većinom zbog borbi vođenih tokom ovog veka — narasli u ovom društvu, stekli svoju autonomiju i svoje oblike? I uopšte, na šta se svodi govor o novim pokretima ako nas ne upućuje na ovu suštinu?

I tek što smo iskazali ove zahteve, koji nisu u oblicima već se pojavljuju u našim svakodnevnim preokupacijama, uočavamo koliko toga valja reformisati u ukupnosti oblika i snaga koje obuhvatamo nazivom radnički pokret.

Na taj način doista iskoračujemo izvan govora vrhuški, spoljašnjih i instrumentalnih govora, i pristupamo konkretnom izboru: borbama koje treba organizovati i njihovim zbiljskim protagonistima. I tako pozivanje na

žene, mlade, marginalce, na kvalitet života, napušta ritualne fraze i postepeno postaje konkretan i stvaran govor o ciljevima, stvarnim subjektima i sredstvima.

(Pietro Ingrao, *Tradizione e progetto*, De Donato, Bari, 1982. Ovde prevedeno prema izvacima objavljenim u *Rinascita*, br. 44, 19. XI. 1982, str. 15—16)

Preveo Ivar Vejvoda

Kaspar Maase

NOVI POKRETI: DRUŠTVENA ALTERNATIVA ILI KULTURNI RASKID?

*O nekim obeležjima vanparlamentarnih pokreta u
Saveznoj Republici Nemačkoj*

1. Tri glavne struje vanparlamentarnih pokreta —
2. O pokretima 1966—1974. — 3. Pokreti u uslovima kri-
ze (od 1974/75) — 4. O nekim ideološkim i kulturnim
zbivanjima u novim socijalnim pokretima — 5. Kulturne
barijere između novih socijalnih pokreta i radničkog
pokreta.

1. Tri glavne struje vanparlamentarnih pokreta

Kada se posmatraju vanparlamentarni pokreti poslednjih godina, mogu se izlučiti tri važna toka. Vidimo široke socijalne i demokratske pokrete koji nastaju, pre svega, iz sukoba oko opštih uslova reprodukcije i oko konkretnog ugrožavanja okoline u pojedinim regionima i mestima (mirovni pokret; pokret građanskih inicijativa; Zapadna autostrada; Brokdorf, Gorleben, Wyhl, itd.); u ovim pokretima mogu se prepoznati mahom konkretni interesi reprodukcije neposredno zainteresovanih i aktivista tih pokreta, tamo gde uživaju opšte simpatije mogu da dobiju većinu, u njima znatan deo učesnika čine pripadnici radničke klase, kao i snage i strukture organizovanog radničkog pokreta. Od njih treba razlikovati pokrete koje snažno karakterišu momenti protesta protiv krize i traganja za identitetom, koji se bave samo jasnim

materijalnim i socijalnim interesima i koji nalaze pristalice pre svega među mladima „krizne generacije” i pripadnicima srednjih slojeva (omladinski protestni pokret; pokreti žena i manjina; alternativni i ekološki pokret). Treću tendenciju predstavljaju rasprave u sindikatima i preduzećima oko materijalnih pitanja, uslova rada i radnih mesta, koje u svojoj ukupnosti danas ne prelaze granicu političke konfrontacije, artikulacije osnovnih interesa radničke klase nasuprot kapitalu i vladi.¹

Između ovih glavnih tokova postoje ponekad prelazni prostori i pokreti. Između protestnih pokreta i masovnih pokreta za reprodukciju i za mir mogu se, otprilike, situirati nadregionalni pokret protiv izgradnje atomskih električnih centrala i ekološki pokret, sukobi oko stambenog prostora i široka kampanja protiv § 218; lokalne i regionalne borbe za očuvanje radnih mesta ili protiv demontaže sistema socijalne zaštite i politike restrikcija, čine spona između masovnih pokreta koji se razvijaju van preduzeća i borbe sindikata, kao i borbe u preduzećima. U nekim obeležjima sindikalnih borbi žena protiv diskriminacije u oblasti plata, mogućnosti profesionalnog obrazovanja itd., kao i u počecima pokreta nezaposlenih, naziru se spona između preduzetničko-sindikalnih i protestnih pokreta.

Bitna obeležja ovog razvoja, kojim se levica bavi skupa sa pitanjem perspektiva novih socijalnih pokreta i radničkog pokreta, jesu ova: problemi i zahtevi, kao i motivi otpora i borbeni impulsi pomenutih demokratskih i socijalnih masovnih pokreta, nisu dosad naišli na dovoljan odjek u strategiji i borbenoj orijentaciji sindikata. U izvesnom smislu, druga strana ove konstatacije glasi: u masovnim pokretima za elementarne potrebe života i reprodukcije ljudi, pa i najamnih radnika, pozicije radničkog pokreta, zasnovane na interesima, nikako nisu odlučujuće u ideologiji i orijentaciji; u njihovim ideološkim uopštavanjima i stavovima preovlađuju pogledi i stavovi srednjih slojeva, koji se i u svojim antikapitalističkim crtama odlikuju distancom, odnosno antagonizmom prema radničkom pokretu i socijalizmu², a često se alimantiraju iz protestnih pokreta u užem smislu. U političko-parlamentarnoj ravni ovi se pokreti izražavaju — ukoli-

¹ O ovom uporedi analize u: H. Bömer, B. Goergens, G. Hautsch, B. Semmler, *Neue Beweglichkeit — Neue Impulse? Reihe Soziale Bewegungen*, izdanje IMSF, sv. 11, Frankfurt/M., 1982.

² Upor. — R. Steigerwald, „Probleme des nicht-proletarischen Protestes”, u: *Marxistische Blätter*, 4/1981.

ko prevazilaze područje neposrednog uticaja partija zastupljenih u Bundestagu — na pasivan način u apstinenciji od izbora i u antagonizmu prema politici, a na aktivan način u „zelenim” i alternativnim grupacijama, dok komunističke i levosocijalističke klasne pozicije jedva da su dosad ojačale.

Ovim su naznačeni problemi koji treba da budu detaljnije razmotreni u prvom delu ovog članka; u drugom delu pokušavamo da obradimo neke momente novih pokreta značajne za budućnost.

2. O pokretima 1966—1974.

2.1. U okviru državno-monopolističke politike reformi

Istraživanje savremenih vanparlamentarnih pokreta zahteva da se uđe u njihov istorijat sve do druge polovine šezdesetih godina. Što je istorijska distanca veća, to se jasnije može sagledati koliko je veliki značaj koji za istoriju Savezne Republike imaju kraj „države CDU” i duge posleratne konjunktore, obeležen krizom 1966/67. Krize i nedostaci razvoja za koje je politički bila odgovorna CDU/CSU, a koji su se tada javljali u koncentrisanom vidu i davali ton javnoj diskusiji (nazadovanje proizvodnje, nezaposlenost, uspon NPD*, spoljnopolićka izolacija, „katastrofalno stanje obrazovanja”, „kriza gradova”, ekološki problemi), proizveli su mnoštvo socijalnih i političkih pokreta, koji su doprineli labavljenju ideoloških spona sa „socijalnom tržišnom privredom”, i izražavali traganje za novim usmerenjima.

Karakter i razvoj tadašnjeg vanparlamentarnog protesta bitno su određeni ulogom koju je mogla da odigra socijaldemokratija. Ona se predstavila kao neistrošena snaga promene: trebalo je savladati strukturne probleme i stvoriti više socijalne pravde. Budući da su socijalno-liberalnom politikom državno-monopolističkih reformi prvo bili obuhvaćeni određeni socijalni interesi radničke klase,³ moralo je doći do otvaranja za aktivnosti u radničkoj klasi i sindikalnom pokretu, u kojima su sve veću važnost dobijali zahtevi da se izvrši kvalitativna reforma — sve do političkog angažovanja za politiku detanta a

* Nacionalno-demokratska partija Nemačke, neonacističkog karaktera. (*Prim. prev.*)

³ Grupa autora IMSF, „Widersprüche und Krise des staatsmonopolistischen Kapitalismus”, u: *Marxistische Blätter*, 4/1981, str. 17 i dalje, ovde pre svega str. 20.

protiv pokušaja obaranja vlade Brandt/Scheel. Sa praktičnim pokretima u radničku klasu su dublje prodrle realističnija shvatanja o efikasnosti kapitalističkog tržišta i o perspektivama globalne borbe sistema.⁴

U ovom kontekstu treba posmatrati i uključivanje novih interesa i potreba u programska dokumenta i praksu socijaldemokratskih sindikata. Još u pokretu protiv vanrednog stanja, istaknuti prvaci reformističkih sindikata i pojedini sindikati igrali su središnju ulogu. Septembarski štrajkovi 1969. godine dali su podstrek za aktivniji i ofanzivniju politiku sindikata u oblasti dohoda, kao i u pravcu ostvarivanja zahteva za reforme u preduzećima i u društvu. Sindikati su razradili i zastupali samostalna shvatanja o „humanizaciji sveta rada“, zaštiti okoline, reformi obrazovanja i visokog školstva; kako je sindikalni pokret tada shvatao svoj „zadatak uobličavanja“ najjasnije je pokazalo zasedanje sindikata metalaca „Zadatak budućnosti: kvalitet života“, održano 1972. godine, kao smotra dalekosežnih reformističkih shvatanja. U najmanju ruku u programskom smislu DGB* predstavio se kao snaga radničkog pokreta koja uočava nove društvene probleme, interese i potrebe radnih ljudi i unosi ih u celovitu koncepciju društvenih promena — kao vanparlamentarnu „dopunu“ i „savest“ SPD — a i njenog „dugoročnog programa“.

Zahtevi za određenim kvalitetom života, mirom i puštanjem zategnutosti široko su popularisani i doveli su do mobilizacije u jezgrima radničke klase; naročito u radničkoj omladini i kod mlađih sindikalnih kadrova formiralo se antikapitalističko strujanje. Socijalističko-marksističke inicijative i grupacije mogle su u borbenom radničkom pokretu — i s obzirom na njega — proširiti svoj uticaj, ali polazeći od slabih pozicija i bez izgleda da već zadobiju odlučujući uticaj. Formalno samostalni pokreti van okvira radničkog pokreta ostali su u velikoj meri u ideološko-političkoj sferi socijalno-liberalnih snaga. Osnovni razlog bio je što je masa učesnika vanparlamentarnih pokreta, inicijativa i protesta u krajnjoj liniji polazila od toga da se postojeći poredak može reformisati. Ili, rečeno drukčije, i primarnije našem razmatranju: gubitak poverenja u postojeće odnose i političke institucije, kao i niti što su ih sa tim odnosima i

⁴ U ravni demokratskih podataka ovaj proces sve do najnovijeg vremena prati K. Steinhaus, — „Zu einigen Entwicklungstendenzen des politischen Klimas in der Bundesrepublik“, u: *Marxistische Studien* — godišnjak IMSF, 4/1981.

* Savez nemačkih sindikata. — *Prim. prev.*

institucijama povezivale, još uvijek je ostavljao nedirnutim ono osnovno očekivanje — da se u postojećem sistemu može ostvariti individualna perspektiva dobrog i zadovoljnog života. Tendencije erozije „bazičnog konsenzusa“⁵, koji se formirao u periodu obnove, primećene su prvo u praksi i ideologiji socijalno-liberalnog reformizma. To je bilo utoliko lakše što se shvatanje da se u uslovima visokog privrednog rasta mogu ostvarivati reforme i veća socijalna pravda, a da se pri tom ne mora ništa oduzimati privilegovanim grupama, do 1973/74. još mogla oslanjati na realni ekonomski razvoj.

2.2. O razvoju potreba ličnosti

Zaoštavanje privrednih problema 1966/67. izazvalo je dalekosežnije potrebe i pokrete. To pokazuje da su u osnovi krize konzervativnog bloka i političkih prestrojavanja koja su joj sledila u drugoj polovini šezdesetih godina, bile dugoročnije i neopozive promene u interesima i potrebama.⁶ U tome možemo videti početak prvog ciklusa vanparlamentarnih pokreta, koji reaguju na novu fazu razvoja krize u državno-monopolističkom kapitalizmu SR Nemačke (prvo zbog nestanka specifičnih posleratnih faktora). Sa krizom 1974/75. počinje drugi ciklus; njegova pretpostavka su rezultati, iskustva i saznanja prvog ciklusa. Spoljašnjim uključivanjem mnogih pokreta u socijalno-liberalne programe nije ni zaustavljen, a još manje poništen razvoj koji se odigrao u subjektivnom faktoru, u glavama ljudi. Napomene koje slede usredsređene su na neke od takvih tendencija, koje su i dalje delovale.

Objektivni interesi i promene u njima odražavaju se u svesti na nužno protivrečan način;⁷ razjašnjavanje, ob-

⁵ Taj konsenzus F. Deppe je okarakterisao kao „sintezu ideologije socijalnog partnerstva i privrednog čuda, antikomunizma i „ponovnog ujedinjenja“ u okviru „narodnjačke“ ideologije hrišćansko-demokratske države (F. Deppe, „Zu einigen Problemen der Bestimmung des gegenwärtigen gewerkschaftlichen und politischen Bewusstseins der Arbeiterklasse der BRD“, u: *Marxistische Studien* — godišnjak IMSF, 1/1978, str. 29).

⁶ Vid. o tome: grupa autora IMSF, *naved. delo*, pre svega str. 20.

⁷ Razjašnjavanje interesa je presudno za analizu društvenih pokreta. Pod interesima podrazumevamo „odnose između objektivnih uslova egzistencije i razvoja socijalnih subjekata... i potreba delovanja i aktivnosti subjekata, koji iz tih odnosa proizlaze“ (*Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*, Berlin — DDR, 1977, str. 314). Interesi imaju objektivni i ma-

jedinjavanje i ustaljivanje potreba kao stabilnih orijentira za akciju prema društvenoj sredini bitno olakšava i unapređuje mogućnost da se protivrečnosti ukinu u praktičnoj akciji, u okviru kolektivnog postavljanja i ostvarivanja zahteva. Tako je bilo i u skiciranoj situaciji otvaranja prema aktivnostima pripadnika radničke

terijalni karakter. Oni predstavljaju jednu stranu materijalnih društvenih prilika, postoje nezavisno od volje i svesti ljudi, koji na njih ne mogu uticati; ta kategorija izražava da konkretni položaj subjekata u društvenim uslovima unapred određuje pravce njihove akcije ako hoće da se održe u životu i da ga obezbede proširivanjem odlučivanja o uslovima tog života. „U interesima se izražavaju materijalni društveni uslovi kao smernice za akciju individualnih i kolektivnih subjekata, kao potrebe, odnosno zahtevi koji se postavljaju akciji“ (na istom mestu).

Koliko je važno da se naglasi objektivni i materijalni karakter interesa, toliko je isto važno da su oni u praksi, kao realna pokretačka snaga ljudske akcije, neodvojivi od njihovog subjektivnog odraza u ljudskoj psihi. Budući da „sve što čoveka pokreće mora proći kroz njegovu glavu“ (F. Engels, *Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije*, MED, tom 21, str. 281), neposredne podsticaje ljudske akcije nalazimo u potrebama, motivima, zahtevima itd. subjekata. Teškoće analize su izraz stvarne kompleksnosti i protivrečnog karaktera socijalnih interesa, kao i složenosti procesa njihovog odražavanja u svesti između polova spontanosti i svesnosti, tradicije i kritičke spoznaje.

Protivrečan karakter interesa je objektivni, a ne rezultat njihovog iskrivljenog odražavanja. Radnik u nekom preduzeću za proizvodnju oružja zainteresovan je i za proširivanje proizvodnje (neposredni interes da održi svoje radno mesto kao osnovu egzistencije) i za uklanjanje proizvodnje oružja (da bi se suprotstavio opasnosti rata, koja mu ugrožava život, i — dugoročno, da bi ukidanjem vladavine kapitala obezbedio i oslobodio svoju egzistenciju). Protivrečnosti posebnih i opštih, kratkoročnih i dugoročnih interesa proletera mogu se ukinuti putem opšteg poimanja i ostvarivanja klasnih interesa. Ovi klasni interesi, koje socijalistički radnički pokret uzima kao putokaz, mogu se spoznati samo stalnom naučnom analizom; praktično-politički proces sazimanja i uopštavanja empirijskih interesa proletera u konkretnu istorijsku volju klase, u zahteve i programe koji pokreću mase, nešto je potpuno različito od apstraktnog propagiranja objektivnih klasnih interesa — to je proces njihovog transponovanja u određenu istorijsku situaciju.

Važan momenat predstavlja pri tom definisanje zahteva. Proces kolektivnog vrednovanja i normiranja interesa i potreba dovodi do toga da se određene želje i zahtevi u određenom socijalnom miljeu i u njegovoj javnosti smatraju opravdanim i legitimnim, pa tako služe i kao merilo vrednovanja društveno datih uslova života. Formiranje zahteva predstavlja bitnu kariku u procesu subjektivnog prihvatanja interesa od strane kolektiva i njihove interiorizacije u stvarno efikasnu pokretačku snagu društvene akcije.

klase i njihovih sindikata; došlo je do snažnog talasa kolektivnog prihvatanja interesa reprodukcije radničke klase, što se subjektivno odrazilo u široko usvojenim potrebama i zahtevima.

Sa stanovišta novih momenata u aktuelnim pokretima, ovde ćemo pratiti jačanje potreba za afirmacijom i razvojem ličnosti. Objektivna osnova ovih potreba su sve veći zahtevi što se u pogledu sposobnosti i motivacije postavljaju u nekim delovima savremene proizvodnje, kao i u pogledu sposobnosti savlađivanja životnih i reprodukcionih procesa u današnjem društvu veoma složene podele rada.⁸ Tu takođe spada i stanje proizvodnje društvenog bogatstva i razvoja potreba i zadovoljstava privilegovanih grupa.

Na subjektivnoj strani treba prvo navesti postupno popuštanje opijenosti privrednim čudom. Posleratni razvoj nije doneo prosto kvantitativno proširivanje individualne potrošnje najamnih radnika, nego veoma duboku promenu njihovog načina života, kakve nije bilo od nastanka imperijalizma. Radio i televizija, sopstveni automobil u toku vikenda, godišnji odmor u inostranstvu, udeo u izobilju robe i mogućnost da se uredi privlačni sopstveni dom — sve su to bili takvi pozivi i podsticaji na akciju za koje radnička klasa nije imala gotovih obrazaca uklapanja. Morali su se prvo subjektivno prilagoditi, preći u stabilan način života — zadatak koji je već i sam angažovao mnogo psihičke energije. Uz to je došlo i savlađivanje drugih posledica rata, velikih migracija itd., tako da se tek krajem pedesetih godina ustalilo novo „normalno stanje“, a svakodnevni život postajao sve više nešto samo po sebi razumljivo.

Prihvatanje takvih promena uslovljeno je, pored ostalog, različitim predstavama o istoriji i društvu, u koje pripadnici različitih generacija nastoje da te promene situiraju.⁹ U drugoj polovini šezdesetih godina u politička zbivanja uključila su se prva posleratna godi-

⁸ Ekonomski to se zasniva na prelasku na pretežno intenzivnu proširenu reprodukciju kapitala; glavni putevi pri tom su podizanje naučnotehničkog nivoa i čvršća organizacija proizvodnje. Proizvođači to doživljavaju, pre svega, kao sve veće zahteve za obavljanjem sve složenijeg rada, odnosno za kvalifikovanjem da bi takav rad mogli obavljati.

⁹ Mislimo na činjenicu, marksistički još nedovoljno ispitanu, da pripadnike određenih godišta u određenim fazama života sa velikom verovatnoćom formiraju zajednički, podudarni istorijski doživljaji i utisci iz kojih se stvara relativno stabilan obrazac tumačenja i vrednovanja daljih socijalnih iskustava; ova generacijska struktura tako reći preseca klasnu i slojnu strukturu — obe determinante se prožimaju.

šta, opao je značaj grupa koje su se formirale u uslovi-
ma nacionalsocijalističke socijalizacije, rata, patnji i gu-
bitaka u konfrontaciji sa socijalizmom (ginjenje na Is-
točnom frontu, ratno zarobljeništvo, doseljenici, „prote-
rani i izbeglice”), kao i u uslovima „zajedničke obnove
počev od nule”. Na pozornicu socijalnih pokreta sve više
je stupala jedna generacija za koju mir, zatečeni životni
standard, državna socijalna politika u najširem smislu i
mogućnosti za razvoj koje otuda proističu nisu bili us-
pesi politike GDU za koje treba biti zahvalan, nego po
sebi razumljivi preduslovi koje treba proširiti radi novih
potreba i zahteva; zato su vanparlamentarni pokreti tih
godina ovde naišli na snažan odjek.

Sa mlađom generacijom porastao je nivo školskog
i profesionalnog obrazovanja; duže slobodno vreme i
brojna sredstva i mogućnosti njegovog korišćenja stvori-
li su prvo mogućnosti izbora vredne pomena i zahtevali
svesno odlučivanje o sopstvenom razvoju; socijalno me-
šanje u stambenim područjima, kontakti na poslu i u
slobodnom vremenu pojačali su zračenje stila života
srednjih slojeva, jasno orijentisanih na obrazovanje i
formiranje ličnosti. Ciljevi i metodi vaspitanja u poro-
dici i školi dali se individualnim kvalitetima i ambicija-
ma kao što su samostalnost i 'samoostvarenje' više me-
sto na rang-listi vrednosti.

Osobito su diskusije i projekti o reformi obrazova-
nja pokrenuli interese i zahteve sa snažnom komponentom
individualnosti. Posredstvom boljeg individualnog
obrazovanja želi se postići siguran profesionalni položaj
sa pristojnim dohotkom i delatnošću koja zadovoljava,
i to pod takvim uslovima da još ostaje suage i inicijative
u slobodnom vremenu. S obzirom na promene uslova pri-
vatnog života, zamorni uslovi rada i delatnost bez sadr-
žine doživljavaju se sve više kao neprihvatljivi. Na to se
reaguje kako sve većom spremnošću da se ambicije za
individualnošću unesu u profesionalni život tako i — s
obzirom na otpore koji tu prvo prevladavaju — pretenzi-
jama na sreću i zadovoljstvo u slobodnom vremenu; ta-
ko nedostaci u infrastrukturi i ekološki problemi postaju
subjektivno značajniji.

Individualni i kolektivni zahtevi za više socijalne
pravde bili su tih godina usmereni na reformu obrazova-
nja kao na glavno mesto na kojem se u Saveznoj Repub-
lici određuju životne šanse; obećanja socijaldemokrata
da će putem socijalne države stvoriti bolje izgleda za za-
postavljene i „više demokratije” još više su doprinela
širenju zahteva za jednakošću i pravdom.

2.3. O ulozi srednjih slojeva

Među novim momentima u ovom ciklusu vanparla-
mentarnih pokreta posebna uloga pripada srednjim slo-
jevima koji žive od plate (uključivši i inteligenciju koja
živi od plate); ta uloga izražava se, na primer, u razvoju
i uticaju studentskog pokreta. Njihovo delovanje je pro-
tivrečno: na jednoj strani, oni brane privilegije; na dru-
goj, slede interese onih koji žive od plate. Pružajući ot-
por sve većem i oštrijem državno-monopolističkom regu-
lisanju i prožimanju kapitalom sve novih područja živo-
ta, ti se interesi mogu donekle objediniti; s obzirom na
slabost socijalističkih snaga i autonomne sindikalne poli-
tike, to srednjim slojevima koji žive od plate daje poseb-
nu važnost. Objektivna tendencija jačanja njihovih inte-
resa vezanih za zavisnost od plate podudara se sa sve
većim značajem interesa radničke klase za uslove dru-
štvene reprodukcije i za razvoj ličnosti; približavanje tih
interesa predstavlja osnovu važne uloge srednjih slojeva
koji žive od plate u spontanim pokretima otpora i pro-
testa, uz široko učešće pripadnika radničke klase.

To se može pratiti kroz razvoj pokreta građanskih
inicijativa od kraja šezdesetih godina.¹⁰ Taj se pokret ne
može objasniti samo ukazivanjem na raskorak između
objektivno proširenih interesa reprodukcije (pre svega
na području obezbeđenja društvene reprodukcije) i
stvarnog razvoja infrastrukture i ekoloških prilika. On
već predstavlja rezultat prvog labavljenja poverenja u
politički predstavnički sistem, izraz stava da se zajed-
nički interesi moraju zajednički javno artikulirati. Ako
pri tom dominiraju pripadnici srednjih slojeva, onda to
ukazuje na njihove veće sposobnosti artikulacije i delo-
vanja, koje su stekli obrazovanjem i profesionalnom de-
latnošću; osim toga, pokazuje da ih je tendencija sve ve-
ćeg podređivanja kapitalu učinila veoma nesigurnim u
pogledu životnih uslova i perspektiva, a izražava i njho-
vo traganje za mogućnostima šireg otpora. Njihov otpor
i njihovi zahtevi obuhvatili su tako pretežno interese in-
dividualnog uspona (građanske inicijative u oblasti obra-
zovanja i kulture), kao i interese malih posедnika (pre
svega nekretnina), pa su pokretane i očigledno reakcio-
narne i bornirane građanske inicijative. Međutim, široke
simpatije za aktivnosti građanskih inicijativa i sve veće
učešće pripadnika radničke klase pokazuju da su pre-

¹⁰ Vid.: F. Karl, *Die Bürgerinitiativen, Reihe Soziale Be-
wegungen*, serija Socijalni pokreti, izdanje IMSF, sv. 10, Frank-
furt/M., 1981.

težno bili obuhvaćeni interesi reprodukcije svih grupa koje žive od plate i da se sklonost da se interesi zastupaju van tradicionalnih kanala i institucija proširila i u radničku klasu upravo u godinama reformskog „novog početka“.

Konkretnim akcijama otpora može se obuhvatiti širok spektar interesa; tako je regionalni protest protiv projekata atomske privrede nalazio i nalazi bazu u srednjim slojevima poljoprivrede i zanatstva. Međutim, sa sve većom stabilizacijom, trajanjem i nadregionalnom koordinacijom građanskih inicijativa nužno sve važnijim postaje pitanje perspektive otpora. Za radničku klasu, ta perspektiva je, kratko rečeno, u povezivanju sa preduzetničko-sindikalnim centrom, u koncepciji radničke kontrole i efikasnog ekonomsko-političkog saodlučivanja, u kolektivnoj borbi za ostvarivanje klasne volje, odnosno za ostvarivanje zahteva za savezništvom kod glavnih društvenih punktova odlučivanja. Tome se spontano suprotstavljaju nastojanja samostalnih srednjih slojeva i onih koji žive od plate da brane postojeće slobodne prostore i individualne mogućnosti stvaranja od robnog karaktera svoje radne snage; ta se nastojanja ogledaju u žestokom protivljenju da svoje interese uvrste u zajedničke interese radničke klase i realnog radničkog pokreta (a nekad i da ih podrede tim interesima).

Na konkretnu poziciju srednjih slojeva u vanparlamentarnim pokretima jako utiču odnos snaga u pokretima i uticajna raspoloženja u društvu. „Kao sloj čija je socijalna egzistencija podložna stalnoj promeni, i njihovi ideološki refleksi stalno su uslovljeni pravcem te promene. Zato se u njima sreće kako privrženost ideologijama vezanim za prevaziđene uslove egzistencije tako i napredan projektivan način mišljenja.“¹¹ U posmatranom periodu, reformističke koncepcije socijaldemokratije i aktivna društvena uloga radničke klase i sindikalnog pokreta omogućili su da izvestan uticaj zadobiju — naročito među mladim intelektualcima — radikalno-demokratski stavovi, pa i socijalističke snage orijentisane na radničku klasu.

Već tada se u protestnom pokretu srednjih slojeva ocrtava još jedna tendencija. Njihova društvena perspektiva je na prekretnici, ugrožena im je materijalna i ideo-

¹¹ H. Werner, „Zum Staatsbewusstsein der Mittelschichten im SMK“, u: *Der Staat im staatsmonopolistischen Kapitalismus der Bundesrepublik*, deo I: *Staatsdiskussion und Staatstheorie*, u redakciji H. Junga, J. Schleifsteina, Frankfurt/M., 1981, str. 481.

loška sigurnost; otuda sledi (pored konzervativno-reakcionarnog insistiranja) i nemirno traganje za kolektivnim identitetom između glavnih klasa; to, zajedno sa individualističkim tradicijama i srazmerno visokim obrazovnim nivoom i ambicijom za individualnošću, unosi problematiku razjašnjavanja i afirmacije individualnog identiteta u progresivne pokrete srednjih slojeva, kakav je studentski pokret.

3. Pokreti u uslovima krize (od 1974/75)

Jedan pogled na pokret građanskih inicijativa, ženski ili ekološki pokret omogućuje da se uoči kontinuitet vanparlamentarnih pokreta sedamdesetih godina. Od smenjivanja „kancelara reforme“ Brandta i početka cikličke krize 1974/75. — sa dubokim posledicama nadcikličkih faktora kao što su strukturne krize, problemi energije, ubrzani naučnotehnički napredak radi uštede rada, sa rezultatom trajne nezaposlenosti — temeljito su se promenili okvirni uslovi, tako da i ranije nastali pokreti dobijaju nov značaj. Ključna funkcija u razvoju stvari opet pripada ulozi SPD i sindikalnog pokreta, ali sada — u odnosu na prethodni ciklus — sa obrnutim predznakom.

3.1. Radnički pokret i protest protiv krize

3.1.1. O ulozi SPD

Političko kočenje začetaka reforme i pojačana izgradnja pozicija i instrumenata vladavine krupnog kapitala („promena tendencije“) nisu u SR Nemačkoj bili povezani sa promenom vladine koalicije; izmenjena strategija kapitala kao reakcija na globalno pogoršanje uslova oplodnje („politika stabilizacije“) postala je linija vodilja socijaldemokratsko-liberalne vlade Schmidt/Genschner. Prema tome, političku odgovornost za proširivanje autoritarne „državne bezbednosti“ i za socijalne restrikcije, za zamrzavanje politike detanta i za kurs NATO-a na naoružanje, za atomski program i zaštitu monopolističkog uništavanja prirodne okoline, za nezaposlenost i gubitak budućnosti, preuzele su one snage za koje su se vezivali interesi i nadanja u politiku mira, u proširivanju demokratije, u socijalnu pravdu i kvalitet života.

To je odredilo razvoj vanparlamentarnih pokreta. SPD je sve manje u stanju da svojom praktičnom politi-

kom integriše osnovne socijalne i političke zahteve radničke klase, da se i ne govori o skiciranim „novim potrebama”. Ona gubi poverenje među radnicima, čak i u jezgru svojih birača; pogotovo ne može da zadrži u svojoj političkoj orbiti mnoge aktere pokreta ojačalih pod uticajem krize. Napuštanje reformističkih tendencija od strane iste one partije kojoj su mnogi birači bili dali suprotan mandat, jača — pored odbacivanja prividnih alternativa etabliranog tropartijskog sistema — procese okretanja leđa predstavničkoj demokratiji uopšte: stvarno odsustvo uticaja, bespomoćnost građana između izbora postaje važna polazna tačka otpora.

3.1.2. Blokiranje reagovanje na krizu u sindikatima

Od 1974, — u uslovima takve strategije kapitala koja je usmerena na preraspodelu, sa smanjivanjem socijalnopolitičkog manevarskog prostora i pri masovnoj nezaposlenosti čija je svrha zavođenje discipline, — za sindikalni pokret nastupaju novi, znatno teži uslovi borbe. U masi pripadnika radničke klase i članova sindikata teku spontano veoma protivrečne reakcije i procesi asimilacije. One snage u sindikatima koje se zalažu za autonomnu klasnu politiku oslanjanja na sopstvenu snagu mogu, istina, na nekim područjima ojačati svoj uticaj — ali, one ne određuju strategiju sindikata.

Čak i postojeća socijalna dostignuća mogu se u uslovima krize očuvati samo ako se napusti logika kapitalističke privrede i ako se klasni interesi borbeno istaknu ispred „objektivne nužnosti”. Zakoračivanje sindikalnog pokreta u političku konfrontaciju sa preduzetnicima kao *klasnim* protivnikom i sa ekonomskom politikom države u službi interesa kapitala isprečuju se ne samo vezanost za postojeći sistem kao okvir sindikalne strategije; ovu blokiranost znatno pojačava i vezanost novih članova i funkcionera za SPD, a samim tim i za saveznu vladu. Njih smišljeno mobilisu one snage u DGB* i van njega, koje svim sredstvima hoće da spreče ostvarivanje autonomne klasne politike.

Tako je glavna snaga vanparlamentarnih pokreta u Saveznoj Republici, sindikalni pokret kao jezgro ekonomsko-socijalnog radničkog pokreta, i pored pojedinih prodora (1976, 1978/79), bitno ometena da razvije svoj potencijal i društveni uticaj. Borba za nadnice i plate — i u slučajevima šire mobilizacije — zastaje pred grani-

* Savez nemačkih sindikata. — *Prim. prev.*

com principijelne klasne alternative — kao mogućim izlazom iz krize — a praktično uobličavanje programa društvene reforme ne može se u takvoj situaciji uopšte očekivati.

3.2. Masovni socijalni i demokratski pokreti kao reakcija na krizu

3.2.1. Pokreti izvan oblasti proizvodnje

U mnogim istraživanjima novih socijalnih pokreta, kao njihovo bitno obeležje ističe se da im je izvoriste u sukobima u oblasti reprodukcije. To se može objasniti tako što struktura krize (novi momenti kao što su oskudica energije i resursa povezuju se sa pogoršanim uslovima oplodnje kapitala, što nameće pojačano besplatno korišćenje prirodnih resursa) koincidira se naraslim potrebama i zahtevima koji se tiču opštih uslova života. Međutim, time još nisu objašnjene specifičnosti razvoja u Saveznoj Republici od druge polovine sedamdesetih godina.

Produžena kriza i nova zaoštavanja — kao što su opasnosti američke politike naoružavanja — spontano dovode do traganja za alternativama i protivpokretima, u kojima se kristališu potrebe za otporom i izlazom. Zbog blokiranosti sindikalnog pokreta, ovu funkciju kristalizacije i usmeravanja nisu mogle ostvarivati rasprave u preduzećima, tarifni pregovori ili društveno-političke diskusije. Ona je pripala pre svega onim pokretima koji su (pod prevlašću srednjih slojeva) bili aktivni još od prve polovine sedamdesetih godina i široko posejali efikasne znake protesta — kao ekolozi, autonomni ženski pokret i drugi. Od 1981. godine ovu funkciju glavnog zbornog mesta otpora ima pokret za mir.¹²

Široki socijalni i demokratski masovni pokreti poslednjih godina mobilisali su ne mali broj pripadnika radničke klase i mogu, čak, među njima naći većinu svojih simpatizera. To pokazuje da ti pokreti prihvataju konkretne, neposredne interese radnika kada je reč o zdravim i za oporavak pogodnim uslovima prirodne sre-

¹² S obzirom na te činjenice, čini se manjkavim okarakterisati nove pokrete kao „socijalno-kulturne pokrete” ili čak kao „pretežno kulturne pokrete” (kao što čini W. F. Haug, — „Strukturelle Hegemonie”, u: *Das Argument*, 129, 1981, str. 630). Tako se zamagljuje pogled na interesnu sadržinu tih pokreta i na njihov poseban karakter, koji je u tome što oni kulturne prelome i zahteve pretaču u praktičan političko-socijalni otpor.

dine, o interesu da se preživi i o smanjenju naoružavanja. Međutim, to ne određuje u potpunosti karakter ovih pokreta. U pokretima u oblasti reprodukcije pripadnici radničke klase učestvuju mahom individualno, pojedinačno — ne kao predstavnici klasnog pokreta; to ih u pojačanoj meri izlaže hegemoniji srednjih slojeva. Polazna tačka i jezgro potencijalne snage i svesnog formiranja klase u radničkom pokretu ostaje neposredni sukob sa klasnim protivnikom, koji obezbeđuje realno jedinstvo najamnih radnika na zajedničkom radnom mestu u fabrici i kancelariji. Samo klasni pokret koji se tu razvije može omogućiti sindikatima da postanu realan faktor mobilizacije i uticaja u oblasti reprodukcije. U Saveznoj Republici ne postoji tradicija da se borbena snaga iz preduzeća i sindikata i sposobnost mobilizacije jezgara radničke klase unosi u oblast reprodukcije. Otuda se do daljeg mora smatrati da će pitanja ekonomske politike i uslova rada čak i na višoj razini borbe ostati središte mobilizacije snage i identifikacije sindikata i da samostalno angažovanje u oblasti reprodukcije ima svoje granice. Tu je polje za političke organizacije radničke klase.

Prema tome, treba se vratiti pitanju: kakav je odnos između interesa srednjih slojeva i proleterskih klasnih interesa u pokretima na području reprodukcije? Od svog nastanka naročito je ekološki protest — pored spontane privlačnosti za pripadnike srednjih slojeva — izložen intenzivnim i organizovanim političko-ideološkim uticajima. To se odnosi na ideologe koje su levo orijentisani građanski mediji učinili mnogostruko efikasnim, ali u prvom redu na različite grupe i organizacije nastale u prethodnom ciklusu vanparlamentarnih pokreta (pre svega u studentskom pokretu), koje su se regrutovale pretežno iz redova inteligencije i kroz mnoge metamorfoze tragale za širom bazom za svoje političke koncepcije i liderske ambicije — nasuprot realnom radničkom pokretu. Njima je pošlo za rukom da iskoriste povoljnu za sebe konstelaciju u pokretima otpora na području reprodukcije.¹³ Na osnovu interesa i mobilizacije srednjih slojeva oni su stekli uticaj koji im sada, u fazi i socijalnog proširivanja tih pokreta i proširivanja njihove funkcije u opšti protest protiv krize, omogućuje da u proce-

¹³ Ta je konstelacija za njih bila povoljna i zato što su marksističke snage radničkog pokreta bile sklone da potcenjuju funkciju i perspektive tih pokreta, što su ih suviše ocenjivale čisto ideološkim kriterijima i zato se srazmerno kasno organizovano umešale.

sima generalizacije imaju vodeću političko-ideološku ulogu. Rezultat je prevlast ideologija „zelenih“, kao i ideologija orijentisanih na „treći put“ između državno-monopoliističkog kapitalizma i socijalizma.

Ne sme se prevideti ni delovanje konzervativnih grupacija, kao i grupacija koje na ovaj ili onaj način naginju iracionalizmu fašističkog porekla i perspektive. One se ne obraćaju samo srednjim slojevima poljoprivrede i zanatstva nego mogu pridobiti i delove protestnih pokreta deklasiranih grupa radničke klase.

Široke zajedničke akcije otpora, kao i dalekosežno urastanje u neproleterske alternativne koncepcije skrivaju latentne suprotnosti između proleterskih i malograđanskih interesa reprodukcije. Slaba zastupljenost radničkog pokreta u novim pokretima razlog je što te suprotnosti ne dolaze više do izražaja. Slabe su socijalističke snage koje rade na utvrđivanju klasnog interesa za opšte uslove reprodukcije i prenose to u sadašnju svest najamnih radnika. Čak ni u pokretu za mir stvari ne stoje principijelno drukčije.

3.2.2. Novi socijalni pokreti i radnički pokret

Protestne pokrete i masovne pokrete u oblasti reprodukcije obuhvatamo u daljem tekstu pojmom „novih socijalnih pokreta“. To čine i oni autori koji — pretenđujući da su marksisti — pripisuju tim pokretima da istorijski nasleđuju radnički pokret (A. Gorz) ili bar da imaju isto takvu snagu da menjaju društvo (J. Hirsch). Po našim shvatanjima, a i sudeći po praktičnim političkim kretanjima poslednjih godina, to ne odgovara stvarnosti.

Nijedan marksist neće poricati ni da je radnički pokret u Saveznoj Republici ograničen socijalnim partnerstvom, ni da je njegovo socijalističko krilo slabo — baš kao što neće poricati ni sve veći značaj sukoba u oblasti reprodukcije za zadovoljavanje životnih potreba najamnih radnika, za razvoj socijalnih i političkih klasnih borbi i antimonopoliističkih saveza. Međutim, tu perspektivu novi socijalni pokreti nemaju, a ne mogu je ni dobiti iz svoje unutrašnje dinamike. To što u njima prevladavaju političke snage i ideologije tuđe ili neprijateljske realnom radničkom pokretu, što socijalni spektar njihovih aktera, pa i simpatizera (izuzev pokreta za mir i pokreta protiv izgradnje autostrade Zapad), obuhvata samo male delove aktivne radničke klase, — to nije neko zaostajanje u razvoju koje se može nadoknaditi, nego

je u krajnjoj liniji izraz i posledica slabosti socijalističkih snaga radničkog pokreta u Saveznoj Republici.

Iluzorna je takođe, i pretpostavka da bi impulsi iz novih socijalnih pokreta mogli danas dati *odlučujuće* podsticaje jačanju borbena-autonomnih pozicija u radničkoj klasi. Sve govori u prilog tome da razvoj borbe na osnovnom području zadataka sindikata i prevazilaženje socijalnog partnerstva i ekonomizma na *tom* području, predstavljaju uslov takve socijalne i političke aktivnosti najamnih radnika na području reprodukcije koja će imati klasno-stratešku orijentaciju; tada će uzajamno dejstvo sa sukobima u oblasti reprodukcije, zbog njihove političke dimenzije, uveliko pomoći formiranju klasne svesti. Samo preko svojih sindikalnih i političkih organizacija moći će pripadnici radničke klase masovno i u svesnom klasnom interesu zastupati zahteve u oblasti reprodukcije — i samo zalaganjem u preduzećima i kancelarijama moći će postići uspehe vredne pomena. U tome i jeste dubok jaz između brojno snažnih demonstracija, aktivnosti baze i izraza simpatija za pokrete protiv odluke NATO-a o postavljanju raketa i o autostradi 18 Zapad, s jedne strane, i nepokolebljivosti sa kojom vladajuće snage nastavljaju svojim kursom — jer se sada ne plaše da će radnički pokret razviti svoju snagu na osnovu svog ključnog položaja u društvenoj proizvodnji.

Ovim principijelnim razmišljanjima o perspektivi, ne osporavamo značaj novih pokreta kao momenta progresivnog razvoja u Saveznoj Republici, kao faktora uticaja na radničku klasu i radnički pokret, pa i kao podsticajnog izazova na nova razmišljanja marksista. Ako se od sadašnje tendencije da se u tim pokretima istaknu sindikalni i socijalni interesi radničke klase i ne može očekivati da ona izmeni njihov — uza sve protivrečnosti — neproleterski karakter, snage radničkog pokreta mogu i moraju uticati na procese diferencijacije koji u tim pokretima teku uporedo sa sve većom institucionalizacijom i politizacijom. Glavna poluga ovog uticaja biće svakako razvijanje borbe u preduzećima i sindikatima za dohodak i uslove rada, za radna mesta i mogućnosti profesionalnog obrazovanja, za socijalnu bezbednost i politiku mira. Zaoštrono: mera doprinosa novih socijalnih pokreta ostvarivanju interesa najamnih radnika i menjanju odnosa snaga na štetu krupnog kapitala zavisice više od doslednog razvijanja sindikalne borbe u preduzećima i na nacionalnom nivou, nego od unutrašnje dinamike i od borbenih iskustava samih pokreta.

Šta se kao međubilans novih pokreta može konstatovati o njihovim akterima? Danas se mogu raspoznati — ako ih grubo razdvojimo — sledeće razvojne linije. Marginalizirane proleterske i subproleterske grupe, kao i deklasirani različitog porekla, predstavljaju jednu od pogonskih najrazličitijih pokreta; oni postaju sve podložniji pretvaranju u instrument udarnog odreda neofašizma. Grupe koje nastaju iz samostalnih srednjih slojeva, a delimično i iz srednjih slojeva koji žive od plate, kao i iz sitne buržoazije, povezaće reakcionarni, masama neprijateljski, elitistički karakter, pre svega ekološkog pokreta, sa svojim sopstveničkim interesima. Grupe srednjih slojeva i bolje stojeći delovi radničke klase naginju izraženijem reformističkom određenju, sa izraženim antimonopolističkim interesima. Pitanje je da li će *oni* dati pečat politici partije „zelenih“; sasvim je moguće da se kod njih ponovo uspostavi socijaldemokratska dominacija, i to linije Eppler/Klose, sa odgovarajućim uticajem u sindikatima.

Najzad, jače tendencije prihvatanja protestnih impulsa javljaju se u antikapitalističkim sindikalnim sredinama i u redovima radničke klase, naročito među kvalifikovanim mlađim aktivistima, sa često izraženim opozicionim stavom prema vladajućoj liniji i obliku akcije u sindikatima. Naročito u poslednjim dvema strujama ocrtavaju se „vezivne grupe“ između novih pokreta i radničkog pokreta. Pored socijalističkih snaga, one su te koje u klasnim organizacijama doprinose razumevanju primerenosti njihovih interesa mnogim ciljevima novih socijalnih pokreta i koje u jezgru radničkog pokreta mogu doprineti otvaranju prema „novim“ potrebama i zahtevima.

Ako se povuče paralela sa prethodnim ciklusom vanparlamentarnih pokreta, onda izgleda da bi se stvari mogle razvijati ovako. Sada se u radničkoj klasi prikupljaju i jačaju elementi novih zahteva u oblasti reprodukcije i razvoja ličnosti (preko podmlatka klase, delovanjem mlađih na roditelje, delovanjem imenovanih kadrova itd.). U narodnom ciklusu borbe radničkog pokreta ti elementi dobiće viši kvalitet, nadovezaće se na „stare“ ekonomske i socijalne zahteve i doprineće njihovoj pokretačkoj snazi; u uslovima relativnog ublažavanja pritiska ekonomsko-socijalne krize privrednim usponom, ti elementi mogu ponovo dobiti samostalan značaj.

A do tada? Da li će se glavna struja traganja za temeljnim alternativama, traganja vezanog za nove po-

krete, ponovo uliti u zeleno i šareno doterane kanale vladajućeg političkog sistema? Ne čini nam se verovatnim, bar na srednji rok, da će novi pokreti usahnuti u parlamentu. U interesima na kojima počivaju i u zahtevu da *sami* ostvaruju te interese, umesto da ih delegiraju, vidim izvesnu pretpostavku za to da će i u narednim godinama, pored radničkog pokreta, postojati i važna poluga vanparlamentarnih pokreta.

Utemeljeni u mladoj generaciji, novi socijalni pokreti predstavljaju uticajnu „školu političke prakse i kulture”. U poređenju sa studentskim pokretom i sa APO* s kraja šezdesetih godina, njihov uticaj seže dublje u podmladak radničke klase. To jasno ukazuje na njihovu dimenziju „produktivnog izazova” za sve političke struje radničkog pokreta.

Političko-ideološku analizu moramo ovde proširiti. Ona sama ne može objasniti kako su pokreti, koji su u tolikoj meri pokreti srednjih slojeva, mogli steći masovnost koja zadire i u radničku klasu i takvu stabilnost, da se — po svemu sudeći — mogu koristiti za razbijanje etabliranog bonskog partijskog kartela. Političko-ideološka analiza ne može objasniti ove pokrete ni kao simptom i aktivan činilac u razvoju potreba i zahteva svih slojeva koji žive od plate, a samim tim ne može objasniti ni njihov dugoročni značaj za dalji razvoj klasne borbe i za perspektivu radničkog pokreta. Evo o tome nekoliko teza. Objektivno približavanje životne situacije važnih delova radničke klase i srednjih slojeva koji žive od plate čini osnovu za približavanje njihovih potreba u oblasti reprodukcije i razvoja ličnosti. Danas impulsi i pokreti srednjih slojeva, koji te potrebe pretaču u zahteve sa stanovišta *svojih* interesa i kulturnih tradicija, mogu računati na odjek u znatnim delovima radničke klase. Tako ovi pokreti i za njih vezana socijalna i kulturna sredina postaju realni faktori razvoja potreba i formiranja klasne volje u radničkoj klasi. „Ukoliko... takozvana područja reprodukcije postaju značajnije za uslove života i egzistencije radničke klase i društva uopšte... utoliko se manje odgovarajući interesi formiraju u čisto radničko-klasnoj sredini; oni se formiraju u nemonopolističkom socijalno-strukturnom spektru.”¹⁴ Pozitivno se odnositi prema potre-

* Vanparlamentarna opozicija. — *Prim. prev.*

¹⁴ H. Jung, „Staat und Überbau im SMK der BRD”, u: *Der Staat...*, naved. delo, str. 247. — Pojam interesa Jung ovde koristi za subjektivno poimanje i artikulaciju objektivnih zahteva reprodukcije, tj. za oblast potreba i zahteva.

bama i zahtevima koji se ovde formiraju ne znači da se oni prihvataju nekritički, nego da se posmatraju, pored ostalog, i kao prvi proizvod dubokih promena koje sve više zahtevaju radničku klasu i na koje svesne snage, u opštem interesu, treba da utiču, ali o kojima moraju i da vode računa.

4. O nekim ideološkim i kulturnim zbivanjima u novim socijalnim pokretima

Na ovo glavno pitanje odnose se naredna razmatranja, umnogome još nepotpuna. Njihov je nedostatak pre svega što nisu do kraja obrađene nove tendencije u miljeu radničkog pokreta; zbog toga nedostaje praktično merilo za ocenu zbivanja u novim socijalnim pokretima, neke stvari ostaju na nivou deskripcije. Prvo se istražuje prenošenje stavova iz protestnih pokreta u masovne pokrete u oblasti reprodukcije. Zatim se ispituje da li zahtevi u miljeu novih pokreta ukazuju na tendencije ka „kulturnom prelomu” i prati se njihovo prenošenje u političku kulturu tih pokreta; na kraju, postavlja se pitanje „kulturnih barijera” između tih pokreta i realnog radničkog pokreta u Saveznoj Republici.

4.1 Masovni socijalni pokreti i protest protiv krize

Mnogostruke veze i preklapanja kada je reč o akterima, oblicima akcije i ideologiji između masovnih pokreta o kojima je bilo reči u odeljku 1. i pravih pokreta protesta protiv krize i traganja za identitetom (koje u daljem tekstu jednostavnosti radi obuhvatamo kao protestne pokrete) očigledni su i nisu slučajni. Mi ih ovde shvatamo kao kvalitativne etape u stalnom procesu promene potreba i zahteva, procesu koji zadire duboko u one delove radničke klase koji se od novih pokreta distanciraju. Kod angažovanih simpatizera i aktera novih pokreta zahtevi za razvoj ličnosti su, zbog njihove mladosti i viših kvalifikacija, izraženiji; to ih čini osetljivijim na posledice i pretnje kriznih procesa imperijalizma. Te se tendencije u protestnim pokretima dalje radikalizuju: tendencije ugrožavanja identiteta i traganja za identitetom, specifične za srednje slojeve, povezuju se sa iskustvima krize i dovode do dubokog raskida između životne perspektive pojedinca, s jedne strane, i vladajućih vrednosti, načina života i političkih mehanizama, sa druge.

Ovde treba odmah učiniti jednu principijelnu napomenu, koju valja imati na umu pri daljem izlaganju. Skicirane tendencije distanciranja od bazičnog konsenzusa, potrošačke psihologije i parlamentarnog predstavničkog sistema dospevaju odmah pod uticaj različitih političko-ideoloških snaga. Preovlađuju malograđanski i snažno individualistički obojene alternativne koncepcije, a zbivanja između 1900. i 1933. uče nas da i od radikalne kritike civilizacije, reformisanja života i antiparlamentarnog aktivizma vode široki putevi ka reakcionarnim i fašističkim „pokretima”, ako tu ne deluje uticaj radničkog pokreta. I obrnuto: odatle mogu voditi putevi i ka revolucionarnom radničkom pokretu — ali ne automatski.

U skici koja sledi naznačeni su stavovi i ponašanja koji još mogu dobiti različita politička usmerenja. To ne bi trebalo da stvori utisak da u miljeu današnjih protestnih pokreta i na području njihovog uticaja još vlada stanje otvorenosti i čistote — naprotiv. Međutim, ako je tačna teza da su u toku promene potreba i zahteva i da kriza pogađa sve, onda će se — naročito među mlađim grupama radničke klase — uvek nalaziti i takve tendencije, koje svesne snage mogu i moraju dalje razvijati u skladu sa klasnim interesima i na osnovu zajedničke prakse.¹⁵ Prema tome, teza je da se stavovi koji slede, i koje dajemo u tipološki čistom vidu, višestruko oslabljeni i pomešani, šire u radničkoj klasi.

4.1.1 O infrastrukturi protestnih pokreta

Uticaj u krajnjoj liniji malograđanskih pozicija u novim socijalnim pokretima zasniva se i na tome što se oni prožimaju sa pokretima protesta protiv krize i pokretima traganja za identitetom, koji imaju srazmerno razvijenu infrastrukturu („scena”) i tako predstavljaju važan i delotvoran faktor uticaja u ukupnom miljeu ovih pokreta. I različite politički motivisane grupe — sve do „zelenih” i alternativnih partija — koriste medije i komunikacione komplekse pokreta protesta protiv krize

¹⁵ Tako Socijalističko udruženje radničke omladine SDAJ ističe, na primer, ovakve parole: „Ko se ne brani, živi pogrešno!”, „Dajte nam potpun život”; „U nama plamti, a napolju je ledeno doba!”; „Samog će te zbariti!”; „Što hoću, ne dobi- jam, a što mogu dobiti, to neću!” (vidi: W. Stürmann, *Bericht des Bundesvorstandes an den 7. Bundeskongress der SDAJ*, 6—7 mart 1982).

kao ideološko-organizacionu pozadinu i mobilizacionu bazu. Evo kratkog pogleda na neke podatke i činjenice.

O ženskom pokretu, formiranom van političkih i sindikalnih organizacija, govori nešto tiraž dva najveća nadregionalna časopisa, koji je 1978. iznosio nekih 200.000 primeraka;¹⁶ zatim procena da postoji deset-petnaest hiljada ženskih grupa sa po 10—20 učesnica (1978).¹⁷ Teži je uvid u alternativnu scenu u širem smislu. Njeni veći listovi, koji izlaze redovno, imaju mesečni tiraž od oko 1,4 miliona primeraka (bez pomenutih ženskih časopisa);¹⁸ tome treba dodati za 1980. manje lokalne listove sa oko 400.000 prodatih primeraka mesečno, kao i publikacije koje izlaze neredovno, a čiji se ukupni tiraž procenjuje na oko 180.000 primeraka.¹⁹

Uz izvesnu rezervu prema ciframa, navešćemo još podatke Hubera, koji cenjuje da je krajem sedamdesetih godina bilo 11.500 alternativnih projekata (od poljoprivrednih i zanatskih kooperativa, preko radnji, izdavačkih preduzeća i časopisa, do inicijativa za pružanje socijalne pomoći i staranja), sa oko 80.000 neposredno angažovanih²⁰ i oko 30.000 stambenih zajednica sa 100 do 150.000 učesnika,²¹ od kojih znatan deo treba računati u infrastrukturu protestnih pokreta. Sa stanovišta širenja zeleno-ekoloških teorija treba uzeti u obzir i građanske inicijative u oblasti zaštite čovekove okoline, za koje Karl navodi da broje između 150.000 i 200.000 aktiva.²²

4.1.2 Generacijske linije

Pominjući ideološka strujanja u vezi sa inicijativama za zaštitu čovekove okoline, već dotičemo jednu od

¹⁶ *Bundesministerium für Jugend, Familie und Gesundheit (BMJFG), Zur alternative Kultur in der Bundesrepublik*, april 1981, str. 19.

¹⁷ Vid.: Lottemi Doorrmann (ur.), *Keiner schiebt uns weg*, Weinheim, Basel, 1979, str. 303.

¹⁸ Od ukupnog tiraža proda se oko 80 procenata; vid.: Wolfgang Beywl, „Lokale Alternativpresse — eine erste Bestandsaufnahme”, u: *Media Perspektiven*, 3/1982, str. 187. — Ovo delimično istraživanje sugerise, ukupno uzev, niže cifre.

¹⁹ Sve brojke o štampi navedene su prema: BMJFG, *naved. delo*, i J. R. Mettke, „Selbstbespiegelungen — Über die Gegenöffentlichkeit der alternativen Presse”, u: M. Haller (ur.), *Aussteigen oder rebellieren — Jugendliche gegen Staat und Gesellschaft*, Reinbek, 1981, str. 159 i dalje.

²⁰ J. Huber, *Wer soll das alles ändern*, Berlin (Zapadni), 1980, str. 29.

²¹ Huber, *naved. delo*, str. 42; poziva se na: B. Korczak, *Neue Formen des Zusammenlebens*, Frankfurt/M., 1979, str. 101.

²² Vid.: F. Karl, *naved. delo*, str. 38—41.

linija duž kojih — bez obzira na razlike u socijalnoj strukturi — struji uticaj iz protestnog pokreta srednjih slojeva u socijalne pokrete i delove radničke klase. Najvažniju liniju svakako čini sve ono što je objektivno i subjektivno zajedničko pojedinim generacijama. Na ovaj momenat ukazali smo još kada je bilo reči o pokretima posle 1966; još mnogo značajnije to je postalo za zbiivanja od krize 1974/75. naovamo.

Novi socijalni pokreti — pre svega oni koji imaju naglašeno protestni karakter — dobijaju znatnu pokretačku snagu od masovnog iskustva raskida između životnih planova i ambicija pojedinaca, s jedne strane, i društvenih perspektiva, sa druge. Dok srednja i starija godišta protivrečno i teško prihvataju gubitak realne sigurnosti i rušenje očekivanja, mlađi akteri pokreta već gotovo deset godina doživljavaju iskustvo kapitalističke svakodnevice kao stešnjavanje, razgrađivanje, uništavanje životnih šansi. Kada je neko neposredno, lično pogođen, to ga čini senzibilnim prema nacionalnim i globalnim kriznim procesima, koji dospevaju u prvi plan njegove slike sveta: ekološka razaranja, jednovremena glad i uništavanje namirnica, bezumlje naoružavanja, dugoročni rizici i aktuelne opasnosti privrednog korišćenja nuklearne energije. Tako se zgušnjava slika jednog sveta koji slepo a ipak istrajno tetura u susret samouništenju čovečanstva. Te pojave i perspektive simbolizuju kako se pohlepa za profitom i vlašću pretvara u potpunu suprotnost razumu; zato one postaju tačke kristalizacije otpora.

Potpuno je očigledno da se akteri i aktivisti novih pokreta²³ masovno regrutuju iz kruga ljudi mlađih od 35 godina. Istina, nisu svi koji pripadaju tim godištim doživeli slom životnih očekivanja zbog krize, niti su taj slom doživela samo ta godišta; međutim, očigledno je isto tako da u pokretima ni izdaleka ne učestvuju svi koji su pogođeni nezaposlenošću, gubljenjem kvalifikacije, diskriminacijom — još manje svi pripadaju njihovim aktivima. Prema tome, treba bliže odrediti preduslove pod kojima se ta iskustva pretvaraju u raskid sa postojećim poretom. Pri tom je značajna smena generacija. Osnovni modeli poimanja i ponašanja u odnosu na društvenopolitička iskustva i događaje formiraju se srazmerno rano u životu i dobijaju znatnu čvrstinu. Onaj

²³ Ovdje i u daljem tekstu ne ulazi se u pitanje ideologa i grupa koji se u pokretima bore za političko vođstvo i koje treba analizirati u sasvim drugom kontekstu.

ko je tokom dvadeset i pet godina doživljavao stalno poboljšavanje životnih uslova, taj će vrlo verovatno i višegodišnje periode kriza doživljavati kao izuzetak, a u skladu sa tim podesiće i svoje ponašanje. Otuda je smena generacija socijalni katalizator brže — a danas na određeni način i stvarnosti primerenije — asimilacije kriza međunarodnog imperijalističkog sistema. To se naročito odnosi na godišta koja su, kada je prvi put bila uzdrmana perspektiva SR Nemačke, sve stavila na kartu socijaldemokratske reformističke strategije i koja sada doživljavaju neuspeh te strategije kao takav, jer on pogađa i njihove lične nade i očekivanja; a odnosi se i na pravu „generaciju krize“, čija je slika sveta pretežno određena nazadovanjem i potresima.

Mlađi se nisu tako jako vezali za bazični konsenzus, a mnogi među njima su još krajem šezdesetih godina došli u dodir sa vanparlamentarnim pokretima. I danas u Saveznoj Republici „mlađi“ označava istovremeno čoveka koji se duže školovao i profesionalno obrazovao. Znači, takođe, čoveka sa većim ambicijama za lični razvoj i sa većom individualnom sposobnošću za akciju.

Uopšte uzet, socijalni i individualni značaj omladinske faze i životnih ambicija koje se u njoj formiraju povećao se u podmlatku radničke klase: kasnije stupanje u profesionalni život povezuje se sa višim kulturnim sposobnostima i sa do sada nepoznatim materijalnim obezbeđenjem uz pomoć porodice, države i elastičnih mogućnosti zarade. Shvatanja o zadovoljavajućem životu vrednom življenja, koja se razvijaju i sprovode u delo pod takvim uslovima, jače utiču i na ponašanje „odraslih“.²⁴

Iskustva i osećanja straha i konačnosti, „betona“ i „neprobojnog leda“, besmisla i direktnog zahteva za „življenjem sada!“ u velikoj meri određuju miljea omladinske kulture, daju pečat muzici i sudovima, lektiri i zabavi, govoru i ponašanju. Relativna omeđenost mesta i medija omladinske kulture (škole i omladinski centri, scenske krčme, bioskopi i disko-klubovi, koncerti i klike), i osećanje zajedništva mladih, koje se snažno prenosi posredstvom simbola zajedničkih vrednosti i razgraničenja od ostalog sveta — sve to stvara delotvornu

²⁴ O ovim promenama „omladine“ postoje stimulativne ideje u studiji *Jugend 81*, rađenoj na zahtev omladinske sekcije Nemačkog Šela, Hamburg 1981.

podlogu takvih osnovnih raspoloženja. Međutim, njihovo prenošenje na individualni životni plan i u sopstvenu praksu bitno je određeno obrascima tumačenja i delovanja date klase i sloja. Protest iz proleterskog (a delimično već i subproleterskog) miljea izgleda da ima snažne crte spontane pobune, odbijanja, buntovništva, eksplozivnih izliva, gneva i očajanja; tendencije odbrane od „politike” mogu preći u aktivnost protiv institucija i predstavnika omrznutog „sistema”, pre svega države. U tome se ogleda kako slabost socijalističkih snaga i odsustvo perspektive izlaska iz krize, koju bi otvorila bitka u preduzećima i sindikatima, tako i teškoće u razvoju pokreta nezaposlenih, koji bi bio povezan sa radničkim pokretom.²⁵ Odsustvo klasne pozicije u odnosu na krizu pogada isto tako one omladince iz radničke klase koji pohađaju škole za profesionalno uzdizanje. Izgleda da se ovde u velikoj meri uticaj srednjih slojeva prenosi na grupe radničke klase u novim pokretima, pa i van tih pokreta.

Značaj generacijskog faktora u novim pokretima postaje očigledan kada se pogleda birački potencijal „zelenih”, „šarenih” i „alternativnih” biračkih lista. Danas one mogu sve do saveznog nivoa biti sigurne da će preći limit od 5%, a u oblastima gde su razvijeni lokalni protestni pokreti postižu do petnaest i dvadeset posto glasova. Znatno preko polovine njihovih birača imaju ispod trideset godina. Njihov udeo među biračima između 18 i 25 godina oscilira u gradskim područjima između petine i trećine, a ponegde predstavljaju najjaču partiju među tim godištim. Ukrštanje generacijskih i klasnih linija može se naslutiti po rezultatu jedne ankete saveznih razmera, koja je sprovedena među mladima i u kojoj je trebalo odgovoriti na pitanje koja je partija anketiranim „sve u svemu najbliža”.²⁶

²⁵ Vid. delo grupe autora IMSF, *Arbeitslose — Protest und Bewegung*, Frankfurt/M., 1982.

²⁶ Od 1077 anketiranih dvoje je navelo DKP, a ni jedno NPD (desničarska Nacionalno-demokratska partija Nemačke — prim. prev.). Vid.: *Jugend '81, naved. delo*, sv. 1, str. 674, tabela G 1.

Tabela

Partijska opredeljenost omladinaca u SR Nemačkoj 1981, prema godinama života i školovanju (u %)

	Ukupno	Doba života			Školovanje (završeno ili u toku)		
		15—17	18—20	21—24	Osn. šk.	Realka	Gimnazija
CDU/CSU	18	17	17	20	19	16	18
SPD	24	18	27	26	27	25	17
FDP	6	4	5	7	4	6	8
„Zeleni”/alternativni	20	16	22	23	15	22	29
Nijedna	32	44	28	23	35	29	28

Izvor: *Jugend '81*, studija rađena na zahtev omladinske sekcije Nemačkog Šela, Hamburg, 1981, sveska 3, str. 100, tabela 22.16.

Većina lista „zelenih” (koje su po regionima veoma različito profilirane) zastupljene su među srednjim slojevima natprosečno, a u radničkoj sredini ispod proseka. Međutim, njihov potencijalni domašaj u radničkoj klasi ne bi trebalo potcenjivati, ukoliko pokreću izrazito socijalne probleme. Među biračima „alternativne liste” u Zapadnom Berlinu radnici su zastupljeni srazmerno svom udelu u stanovništvu (a mnogi mladi i visoko kvalifikovani natprosečno).²⁷

4.1.3 Pitanje polova

Značaj naraslih pretenzija na lični razvoj, kao novog motiva širokih pokreta, najjasnije se vidi po uticaju

²⁷ Birači alternativne liste naveli su sledeće političke zadatke izrazito češće nego birači partija zastupljenih u Bundestagu: obezbeđenje jeftinog stambenog prostora (86%); mere protiv korupcije u politici i upravi (74%); više uticaja građana na političke odluke (68%); podrška alternativnim oblicima života (53%); poboljšanje uslova života u Berlinu (50%). (Istraživačka grupa za pitanja izbora, „Eine Analyse der Wahl zum Abgeordnetenhaus am 10. 5. 1981”, Mannheim, 1981, str. 21; iz ovog istraživanja uzeti su i podaci o udelu radnika među biračima).

autonomnog ženskog pokreta. I on predstavlja kolosek preko kojeg se shvatanja srednjih slojeva koji žive od plate prenose na aktivne grupe radničke klase, kao i one koje se mogu aktivirati. Preko već „pomenutih linija koje presecaju nove pokrete (doba života) generacija, kvalifikacija, pripadnost datom sloju, izjalovljene nade u reformu) dolazi tako još i ona što označava pol; to je izraz stvarnog zapostavljanja i diskriminacije žena u Saveznoj Republici. Promene u sistemu vrednosti tokom poslednjih dvadeset godina išle su u prilog pozitivnom vrednovanju emancipacije žena i politički su se izrazile u reformskim projektima prvih socijal-liberalnih vlada. Pokret za profesionalno uzdizanje žena putem poboljšanih kvalifikacija našao se na udaru krize; pojačana konkurencija dovela je do povećane diskriminacije ženske radne snage. Prema tome, i ovde prekid u procesima uspona i razvoja, kao i opasnost da se izgubi ono što je već bilo postignuto, dovode do senzibilizacije, otpora i traganja za alternativama.

Otuda nije čudnovato što među bitno novim pojavama poslednjih godina (u poređenju sa ranijim vanparlamentarnim pokretima) imamo i izuzetno veliku aktivnost žena. Linije socijalno-strukturne diferencijacije teku u prvom redu između autonomnog ženskog pokreta, koji u velikoj meri nose srednji slojevi koji žive od plate, s jedne strane, i ženskog pokreta (koji je iznutra i sam raznorodan) koji se oslanja na radnički pokret, odnosno pripada tom pokretu, sa druge. Ovaj drugi pokret primio je od feministkinja znatne impulse u pogledu ideologije i prakse, ali ih je preradio u smislu proširivanja i dopunjavanja, a ne u pravcu osnovnih zahteva za socijalnim izjednačavanjem iz perspektive zaposlenih žena. I ovde nailazimo na karakterističnu strukturu u odnosu različitih snaga: podsticaji za šire masovne potrebe, koji obuhvataju neposredne proleTERSKE interese (paragraf 218), polaze od neproleTERSkih grupa i vrše široku mobilizaciju, jer izražavaju izmenjene potrebe i zahteve radničke klase; u pokretima utoliko jačaju snage koje interesi vezuju za radnički pokret. Međutim, ipak sve ostaje na samostalnosti i širokom uticaju autonomnih grupa, dok je — i zato što je — prihvatanje novih interesa i zahteva u velikim organizacijama radničkog pokreta, u kojima dominira socijaldemokratija, blokirano i ostaje ograničeno na manjine.

4.2 „Traganje za identitetom” ili „kulturni raskid”?
O potrebama, zahtevima i pogledima na društvo u miljeu novih socijalnih pokreta

Posmatrajući subjektivne pokretačke snage među akterima novih pokreta dosad smo isticali raskid između individualnih životnih planova i društvene perspektive. Upravo ženski pokret pokazuje da se sa tim povezuje tendencija traganja za novim individualnim i kolektivnim identitetom.²⁸ Ni na ovom stepenu nesigurnosti, izazvane krizom, radničkom pokretu danas ne polazi za rukom da slabljenje vladajućeg sistema hegemonije iskoristi posredstvom privlačne snage klasne alternative.

Poraz radničkog pokreta od fašizma, zbog njegove podeljenosti, ubistvo hiljada kadrova, masovni prekidi u biografijama tokom dvanaestogodišnje nacističke vladavine, ponovni rascep u radničkom pokretu posle 1945. i neuspeh pokušaja da se on reorganizuje — sve je to duboko pogodilo kolektivnu svest o sebi, kolektivni identitet²⁹ radničke klase u Saveznoj Republici i njenih masovnih organizacija. U velikoj meri je razbijena i izgubljena samosvest klase koja kolektivno ustaje i radikalno menja staro građansko društvo. To je zamenjeno svrstavanjem nesumnjivo slabije i podređene klase u dihotomnu sliku sveta, a u ideologiji desne socijaldemokratije samoodređenjem, u okviru građanskog društva, kao nezamenljivog nosioca socijalno-partnerskog poretka, a uz to i nosioca reforme. Od *individualne identifikacije najamnog radnika* moglo se svakako, kao nešto pozitivno, izvesti samopotvrđivanje iz sopstvenog doprinosa privrednom rastu kao garantu stalnog poboljšavanja opštih i individualnih uslova života — što se izrazilo u visokom vrednovanju izvesno kvalitetnog rada i dostignute individualne potrošnje.

Identitet autonomnog, radikalno antiburžoaskog borbene pokreta za jedan novi svet, živeo je samo još u manjinama. Ako je u petogodišnjem periodu reformi došlo ponovo do jačanja samosvesti i uticaja radničkog pokreta kao mogućeg subjekta društvene promene, od početka krize 1974/75. sprovodi se sve oštrije koncepcija

²⁸ Vid.: C. Offe, „Konkurrenzpartei und kollektive politische Identität”, u: R. Roth (ur.), *Parlamentarisches Ritual und politische Alternativen*, Frankfurt/M, 1980, str. 35.

²⁹ Pod identitetom podrazumevamo ovde emocionalnu i racionalnu izvesnost da sopstvene akcije i planovi imaju jasnu i prepoznatljivu koherentnost, smisao i celishodnost.

„socijalnog partnerstva na užoj osnovi”.³⁰ Kako je zajedno sa kolektivnim identitetom mahom napuštena i individualna orijentacija na radikalno antikapitalističku radničku politiku, do sada je i „ozdo”, preko svakodnevnih komunikacija i u novim pokretima, bilo malo podsticaja za preduzimanje protestnih akcija i motiva u vidu ubedljivih proleterskih koncepcija borbe za drukčije društvo. Jaz i sukob među generacijama takođe mogu kočiti prenošenje klasnih stavova i shvatanja starijih u milje radničke klase.

U takvoj situaciji, na mesto oslabljenih ideoloških veza namah stupaju buržoaske interpretacije krize i predlozi za rešenja; u miljeu novih socijalnih pokreta to su, pre svega, individualističke i ekološkičke koncepcije. Imajući to na umu, razmotrićemo izblize neke od tačaka raskida sa postojećim poretком.

Više se ne očekuje da se sopstvene životne ambicije ostvare putem prilagođavanja postojećem društvenom sistemu (što ostavlja otvorenom kako mogućnost da se te ambicije pokušaju ostvariti izvan sistema, nekom vrstom koegzistencije u alternativnoj subkulturi, tako i mogućnost borbe za promene). Ova tendencija ima dve strane. Sistem više ne može pružiti ono što je, sa stanovišta većine najamnih radnika, dugo vremena pružao: relativno lako osvajanje relativno sigurnog mesta u okviru profesije, mesta koje je predstavljalo srazmerno čvrstu osnovu relativno zadovoljavajućeg privatnog života. U isto vreme, sve više se zahteva život koji će imati smisla, biti ispunjen, omogućiti angažovani razvoj sopstvene ličnosti, — što imperijalistički sistem ne može obezbediti masi radnih ljudi ni u periodima prosperiteta. Kada se te dve strane povežu, dobijaju razornu snagu; ona može i odbranu pojedinih materijalnih i socijalnih dostignuća „nabiti” voljom za samopotvrđivanjem, snagom zahteva za individualnošću, čemu se — naročito u redovima radničke klase — može težiti samo ako je obezbeđena socijalna egzistencija. Efekat krize ne nastaje prosto iz činjenice da raste raskorak između pojedinih potreba i njihovog zadovoljavanja; otpor je verovatniji ako se s obzirom na perspektivu ocenjuje da zapostavljanje opravdanih zahteva nije izuzetak, nego egzistencijalni princip najamnog radnika tokom čitavog života. Kad se tako gleda, čak i pojedinačno pitanje može dobiti veliki eksplozivni naboj.

³⁰ Diferenciranje o tome vid. u: K. Gerhart i dr., *Rückkehr zur Sozialpartnerschaft?*, Frankfurt/M., 1981, naročito str. 72 i dalje.

Za generaciju čiju su polaznu tačku predstavljali slom i posleratna beda, sve veće individualno blagostanje i usredsređenost životnih ambicija na slobodno vreme i na porodicu mogli su — uza sve praznine što ih je osećala — još biti osnova da se u ukupnom bilansu ima osećanje da je život savladan sopstvenim naporom i da je bio uspešan. Taj stil života i vrednosti na kojima se on zasniva kompromitovani su naročito razvojem krize poslednjih godina — i to ne samo u očima krizne generacije: taj način života je subjektivno naličje politike rasta, koja je doživljena kao pogubna. Taj stil se može postići samo uz veliko žrtvovanje životne snage i vremena, a u krajnjoj liniji, u slučaju nezaposlenosti i slabije zarade, ne može se održati; on ne daje sadržinu ni smisao životu.

Kidanje sprege između sopstvenog identiteta i nivoa potrošnje dovodi i do slabljenja sadašnjeg sistema hegemonije. Onaj ko do samopoštovanja i društvenog priznanja može doći samo stalnim podizanjem i prikazivanjem visokog standarda, postaje krajnje zavisn od preduzetnika i od mogućnosti sporedne zarade. Uporedo sa teško stečenim sitnim posedom stiče ncretko i sopstveni mentalitet, za njega je poimanje interesa što prevazilaze kolektivnu borbu za nadnice ograničeno rizikom da stavlja na kocku svoj potrošački standard.

Buržoaska sredstva masovnih komunikacija naveliko reklamiraju tendencije ka odricanju od potrošnje i ka asketizmu. Međutim, one nisu jedini, nego samo ekstremni izraz subjektivnog nižeg vrednovanja individualnog potrošačkog standarda. Većina neće da se odrekne dostignutog životnog nivoa, ali je, uz razumevanje, spremna na preorijentaciju u korist kolektivnih zadataka (zaštita čovekove okoline, obrazovanje, javni saobraćaj u gradovima, pomoć za razvoj), a da to ne oseti kao gubitak u kvalitetu života. U visoko razvijenoj privredi, kao što je privreda SR Nemačke, sama kriza donosi milionima ljudi, naročito mlađih, mogućnost i nužnost menjanja, a ne stalnog zaposlenja; to — skupa sa sposobnošću i spremnošću da se celokupan stil života prilagodi takvoj pokretljivosti — dovodi do realne tendencije manje zavisnosti od pojedinog preduzeća i može olakšati socijalno i političko angažovanje.

Subjektivno niže vrednovanje potrošačkog standarda u planiranju sopstvenog života i u razvoju sopstvene ličnosti, okretanje ka samodelatnosti i razvijanju sopstvenih sposobnosti i mogućnosti kao sredstvu i merilu lične sreće, sadrži svakako i primese kompenzacije: vrednuje

se niže ono što se ionako može teško postići. Otuda treba pretpostaviti da mamci povećane individualne potrošnje mogu opet dobiti u privlačnoj i kohezivnoj snazi kada ih kapital ponovo bude mogao ponuditi u većoj meri i kada, samim tim, postanu „realniji” kao element planiranja života.

Međutim, kriza forsira tendencije samo takvih promena u sistemu vrednosti koje su objektivno zasnovane.³¹ Nema sumnje da se oni koji vladaju već spremaju da svoje beneficije i ponude prilagode novim potrebama; nemali broj najamnih radnika sigurno će u budućnosti biti spreman da za volju sadržajno privlačnog radnog mesta izmakne isto onako kako su možda njihovi očevi činili za volju mogućnosti da rade prekovremeno. Pitanje je, ipak, nije li manevarski prostor kapitalističke privrede na tom polju manji nego na materijalnom. Procesi krize doprineli su jednako i slabljenju građanske ideologije učinka — opet na dva načina. Zna se da sopstveni učinak ni u kom slučaju ne obezbeđuje poželjnu društvenu poziciju, a nagrada za učinak kakav odgovara sistemu nije u srazmeri sa žrtvama i sa ograničavanjem ličnosti, koje u tom cilju treba podneti. Kriza je zaoštrila pritisak konkurencije i selekcije sve do nižih škola — a istovremeno umanjila izgleda da će se i dugogodišnje dirindženje isplatiti u obliku dostojnog i sigurnog posla. Smanjivanje ambicija u pogledu kvaliteta rada ne izgleda da je glavna tendencija, iako se takve ambicije sada teško mogu ostvariti. Ne primećuje se jačanje onog „job-mentaliteta”, koji neuspehe i poniženja u sferi najamnog rada kompenzira „pravim životom” u slobodnom vremenu. Iščezava naročito „protestantska radna etika”, koja svakom ispunjavanju dužnosti, ma kakva delatnost bila u pitanju, obećava smisao i individualno zadovoljenje.

Ovde se pokazuje da raskid sa potrošačkim mentalitetom i ideologijom učinka predstavlja momenat značajnog distanciranja od dosadašnjeg modela razvoja zapadnonemačkog društva, od njegovih vrednosti i odgovarajućeg načina života. Ne može se racionalan život sastojati u tome da neko osam časova dnevno pritiska na dugme i da, uz rasipanje ogromnih prirodnih resursa, proizvodi sredstva za uništavanje i svakojaku izmišljenu potrošačku robu, zajedno sa uračunatim vekom trajanja

³¹ S tim u vezi, Diligenski ukazuje na posebnu zapadnoevropsku tradiciju da se i u svesti masa visoko cene vrednosti ličnosti. — Vid.: G. G. Diligenski, *Sozialpsychologie und Klassenbewusstsein der Arbeiterklasse im heutigen Kapitalismus*, serija *Theorie und Methode*, izdanje IMSF, Frankfurt/M., 1978, str. 40.

te robe, a u preostalom vremenu da otaljava „život” u obliku sve veće potrošnje unapred pripremljene ponude — dok u isto vreme većina ljudi gladije i umire od gladi i sanja o životnom standardu kakav bi se još mogao iščepkati iz brda naših otpadaka.

U ovoj krizi smisla povezuju se individualni i kvazikosmopolitski³² momenti: u „normali” ovog sistema nije više moguć život u kojem pojedinac može biti u skladu sa samim sobom — a mi danas snosimo odgovornost za opstanak čovečanstva i za održanje osnova njegovog života uopšte. Ovde imamo gomilanje mnoštva iskustava o tome kako se sužavaju mogućnosti individualnog i kolektivnog odlučivanja o uslovima sopstvenog života³³, to je rezultat principijelne otuđenosti državno-monopolističkog podružljavanja sve novih oblasti života: otpor propisivanju i birokratizaciji, pritisku u pravcu većeg učinka, prinudi prilagođavanja, koncentraciji moći i političko-ekonomskom podmićivanju — postaje principijelan u meri u kojoj se celokupni „model SRN” pokazuje kao pogrešno programiran. Oblici društvene kohezije, koji pritiskaju i izoluju, oblici su potpuno pogrešnog razvoja, čija je sadržina određena pohlepom za profitom i vlašću, a ne potrebama i interesima naroda.

Videli smo otkud to da je srednjim slojevima najvažniji otpor protiv upravo tih prilika i da taj otpor dobija jaka individualistička obeležja. Međutim, iskustvo koje smo skicirali prodiše duboko u radničku klasu, naročito ga omladina apsorbuje sa sve većom osetljivošću, i ono postaje deo potreba i zahteva upravo kvalifikovanih, kritički raspoloženih i akciono sposobnih grupa.

Možda se ovde može uopšteno govoriti o „kulturnom raskidu”: odbacuju se određeni tradicionalni individualni i kolektivni oblici i ciljevi života, odbacuju se merila koja praktično regulišu društvo i politiku, imperativno se postavljaju humani i etički zahtevi i principi; konsekvencija na subjektivnom planu jeste raskid sa „politikom” u etabliranom smislu i ozbiljno pristupanje „drukcijem življenju” u užem krugu ličnog života. U istoriji se često dešavalo da je neki jak, borbeni radnički pokret mogao da se nadoveže na takve raskide.

³² Moderna sredstva masovnih komunikacija učinila su nas realno građanima sveta; slike i utisci isporučuju nam se u dnevnu sobu. Specifičnost izbora u imperijalizmu je u tome što svet doživljavamo gotovo isključivo kao kompleks kriza i terora; odsustvo alternative kao poslednji adut buržoaske ideologije.

³³ Ovo je jezgro većine socioloških analiza o novim pokretima.

4.3. O političkoj kulturi novih socijalnih pokreta

U svakom pokušaju „dijaloga“ vladajućih sa novim pokretima prisutno je njihovo više nego jevtino razumevanje, njihov zajednički imenitelj za te pokrete — strah. Nema sumnje: strah, užasavanje, duboka zabrinutost za budućnost, neverica u izgleda da se napreduje ka pravičnosti, jednakosti, sreći, sumnja, čak, u izgleda da se održi sadašnje stanje ne-rata — to su osnovna raspoloženja koja prožimaju nove socijalne pokrete i sferu njihovog uticaja. Ko s optimizmom ide u susret dvehiljaditog godini, ko veruje da ljudi mogu rešiti svoje probleme i da će ih rešiti, ko uz to u nauci i tehnici vidi sredstvo koje će pri tome pomoći — taj je beznadežno u manjini u tim pokretima.

Međutim, ono što potpuno izmiče buržoaskom koke-tiranju sa strahom jeste razumevanje za transformaciju strahova u motivaciju otpora. Tako stižemo do tačke na kojoj treba detaljnije razmotriti političku kulturu novih pokreta. Mislimo pri tom na oblast stavova, ubeđenja, oblika prakse, ustanova i simbola, koji određuju poseban način na koji pojedinci učestvuju u pokretima. Ponešto zaoštreno rečeno, jedna od osnovnih crta motivacije aktera može se formulirati ovako: život je moguć samo kroz otpor — ko se ne brani, živi pogrešno.³⁴ Šta se time želi reći?

Doživljaj krize i strah od krize, svakodnevna mogućnost atomskih ili ekoloških katastrofa, gubitak životnih perspektiva, mogućnosti razvoja i afirmacije pojedinca, posledice potrošačke fiksacije i pojačanog pritiska konkurencije na međuljudske odnose — sve se to zgušnjava u osećanje da sistem ugrožava život. Tu se šokantno suočavanje sa krizom i pretnjama povezuje sa dubokim uverenjem da čovek ima pravo na intenzivan život, koji predstavlja izazov za njegove sposobnosti i pruža mogućnosti za njegov razvoj. Jedina šansa za to sagledava se u praktičnom otporu protiv pretnji — i to otporu ne samo kao sredstvu da se izbore uslovi života na koje će se imati više uticaja, nego i u otporu kao načinu, kao smislu i oslobađanju putem samog čina pružanja otpora. Aktivisti crpe duboko zadovoljenje, bitno za njihov iden-

³⁴ „U tom blatištu čovek može biti svoj samo ako pruža otpor, jer i uzroci i posledice uništavanja čovekove okoline su u samom čoveku.“ — Citirano prema: J. Leinemann, *Die Angst Deutschen*, Reinbeck, 1982, str. 127.

titet, njihovo samopotvrđivanje, već iz same činjenice i iz oblika zajedničkog otpora.³⁵

Povodi i ciljevi novih pokreta najčešće imaju izrazito „simbolički“ kvalitet. Simbol je konkretan, čulima dostupan predmet ili događaj za koji se racionalno vezuje neiscrpno mnoštvo značenja; u njemu se opšte i posebno povezuju na neposredno upečatljiv način. Tako je protest protiv određene atomske centrale podjednako usmeren protiv ugrožavanja ekoloških osnova našeg života, protiv zanemarivanja pogođenih u računicama države i krupne industrije, protiv zloupotrebe nauke i tehnike. U borbi protiv autostrade Zapad u pitanju je i borba protiv „betona“, koji nas stešnjava sa svih strana, i samouništavajući „rast“. Pokret protiv novih raketa usmeren je protiv celokupnog ugrožavanja našeg života, a za svet u kojem mir može biti osnovni kvalitet socijalnih odnosa. U budućnosti bi zahtev za 35-časovnom radnom nedeljom kao doprinosom u borbi protiv nezaposlenosti mogao dobiti takav kvalitet u svesti radničke klase.

Jedinstvo konkretne neposrednosti i utopijsko-radikalnog projektovanja budućnosti, jedinstvo u kojem se izražava motiv ličnog samopotvrđivanja, predstavlja u prvom redu reakciju na dosadašnja iskustva sa „političkom“ u Saveznoj Republici. Prosleđivanje političarima zahteva koji se mogu ostvariti samo na dugi rok, postizanje „realističnih kompromisa“, uvažavanje „konkretnih zakonitosti“, pretvaranje ciljeva u zakone, uredbe, mere, — od toga svega, oni koji su pogođeni i koji nešto traže nemaju ništa, ni u pogledu ciljeva — koji se neretko, dok prođu kroz državne institucije, preobraze u direktnu suprotnost, ni u pogledu samopotvrđivanja i razvoja pojedinca, koji sve više postaje objekt stručnjaka. Otuda značaj demokratije u bazi, uvida u stvari, mogućnosti kontrole u protestnim pokretima i u političkim formacijama koje se na njih oslanjaju. Ovo insistiranje na demokratskoj formi predstavlja tačku određene kristalizacije novih potreba za individualnošću, kao i socijalnih iskustava i interesa različitih nemonopolističkih grupa.

³⁵ U. Holzkamp-Osterkamp je teorijski obradila ovu pretpostavku motivisanog delovanja. Nadovezujući se na nju, mi motivaciju za društvenu aktivnost u ovom radu shvatamo kao emocionalnu spremnost pojedinaca da u određenoj situaciji preduzimaju akcije usmerene ka nekom cilju, jer od njih očekuju subjektivno zadovoljenje putem prevladavanja relativne bespomoćnosti i osećanja da se o njima odlučuje drugde, a radi proširivanja kontrole nad sopstvenim uslovima života (vid.: U. Holzkamp-Osterkamp, *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung*, sveska 2, Frankfurt/M., 1976, str. 61 i dalje, a naročito str. 74).

Pomenuti ciljevi očigledno omogućuju da se zadovolji i zahtev da se interesi zastupaju u određenoj *formi*. Sprečavanje konkretnih projekata je jasna stvar, koja se može kontrolisati i koja je u principu ostvarljiva; ona pruža cilj i za emocionalnu identifikaciju, kao i mnoštvo mogućnosti za direktnu akciju, čemu se može dati i neposredno lični doprinos.

Jaka simboličko-emocionalna komponenta pri određivanju ciljeva, kao i središnje mesto koje u motivaciji za angažovanje zauzimaju individualni zahtevi za razvojem, ukazuju na granice novih socijalnih pokreta. Interesna pozicija pripadnika srednjih slojeva, kao i učenika i studenata, ogleda se u distanci prema akutnim materijalno-socijalnim interesima velikih delova radničke klase i u nerazumevanju za njenu duboko usađenu orijentaciju na centralne, državne mere radi zadovoljavanja njihovih zahteva. U novim pokretima su u toku procesi uopštavanja i institucionalizacije; oni se intenzivnije prilagođavaju strukturama datog političkog sistema i sigurno je da će to dovesti do jasnije diferencijacije između individualističkih i oportunističko-karijerističkih crta, s jedne strane, i zahteva za demokratsku kontrolu baze, sa druge. Međutim, isto je tako sigurno da ranije skicirana motivaciona struktura nije ograničena na pripadnike srednjih slojeva; ona je izraz promena koje već danas dopiru u mlađe i kvalifikovanije grupe radničke klase i unose nove momente u zastupanje klasnih interesa.

U oblicima akcije novih pokreta vidljiva je tendencija da izražavanje zahteva i samoizražavanje onih koji te zahteve postavljaju čine jedinstvo. Pri zaposedanju zgrada, cilj i aktivnost se neposredno poklapaju; zaposedanje gradilišta, sela koja pružaju otpor, ponovno pošumljavanje i bojkoti plaćanja struje sadrže jasno simboličke elemente i mogućnost ličnog, jedinstvenog doprinosa, koji neretko iziskuje subjektivni radikalizam. To jednako važi za mnogostruke umetničko-kreativne oblike javnog rada i samih akcija: pozorišne i muzičke grupe, prerusavanje i šminkanje, spektakl na ulicama i trgovima — poput insceniranog masovnog umiranja na zvuk sirena ili istresanje unakaženih riba pred odgovornim direktijama koncerna, mnoge velike i male svečanosti kojima inicijatori sami daju sadržinu — sve to nisu spoljašnje stvari, dekor uz zahteve ni uspelo propagandno sredstvo: u tim aktivnostima potvrđuju se sami akteri kao stvaraoci, kao subjekti i korisnici sopstvenog delovanja, na taj način oni teže i doživljavaju jedinstvo cilja i sredstva pokreta.

Učešće u novim pokretima najčešće znači, manje ili više naglašeno, ne samo boriti se za alternative, nego i sam drukčije živeti. Štedeti energiju, manje opterećivati prirodnu sredinu, kupovati kafu iz Nikaragve, upotrebljavati „jutu umesto plastike“, voziti bicikl, otresti se muškog šovinizma — ova i druga alternativna ponašanja treba da uklone ili bar smanje razdvojenost od dalekog cilja, radi kojeg se ponekad sa drugima okupljam u masu, i svakodnevice, mog konkretnog konačnog života. Ne čekati na bolje sutra, nego ovde i danas menjati svoj način života — to je oblik samopotvrđivanja (ne moram da činim ono što od mene traže reklama i pritisak tuđeg mišljenja, pretpostavljeni ili pak komoditet i navika) i praktična reakcija na dosadašnja iskustva sa „politikom“ i sa neverodostojnošću njenih predstavnika. „Živeti drukčije“ znači takođe: angažovanjem izvući konsekvence iz svojih pogleda i tako dati svom životu socijalni i istorijski smisao.

Komercijalno i sektaško iskorišćavanje ove rešenosti da se „živi drukčije“, njeno svodenje na individualno-izolovanu reformu života koja se sastoji u tome da čovek sam peče hleb, sam sebe pregleda i bavi se prirodnom medicinom, kao i ideologija izmene društva putem sopstvenog primera, predstavljaju oblike depolitizacije ili, čak, reakcionarne funkcionalizacije ovog motiva naročito u miljeu srednjih slojeva. Međutim, treba ukazati da su i u redovima revolucionarnog radničkog pokreta slični motivi igrali veliku ulogu; dovoljno je baciti pogled na kampanje i pokrete protiv alkohola i nikotina, one za spaljivanje umrlih ili za prirodni način života.

Individualno menjanje stila života je momenat formiranja antikulture, koja putem spolja vidljivih obeležja i načina ponašanja jemči pojedincu da je on deo grupe sa istim ubeđenjima. Omiljenost nalepnica i bedževa deo je toga, kao i antiburžoaska obeležja u odevanju ili posećivanje mesta na kojima čovek može biti siguran da će sresti istomišljenike. Nema sumnje da svaki opozicioni pokret ima takva obeležja. Međutim, bar u istoriji Savezne Republike, radikalizam kulturne autoartikulacije vanparlamentarnih pokreta te širine predstavlja nešto novo.

Sa tim je tesno povezano izričito napuštanje rasprostranjenih tendencija lične izolacije i takmičarskog ponašanja. Pritisak konkurencije, koji raste uporedo sa krizom, dovodi upravo kod mlađih do spontanih tendencija solidarisanja, traganja za zajednicom kao kolektivnim osloncem samopotvrđivanja. Izrazita potreba za otvorenim, spontanim i ljudskim ophođenjem, punim razume-

vanja, prožima nove pokreta i predstavlja samostalan i značajan motiv angažovanja. Zajednička aktivnost, učestvovanje u grupama i u javnosti, na zbornim mestima i u razgovorima, donosi neposredno zadovoljenje stvarajući kontakte i odnose van sfere u kojoj vladaju konkurencija, karijeristički način mišljenja, strahovanje od denuncijacija i bornirani crno-beli način mišljenja generacije privrednog čuda. To što se među jednakima uopšte mogu iskazivati sopstvena iskustva i problemi i što se o njima može raspravljati, pokazalo se kao potreba koja može mobilisati mase, naročito u ženskom pokretu; neretko je to bio prvi korak ka daljem angažovanju (iako se potreba za zajednicom i za razgovorom može, naravno, i osamostaliti, postati sama sebi svrhom).

U konfrontaciji sa vladajućim političkim oblicima, takve se potrebe uopštavaju do razine političko-moralnih principa i normi sopstvene prakse. Izgleda da tu leži jedan od razloga što se, bar u nekim delovima novih pokreta, naglašava otvorenost, raznovrsnost, šarolikost. Nužnost usaglašavanja zajedničkih zahteva u interesu političkog uspeha doživljena je u praksi; međutim, to ne treba da dovede do jednoobraznosti, — otuda raznovrsnost kao princip jedinstva. Nema sumnje da se u tome izražavaju antikolektivna strahovanja srednjih slojeva i grupâ zabrinutih zbog proletarizacije, ali isto tako i izmenjeni stilovi vaspitanja i realni zahtevi za individualnošću i u podmlatku delova radničke klase. Ova tendencija doprinosi eroziji onog ograničenog antikomunizma, koji ne podnosi ni to da komunisti čine ono što se inače smatra ispravnim (sa približavanjem u sadržajno-političkom smislu to zasad nema ničeg zajedničkog). Momenti političke kulture koje smo skicirali ne razvijaju se u bezvazdušnom prostoru. Oni su podređeni interesima i u praksi će se meriti na realnim zadacima klasne borbe. Ako se baci pogled na početke pokreta nezaposlenih, na maštovite akcije i kulturni rad sindikalne omladine ili političkih organizacija radničke omladine, pa i na borbu protiv ukidanja radnih mesta, ne mogu se prevideti prelazni oblici i dodirne tačke sa oblicima svesti o sebi, artikulacije, prakse, pa i motiva u novim socijalnim pokretima. To ne treba objašnjavati prvenstveno na taj način što su mnogi aktivisti radničke omladine angažovani na oba područja vanparlamentarnih pokreta i što na njih utiče i sredina novih pokreta; u tome se ogleda pre svega, čini mi se, istosmerna tendencija u razvoju ličnosti i u potrebama za individualnošću.

5. Kulturne barijere između novih socijalnih pokreta i radničkog pokreta

Tokom protekle decenije organizovani radnički pokret i novi socijalni pokreti stvorili su jedno o drugom i učvrstili određenu sliku. Ukratko: u savremenim protestnim pokretima, ali i šire, u masovnim pokretima u oblasti reprodukcije, prevladuje sklonost da se organizovani, tradicionalni radnički pokret uglavnom svrsta na stranu sistema koji se odbacuje. Zbog svojih godina i socijalnog položaja, mali je broj aktera koji su u svom profesionalnom životu do sada imali prilike da upoznaju ulogu koju u otporu u preduzećima imaju sindikati i predstavnici zaposlenih. U važnim sukobima sa „simboličkim nabojem”, zvanični stav SPD, a i rukovodstva DGB i pojedinih strukovnih sindikata, suprotan je širokim pokretima, a pozitivne odluke često ostaju na papiru; to je tako u pitanju bonskog atomskog programa, autostrade Zapad, borbe protiv planova naoružavanja NATO-a ili mera protiv učešća sindikalne omladine u mirovnim akcijama. Predrasude i realna iskustva sa zavisnošću od kapitala i korupcijom, birokratskom sporošću i administrativnim onemogućavanjem opozicije, ovde se kumuliraju i stvaraju sliku o sindikatima kao o okoštaloj velikoj organizaciji koja je zbog svoje povezanosti sa interesima zapošljavanja, povećavanja potrošnje i sa fetišem rasta osuđena da bude privezak razornog kretanja kapitala.

Međutim, ove momente ne bi trebalo procenjivati. Jedan borbeni radnički pokret ili bar izrazito levo krilo imali bi privlačnu snagu zbog traganja za alternativama; u poređenju s tim, značaj ideoloških pozicija, koje sada predstavljaju na izgled nepremostive rovove, veoma bi opao. U situaciji kada praktično ne postoji autonomna klasna politika, nastaju realne mogućnosti za to da pokušaji usvajanja rezolucija i ideologije neprijateljske prema radničkom pokretu naiđu na odjek i kod značajnih grupa u novim pokretima. Ova konstelacija pogađa jednako i marksističke grupacije. To što one ukazuju na radničku klasu kao istorijsku alternativu imperijalizmu nije mnogo ubedljivo u skiciranoj situaciji.

I obrnuto: podsticaje koji dolaze od novih pokreta i idu paralelno sa njima većina u DGB i SPD blokira, delimično se i bori protiv njih. Uz sažimanje, koje se ovde ne može izbeći, može se reći da je protiv novih pokreta i njihovih shvatanja bilo moguće mobilisati raspoloženje i većinu pre svega u tradicionalnoj radničkoj

sredini; pokušaji prihvatanja i integracije pre su nailazili na podršku među mlađim sindikalno-socijaldemokratskim ili levo-socijalistički orijentisanim kvalifikovanim nameštenicima, a donekle i činovnicima.

Treba postaviti pitanje koji su dublji uzroci ovih procesa. U situaciji kakva postoji u Saveznoj Republici razumljivo je što inicijative za masovne aktivnosti na onim problemskim područjima koja se tiču elementarnih interesa najamnih radnika potiču prvo od pokretljivih, uznemirenih grupa srednjih slojeva, a ne iz jezgra klase. Ali šta je to što sprečava da se njihovi podsticaji i iskustva prihvataju u radničkim organizacijama? Kako to da se promene ogledaju u aktivnostima i oblicima delovanja velikih organizacija?

S tim u vezi može se izneti mnoštvo argumenata, koji se svode na političko podređivanje sindikata DGB „stabilizacionom kursu“ zapadnonemačkog kapitala, koji se sprovodi preko krila SPD koje služi integrisanju u sistem, oslanjajući se pri tom na specifične organizacione strukture. Međutim, postavlja se pitanje stanja svesti i položaja onih članova i biračkog potencijala koji predstavljaju bazu te većine i na koje zasad čak ni reformističke snage nisu u stanju da utiču u svoju korist.

Ono što je još do početka sedamdesetih godina teklo kao jednosmeran proces promena u sistemu vrednosti, proces razvoja težnji za kvalitetom života, za poštovanjem i razvojem ličnosti (iako je taj proces bio različite snage u različitim grupama najamnih radnika), kriza je raspršila u izrazite tendencije polarizacije. Dok su u miljeu novih pokreta tendencije raskida sa dotadašnjom orijentacijom na rast i potrošnju dobile nov kvalitet, započeti proces emancipacije, naročito u radničkoj klasi, zaustavio se a delimično i preokrenuo zbog neposredne nesigurnosti koju je stvorila kriza. Ono što je u doba krize izgledalo moguće — proširivanje vrednosti i zahteva na bazi osigurane egzistencije — sada se preokreće u alternativu: osigurati materijalni položaj, ili proširiti izgled u socijalnom životu — ako se već nije svelo na izbor, koji isključuje sve drugo, između gubitka radnog mesta i odustajanja od većih nadnica.

Ugrožavanje bazičnog konsenzusa, onakvog kakvog ga je redefinisala socijaldemokratija, saznanje da ni intervencija države u kapitalističku privredu ne garantuje potpunije zadovoljavanje individualnih potreba i životnih ambicija, izaziva spontane tendencije psihološkog učvršćivanja olabavelih spona, hvatanja za redukovano socijalno partnerstvo, spremnosti i na prividno jasne re-

akcionarne izjave i predloge rešenja. Ovo utoliko pre, što poslednjih godina nije korišćen ni onoliki prostor za akciju sindikata koliki je postojao, pa praktična perspektiva autonomne, borbene radničke politike nije dovoljno prisutna kao mogući put ka rešenju.

U takvoj situaciji u središte dolazi obezbeđenje dostignutog životnog nivoa, a novi socijalni pokreti doživljavaju se kao temeljno ugrožavanje sopstvenog identiteta. Čak i tamo gde ti pokreti ističu zahteve i pokreću akcije nesumnjivo značajne za radnike, oni ostaju u kontekstu alternativa i u okviru političke kulture novih pokreta, koji im daju specifičnu boju. Napustiti kapitalistički model rasta, napustiti to da smisao života daje potrošački standard i ispunjavanje dužnosti, znači dovesti sve što su radnici — individualno i kolektivno, kao sindikat — postigli posle rata, i to u trenutku kada kapital to ugrožava. Tu mora doći do dubokih sukoba, koji delimično i izmiču racionalnoj raspravi.

Ovi su sukobi utoliko značajniji što nemaju za osnovu ideološka razmimoilaženja, nego realne razlike u životnom položaju i interesima. Vezanost zaposlenog oca porodice za privredni rast i radno mesto je sasvim opipljiva: izdržavanje, stanarina, krediti, koja, godišnji odmor — sve se to mora plaćati. Sasvim je drukčija situacija u glavnim grupama novih pokreta, koje su obezbeđene na visokom materijalnom nivou, ili se, tako reći, već saživljavaju sa stilom života u kojem ima manje stabilnosti, manje obaveza i materijalnih zahteva. Ove realne tendencije predstavljaju osnovu na kojoj se — kao u Leventalovom elaboratu — „solidni radnici i nameštenici“, kao nosioci industrijskog društva i njegovog načina života, pokušavaju nahuškati protiv „dezertara“ — kako bi se udaljili od autonomne klasne politike.

Uz ovu konstelaciju dolazi još jedan suštinski problem: kulturna distanca, koja postoji i među aktivnim i klasno svesnim radnicima (uključujući i članove Komunističke partije), prema sistemu vrednosti i političkoj kulturi novih socijalnih pokreta, prema sferi pod njihovim uticajem i prema paralelnim zbivanjima u podmlatku radničke klase (razmatranja koja slede imaju više ilustrativni karakter, ne iscrpljuju problem).

Kulturu i način života radničke klase¹⁶, i u njihovoj revolucionarnoj verziji, karakteriše nerazrešiva protiv-

¹⁶ O istorijsko-materijalističkom shvatanju kulture radničke klase, koje predstavlja pozadinu izlaganja ograničenih ovde na radništvo, vid — M. Verret, „Über die Arbeiterkultur“, u: *Kultur der Arbeiterklasse — Marxismus Digest* 31, Frankfurt/M.,

rečnost. Oni su proizvod izrabljivane i potlačene klase, lišene obrazovanja i formiranja bogate individualnosti, ali istovremeno klase koja je kolektivno prinuđena i osposobljena da se bori i da se organizuje, da postane svesna i da pobedi kapitalizam. U tom smislu Lenjin uvek iznova govori o „ljudima... koje je kapitalizam vaspitao, koje je pokvario i demoralisao, ali ih je zato očeličio za borbu“³⁷. Progresivne promene u oblicima i vrednostima svakodnevnog života ovde se ostvaruju pod pritiskom neminovnih zahteva reprodukcije i borbe i daleko su od apstraktnih, idealnih predstava srednjih slojeva koji zavise od plate. Upravo ti slojevi ističu u novim pokretima zahtev za skladom između prakse borbe i načina svakodnevnog života, za jedinstvom menjanja sveta i svesnog menjanja sebe. To je stari princip radničkog pokreta, koji se u njemu primenjuje na stvarne životne procese materijalistički-trezveno, a ovde idealistički-dogmatizovano. Upravo slabost borbenog uticaja radničkog pokreta čini da konzervativne crte radnikove svakodnevice, koje određuje kapital, postaju istaknuti predmet kritike. I obrnuto: reakcije mase najamnih radnika na nove pokrete određene su time što životni uslovi potlačene klase nju primoravaju da subjektivne potencijale promena usredsređuje na klasnu borbu i na njeno psihološko obezbeđivanje u vidu mnogih konzervativnih, tradicionalnih obeležja ostalog načina života. Patrijarhalan i krut otpor izazovima na nove vrste ponašanja, kakve pokazuje, na primer, ženski pokret ili pokret zaposedanja zgrada, razumljiv je; on okoštava u kolektivne emocionalne blokade i predrasude. Međutim, najvažnije je to što nisu u pitanju preživela shvatanja, neutemeljena u realnost; ponašanje i uzori najamnih radnika ne potiču od tradicija kao takvih — njih životna nužda i borba stalno reprodukuju.

Sličnu barijeru, koja počiva na materijalnim razlikama u životnoj situaciji i interesima, i koju još pojačavaju fiksacije na obema stranama koje izmiču razumnoj raspravi, predstavljaju i različiti stavovi prema organiza-

1977; K. Masse „Arbeiterklasse, Reproduktion und Kultur im heutigen Kapitalismus“, u: IMSF (izdavač), *Kulturelle Bedürfnisse der Arbeiterklasse*, München, 1978; Istraživačka grupa za kulturnu istoriju, „Zu einigen Problemen der Kulturgeschichte der Arbeiterklasse“, u *Mitteilungen aus Kulturwissenschaftlichen Forschung*, izdanje Katedre za teoriju kulture Sekcije za estetiku i umetnosti Humboldtovog univerziteta u Berlinu, sv. 4, štampano kao rukopis, Berlin (DDR), 1979.

³⁷ Lenin, *Erfolge und Schwierigkeiten der Sowjetmacht*, LW, sv. 29, str. 54.

ciji i njenim normama i principima. Podela rada i metodi delegiranja, centralizam i veliki značaj centralnih aparata u radničkim organizacijama objektivno predstavljaju odgovor na zahteve koje diktiraju klasni protivnik i strukture borbe, kao i na činjenicu da su radnici, potlačeni i onemogućeni da stiču znanja i sposobnosti kao pojedinci, samo kolektivno, kao organizacija, dorasli svom protivniku i svojim zadacima. Uz to su kadrovi radničkog pokreta i duboko emocionalno ubeđeni da organizacije otelovljuju njihovu najvažniju istorijsku tekovinu i jedinu šansu budućeg društvenog napretka. To može imati za posledicu da se kritika odbacuje i onda kada je usmerena protiv oblika organizacije koje bitno otežavaju uključivanje i mobilizaciju baze, čemu teže mnogi radnički aktivisti. Nasuprot tome, u protestnim pokretima zauzima se pragmatično-nepoverljiv stav prema organizovanju; ono mora stalno dokazivati da ima smisla ne samo u odnosu na objektivni zadatak nego i sa stanovišta samodelatnosti i razvoja onih koji se organizuju.

Poslednja među razlikama koje imaju duboke korene u načinu života jeste temeljni stav prema razvoju i kontroli modernih proizvodnih snaga i društvenih uslova života. Kod aktivista radničkog pokreta — još više nego u samoj klasi — iskustvo proizvodnih procesa formiralo je uverenje, koje određuje i strukturu slike sveta i budućnosti, da samo neprekidni razvoj i društveno povezivanje svih proizvodnih snaga pod centralnim rukovodstvom proizvođača može dovesti do pravičnog i slobodnog svetskog poretka sa sigurnom budućnošću. Perspektiva klase nije istovetna sa perspektivom nauke, tehnike, proizvodnje, podruštvljavanja uslova života, ali se ne može zamisliti bez njihovog progresivnog razvoja. Tendencija raskida sa dosadašnjim principima rasta i učinka olabavila je u novim socijalnim pokretima veze sa vladajućim sistemom vrednosti, ali je otvorila i dubok jaz prema radničkom pokretu.

Iz skiciranih „kulturnih barijera“ proističu izobličavanja i slepe tačke u uzajamnoj percepciji. To je znatno doprinelo da ni angažovani kadrovi radničkog pokreta nisu uočili socijalni eksploziv u sukobima što su ih prvo pokrenuli novi pokreti; njihovom oku ostali su skriveni i neki zahtevi i politički oblici tih pokreta koji pokazuju put i koji su saglasni sa radničkim interesima. Ovde se pokazuje koliko je aktuelan nezaobilazni zadatak jedne marksističke klasne partije koja se služi naučnom analizom.

Ako se delovi radničke omladine danas lakše identifikuju sa praksom novih pokreta nego sa radničkim pokretom, onda se to ne može tretirati kao da je reč o delimičnom gubitku privlačnosti koji će se lako nadoknaditi. Upravo „politička kultura“ novih pokreta privlači snažno one koji su zbog svoje otvorenosti prema svetu najamnog rada i povezanosti sa njim predodređeni da budu napredna, pokretačka snaga sutrašnje radničke klase. Budući da se politička blokiranost radničkog pokreta Savezne Republike, kojim dominiraju socijaldemokrati, oslanja upravo na konzervativne momente u kulturi klase i u tradicijama njene organizacije, na pomolu je realna opasnost sve slabije povezanosti sa mladom generacijom radničke klase. Posledica bi bila da se takve grupe aktiviraju ne kao elementi neophodnog menjanja kulture radničkog pokreta iznutra. Gde leži pokretačka snaga razvoja koji bi tekao tako da asimilacija iskustava krize u radničkoj klasi podstakne autonomno zastupanje interesa i da obuhvati i one impulse koji se oslobađaju u mladoj generaciji? Ta je snaga u sve većem angažovanju grupa radničkog pokreta u novim socijalnim pokretima, a pre svega u otpočinjanju samosvesnih i maštovitih radničkih borbi protiv državno-monopoliškog iskorišćavanja krize.

(Kaspar Maase, „Neue Bewegungen: Gesellschaftliche Alternative oder kultureller Bruch?“, *Marxistische Studien*. Jahrbuch des IMSF, br. 5, Frankfurt/M., 1982, str. 10—42)

Preveo Arsen Jovanović

Heidi Hartmann*

NESREĆNI BRAK MARKSIZMA I FEMINIZMA: KA PROGRESIVNIJEM ZAJEDNIŠTVU

„Brak“ marksizma i feminizma liči na brak muža i žene opisan u engleskom običajnom pravu: marksizam i feminizam su jedno, a to jedno je marksizam¹. Nedavni pokušaji da se marksizam i feminizam integrišu, ne odgovaraju nama feministkinjama, jer feminističku borbu podređuju „široj“ borbi protiv kapitala. U skladu sa našim poređenjem, pitanje je: treba li nam zdraviji brak ili možda razvod?

Neravnopravnosti u ovom braku, kao i većina društvenih pojava, nisu slučajne. Tipična je tvrdnja mnogih marksista da je feminizam u najboljem slučaju manje važan od klasne borbe, a u najgorem da razbija rad-

* Heidi Hartmann kao ekonomista sada radi u National Research Council/National Academy of Sciences in the Assembly of Behavioral and Social Sciences. U poslednje vreme učestvovala je u istraživanju problema jednakog plaćanja za poslove jednake vrednosti i nastavila sa proučavanjem problema diskriminacije žena i manjinskih grupa muškaraca u zapošljavanju. Takođe, nastavlja sa istraživanjem tehnologije i rada u kući i, u raznim grupama, raspravlja probleme marksističko-feminističke teorije. Član je redakcije *Feminist Studies*.

¹ Često parafrazirano kao „muž i žena su jedno, a to jedno je muž“, englesko pravo je tvrdilo: „u braku muškarac i žena su jedna osoba pred zakonom: to jest, biće i legalno postojanje žene, suspendovano je u braku, ili je u najmanju ruku inkorporirano i konsolidovano u muževljevom“, — I. Blackstone, *Commentaries*, 1965, str. 442—445, citirano prema Kenneth M. Davidson, Ruth B. Ginsburg i Herma H. Kay, *Sex Based Discrimination* (St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1974), str. 117.

ničku klasu. Ovaj politički stav omogućava analizu prema kojoj se feminizam gubi u klasnoj borbi. Štaviše, analitička snaga marksizma u odnosu na kapital prikrila je njegova ograničenja u odnosu na seksizam. Mi ćemo ovde pokazati da, iako marksistička analiza ostvaruje suštinski uvid u zakone istorijskog razvoja i posebno kapitala, kategorije marksizma ostaju slepe za probleme polova. Jedino specifično feministička analiza razotkriva sistemski karakter odnosa muškaraca i žene. Pri tom i ona, ako je izolovana, biva neadekvatna jer postaje slepa za istoriju i nedovoljno materijalistička. Zato obe, i marksistička analiza, posebno njen istorijski metod, i feministička analiza, naročito poistovećivanje patrijarhata sa društvenom i istorijskom strukturom, moraju biti neodvojive ako želimo da razumemo razvoj društava zapadnog kapitalizma i sudbinu žena u njima. U ovom eseju predložićemo novi pravac marksističko-feminističke analize.

Prvi deo (I) našeg razmatranja ispituje više marksističkih pristupa 'ženskom pitanju'. Zatim, u drugom delu (II) analiziramo radikalni feminizam. Pošto navedemo ograničenja radikalno-feminističkih definicija patrijarhata, ponudićemo svoju. U trećem delu (III) pokušaćemo da, koristeći prednosti i marksizma i feminizma, damo sugestije vezane za razvoj kapitalističkih društava i položaj žene danas. Nastojimo da, koristeći marksističku metodologiju, analiziramo feminističke ciljeve korigujući neuravnoteženosti u novijem feminističkom radu i sugerišući potpuniju analizu naše sadašnje društveno-ekonomske formacije. Tvrdimo da materijalistička analiza pokazuje da patrijarhat nije samo psihička, već i društvena i ekonomska struktura. Pretpostavljamo da se naše društvo može najbolje razumeti tek kada se prepozna da je organizovano i na kapitalistički i na patrijarhalan način. Iako ukazujemo na napetost između patrijarhalnih i kapitalističkih interesa, pokazujemo da se u isto vreme akumulacija kapitala prilagođava patrijarhalnim socijalnim strukturama i pomaže njihovom održavanju. U ovom kontekstu ističemo da je seksistička ideologija pretpostavila posebnu kapitalističku formu u sadašnjosti, ilustrujući jedan način na koji patrijarhalni odnosi nastoje da učvrste kapitalizam. Tvrdimo, ukratko, da se partnerstvo kapitalizma i patrijarhata razvilo.

U sledećem delu (IV) pokazujemo da *politički* odnos marksizma i feminizma objašnjava dominaciju marksizma nad feminizmom načinom na koji levica shvata žensko pitanje. Progresivnije jedinstvo marksizma i fe-

minizma dakle zahteva ne samo bolje intelektualno razumevanje odnosa klase i pola, već i da odnos saradnje zameni odnose dominacije i subordinacije na levi.

I. MARKSIZAM I ŽENSKO PITANJE

Žensko pitanje nikada nije bilo „feminističko pitanje”. Feminističko pitanje je usmereno na uzroke seksualne nejednakosti žena i muškaraca, i dominacije muškaraca nad ženama. Veliki broj marksističkih analiza položaja žena razmatra odnos žena i ekonomskog sistema, pre nego odnos žena i muškaraca, očigledno pretpostavljajući da će i ovo drugo biti objašnjeno kroz raspravu o prethodnom. Marksističke analize ženskog pitanja javljaju se u tri najvažnija vida. Sve vide ugnjetavanje žena u vezi (ili odsustvu veze) sa proizvodnjom. Smatrajući žene delom radničke klase, ove analize dosledno podređuju odnos muškarac—žena odnosu radnik—kapital. Prvo, rani marksisti uključujući Marxa, Engelsa, Kautskog i Lenjina, uočavaju da kapitalizam sve žene pretvara u najamniju radnu snagu i smatraju da taj proces razara podelu rada po polovima. Drugo, savremeni marksisti uključili su pitanje žena u analizu svakodnevnog života u kapitalizam. Sa tog stanovišta, svi vidovi našeg života izgleda da reprodukuju kapitalistički sistem i svi smo radnici u sistemu. I, treće, marksistički feministi proučavaju rad u domaćinstvu i njegovu relaciju s kapitalom, a neki od njih tvrde da i taj rad proizvodi višak vrednosti i da domaćice rade neposredno za kapitaliste. Ova tri pristupa prikazaćemo ovde redom.

Engels u *Poreklu porodice, privatnog vlasništva i države* prepoznaje inferiornu poziciju žena i pripisuje je ustanovi privatnog vlasništva.² U buržoaskim porodicama, tvrdi Engels, žene su morale da služe svoje gospodare, da budu monogamne i da daju potomstvo koje će naslediti porodično vlasništvo i nastaviti da ga uvećava. Među proleterima, prema Engelsu, žene nisu ugnjetene, jer tu nema privatnog vlasništva koje bi se prenosilo. Dalje, Engels tvrdi da, pošto je proširenje najamnog rada razorilo sitnoposedničko seljaštvo, a žene i deca bili uključeni u najamni rad kao i muškarci, autoritet muš-

² F. Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State*, izdato sa predgovorom Eleonor Burke Leacock (New York: International Publishers, 1972).

karaca kao glave porodice podriven je i patrijarhalni odnosi bivaju uništeni.³

Za Engelsa je, dakle, uključivanje žena u radnu snagu bio ključ ka njihovoj emancipaciji. Kapitalizam bi ukinuo razlike među polovima i tretirao sve radnike podjednako. Žene bi postale ekonomski nezavisne od muškaraca i zajedno s njima učestvovala bi u ostvarenju proleterske revolucije. Posle revolucije, kada bi svi postali radnici i privatno vlasništvo bilo ukinuto, žene bi se emancipovale od kapitala isto kao i od muškaraca. Marksisti su bili svesni da bi uključivanje žena u radnu snagu stvorilo niz problema ženi i porodici i dovelo do toga da žene imaju dva posla: posao domaćice i najamni rad. Pa ipak, oni su manje isticali trajno podređivanje žena u kući nego progresivni karakter koji „erozija” kapitalizma ima na patrijarhalne odnose. U socijalizmu bi i kućni poslovi postali kolektivni i žene oslobođene svog duplog tereta.

Političke implikacije ovog prvog marksističkog pristupa su jasne. Oslobođenje žena zahteva prvo da žene postanu najamni radnici kao i muškarci, i drugo, da se pridruže muškarcima u revolucionarnoj borbi protiv kapitalizma. Kapital i privatno vlasništvo, tvrde rani marksisti, uzrok su ugnjetavanja žena posebno, kao što je kapital uzrok eksploatacije radnika uopšte.

Mada svesni žalosne pozicije žena njihovog vremena, rani marksisti propuštaju da prouče *razliku* muškog i ženskog iskustva u kapitalizmu. Oni se ne bave feminističkim pitanjem — kako i zašto su žene ugnjetavane kao žene. Otuda i ne prepoznaju privilegije koje muškarci stiču trajnim podređivanjem žena. Kao što ćemo videti dalje, u trećem delu (III), muškarci su dosta koristili imali od toga što ne rade kućne poslove, od toga što su ih žene i kćerke služile, i od toga što su imali bolji položaj na tržištu radne snage. Patrijarhalni odnosi — daleko od toga da su atavistički ostaci koje je kapitalizam brzo učinio zastarelim, kao što tvrde rani marksisti, preživeli su i dalje se održavaju. Pošto ni kapital ni privatno vlasništvo ne uzrokuju ugnjetavanje žena kao *žena*, ni samo njihovo ukidanje neće dovesti do ukidanja ugnjetavanja žena.

Možda najpopularniji od savremenih tekstova koji ilustruju drugi marksistički pristup, školu svakodnevnog života, jesu tekstovi Eli Zaretsky u časopisu *Socialist*

³ F. Engels, *The Condition of the Working Class in England*, (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1958); vid.: str. 162—166 i str. 296.

*Revolution*⁴. Mada se slaže sa feminističkom analizom i tvrdi da seksizam nije nova pojava, stvorena u kapitalizmu, Zaretsky naglašava da je specifičan vid savremenog seksizma oblikovan kapitalom. On proučava različita iskustva muškaraca i žena u kapitalizmu. Pošto piše vek posle Engelsa, kada je kapitalizam već sazreo, Zaretsky ističe da kapitalizam nije uključio sve žene u radnu snagu na isti način kao i muškarce. Pre bi se reklo, da je kapital stvorio jaz između kuće, porodice i privatnog života s jedne strane, i radnog mesta s druge⁵.

Prema Zaretskom, seksizam je ojačao u kapitalizmu zbog razdvajanja najamnog rada i rada u kući. Do povećanog ugnjetavanja žena došlo je zahvaljujući njihovoj isključenosti iz najamnog rada. Zaretsky navodi da, dok su muškarci ugnjeteni u najamnom radu, žene su ugnjetene time što im je najamni rad uskraćen. Isključivanje žena iz najamne radne snage uzrokovano je prvenstveno kapitalizmom, jer kapitalizam istovremeno proizvodi najamni rad van kuće i zahteva od žena da radom u kući reprodukuju najamne radnike za kapitalistički sistem. Žene reprodukuju radnu snagu, pružaju psihološku potporu radnicima, i omogućuju oazu intimnosti u pustinjama alijenacije. Po mišljenju Zaretskog, žene rade za kapital, a ne za muškarce; *privid* da žene rade privatno za muškarce u kući, stvoren je isključivo tim razdvajanjem kuće i radnog mesta i privatizacijom poslova u domaćinstvu, što je sve proizvod kapitalizma. Razlika između *privida* da žene rade za muškarce i *realnosti* da žene rade za kapital, dovela je do pogrešnog usmera-

⁴ Eli Zaretsky, „Capitalism, the Family, and Personal Life”, *Socialist Revolution*, deo I, br. 13—14 (januar—april 1973), str. 66—125, i deo II, br. 15 (maj—jun 1973), str. 19—70. Takođe: Zaretsky, „Socialist Politics and the Family”, *Socialist Revolution* (sada *Socialist Review*), br. 19 (januar—mart 1974), str. 83—98, i *Capitalism, the Family and Personal Life* (New York: Harper and Row, 1976). U onoj meri u kojoj su njihove analize relevantne za žene, Bruce Brown, *Marx, Freud and Critique of Everyday Life* (New York: Monthly Review Press, 1973), i Henri Lefebvre, *Everyday Life in the Modern World* (New York: Harper and Row, 1971), mogu se pridružiti analizama Zaretskog.

⁵ U ovome Zaretsky sledi Margaret Benston („The Political Economy of Women's Liberation”, *Monthly Review*, t. 21, br. 4, septembar 1961, str. 13—27), koja za osnovu svoje analize uzima to da žene prema kapitalizmu imaju različit odnos od muškaraca. Ona je tvrdila da žene kod kuće stvaraju upotrebnu vrednost, a muškarci na tržištu rada proizvode razmenske vrednosti. Označila je ženski rad kao prekapitalistički (i našla u zajedničkom radu žena osnovu njihovog političkog jedinstva). Zaretsky na ovome zasniva suštinske razlike rada muškaraca i žena, ali oba označava kao kapitalističke.

vanja energije ženskih pokreta. Žene treba da shvate da su i one deo radničke klase iako rade u kući.

Po shvatanju Zaretskog „domaćica se pojavljuje uz proletera kao radnik karakterističan za razvijeno kapitalističko društvo”⁶, a razmrvljenost njihovih života ugnjetava podjednako i muža-proletera i ženu-domaćicu. Tek rekonceptualizacija pojma „proizvodnja” koji bi uključio rad žene u kući i sve druge društveno neophodne aktivnosti, omogućiće socijalistima da se bore za društvo u kome će ova destruktivna podela biti prevaziđena. Prema Zaretskom muškarci i žene zajedno (ili odvojeno) treba da se bore za spajanje odeljenih sfera njihovog života, da kreiraju humani socijalizam koji bi zadovoljavao sve njihove privatne i javne potrebe. Prepoznavanje kapitalizma kao izvora njihovih problema omogućiće muškarcima i ženama da se bore protiv kapitala, a ne međusobno. Pošto kapitalizam prouzrokuje razdvajanje privatnog od javnog života, kraj kapitalizma ukinuće to razdvajanje, ujediniti naše živote i do kraja ugnjetavanje i muškaraca i žena.

Analiza Zaretskog mnogo duguje feminističkom pokretu, ali se on izričito zalaže za preumerenje tog pokreta. Zaretsky je prihvatio feminističku tvrdnju da seksizam prethodi kapitalizmu; prihvatio je i stav marksističkih feminista da je rad u domaćinstvu od presudne važnosti za reprodukciju kapitala; prepoznao je mukotrpnost posla domaćice i ne omalovažava ga; i on koristi pojmove muške nadmoći i seksizma. Njegova analiza, međutim, konačno se zasniva na isticanju razdvajanja i pojma *podele* kao suštinskog problema karakterističnog za kapitalizam. Slično učenju sa početka dvadesetog veka o „komplementarnim sferama” po kome su sfere muškarca i žene komplementarne, odvojene ali podjednako značajne, i Zaretsky u velikoj meri poriče postojanje i značaj *nejednakosti* muškaraca i žena. On stavlja težište na odnos žene, porodice i privatne sfere prema kapitalizmu. Osim toga, ako kapitalizam određuje privatnu sferu, kao što Zaretsky tvrdi, kako se dogodilo da baš žene rade u njoj, a muškarci kao najmnija radna snaga? Sigurno je da ovo ne može biti objašnjeno bez uzimanja u obzir patrijarhata, systemske dominacije muškaraca nad ženama. Po našem shvatanju, problem u porodici, na tržištu radne snage, ekonomiji i društvu, nije jednostavno podela rada između muškaraca i žena, već podela koja muškarca dovodi u superioran, a ženu u inferioran položaj.

⁶ Zaretsky. „Personal Life”, deo I, str. 114.

Kao što Engels u privatnom vlasništvu vidi doprinos kapitalizma ugnjetavanju žena, Zaretsky ga nalazi u sferi privatnosti. Žene su ugnjetene jer rade privatno kod kuće. Zaretsky i Engels idealizuju preindustrijsku porodicu i zajednicu — gde su muškarci, žene, odrasli i deca zajedno radili u okviru porodice i svi doprinosili životu zajednice. Humanisti socijalizam Zaretskog ponovo bi ujedinio porodicu i obnovio tu „srećnu radionicu”.

Dok i mi tvrdimo da socijalizam jeste podjednako u interesu muškaraca i žena, nije sasvim izvesno da se svi zalažemo za istu formu „humanog socijalizma” ili da imamo istu koncepciju puta kojim se do njega stiže. Još manje smo saglasni sa tvrdnjom da je samo kapitalizam odgovoran za postojeće ugnjetavanje žena. Dok Zaretsky misli da žene samo *prividno* rade za muškarce, a da stvarno rade za kapital, mi smatramo da rad žena u porodici *stvarno jeste* rad za muškarce — inada je očito da on isto tako reprodukuje i kapitalizam. Rekonceptualizacija proizvodnje može nam pomoći u razmišljanju o izgledu društva koje želimo da stvorimo, ali do njegovog ostvarenja, borba između muškaraca i žena mora da se nastavi uporedo sa borbom protiv kapitala.

Marksistički feministi koji su proučavali rad žena u domaćinstvu, takođe podređuju feminističku borbu borbi protiv kapitala. Mariarosa Dalla Costa dala je teorijsku analizu rada u domaćinstvu koja je u suštini rasprava o odnosu tog rada i kapitala, njegovom mestu u kapitalističkom društvu, a ne o odnosu muškaraca i žena otelotvorenom u radu u domaćinstvu⁷. Ipak, politički stav Dalla Coste da žena treba da traži nadnicu za rad u domaćinstvu, veoma je razvio svest žena i ženskih pokreta o važnosti poslova u kući. O tom zahtevu raspravljalo se i još se raspravlja u grupama žena širom Sjedinjenih Država⁸. Tvrdnjom da žene svojim radom u

⁷ Mariarosa Dalla Costa, „Women and Subversion of the Community”, u: *The Power of Women and the Subversion of the Community*, Mariarosa Dalla Costa i Selma James (Bristol, England: Falling Wall Press, 1973, drugo izdanje), pamflet, 78 str.

⁸ Interesantno je napomenuti da u originalnom tekstu (citiranom u prethodnoj napomeni) Dalla Costa predviđa da će nadnice za poslove u domaćinstvu samo produžiti institucionalizaciju uloge žene kao domaćice (str. 32, 34), ali u belešci (str. 52—5) ona objašnjava razloge popularnosti ovoga zahteva i njegovu ulogu kao sredstva za podizanje svesti. Otada ona aktivno podržava taj zahtev. — Vid.: Dalla Costa „A General Strike”, u: *All Work and No Pay: Women Housework and the Wages Due*, ed. Wendy Edmont i Suzie Fleming (Bristol, England: Falling Wall Press, 1975).

kući ne samo što služe kapitalu obezbeđujući mu radnu snagu, već stvaraju i višak vrednosti⁹, Dalla Costa uveliko doprinosi da levičar postane svesna značaja poslova u domaćinstvu i podstiče dugu raspravu o odnosu kućnog rada i kapitala.¹⁰

Dalla Costa koristi feminističko shvatanje kućnog rada kao stvarnog rada da bi tražila za njega legitimnost u kapitalizmu, tvrdeći da to treba da bude plaćeni rad. Žene treba da zahtevaju nadnicu za rad u kući, a ne da dozvole da budu svrstane u tradicionalnu radnu snagu, gde bi, radeći „dupli radni dan“, obezbeđivale besplatne kućne usluge kapitalu i radile za nadnicu. Dalla Costa tvrdi da bi žene koje primaju nadnicu za rad u kući bile u mogućnosti da svoj posao organizuju kolektivno, obezbeđujući zajedničku brigu o deci, pripremanje hrane i slično. Zahtevanje i dobijanje nadnice podiglo bi njihovu svest o značaju rada u kući; one bi uvidele njegov *socijalni* značaj, isto kao i njegovu privatnu

⁹ Tekst članka glasi: „Moramo da učinimo jasnim to da, unutar nadnice, rad u domaćinstvu proizvodi ne samo upotrebne vrednosti, već ima suštinski značaj za proizvodnju viška vrednosti“ (str. 31). Primenba 12 glasi: „Ono što stvarno mislimo jeste to da je posao u domaćinstvu kao rad produktivan u marksističkom smislu, tj. da proizvodi višak vrednosti“ — (str. 52, podvučeno u originalu). Koliko je poznato, grupe koje su se zalagale za nadnicu za poslove u domaćinstvu, nikada rigoroznije nisu postavile ovaj zahtev.

¹⁰ Literatura o ovoj raspravi sadrži: Lise Vogel, „The Earthly Family“, *Radical America*, t. 7, br. 4—5 (jul—oktobar 1973), str. 9—50; Ira Gerstein, „Domestic Work and Capitalism“, *Radical America*, t. 7, br. 4—5 (jul—oktobar 1973), str. 101—128; John Harrison, „Political Economy of Housework“, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, t. 3, br. 1 (1973); Wally Secombe, „The Housewife and her Labour under Capitalism“, *New Left Review*, br. 83 (januar—februar 1974) str. 3—24; Margaret Coulson, Branka Magas i Hilary Wainwright, „The Housewife and her Labour under Capitalism, A Critique“, *New Left Review*, br. 89 (januar—februar 1975), str. 59—71; Jean Gardiner, „Women's Domestic Labour“, *New Left Review*, br. 89 (januar—februar 1975), str. 47—58; Ian Gough i John Harrison, „Unproductive Labour and Housework Again“, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, t. 4, br. 1 (1975); Jean Gardiner, Susan Himmelweit i Maureen Mackintosh, „Women's Domestic Labour“, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, t. 4, br. 2 (1975); Wally Secombe, „Domestic Labour: Reply to Critics“, *New Left Review*, br. 94 (novembar—decembar 1975), str. 85—96; Terry Fec, „Domestic Labour: An Analysis of Housework and its Relation to the Production Process“, *Review of Radical Political Economics*, t. 8, br. 1 (proleće 1976), str. 1—8; Susan Himmelweit i Simon Mohun, „Domestic Labour and Capital“, *Cambridge Journal of Economics*, t. 1, br. 1 (mart 1977), str. 15—31.

neophodnost, a to je neophodni prvi korak ka obuhvatnijoj socijalnoj promeni.

Dalla Costa tvrdi da ono što predstavlja socijalni značaj poslova u domaćinstvu jeste njihova neophodnost za kapital. U tome je strateški značaj žena. Traženjem nadnica za rad u domaćinstvu i odbijanjem da se uključe na tržište radne snage, žene mogu povesti borbu protiv kapitala.

Organizacije ženskih zajednica mogu biti subverzivne u odnosu na kapital i dati osnovu ne samo za otpor i povredu kapitala, već i za kreiranje novog društva.

Dalla Costa uviđa da će se muškarci odupirati oslobođenju žena (a to će se dogoditi kada se žene budu organizovale u svoje zajednice) i da će žene morati protiv njih da se bore, ali smatra da će ta borba biti samo pomoćno sredstvo u postizanju krajnjih ciljeva socijalizma. Za Dalla Costu borba žena je revolucionarna ne zato što je feministička već zato što je antikapitalistička. Ona nalazi mesto za borbu žena u revoluciji, smatrajući žene proizvođačima viška vrednosti i, shodno tome, delom radničke klase. To je ono što legitimise političku aktivnost žena.

Kako je feministički cilj oslobođenje žena, a ono se može postići samo kroz borbu, ženski pokret nikada nije sumnjao u značaj te borbe. Doprinos kojim Dalla Costa uvećava naše razumevanje društvene prirode rada u kući, ima neprocenjivog značaja. Ali, slično drugim marksističkim pristupima pomenutim ovde, i njeno proučavanje usmereno je ka kapitalu, a ne ka odnosu muškaraca i žena. Njena analiza načina na koji kapitalizam sve nas potčinjava i važne, a možda i strateške uloge ženskog rada u tom sistemu, prikriva činjenicu da muškarci i žene imaju različite interese, ciljeve i strategije. U spisima Dalla Coste prisutna je retorika feminizma (potčinjavanje žena, borba protiv muškaraca), ali ne i ono što je u fokusu feminizma. Da je to prisutno, ona bi mogla tvrditi, na primer, da se značaj rada u kući kao jednog društvenog odnosa sadrži u njegovom bitnom doprinosu održavanju muške prevlasti. To što žene obavljaju poslove u kući radeći za muškarce, ima ključan značaj za opstanak patrijarhata.

Svi, i Engels i Zaretsky i Dalla Costa, propuštaju da detaljnije ispituju proces rada u porodici. Ko ima koristi od rada žena? Svakako kapitalisti, ali, naravno, i muškarci, koje žene, kao mužev i očev, poslužuju u kući. Sadržaj i obim tih usluga mogu se razlikovati zavisno od klasne, etničke i rasne grupacije, ali primalac

tih usluga uvek je isti. Muškarci imaju viši životni standard nego žene u smislu luksuzne potrošnje, slobodnog vremena i ličnih usluga.¹¹ Jedan materijalistički pristup ne može da ignoriše ovako bitan momenat.¹² Iz njega sledi da su muškarci materijalno zainteresovani za produžavanje ugnjetavanja žena. Na kraju krajeva, ovo može izgledati kao „lažna svest” pošto bi većina muškaraca, u stvari, imala koristi od ukidanja hijerarhije u patrijarhatu. Međutim, to se zasad svodi na kontrolu nad tuđim radom, kontrolu koje su muškarci nesprenni voljno da se odreknu.

Dok pristup ranih marksista ignoriše rad u kući i naglašava učešće žena u radnoj snazi, ova dva novija pristupa ističu rad u kući do te mere da zapostavljaju postojeću ulogu žena na tržištu radne snage. Ipak, sva tri nastoje da uključe žene u kategoriju radničke klase i da shvate ugnjetavanje žena kao drugi aspekt klasnog ugnjetavanja. Postupajući tako, svi se oni po kratkom postupku obračunavaju se osnovnim predmetom feminističke analize: odnosima između muškaraca i žena. Tako su naši „problemi”, iako elegantno analizirani, istovremeno pogrešno shvaćeni. Težište marksističke analize bili su klasni odnosi; cilj marksističke analize bio je razumevanje zakona kretanja modernog kapitalističkog društva. Mada verujemo da marksistička metodologija može biti korisna za formulisanje feminističke strategije, ovi marksističko-feministički pristupi o kojima je bilo reči to nisu; u njima marksizam vidno dominira nad feminizmom.

Kao što smo već nagovestili, to je delom posledica analitičke moći samog marksizma. Marksizam je teorija razvoja klasnog društva, procesa akumulacije u kapitalističkim društvima, reprodukcija klasne dominacije i razvoja suprotnosti i klasne borbe. Kapitalistička društva vođena su zahtevima procesa akumulacije, najvažnije rečeno — činjenicom da je proizvodnja orijen-

¹¹ Laura Oren potvrđuje da ovo važi za radničku klasu, u: „Welfare of Women in Laboring Families: England, 1860—1950”, *Feminist Studies*, t. 1, br. 3—4 (zima—proleće 1973), str. 107—125.

¹² Stephen Hymer ističe osnovni nedostatak Engelseve analize u *Origina...*, nedostatak koji nastaje zato što Engels propušta da analizira radni proces u porodici. Engels tvrdi da su muškarci podržavali monogamiju jer su želeli da svoje vlasništvo ostave sopstvenoj deci. Hymer tvrdi da daleko od toga da je dar; među sitnom buržoazijom, moguće nasledstvo koristi se kao batina koja prisiljava decu da rade za svoje očeve. Mora se istraživati proces rada i to ko se koristi čijim radom.

tisana na razmenu, a ne na upotrebu. U kapitalističkom sistemu proizvodnja je važna samo utoliko što doprinosi stvaranju profita, a upotrebna vrednost je samo sporedna. Profit nastaje iz sposobnosti kapitalista da eksploatišu radnu snagu, da radnicima daju manje od vrednosti koju stvaraju. Akumulacija profita sistematski transformiše socijalne strukture, kao i proizvodne odnose. Armija rezervne radne snage, siromaštvo velikog broja ljudi i relativno siromaštvo još većeg — ovi ljudski preokori upućeni kapitalu nuzproizvodi su samog procesa akumulacije. Sa stanovišta kapitaliste reprodukcovanje radničke klase može se „slobodno prepuštiti njoj samoj”¹³. Istovremeno, kapital stvara i razvija ideologiju individualizma, kompetitivnosti, dominacije, i u naše vreme — posebnih oblika potrošnje. Bez obzira na teoriju o nastanku ideologije, mora se priznati da su ovo dominantne vrednosti kapitalističkih društava.

Marksizam nam omogućava da shvatimo mnoge vidove kapitalističkih društava: strukturu proizvodnje, razvoj posebnih struktura zanimanja i prirodu vladajuće ideologije. Marxova teorija razvoja kapitalizma jeste teorija razvoja „praznih mesta”. Marx je predviđao, na primer, razvoj proletarijata i iščezavanje sitne buržoazije. Braverman je preciznije i detaljnije nego drugi objasnio stvaranje „mesta” činovnika i uslužnih radnika u razvijenim kapitalističkim društvima.¹⁴ Kao što kapital stvara ova „mesta” nezavisno od individua koje bi ih popunile, kategorije marksističke analize, klase armije rezervne radne snage, najamnih radnika, ne objašnjavaju zašto određeni ljudi popunjavaju određena „mesta”. One nam ne kazuju zašto su žene podređene muškarcima u porodici i van nje, i zašto nije drugačije. *Marksističke kategorije, kao i sama kategorija kapitala, slepe su za probleme polova*. Kategorije marksizma ne mogu nam reći ko će popuniti ta prazna „mesta”. Marksističke analize ženskog pitanja pate od ove suštinske slabosti.

¹³ To je parafraza. Karl Marx piše: „Izdržavanje i reprodukcija radničke klase jeste, i uvek mora biti, neophodan uslov za reprodukciju kapitala. Ali kapitalisti mogu spokojno da prepuste ispunjenje ovoga uslova instinktu radnika za samoodržanjem i razmnožavanjem.” — *Capital* (New York: International Publishers, 1976), t. 1, str. 572/.

¹⁴ Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital* (New York: Monthly Review Press, 1975).

Marksizam je takođe, metoda društvene analize, istorijsko-dijalektički materijalizam. Stavljanjem ove metode u službu feminističkih pitanja, Juliet Mitchell i Shulamith Firestone daju novi smer marksističkom feminizmu. Mitchell ispravno kaže: „Nije „naša povezanost“ sa socijalizmom ono što može biti ikad dovedeno u pitanje; ono s čime se ne slažemo to je upotreba naučnog socijalizma (onog što nazivamo marksističkom metodom) kao metoda analize specifične prirode naše ugnjetenosti, a otuda i naše revolucionarne uloge. Takva metoda, verujem da treba da razume radikalni feminizam isto koliko i prethodno razvijene socijalističke teorije”.¹⁵ Kao što je Engels pisao: „Prema materijalističkom shvatanju, determinišući faktor istorije je u krajnjoj liniji proizvodnja i reprodukcija neposrednog života. A ona sama je opet dvojakog karaktera. S jedne strane, proizvodnja sredstava za život, predmeta ishrane, odevanja, stana i za to neophodnog oruđa; s druge strane, proizvodnja samih ljudi, produženje vrste. Društvena organizacija pod kojom ljudi jedne određene istorijske epohe žive determinisana je obema vrstama proizvodnje...¹⁶ To je tip analize koji Mitchellova nastoji da koristi. U svom prvom eseju „Women: The Longest Revolution” ona istražuje istovremeno proizvodnju za tržište i rad na reprodukciji, seksualnost i podizanje dece.¹⁷

Mitchellova ne uspeva u potpunosti, verovatno zato što sve vidove ženskog rada ne smatra proizvodnjom. Jedino rad za tržište smatra se proizvodnjom; druge sfere u kojima žena radi (proizvoljno udružene u porodici) označavaju se kao ideološke. Prema Mitchellovoj, patrijarhat koji uglavnom organizuje reprodukciju, seksualnost i odgajanje dece, nema materijalnu osnovu. Širu razradu ovog eseja Mitchellova daje u knjizi *Women's Estate*, koja se više usredsređuje na analizu raz-

¹⁵ Juliet Mitchell, *Women's Estate* (New York: Vintage Books, 1973), str. 92.

¹⁶ Engels, *Origin...*, „Preface to the First Edition”, str. 71–72. — U produžetku ovog citata stoji: „...stupnjem razvoja rada na jednoj strani i porodice na drugoj”. Zanimljivo je da je prečutno, rad isključen iz događaja u porodici; to je upravo ona slepa mrlja koju želimo da prevaziđemo u ovom eseju.

¹⁷ Juliet Mitchell, „Women: The Longest Revolution”, *New Left Review*, br. 40 (novembar–decembar 1966), str. 11–37, takođe New England Free Press.

voja rada žena za tržište nego na analizu razvoja rada žena u porodici. Ta se knjiga daleko više bavi odnosom žena prema kapitalu i njihovim radom za kapital, nego odnosom žena prema muškarcima i njihovim radom za muškarce; više je pod uticajem marksizma nego radikalnog feminizma. U kasnijem radu *Psychoanalysis and Feminism* Mitchellova istražuje važno područje za proučavanje odnosa žena i muškaraca, naime formiranje različitih, za rod karakterističnih ličnosti muškarca i žene.¹⁸ Čini se da Mitchellova tvrdi da patrijarhat deluje prvenstveno u domenu psihološkog, gde se muška i ženska deca uče da postanu muškarci i žene. Ovde se Mitchellova bavi sferama koje je u početku zanemarivala — reprodukcijom, seksualnošću, odgajanjem dece, — ali smestivši ih u domen ideološkog, ona i dalje zadržava osnovnu slabost svojih ranijih analiza. Ona jasno prikazuje patrijarhat kao osnovnu ideološku strukturu, kao što je kapital osnovna ekonomska struktura: „Da shematski prikažemo problem... mi se... bavimo dvema autonomnim oblastima: ekonomskim oblikom kapitalizma i ideološkim oblikom patrijarhata.”¹⁹ Mada Mitchellova govori i o njihovom preplitanju, njen neuspeh da sagleda materijalnu osnovu patrijarhata u odnosima ženske i muške radne snage, i sličan neuspeh da naznači materijalne aspekte procesa formiranja ličnosti i nastanka roda, ograničavaju upotrebljivost njene analize.

Shulamith Firestone približava marksizam i feminizam tako što materijalističkom analizom pristupa patrijarhatu.²⁰ Način na koji ona koristi materijalističku analizu nije tako ambivalentan kao kod Mitchellove. Dijalektika polova, prema Sh. Firestone, fundamentalna je istorijska dijalektika, a materijalna osnova patrijarhata je rad koji žene ulažu u produženje vrste. Značaj primene marksizma u analizi položaja žena i otkrivanja materijalne osnove patrijarhata u radu Shulamith Firestone, ne može biti precenjen. Njegova slabost je u preneglašavanju biologije i reprodukcije. Ono što treba da shvatimo to je kako seks (jedna biološka činjenica) postaje rod (socijalni fenomen). Neophodno je smestiti sav rad žena u njegov društveni i istorijski kontekst, a ne usmeriti se samo na reprodukciju. Mada rad Sh. Firestone nudi novu i feminističku upotrebu marksističke metodologije,

¹⁸ Juliet Mitchell, *Psychoanalysis and Feminism* (New York: Pantheon Books, 1974), str. 20.

¹⁹ Mitchell, *Psychoanalysis*, str. 412.

²⁰ Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex* (New York: Bantam Books, 1971).

njeno insistiranje na primatu dominacije muškaraca nad ženama kao temelju na kojem počivaju sva druga ugnjetavanja (klasno, starosno, rasno) daje osnova da se njena knjiga pre svrsta u radikalno feminističke nego u marksističko feminističke. Njen rad najkompletnije iskazuje stanovište radikalno feminističke pozicije.

Marksisti su olako odbacili delo Sh. Firestone. E. Zaretsky ga, na primer, naziva „pledoajeom za subjektivnost”. Ono što je ženama bilo tako zanimljivo u njenoj knjizi je analiza nadmoći muškaraca nad ženama i njena prirodna ljutnja zbog te situacije. Njeno poglavlje o ljubavi bilo je i još uvek je ključno za naše razumevanje tog fenomena. Ono nije samo prikaz maskulinističke ideologije kojom se marksisti mogu baviti (to je samo pitanje stava), već prikaz subjektivnih posledica dominacije muškaraca nad ženama, slika života u patrijarhatu. „Lično je političko”, nije kao što E. Zaretsky tvrdi „pledoaje za subjektivnost” u kojoj će se žene osećati bolje, već je to zahtev da se prepozna moć muškaraca i podređenost žena kao društvena i politička realnost.

II. RADIKALNI FEMINIZAM I PATRIJARHAT

Veliki napor u tekstovima radikalnog feminizma usmeren je na dokazivanje parole „lično je političko”. Nezadovoljstvo žena, tvrde radikalni feministi, nije neurotična žalopojka neprilagođenih, već odgovor na socijalnu strukturu u kojoj su žene sistematski potčinjavane, eksploatisane, ugnjetavane. Inferiorna pozicija žena na tržištu radne snage, na muškarca usmerena emocionalna struktura braka srednjih slojeva, korišćenje žena za reklamu, takozvano razumevanje ženske psihe kao neurotične — popularisano kroz akademsku i kliničku psihologiju — svaki od vidova života žena u razvijenom kapitalističkom društvu je ispitan i analiziran. Radikalno feministička literatura je ogromna i ne da se sažeti lako. U isto vreme njihovo interesovanje za psihologiju je dosledno. Dokument njujorške organizacije radikalnih feministica zove se „Politika ega”. „Lično je političko” za njih znači da je izvorna i suštinska klasna podela ona između polova i da je pokretačka snaga istorije dijalektika polova, borba muškaraca za moć i dominaciju nad ženama.²¹

²¹ „Politics of Ego: A Manifesto for New York Radical Feminists”, može se naći u: *Rebirth of Feminism*, ed. Judith Hole i Ellen Leyine (New York: Quadrangle Books, 1971), str.

U skladu sa tim, Sh. Firestone interpretira Freuda da bi razumela razvoj dečaka i devojčica u muškarce i žene u terminima moći.²² Njeni opisi muških i ženskih karakternih crta tipični su za tekstove radikalnih feministica. Muškarac traži moć i dominaciju; on je egocentričan i individualista, kompetitivan i pragmatik; „tehnološki modalitet” prema Sh. Firestone je muški. Žena je zaštitnička, estetična i misaona; „estetski modalitet” je ženski.

Bez sumnje, ideja da je estetski modalitet ženski delovala bi kao šok za stare Grke. U ovome leži nedostatak analize radikalnih feministica: dijalektika polova, kako je oni prikazuju, projektuje muške i ženske karakteristike kakve su danas, unazad u čitavu istoriju. Najveća snaga radikalno feminističke analize je u njenom uvidu u sadašnjost. Njena najveća slabost je usmeravanje na psihološko, što je čini slepom za istoriju.

Razlog tome leži ne samo u metodi radikalnog feminizma već i u prirodi samog patrijarhata, koji je upadljivo elastičan oblik društvenog organizovanja. Radikalni feministi se preko patrijarhata obraćaju društvenom sistemu čije je svojstvo dominacija muškaraca nad ženama. Klasična je definicija Kate Millet: „naše društvo... je patrijarhat. Ta je činjenica očigledna ako se prisetimo

440—443. „Radical Feminists” su one feministkinje koje tvrde da je osnovni pokretač istorije težnja muškaraca da dominiraju ženama. „Radikalno” u ovom kontekstu ne znači antikapitalistički, socijalistički, kontrakulturalni itd., već označava ovaj posebni skup feminističkih uverenja ili ovu grupu feministkinja. Drugi radovi radikalnih feministkinja, od kojih je New York Radical Feminists verovatno najznačajniji, mogu se naći u: *Radical Feminism*, ed. Ann Koedt (New York: Quadrangle Press, 1972).

²² Usredsređivanje na moći bio je značajan korak napred u feminističkoj kritici Freuda. Sh. Firestone tvrdi, na primer, da ako devojčice pokazuju (imaju) zavist zbog penisa to je stoga što shvataju da će dečaci kada porastu postati članovi moćne klase a one će im, kada porastu, biti potčinjene. Nemoć, neuroza, presudna je u situaciji žena. Odkora, feministkinje kritikuju Sh. Firestone što zanemaruje upotrebljivost pojma nesvesnog. U nastojanju da objasne snagu i trajanje muške dominacije, noviji feministički tekstovi naglašavaju fundamentalnu prirodu, prema poju određenih razlika ličnosti, njihovih izvora u nesvesnom, a stoga i teškoće u njihovom iskorenjivanju. — Vid.: Dorothy Dinnerstein, *The Mermaid and the Minotaur* (New York: Harper Colophon Books, 1977), Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering* (Berkeley: University of California Press, 1978), i Jane Flax, „The Conflict Between Nurture and Autonomy in Mother-Daughter Relationships and Within Feminism”, *Feminist Studies*, t. 4, br. 2 (jun 1978), str. 141—189.

da su vojska, industrija, tehnologija, univerziteti, nauka, političke ustanove, finansije — ukratko, sve avenije moći u društvu, uključujući i represivnu moć policije — potpuno u muškim rukama”.²³

Ova radikalno feministička definicija patrijarhata primenjiva je na većinu društava koje poznajemo, i po tome se ona ne razlikuju. Pristup radikalnih feminista istoriji tipično je ograničen dokazivanjem postojanja patrijarhata u svim vremenima i prostorima.²⁴ I za marksiste i za glavnu struju socijalnih naučnika pre pojave ženskih pokreta, patrijarhat je sistem odnosa među muškarcima, koji je formirao političke i ekonomske obrise feudalnih i nekih prefeudalnih društava, u kojima hijerarhija prati pripisane odlike. Buržoaski socijalni naučnici opisali su kapitalistička društva kao meritokratska, birokratska i bezlična; marksisti vide kapitalistička društva kao sisteme klasne dominacije.²⁵ Ni jedna od ovih grupa socijalnih naučnika ne prikazuje ni ranija patrijarhalna društva ni savremena kapitalistička društva Zapada kao sisteme odnosa među muškarcima koji im omogućavaju da dominiraju ženama.

Ka definiciji patrijarhata

Patrijarhat možemo definisati kao sklop društvenih odnosa među muškarcima koji imaju materijalnu osnovu i koji, iako su hijerarhijski, ustanovljuju ili stvaraju međuzavisnost i solidarnost muškaraca koje im omogućavaju dominaciju nad ženama. Mada je patrijarhat hijerarhijski organizovan i mada ljudi različitih klasa i rasa i etničkih grupacija imaju različite položaje u patrijarhatu, oni su takođe ujedinjeni u zajedničkom odnosu dominacije nad ženama; zavisni su jedan od drugog u nasto-

²³ Kate Millett, *Sexual Politics* (New York: Avon Books, 1971), str. 25.

²⁴ Primer ovoga tipa istorije radikalnih feministkinja je Susan Brownmiller — *Against Our Will, Men, Women, and Rape* (New York: Simon & Shuster, 1975).

²⁵ Za shvatanje patrijarhata koje imaju buržoaske društvene nauke, videti, na primer, Weberovo razlikovanje tradicionalnog i legalnog autoriteta: Max Weber, *The Theories of Social and Economic Organization*, ed. Talcott Parson (New York: The Free Press, 1964), str. 328—357. Ova shvatanja razmatrana su i kod Elizabeth Fee, — „The Sexual Politics of Victorian Social Anthropology”, *Feminist Studies*, t. 1, br. 3—4 (zima—proleće 1973), str. 23—29, i kod: Robert A. Nisbet, *The Sociological Tradition* (New York: Basic Books, 1966), posebno gl. 3, „Community”.

janju da održe tu dominaciju. Hijerarhije se održavaju delom stoga što stvaranjem stečenih prava brane *status quo*. Oni koji su na višoj hijerarhijskoj lestvici mogu potkupiti one na nižoj, nudeći im moć nad onima sa još nižih lestvica. U hijerarhiji patrijarhata svi muškarci, bez obzira na rang, potkupljeni su time što im je dato da imaju kontrolu nad bar jednom ženom. Postoje osnove za tvrdnju da su, u vreme početne institucionalizacije patrijarhata u državnim društvima, vođe koje su primale vlast bukvalno učinile muškarce glavama porodica (pojačavanjem njihove moći nad ženama i decom) u zamenu za plemenska bogatstva koja su im ovi ustupili.²⁶ Muškarci zavise jedan od drugoga (uprkos njihovom hijerarhijskom odnosu) da bi zadržali kontrolu nad ženama.

Materijalna osnova na kojoj patrijarhat počiva sastoji se, pre svega, u kontroli koju muškarci imaju nad ženskom radnom snagom. Muškarci zadržavaju ovu kontrolu, onemogućavajući ženama pristup osnovnim produktivnim izvorima (u kapitalističkim društvima, na primer, poslovima koji donose minimalnu nadnicu) i ograničavajući žensku seksualnost.²⁷ Monogamni, heterosek-

²⁶ Vid.: Viana Muller, „The Formation of the State and the Oppression of Women: Some Theoretical Considerations and a Case Study in England and Wales”, *Review of Radical Political Economics*, t. 9, br. 3 (jesen 1977), str. 7—21.

²⁷ Posebni načini na koje muškarci kontrolišu pristup žena važnim ekonomskim izvorima i ograničavaju njihovu seksualnost, variraju mnogo od društva do društva, od podgrupe do podgrupe, i tokom vremena. Primeri koje u ovome poglavlju koristimo da bismo ilustrovali patrijarhat, ipak se izvode prvenstveno iz iskustva belaca u zapadnim kapitalističkim državama. Razlike se pokazuju u: *Toward an Anthropology of Women*, ed. Rapp Reiter (New York: Monthly Review Press, 1975), *Women, Culture and Society*, ed. Michelle Rosaldo i Louise Lamphere (Stanford, California: Stanford University Press, 1974), i *Females, Males, Families: A Biosocial Approach*, Liba Leibowitz (Duxbury Press, 1978). Kontrolisanje seksualnosti žena tesno je povezano sa mestom koje imaju deca. Razumevanje zahteva (muškaraca i kapitalista) za decom je ključno za razumevanje promena u subordinaciji žena

Tamo gde su deca potrebna radi iskorišćavanja njihove sadašnje i buduće radne snage, seksualnost žena usmerena je na reprodukciju i odgajanje dece. Tamo gde se deca smatraju izlišnom, ohrabruju se i drugi ciljevi ženske seksualnosti sem reproduktivnih, ali će muškarci pokušati da je usmere na zadovoljavanje sopstvenih potreba. Devojka Cosmo dobar je primer žene „oslobodene” bige o deci jedino radi toga da bi svu svoju energiju usmerila na privlačenje i zadovoljavanje muškaraca. Kapitalisti takođe koriste žensku seksualnost za sopstvene ciljeve, što pokazuje i uspeh devojke Cosmo u reklamiranju proizvoda.

sualni brak je relativno nova i delotvorna forma koja izgleda daje muškarcima kontrolu nad obe ove oblasti. Kontrola pristupa žena izvorima produktivnosti i kontrola njihove seksualnosti, zauzvrat dozvoljava muškarcima da kontrolišu žensku radnu snagu s dvojakim ciljem: da im pruža lične i seksualne usluge, i da odgaja decu. Usluge koje žene pružaju muškarcima i koje muškarce oslobađaju obavljanja mnogih neprijatnih poslova (kao što je, na primer, čišćenje toaleta) postoje, isto tako, izvan, kao i u okviru porodičnog kruga. Primeri izvan porodice uključuju maltretiranje radnica i studentkinja od strane muškaraca — gazda i profesora — isto kao i uobičajeno iskorišćavanje sekretarica za obavljanje ličnih poslova, pripremanje kafe i stvaranje „seksi” okruženja. Ipak, suštinski značaj za održavanje patrijarhata kao sistema ima odgajanje dece, nezavisno od toga da li je dečija radna snaga od neposredne koristi njihovim očevima. I patrijarhalni društveni odnosi, kao i klasno društvo, moraju se reprodukovati kroz školski sistem, radna mesta, potrošnju, norme. U našem društvu decu uglavnom odgajaju žene kod kuće, žene koje društvo definiše i vidi kao inferiorne u odnosu na muškarce, dok se muškarci u toj domaćoj slici pojavljuju sasvim retko. Deca, na taj način odgajanja, sasvim dobro nauče svoje mesto u hijerarhiji polova. Za ovaj proces najveću važnost imaju oblasti van kuće, gde se uči patrijarhalno ponašanje, a inferiorna pozicija žene pojačava i potkrepljuje: crkve, škole, sportovi, klubovi, savezi, armije, fabrike, kancelarije, zdravstveni centri, mediji, itd.

Materijalna osnova patrijarhata, znači, ne počiva samo na odgajanju dece u porodici, već i na svim socijalnim strukturama koje daju muškarcima kontrolu nad radom žena. Vidove socijalnih struktura koje održavaju patrijarhat moguće je teorijski prepoznati i time odvojiti od drugih vidova. Gayle Rubin umnogome je razvio našu sposobnost da prepoznamo patrijarhalne elemente ovih socijalnih struktura ukazivanjem na „sisteme pol-rod”: „sistemi pol-rod” su skup uređenja kojima društvo transformiše biološku seksualnost u proizvode ljudske aktivnosti i u kojima se ovako transformisane seksualne potrebe zadovoljavaju.²⁸

Rođeni smo kao ženska i muška bića, biološki polovi, ali se od nas stvaraju žene i muškarci, društveno prepoznatljiviji rodovi. Način na koji se to događa onaj je

²⁸ Gayle Rubin, „The Traffic in Women”, u: *Anthropology of Women*, ed. Reiter, str. 159.

drugi vid *oblika* proizvodnje o kome je Engels govorio: „proizvodnja samih ljudskih bića, produženje vrste”.

Način na koji ljudi produžavaju vrstu društveno je determinisan. Ako su, biološki, ljudi seksualno polimorfni i da je društvo organizovano tako da su svi oblici seksualnog ispoljavanja podjednako dopustivi, reprodukcija bi bila rezultat samo nekih seksualnih susreta, onih heteroseksualnih. Striktna podela rada prema polovima, društveni izum svojstven svim poznatim društvima, kreira dva sasvim odvojena roda i potrebu muškaraca i žena da žive zajedno iz ekonomskih razloga. Tako se njihove seksualne potrebe usmeravaju ka heteroseksualnom zadovoljavanju i time se osigurava biološka reprodukcija. U nekim imaginativnijim društvima, biološka reprodukcija mogla bi biti osigurana drugim tehnikama, ali podela rada izgleda da je zasad univerzalno rešenje. Mada je teorijski moguće da podela rada među polovima ne podrazumeva i njihovu nejednakost, u većini poznatih društava, društveno prihvatljiva podela rada među polovima ide sa nižim statusom rada žena. Podela rada među polovima takođe je i osnovna potpora seksualnih subkultura u kojima muškarci i žene različito doživljavaju život; to je materijalna osnova muške nadmoći ojačana (u našem društvu) ne samo time što oni ne obavljaju poslove u domaćinstvu i time što dobijaju superiornije poslove, već i psihološki.

Kako ljudi zadovoljavaju svoje seksualne potrebe, kako se reprodukuju, kako društvene norme prenose novim generacijama, kako uče svoj rod, kako to izgleda biti muškarac ili žena — sve što se događa u ovoj oblasti Rubin označava kao sistem pol-rod. On naglašava uticaj srodnika (koji kažu s kime se mogu zadovoljiti seksualne potrebe) i razvoj ličnosti karakterističnih za rod kroz odgajanje dece i „edipalnu mašinu”. Uz to, pomoću koncepcije „sistema pol-rod” možemo istražiti i druge društvene institucije s obzirom na ulogu koju imaju u definisanju i pojačavanju hijerarhije rodova. Rubin zapaža da teorijski, sistem pol-rod može značiti dominaciju žena, dominaciju muškaraca ili jednakost, ali on propušta da navede razne poznate sisteme pol-rod i da prema njima izvrši periodizaciju istorije. Odlučili smo da savremeni sistem pol-rod nazovemo patrijarhatom jer taj termin adekvatno obuhvata i zapažanje o hijerarhiji i mušku dominaciju, koji nam se čine centralnim u današnjem sistemu.

I ekonomska proizvodnja (ono što marksisti uobičajeno nazivaju *dominantnim* načinom proizvodnje) i pro-

izvodnja ljudi u sferi pol-rod determinišu „društvenu organizaciju pod kojom žive ljudi jedne određene istorijske epohe i određene zemlje”, prema Engelsu. Čitavo društvo možemo, dakle, shvatiti posmatrajući oba ova tipa proizvodnje i reprodukcije, ljudi i stvari.²⁹ Ne postoji tako nešto kao „čist kapitalizam” ili „čist patrijarhat”, jer oni nužno moraju postojati zajedno i istovremeno. Ono što postoji jeste patrijarhalni kapitalizam ili patrijarhalni feudalizam, ili egalitarno lovačko-sakupljačko društvo, ili matrijarhalno zemljoradničko društvo, ili patrijarhalno zemljoradničko društvo itd. Izgleda da ne postoje nužne veze između *promena* u jednom vidu proizvodnje i promena u drugom. Društvo može od kapitalističkog postati socijalističko i istovremeno ostati patrijarhalno.³⁰ Zdrav razum, istorija i naše iskustvo govore nam, ipak, da su ova dva vida proizvodnje tesno isprepletana i da promena u jednom obično stvara pokret, napetost ili suprotnost u drugom.

Rasna hijerarhija takođe može biti shvaćena u ovom kontekstu. Dalja razrada moguća je putem definisanja sistema boja-rasa, područja društvenog života koja biološko svojstvo — boju, pretvaraju u socijalnu kategoriju, rasu. Hijerarhija rasa kao i hijerarhija rodova, vidovi su našeg društvenog uređenja, načina na koji se ljudi proizvode i reprodukuju. Oni nisu u osnovi ideološki; oni konstituišu onaj drugi vid načina proizvodnje, proizvodnju i reprodukciju ljudi. Zato bi bilo preciznije naša društva označiti ne, na primer, kao kapitalistička, već kao patrijarhalna, kapitalistička društva nadmoći belaca. U trećem delu (III) prikazaćemo jedan način na koji se kapitalizam prilagođava zakonima rasne nejednakosti i izvlači korist iz njih, i više primera međuodnosa kapitalizma i patrijarhata.

Razvoj kapitalizma stvara mesta za hijerarhiju radnika, ali nam tradicionalne marksističke kategorije ne

²⁹ Himmelmweit i Mohun ističu da oba vida proizvodnje (i ljudi i predmeta) logički su nužni za opisivanje načina proizvodnje, jer po definiciji način proizvodnje mora biti pogodan da se reprodukuje. Ni jedan od tih vidova sam za sebe nije dovoljan. Jednostavnije rečeno, proizvodnja stvari zahteva ljude, a proizvodnja ljudi iziskuje stvari. Marx se, iako uviđa potrebu kapitalizma za ljudima, ne bavi time kako se oni proizvode ili koja je veza između ova dva oblika proizvodnje. Vid.: Himmelmweit i Mohun, „Domestic Labour and Capital” (fusnota 10).

³⁰ Kao primer izvanredne rasprave o takvom prelazu u socijalizam, vid.: B. Weinbaum, „Women in Transition to Socialism: Perspectives on the Chinese Case”, *Review of Radical Political Economics*, t. 8, br. 1 (proleće 1976), str. 34—58.

kazuju ko će popuniti koje mesto. Hijerarhija rasa i polova to određuje. *Patrijarhat nije obična hijerarhijska organizacija*, već hijerarhija u kojoj određeni ljudi popunjavaju određena mesta. Proučavanjem patrijarhata saznajemo zašto su baš žene potčinjene i kako. Mada verujemo da je većina poznatih društava bila patrijarhalna, ne smatramo patrijarhat univerzalnim i nepromenljivim fenomenom. Patrijarhat je pre sklop odnosa među muškarcima koji im dozvoljava dominaciju nad ženama i koji je vremenom menjao oblik i snagu. Važno je ispitati hijerarhiju među muškarcima i njihov različit stepen koristi od patrijarhata. Svakako, klasa, rasa, nacionalnost, i čak bračni status i seksualna orijentacija, isto kao i starost, imaju važnog udela u tome. I žene različitih klasa, rasa, nacija, bračnog statusa ili seksualne orijentacije podređene su različitim stepenima patrijarhalne moći. Žene isto tako imaju klasnu, rasnu i nacionalnu ili čak patrijarhalnu moć (preko porodičnih veza) nad muškarcima nižim u patrijarhalnoj hijerarhiji od njihovih muških srodnika.

Da ponovimo, mi definišemo patrijarhat kao sklop društvenih odnosa koji imaju materijalnu osnovu i u kojima vlada hijerarhija i solidarnost među muškarcima koja im zauzvrat omogućava da dominiraju ženama. Materijalna osnova patrijarhata je kontrola koju imaju muškarci nad radnom snagom žena. Ova kontrola održava se tako što su žene onemogućene da dospeju do neophodnih ekonomskih izvora produktivnosti i time što je ograničena njihova seksualnost. Kontrola koju poseduju muškarci izražava se u tome što primaju lične usluge od žena, što ne moraju da rade u domaćinstvu i odgajaju decu, što imaju pristup telima žena za seks, što se osećaju moćnim i imaju moć. Osnovni elementi patrijarhata sa kojima *i sada* imamo iskustvo su: heteroseksualni brak (i kao posledica toga strah od homoseksualnosti), pojava da žene odgajaju decu i obavljaju poslove u kući, ekonomska zavisnost žena od muškaraca (pojačana odnosima na tržištu radne snage) i brojne institucije zasnovane na društvenim odnosima među muškarcima, klubovi, sport, zajednice, profesije, univerziteti, crkve, korporacije i vojska. Sve ove elemente treba da ispitamo ako želimo da shvatimo patrijarhalni kapitalizam.

I hijerarhija i međuzavisnost muškaraca, isto kao i podređivanje žena, *sastavne* su funkcije našeg društva; to znači da su ovi odnosi *sistemske*. Ostavljamo po strani pitanje porekla ovih odnosa i pitamo — možemo li prepoznati patrijarhalne odnose u kapitalističkim društvi-

ma? U kapitalističkim društvima možemo naći one iste veze među muškarcima za koje i buržoaski i marksistički socijalni naučnici tvrde da više ne postoje ili da su samo nevažni ostaci. Možemo li objasniti kako se ovi odnosi među muškarcima održavaju u kapitalističkim društvima? Možemo li otkriti način na koji patrijarhat utiče na tok kapitalističkog razvoja?

III. SPOJ PATRIJARHATA I KAPITALA

Kako da prepoznamo patrijarhalne društvene odnose u kapitalističkim društvima? Izgleda kao da je svaka žena ugnjetena samo od strane sopstvenog muškarca; takvo ugnjetavanje izgleda da je njena privatna stvar. Odnosi među muškarcima i porodicama izgledaju isto tako rasparčani. Teško je prepoznati odnose među muškarcima i odnose muškaraca i žena kao *sistemski* patrijarhalne. Tvrđimo ipak da patrijarhat kao sistem odnosa muškaraca i žena postoji u kapitalizmu i da u kapitalističkim društvima postoji snažan i vitalan spoj patrijarhata i kapitala. A ipak, ako se pođe od pojma patrijarhata i razumevanja kapitalističkog načina proizvodnje, neposredno se uočava da taj spoj nije neizbežan; muškarci i kapitalisti često imaju suprotne interese, posebno u odnosu na iskorišćavanje ženske radne snage. Evo jednog načina na koji se ovaj sukob manifestuje: velika većina muškaraca želi da su im žene kod kuće da bi ih lično usluživale. Manji broj muškaraca koji su kapitalisti, želi da većina žena (ne njihove sopstvene) radi kao najamna radna snaga za tržište. Tek istorijskim pristupom istraživanju napetosti ovog sukoba oko radne snage žena, moći ćemo da otkrijemo materijalnu osnovu patrijarhalnih odnosa u kapitalističkim društvima, kao i osnovu spoja kapitala i patrijarhata.

Industrijalizacija i razvoj porodičnih nadnica

Marksisti su došli do sasvim logičnih zaključaka na osnovu proučavanja onih društvenih pojava čiji su bili svedoci u devetnaestom veku. No, oni su sasvim potcenili snagu prethodno postojećih patrijarhalnih društvenih sila sa kojima je početni kapital morao da se nosi i potrebu kapitala da se prilagodi tim silama. Industrijska revolucija svela je sve ljude na radnu snagu, uključivši žene i decu: u stvari, prve fabrike koristile su dečiju i

žensku radnu snagu samo izuzetno.³¹ Činjenica da su žene i deca mogli da zarade nadnicu nezavisno od muškaraca, istovremeno je narušila odnose autoriteta (kao što smo videli u I delu) i svima snizila nadnice. Kautsky, 1892. godine, predstavlja taj proces na sledeći način: (Tada uz) „žene i decu radnika, sposobne da se brinu o sebi, nadnice radnika muškaraca mogle su slobodno da se svedu na nivo njihovih ličnih potreba, bez rizika da će se prekinuti obnavljanje ponude radne snage.

Rad žena i dece ima i tu dodatnu prednost što su oni manje nego muškarci spremni na otpor (sic); i njihovo uključivanje u redove radnika znatno uvećava količinu rada koji se nudi na tržištu.

Shodno tome, rad žena i dece... takođe umanjuje mogućnost (muškaraca radnika) da pruže otpor time što preplavljuje tržište: zahvaljujući obema ovim okolnostima on smanjuje nadnicu radnika-muškarca.”³²

Marksisti su uočili stravične efekte koje niske nadnice i prinudno uključivanje svih članova porodice u radnu snagu, vrše na porodični život radničke klase. Kautsky je pisao: „Kapitalistički sistem proizvodnje uglavnom ne uništava domaćinstvo radnika, već mu oduzima sve sem neprijatnih odlika. Danas, u trci za industrijalizacijom, zaposlenost žena znači uvećanje njenog prethodnog tereta za još jedan novi. *Ali ne mogu se služiti dva gospodara*. Domaćinstvo radnika trpi kad god njegova žena mora da pomogne u zarađivanju za svakodnevni hleb.”³³

Radnici su i sami, kao i Kautsky, uočili loše strane ženske radne snage. Ne samo što su im žene bile „jeftina konkurencija”, već su žene-radnici bile njihove vlastite supruge koje nisu mogle dobro da „služe dva gospodara”.

³¹ Važno je setiti se da su u preindustrijskom periodu žene velikim delom doprinosile opstanku svojih porodica — bilo učestvovanjem u porodičnom zanatstvu bilo poljoprivrednim radom. Uvođenje najamnog rada za žene istovremeno dozvoljava i zahteva da se ovaj rad odvija nezavisno od muškaraca u porodici. Ono što je tu novo nije to što žene zarađuju dohodak već što one to čine izvan kontrole muževa i očeva. Alice Clark, u: *The Working Life of Women in the Seventeenth Century* (New York: Kelly, 1969), opisuje preindustrijsku ekonomsku ulogu žena i promene koje donosi razvoj kapitalizma. Izgleda da je tačno da Marx, Engels i Kautsky nisu bili potpuno svesni ekonomske uloge žena pre kapitalizma.

³² Karl Kautsky, *The Class Struggle* (New York: Norton, 1971), str. 25—26.

³³ Možemo da dodamo „izvan domaćinstva”. — Kautsky, *The Class Struggle*, str. 26, naše podvlačenje.

Muškarci-radnici pružali su otpor znatnom uključivanju žena i dece u radnu snagu, i nastojali da ih isključe iz sindikata i radne snage uopšte. Godine 1846. *Ten Hours' Advocate* tvrdi: „Nepotrebno je i reći, da će svi pokušaji da se poboljša moralno i fizičko stanje žena-fabričkih radnika biti bezuspešni, sve dok se broj njihovih časova rada značajno ne smanji. Možemo čak ići dotle da kažemo da bi za udate žene bilo mnogo bolje da se bave poslovima u domaćinstvu nego da prate neprekidan rad mašina. Stoga se nadamo da nije daleko taj dan kada će muževi biti u mogućnosti da zarađuju za svoje žene i porodice, a ne da ih šalju da podnose napore predionice pamuka.”³⁴ U Sjedinjenim Državama 1854. godine, Nacionalni sindikat štamparskih radnika odlučio je da ne „ohrabruje ovim aktom zapošljavanje žena-slagača”. Muškarci sindikalisti nisu hteli da pruže zaštitu sindikata ženama-radnicama; umesto toga, nastojali su da ih isključe. Godine 1879. Adolph Strasser predsednik Međunarodnog sindikata duvanskih radnika kaže: „Mi ne možemo izbaciti žene iz privrede, ali možemo putem fabričkih zakona ograničiti njihov radni dan.”³⁵

Dok bi problem jeftine konkurencije mogao biti prevaziđen organizovanjem zaposlenih žena i mladih, problem narušenog porodičnog života ne bi bio rešen. Muškarci su zaštitu sindikata čuvali za sebe i tražili zaštitne radne zakone za žene i decu.³⁶ Zaštitni radni zakoni, iako su možda sprečili neke od najgorih zloupotreba rada žena i dece, takođe su ograničavali učešće žena u mnogim „muškim” poslovima.³⁷ Muškarci su nastojali da sačuva-

³⁴ Citirano u: Neil Smelser, *Social Change and the Industrial Revolution* (Chicago: University of Chicago Press, 1959), str. 301.

³⁵ Ovo su primeri iz: Heidi I. Hartmann, „Capitalism, Patriarchy, and Job Segregation by Sex”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, t. 1, br. 3, (proleće 1976), str. 162—163.

³⁶ Kao što su fabrički zakoni doneti u korist svih kapitalista, uprkos protivljenju nekih od njih, isto tako, zakonodavstvo koje štiti žene i decu može da donese država, imajući u vidu reprodukciju radničke klase. Samo potpuno instrumentalističko shvatanje države može opovrgnuti da fabrički zakoni i zaštitno zakonodavstvo opravdavaju državu time što predstavljaju ustupke i odgovore na zahteve same radničke klase.

³⁷ Za potpuniju raspravu o zaštitnom radnom zakonodavstvu i ženama vid.: Ann C. Hill, „Productive Labor Legislation for Women: Its Origin and Effect”, umnoženo na geštetneru (New Haven, Conn.: Yale Law School, 1970), a delovi su objavljeni u knjizi: Barbara A. Babcock, Ann E. Freedman, Eleanor H. Norton i Susan C. Ross, *Sex Discrimination and the Low: Causes and Remedies* (Boston: Little, Brown & Co., 1975), iz-

ju za sebe visoko plaćene poslove i da podignu najamninu za muškarce uopšte. Oni su samo za svoj radni napor tražili nadnice dovoljne da se izdržava cela porodica. Taj sistem porodičnih nadnica postepeno je postao norma solidnih radničkih porodica pred kraj XIX i početkom XX veka³⁸. Više posmatrača izjavilo je da je nezaposlena žena deo životnog standarda muškarca-radnika.³⁹ Umesto borbe za jednake nadnice muškaraca i žena, muškarci-radnici su zahtevali porodičnu nadnicu, želeći da zadrže usluge svojih žena kod kuće. Da nije patrijarhata,

vanrednom pravnom tekstu. — Vid. takođe: Hartmann, „Job Segregation by Sex”, str. 164—166.

³⁸ U tekstovima Alice Clark, *The Working Life of Women*, i Ivy Pinchbeck, *Women Workers*, tvrdi se da je eksproprijacija proizvodnje iz domaćinstva praćena procesom društvenog prilagodavanja koji je stvorio društvenu normu porodične nadnice. Heidi Hartmann, u: *Capitalism and Women's Work in the Home, 1900—1930* (neobjavljena doktorska disertacija, Yale University, 1974; izdaje Temple University Press), tvrdi — i to ilustruje kvalitativnim činjenicama — da se ovaj proces u SAD događao početkom XX veka. Ovu hipotezu trebalo bi proveriti kvantitativno, tj. trebalo bi proučiti studije porodičnog budžeta za različite godine i uočiti koji deo porodičnog budžeta u grupama sa različitim dohotkom obezbeđuju muževi. Ipak, ovi podaci za period koji je predmet našeg proučavanja nisu dostupni u nekoj uporedivoj formi. Odluka o porodičnim nadnicama verovatno je potkopana u periodu posle drugog svetskog rata. Carolyn Shaw Bell, u: „Working Women's Contribution to Family Income” *Eastern Economic Journal*, t. 1, br. 3 (jul 1974), str. 185—201, prikazuje dostupne činjenice i tvrdi da je neko rekino sada tvrditi da je muškarac onaj koji primarno zarađuje za porodicu. Ipak, bilo kakva da je situacija sada ili pre u ovom veku, možemo tvrditi da je bilo i sada jeste društveno pravilo da je muškarac taj koji treba da zaradi dovoljno da izdržava svoju porodicu. Reći da je to bilo pravilo ne znači isto što i reći da je to pravilo bilo univerzalno ostvareno. U stvari, baš je neuspeh u ostvarivanju tog pravila značajno pomenuti. Otuda i utisak da u odsustvu dovoljno visokih nadnica, „normativna” shema porodice iščezava, kao, na primer, među imigrantima u XIX veku i Amerikancima iz Trećeg sveta danas. Oscar Handlin, *Boston's Immigrants* (New York: Atheneum, 1968) proučava Boston sredinom XIX veka, gde su irske žene bile zaposlene u tekstilnoj industriji; žene su činile više od pola najamnih radnika i često su izdržavale nezaposlene muževe. Žučna rasprava o porodičnoj strukturi američkih crnaca danas još uvek traje: vid. — Carol B. Stack, *All Our Kin: Strategies for Survival in a Black Community* (New York: Harper and Row, 1974), posebno poglavlje I.

³⁹ Hartmann, *Women's Work*, tvrdi da je nezaposlena supruža bila uglavnom smatrana delom standarda života muškarca (vid. str. 136, i 6), a Gerstein, „Domestic Work”, tvrdi da pravilo o zapošljavanju žena (norma o zaposlenoj ženi) utiče na određivanje vrednosti muške radne snage (vid. str. 121).

ujedinjena radnička klasa mogla bi se suprotstaviti kapitalizmu, ali patrijarhalni socijalni odnosi podelili su radničku klasu dozvoljavajući jednom njenom delu (muškarcima) da bude potkupljen na račun drugog (žena). I hijerarhija među muškarcima i njihova međusobna solidarnost bitne su za ovaj proces razdvajanja. Porodične nadnice mogu se shvatiti kao rešenje sukoba između patrijarhalnih i kapitalističkih interesa tog vremena, povodom ženske radne snage.

Porodične nadnice za većinu odraslih muškaraca uključuju njihovo prihvatanje i saučestvovanje u nižoj nadnici za druge, mlade, žene, i one muškarce društveno definisane kao inferiorne (Irce, Crnce itd... najniže grupe u patrijarhalnoj hijerarhiji kojima se poriču mnoge od patrijarhalnih privilegija). Niže nadnice za žene, decu i inferiorne muškarce učvršćene su i podelom poslova na tržištu radne snage i u tom odnosu prihvataju ih sindikat i vlada, isto kao i pomoćne institucije (škole, programi za obučavanje, i čak porodice). Podela rada prema polovima, uz to što dodeljuje ženama niže plaćene poslove, istovremeno održava ekonomsku zavisnost žena od muškaraca i potkrepljuje teoriju o odvojenim sferama žena i muškaraca. Za većinu muškaraca, dakle, povećanje porodičnih nadnica na dva načina obezbeđuje materijalnu osnovu muške dominacije. Prvo, muškarci dobijaju bolje poslove na tržištu rada i zarađuju više nadnice od žena. Manje plate koje žene primaju istovremeno održavaju materijalnu prednost muškaraca nad ženama i podstiču žene da biraju domaćinstvo kao karijeru. Drugo, tako žene održavaju domaćinstvo, odgajaju decu i obavljaju druge usluge u kući koje direktno koriste muškarcima.⁴⁰ Odgovornost žena u kući na taj način stimuliše njihovu inferiornu poziciju na tržištu rada.⁴¹

⁴⁰ Značaj činjenice da žene obavljaju u kući radne usluge za muškarce, ne može biti prenaplašena. Kao što Pat Mainardi kaže u „The Politics of Housework“, „mera u kojoj ste ugnjetene je njegov otpor“ /u: *Sisterhood is Powerfull*, ed. Robin Morgan (New York: Vintage Books, 1970) str. 451/. Njen tekst koji za nas možda nema toliko značaja koliko tekst Sh. Fireston o ljubavi, jeste analiza odnosa moći između muškarca i žene na primeru rada u domaćinstvu.

⁴¹ Libby Zimmerman je ispitala odnos onih koji su uključeni u primarno i sekundarno tržište rada prema oblicima porodice u Novoj Engleskoj. Vid. njenu studiju *Women in the Economy: A Case Study of Lynn, Massachusetts, 1760—1974* (neobjavljena doktorska disertacija, Heller School, Brandies, 1977). Batya Weinbaum sada istražuje vezu između uloge u porodici i položaja na tržištu rada. Vid. njene radove „Redefining the Question of Revolution“, *Review of Radical Political Econom-*

Podela koja se stvorila početkom XX veka odgovarala je podjednako interesima kapitalizma i interesima patrijarhata. Kapitalisti su, to se često navodi, shvatili da se u ekstremnim uslovima koji su preovlađivali u industrijalizaciji ranog XX veka, radničke porodice ne mogu adekvatno reprodukovati. Oni su uvideli da domaćice stvaraju i odgajaju zdravije radnike nego najamne radnice, i da obrazovana deca postaju bolji radnici od neobrazovanih. Pogodba, plaćanje porodičnih nadnica muškarcima i zadržavanje žena kod kuće, odgovarala je istovremeno i kapitalistima i muškarcima-radnicima. Mada su se uslovi pogodbe vremenom promenili, još uvek važi da porodica i rad žena u porodici služe kapitalu, obezbeđujući mu radnu snagu i muškarcima, kao prostor u kome mogu uživati svoje privilegije. Žene, radeći na posluživanju muškaraca i porodica, takođe služe kapitalu kao potrošači.⁴² Porodica je isto tako mesto gde se uče dominacija i potčinjavanje, kao što su objasnili Sh. Firestone, Frankfurtska škola i mnogi drugi⁴³. Poslušna deca postaju poslušni radnici; devojčice i dečaci uče svoje odgovarajuće uloge.

Dok porodične nadnice pokazuju kako se kapitalizam prilagođava patrijarhatu, promena u statusu dece pokazuje kako se patrijarhat prilagođava kapitalizmu. Deca, kao i žene bivaju isključena iz najamnog rada. Pošto je mogućnost dece da zarađuju novac izmenjena, njihov legalni odnos prema roditeljima je promenjen. Početkom industrijske ere u Sjedinjenim Državama zadovoljavanje potrebe dece za njihovim očevima bio je bitan, čak primaran uslov za njihov srećan razvoj. Očevi su imali zakonsku prednost u slučajevima spornog starateljstva. Kada se izmenila mogućnost da deca doprinesu ekonomskom blagostanju porodice, majke su odjednom postale sve važnije za srećan razvoj dece i stekle zakon-

ics, t. 9, br. 3 (jesen 1977), str. 54, 78, i *The Curious Courtship of Women's Liberation and Socialism* (Boston: South End Press, 1978). Dodatne studije o interakciji kapitalizma i patrijarhata mogu se naći kod Zillah Eisenstein, ed. *Capitalist Patriarchy and the case for Socialist Feminism* (New York: Monthly Review Press, 1978).

⁴² Vid.: Batya Weinbaum i Amy Bridges, „The Other Side of the Paycheck: Monopoly Capital and the Structure of Consumption“, *Monthly Review*, t. 28, br. 3 (jul—avgust 1976), str. 88—103, za raspravu o ženskom potrošačkom radu.

⁴³ Za shvatanje Frankfurtske škole vid.: Max Horkheimer, „Authority and the Family“, u *Critical Theory* (New York: Herder & Herder, 1972). studiju Instituta za društvena istraživanja iz Frankfurta, „The Family“, u: *Aspects of Sociology* (Boston: Beacon, 1972).

sku prednost u slučajevima spornog starateljstva.⁴⁴ Ovde se patrijarhat prilagodio promenjenoj ekonomskoj ulozi dece: kada su deca produktivna, muškarci ih traže; kada postanu neproduktivna, daju se ženama.

Spoj u XX veku

Predviđanje marksista XIX veka da će patrijarhat iščeznuti u susretu sa potrebom kapitalizma da proletarizuje svakog, nije se ispunilo. Marksisti su ne samo potcenili snagu i fleksibilnost patrijarhata već su i precenili moć kapitala. Oni su predvideli novu socijalnu snagu kapitalizma, koji bi ukinuo feudalne odnose, praktično svemoćno. Savremeni posmatrači u boljoj su poziciji da uoče razliku tendencija „čistog“ kapitalizma i „postojećeg“ kapitalizma koji susreće istorijske snage u svakodnevnoj praksi. Diskusija o spoju kapitala i rasnih pravila i o podeli tržišta rada, daje nam dodatne primere za način na koji se čiste kapitalističke snage suočavaju sa istorijskom realnošću. Veliku fleksibilnost pokazao je kapitalizam u ovom procesu.

Iako rasna pravila ne dozvoljavaju jednaku proletarizaciju svih, marksisti koji su proučavali Južnu Afriku tvrde da to ne znači da rasne barijere sprečavaju akumulaciju kapitala.⁴⁵ Teorijski, analitičari se mogu sporiti oko toga koji uslovi omogućavaju kapitalistima izdvajanje većeg viška vrednosti. Ali, u posebnoj istorijskoj situaciji kapitaliste se mora ticati društvena kontrola, otpor grupa radnika i intervenisanje države. Država može da interveniše s ciljem da reprodukuje društvo kao celinu; može biti potrebno i da se uklone neki kapitalisti da bi se savladale najgore tendencije kapitala. Uzevši sve ovo u obzir, kapitalisti postižu najveći mogući profit. Ako za ciljeve društvene kontrole kapitalisti organizuju rad na određen način, ništa iz samog kapitala ne determiniše ko (tj. koje jedinice, sa kojim svojstvima) će zauzeti više, a ko niže rangove na tržištu radne snage. Na to utiče, svakako, to što su kapitalisti i sami, budući do-

⁴⁴ Carol Brown, „Patriarchal Capitalism and the Female-Headed Family“ *Social Scientist* (India); br. 40–41 (novembar–decembar 1975), str. 28–30.

⁴⁵ Detaljnije o rasnim pravilima vid.: Stanley Greenberg, „Business Enterprise in a Racial Order“, *Politics and Society*, t. 6, br. 2 (1976), str. 213–240, i Michael Burroway, *The Color of Class in the Copper Mines From African Advancement to Zambianization* (Manchester, England Manchester University Press, Zambia Papers br. 7, 1972).

minantna društvena grupa, rasisti (i seksisti). Kapitalizam nasleđuje pripisane karakteristike vladajućih grupa-cija isto kao i onih podređenih.

Novije rasprave o tendenciji monopolnog kapitala da stvara podelu na tržištu rada, saglasne su s ovim shvaćanjem.⁴⁶ Pojava da kapitalisti namerno dele radnu snagu, koristeći pripisane karakteristike da bi se razdelila radnička klasa, pre je rezultat potrebe za socijalnom kontrolom nego uslov akumulacije u užem smislu.⁴⁷ Vremenom, nisu se svi takvi pokušaji podele pokazali uspešnim (u odvajanju) niti su donosili profit. Sposobnost kapitala da uobličava radnu snagu zavisi istovremeno i od posebnih zahteva akumulacije u užem smislu (na primer, ukoliko je proizvodnja organizovana na način koji zahteva komuniciranje među većim brojem radnika, dobro je da oni govore istim jezikom)⁴⁸ i od onih društvenih snaga koje mogu prinuditi kapital da se prilagodi (zadržavanje odvojenih sanitarnih prostorija u Južnoj Africi za belce i crnce može se razumeti kao ekonomska žrtva kapitalista, ali u svakom slučaju manja od socijalne cene prisiljavanja južnoafričkih belaca da se peru sa crncima).

Ako je prvi element naše rasprave o toku kapitalističkog razvoja taj da kapital nije svemoćan, drugi je taj da je kapital izuzetno fleksibilan. Akumulacija kapitala suočava se sa prethodno postojećim društvenim oblicima, istovremeno ih razarajući i prilagođavajući im se. Prilagođavanje kapitala može se smatrati odrazom snage tih prethodnih formi da prežive i u novim uslovima. No, čak i ako potraju, one nisu nepromenjene. Ideologija pomoću koje danas razumemo rase i polove, na pri-

⁴⁶ Vid.: Michael Reich, David Gordon, i Richard Edwards, „A Theory of Labor Market Segmentation“, *American Economic Review*, t. 63 br. 2 (maj 1973), str. 359–365, i knjigu koju su oni izdali, *Labor Market Segmentation* (Lexington, Mass: D. C. Heath, 1975), za raspravu o podeli tržišta rada.

⁴⁷ Vid.: David M. Gordon, „Capitalist Efficiency and Socialist Efficiency“, *Monthly Review*, t. 28, br. 3 (jul-avgust 1976), str. 19–39, — diskusija o kvalitativnoj efikasnosti (potrebe socijalne kontrole) i kvantitativnoj efikasnosti (potrebe akumulacije).

⁴⁸ Na primer, u Milvokiju su organizovali radnike prvo prema etničkoj pripadnosti, ali su kasnije sve radnike podsticali da govore engleski, pošto se promenila tehnologija i odgovarajuće potrebe socijalne kontrole. — Vid.: Gerd Korman, *Industrialization, Immigrants and Americanizers, the View from Milwaukee 1866–1921* (Madison: The State Historical Society of Wisconsin, 1967).

mer, snažno je izmenjena posebnim načinima na koje je potkrepljena rasna i seksualna podela u procesu akumulacije.

Porodica i porodična nadnica danas

Pokazali smo ranije da se prilagođavanje i uzajamna akomodacija kapitalizma i patrijarhata iskazuje kroz razvoj porodičnih nadnica početkom XX veka. Porodične nadnice utemeljile su partnerstvo patrijarhata i kapitalizma. Uprkos povećanom učešću žena u radnoj snazi, posebno izraženom posle drugog svetskog rata, porodična nadnica je još uvek, tvrdimo, kamen temeljac postojeće podela rada među polovima u kojoj su žene prvenstveno odgovorne za domaćinstvo, a muškarci za najamni rad. Niže nadnice žena na tržištu rada (kombinovane sa potrebom da neko odgaja decu) osiguravaju produženno postojanje porodice kao nužne zajednice udruženih prihoda. Porodica, učvršćena porodičnom nadnicom, tako daje muškarcima kontrolu nad radom žena kako u njenom okviru tako i van nje. Mada povećan najamni rad žena može prouzrokovati stres za porodicu (slično stresu koji Kautsky i Engels uočavaju u XIX veku) pogrešno bi bilo misliti da će kao posledica toga pojam i stvarnost porodice i podela rada među polovima, ubrzo iščeznuti. Podela rada među polovima obnavlja se i na tržištu poslova, gde žene rade na ženskim poslovima, često onim istim poslovima koje su obavijale do sada kod kuće — pripremanje hrane i usluživanje, čišćenje svih vrsta, briga o ljudima i slično. Pošto su ovo poslovi niskog statusa i slabo plaćeni, patrijarhalni odnosi ostaju očuvani, mada se njihova materijalna baza donekle premestila iz porodice ka razlikama u nadnici, od porodično-zasnovanog do industrijski-zasnovanog patrijarhata⁴⁹.

Industrijski zasnovani patrijarhalni odnosi ojačani su na razne načine. Ugovori sindikata koji određuju niže nadnice, manje privilegija i manje mogućnosti za napredovanje žena, nisu samo atavistički ostaci — primer seksističkih stavova ili ideologije muške nadmoći — već oni podržavaju materijalnu bazu patrijarhalnog sistema. Dok neko može ići dotle da tvrdi da je patrijarhat već iščezao iz porodice (videti, na primer, Steyart Ewen,

⁴⁹ Carol Brown, u tekstu „Patriarchal Capitalism” tvrdi, na primer, da se pomeramo od „porodično zasnovanog” ka „industrijski zasnovanom” patrijarhatu u kapitalističkom društvu.

Captains of Consciousness)⁵⁰, mi to nećemo. Mada se uslovi kompromisa između kapitala i patrijarhata menjaju pošto se kapitalizuju i dodatni poslovi prethodno locirani u porodici i menja se mesto razvoja ženske radne snage⁵¹, ipak je istina, kao što smo i pre rekli, da razlike u najamnini prouzrokovane ekstremnim podvajanjem poslova na tržištu rada, učvršćuju porodicu a time i podelu poslova u kući, podsticanjem žena na udaju. „Ideal” porodične nadnice — da muškarac može da zaradi dovoljno da izdržava čitavu porodicu — možda ustupa mesto novom idealu da muškarac i žena kroz najamni rad doprinose dohotku porodice. Razlika u nadnicama sada postaje sve neophodnija u održavanju patrijarhata, kontrole muškaraca nad ženskom radnom snagom. Razlika u nadnicama ima za cilj *definisanje* rada žena u odnosu na rad muškaraca i u isto vreme čini neophodnom postojeću trajnu ekonomsku zavisnost žena od muškaraca. Podela rada među polovima na tržištu poslova i drugde može se shvatiti kao manifestacija patrijarhata koja služi njegovom održanju.

Mnogi su dokazivali da će spoj kapitala i patrijarhata iako postoji danas, *na kraju krajeva* postati nepodoban za kapitalizam; kapital može razoriti i porodične odnose i patrijarhat. Iz ove rasprave logično sledi da kapitalistički društveni odnosi (a porodica nije primer jednog od njih) nastoje da se održe večno; žene će postati sve sposobnije da zarađuju nadnicu, sve će više odbijati da se potčine podređivanju u porodici, a pošto porodica ugnjetava posebno žene i decu, ona će propasti ubrzo pošto ljudi budu mogli da se održe i van nje.

Mi ne mislimo da kapital može tako lako da uništi patrijarhalne odnose otelotvorene u porodici i nalazimo malo dokaza za postojanje dezintegracije porodičnog sistema. Mada povećano učešće žena u radnoj snazi olakšava razvod, uslovi razvoda za žene nisu tako povoljni. Nadnice koje žene primaju dozvoljavaju samo malom

⁵⁰ Stewart Ewen, *Captains of Consciousness* (New York: Random House, 1967).

⁵¹ Jean Gardiner u tekstu „Women’s Domestic Labour” (vidi fusnotu 10), objašnjava uzroke promene lokacije ženskog rada, sa kapitalističke tačke gledišta. Ona ispituje potrebe kapitala (u terminima visine realne nadnice, ponude rada, i veličine tržišta) u različitim razvojnim stadijumima i u okviru različitih profesionalnih krugova. U nastojanju da proceni verovatni pravac britanske ekonomije, Gardinerova međutim ne procenjuje ekonomske potrebe patrijarhata. U ovome tekstu mi tvrdimo da sve dok se ne uzme u obzir patrijarhat isto kao i kapital, nije moguće uspešno proceniti verovatnu tendenciju ekonomskog sistema.

broju njih da izdržavaju svoju decu i sebe nezavisno i kako valja. U najboljem slučaju, dokazi o raspadu tradicionalne porodice su slabi. Stopa razvoda se nije znatnije uvećala, koliko se izjednačila među klasama; štaviše, stopa ponovnih venčanja takođe je vrlo visoka. Do popisa 1970. godine starosno doba za sklapanje prvog braka produžilo je svoj istorijski pad. Od 1970. godine izgledalo je da ljudi odlažu brak i odgajanje dece, ali u novije vreme natalitet je ponovo počeo da raste. Istina je da veliki deo populacije živi sada van tradicionalnih porodica. Osobito mladi napuštaju roditeljske domove i stvaraju sopstvena domaćinstva pre no što se venčaju i oforme tradicionalnu porodicu. Stariji, a posebno žene, odjednom uviđaju da su sami u svojim domaćinstvima pošto su im deca odrasla i pošto su doživeli odvajanje ili smrt supruga. Ipak, trendovi pokazuju da će nove generacije mladih u svojim zrelijim godinama zasnivati nuklearne porodice u većem broju no ikad ranije. Skupine ili grupe ljudi rođenih posle 1930. godine imaju mnogo višu stopu brakova i dece no ranije zajednice. Trajanje braka i odgajanje dece možda se skraćuje, ali im se učestalost i dalje povećava.⁵²

Tvrđnja da kapital razara porodicu previđa i društvene snage koje porodični život čine privlačnim. Uprkos kritici nuklearne porodice kao psihološki destruktivne, u kompetitivnom društvu ona još uvek zadovoljava stvarne potrebe mnogih ljudi. To važi ne samo za dugotrajnu monogamiju već više za podizanje dece. Razdvojeni roditelji podnose i finansijske i psihičke teškoće. Za žene-radnice posebno, ove teškoće čine iluzornom „nezavisnost“ uključivanja u radnu snagu. Porodice sa jednim roditeljem od skora se smatraju, prema analitičarima socijalne politike, prelaznim oblikom koji će postati porodice sa dva roditelja posle ponovnog venčanja.⁵³

⁵² O proporciji ljudi koji žive u nuklearnim porodicama, videti: Peter Uhlenberg, „Variations in Family Life Cycle Experiences of U.S. Females“, *Trend of Marriage and the Family*, t. 36, br 5 (maj 1974), str. 84–92. O stopi ponovnog venčavanja videti: Paul Glick i Arthur J. Norton, „Perspectives on the Recent Upturn in Divorce and Remarriage“, *Democracy*, t. 10 (1974), str. 301–14. O odnosu razvoda i visine prihoda videti: Artur J. Norton i Paul C. Glick, „Marital Instability: Past, Present, and Future“, *Journal of Social Issues*, t. 32, br. 1 (1976), str. 5–20. Videti: Mary Jo Bane, *Here to Stay: American Families in the Twentieth Century* (New York: Basic Books, 1976).

⁵³ Heather L. Ross i Isabel B. Sawhill, *Time of Transition: The Growth of Families Headed by Women* (Washington, D. C.: The Urban Institute, 1975).

Može biti da se rezultati povećanog učešća žena u radnoj snazi mogu videti pre u smanjivanju podele rada među polovima u okviru porodice, nego u učestalijim razvodima, ali i za to nedostaju dokazi. Statistika o tome ko obavlja poslove u domaćinstvu čak i u porodicama zaposlenih žena, pokazuje malo promena u poslednjim godinama; žene još uvek rade većinu tih poslova.⁵⁴ Dupli radni dan je stvarnost žena-najamnih radnika. To i nije iznenađujuće pošto podela rada među polovima van porodice, na tržištu poslova čini i dalje žene finansijski zavisnim od muškaraca, čak i ako one same zarađuju. Budućnost patrijarhata ne počiva, ipak, samo na budućnosti porodičnih odnosa. Jer, i patrijarhat kao i kapitalizam može biti iznenađujuće fleksibilan i prilagodljiv.

Bilo da jeste ili nije „krajnje“ nepodobna za kapital, patrijarhalna podela rada u porodici i van nje, uobličava kapitalizam danas. Kao što smo već pokazali, patrijarhat istovremeno legitimise kapitalističku kontrolu i delegitimise određene oblike borbe protiv kapitala.

Ideologija dvadesetog veka

Patrijarhat, time što ustanovljuje i legitimise hijerarhiju među muškarcima (dozvoljavajući muškarcima svih grupa da kontrolišu bar jednu ženu), ojačava kapitalističku kontrolu, a kapitalističke vrednosti oblikuju definiciju patrijarhalnog blagostanja.

Psihološki fenomeni koje identifikuje Shulamith Firestone pojedinačni su primeri onoga što se događa u odnosima zavisnosti i dominacije. Oni proizlaze iz stvarnosti društvene moći muškaraca — iz koje su žene isključene — ali su oblikovani činjenicom da nastaju u kontekstu kapitalističkog društva.⁵⁵ Ako ispitamo karakteristike muškaraca onako kako ih opisuju radikalni feministi, — kao kompetitivne, racionalne, dominirajuće — videćemo da mnogo podsećaju na opis dominantnih vrednosti kapitalističkog društva.

⁵⁴ Videti: Kathryn E. Walker i Margaret E. Woods, *Time Use: A Measure of Household Production of Family Goods and Services* (Washington D. C.: American Home Economics Association, 1976), i Heidi Hartmann, „The Family as the Locus of Gender, Class, and Political Struggle: The Example of Housework“, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, t. 6, br. 3 (proleće 1981).

⁵⁵ Richard Sennett i Jonathan Cobb u delu *The Hidden Injuries of Class* (New York: Random House, 1973) istražuju slične vrste psiholoških pojava u hijerarhijskim odnosima muškaraca na poslu.

Ova se koincidencija može objasniti na dva načina. U prvom slučaju, muškarci, kao najamni radnici uključeni u kapitalističko društvo i bačeni u kompeticiju, ove odnose propisuju i usvajaju odgovarajuće vrednosti.⁵⁶ Opis muškaraca koji daju radikalni feministi, nije sasvim van okvira kapitalističkog društva. Drugo, čak i kada se muškarci i žene ne ponašaju stvarno na način koji im seksualne norme propisuju, muškarci pridaju sebi ona svojstva koja su cenjena u dominantnoj ideologiji. Tako na primer, autori knjige *Crestwood Heights* uočavaju da dok muškarci koji su zaposleni provode svoje dane manipulišući podređenima (često koristeći tehnike koje apeluju na suštinski iracionalne motive da bi izazvali željeno ponašanje), i muškarci i žene opisuju ih kao „racionalne i pragmatične”. A dok žene ogromnu energiju posvećuju proučavanju naučnih metoda odgajanja dece i dečjeg razvoja, i muškarci i žene u *Crestwood Heights* opisuju žene kao „emocionalne i iracionalne”.⁵⁷

Ovim se ne objašnjavaju samo „muške” i „ženske” karakteristike u kapitalističkim društvima. Kao što rad žena služi dvostrukom cilju — održavanju muške dominacije i kapitalističkoj proizvodnji — tako i seksistička ideologija služi dvostrukoj svrsi — glorifikovanju muških svojstava/kapitalističkih vrednosti i nipodaštavanju ženskih svojstava/društvenih potreba. Ako su žene degradirane ili nemoćne i u drugim društvima, razlozi koje muškarci za to imaju su drugačiji. Samo u kapitalističkom društvu ima smisla smatrati žene emocionalnim i iracionalnim. Kao epiteti, oni ne bi imali smisla u renesansi. Samo u kapitalističkom društvu ima smisla žene smatrati „zavisnim”. „Zavisan” kao epitet ne bi imao smisla u feudalnim društvima. Pošto podela

⁵⁶ Ovo bi moglo da predstavlja ključ za razumevanje klasičnih razlika u seksizmu, što mi ovde ne možemo da izučavamo.

⁵⁷ Videti: John R. Seeley i dr., *Crestwood Heights* (Toronto: University of Toronto Press, 1956), str. 382—94. Dok je za položaj muškarca karakteristično da je „u proizvodnji”, to ne znači da je položaj žene jednostavno „van proizvodnje” — njeni zadaci takođe su oblikovani kapitalom. Njen rad bez najamnine je svakodnevno nametnuto rešenje problema odnosa proizvodnje prema društveno uslovljenim potrebama i osiguravanju upotrebnih vrednosti u kapitalističkom društvu (u ovom kontekstu potrošnje). Vid. u: Weinbaum i Bridges, „The Other Side of the Paycheck”, potpunije razmatranje ovog problema. Činjenica da žene obezbeđuju „samo” upotrebne vrednosti u društvu određenom razmenschkim vrednostima, može biti iskorišćena da bi se žene omalovažile.

rada čini da žene, kao supruge i majke, budu uglavnom povezane s proizvodnjom upotrebnih vrednosti, omalovažavanje ovih aktivnosti skriva nesposobnost kapitala da zadovolji društveno determinisane potrebe i u isto vreme degradira žene u očima muškaraca, obezbeđujući opravdanje za mušku dominaciju. Primer za to je i posebna ambivalencija televizijskih reklama. S jedne strane, one su usmerene na stvarne prepreke staranju o društveno determinisanim potrebama: deterdženti koji uništavaju odeću i iritiraju kožu, čine veliku štetu. S druge strane, bavljenje ovim problemima mora biti omalovažavano; ono je povezano sa uniženim ženama, radnicima koji se moraju baviti ovim problemima.

Paralelna rasprava koja ukazuje na spoj patrijarhata i kapitalizma, može se voditi povodom podele rada među polovima na tržištu poslova. Podela rada među polovima dodeljuje ženama nisko plaćene poslove i zadatke za koje se misli da odgovaraju ženskoj ulozi. Žene su učiteljice, socijalni radnici i čine veći deo zaposlenih u zdravstvu. Uloge zbrinjavanja koje žene vrše na ovim poslovima, imaju nizak status jer kapitalizam ističe ličnu nezavisnost i mogućnost privatne inicijative da zadovolji društvene potrebe, a to isticanje je u suprotnosti potrebi za kolektivno obezbeđenim socijalnim uslugama. Sve dok se društveni značaj poslova zbrinjavanja umanjuje jer ih obavljaju žene, može se izbeći suprotstavljanje prioriteta koji kapital daje razmenschkoj vrednosti nad zahtevom za upotrebnim vrednostima. U ovom slučaju nije feminizam već seksizam taj koji deli i slabi radničku klasu.

Ka progresivnijem zajedništvu

Mnoge još probleme treba ispitati. Termin patrijarhat, kako smo ga ovde koristili, ostao je više deskriptivan no analitički. Ako smatramo da je izdvojen marksizam neprimeren, a radikalni feminizam sam za sebe nedovoljan, onda moramo da razvijemo nove kategorije. Ono što nam otežava zadatak, to je što isti oblici, kao na primer podela rada, često podržavaju i patrijarhat i kapitalizam, i u jednom stvarno kapitalističkom društvu, teško je izolovati mehanizme patrijarhata. Ipak, to je ono što moramo da učinimo. Ukazali smo na neke polazne osnove: traženje onoga ko ima koristi od ženske radne snage, otkrivanje materijalne osnove patrijarhata, istraživanje mehanizama hijerarhije i solidar-

nosti među muškarcima. Pitanja koja moramo postaviti su bezbrojna.

Možemo li govoriti o pokretačkim zakonima patrijarhalnog sistema? Kako patrijarhat rađa feminističku borbu? Koje oblike seksualne politike i borbe među polovima nalazimo u društvima van razvijenog kapitalizma? Koje su suprotnosti patrijarhalnog sistema i u kojim su one odnosima sa suprotnostima kapitalizma? Znamo da su patrijarhalni odnosi podsticali feminističku borbu i da kapital podstiče klasnu borbu — ali pitanje je kakav je bio odnos feminizma i klasne borbe u istorijskom kontekstu? U narednom poglavlju pokušaćemo da odgovorimo na poslednje pitanje.

Feminizam i klasna borba

Kroz istoriju i sada, feminizam i klasna borba imali su potpuno odvojene puteve („buržoaski” feminizam na jednoj strani, klasna borba na drugoj), ili je na lewici marksizam bio dominantan u odnosu na feminizam. Što se tiče ovoga drugog, to je posledica istovremeno i analitičke moći marksizma i prevlasti muškaraca na lewici. To je proizvelo otvorene borbe na lewici i kontradiktoran položaj marksističkog feminizma.

Većina feminista koji se smatraju radikalnim (protiv sistema, protiv kapitalizma, protiv imperijalizma, za socijalizam, komunizam, marksizam...) slaže se da je radikalno krilo ženskih pokreta izgubilo podstrek, dok je liberalni sektor iskoristio vreme i napredovao. Naš pokret nije više u onom uzbudljivom, snažnom periodu kada je svaka naša akcija imala efekta — podizala svet, pridobijala više žena (čak i više no što se moglo jednostavno uključiti u pokret), činila uočljivijim probleme žena u društvu, često na način krajnje izazovan u odnosu na kapitalističke i patrijarhalne odnose. Sada osećamo da su delovi pokreta kooptirani i da se „feminizam” koristi protiv žena — na primer u sudskim procesima kada sudije tvrde da ženama koje napuštaju dugotrajn brak, u kome su bile domaćice, nije potrebno izdržavanje jer svi znamo da su žene danas slobodne. Neuspeh da se obezbedi donošenje Amandmana ravnopravnosti u Sjedinjenim Državama ukazuje na postojanje opravdanih strahovanja mnogih žena da će se feminizam i dalje koristiti protiv žena, i na potrebu da preispitamo svoj pokret i analiziramo zašto je kooptiran na ovakav način. Logično je da se za pomoć u ovom preispitivanju obratimo marksizmu, jer je on jedna raz-

vijena teorija teorije o društvu. Marksistička teorija je razvijena od feminističke i mi smo ponekad, u nastojanju da je koristimo, skretali od feminističkih ciljeva.

Leвица je oduvek bila ambivalentna u odnosu na ženski pokret, često ga smatrajući opasnim po stvar socijalističke revolucije. Kada se žene sa levice vežu za feminizam, to lično ugrožava muškarce sa levice. I svakako, mnoge organizacije levice imaju koristi od rada žena. Otuda su mnoge levičarske analize (u progresivnoj i tradicionalnoj formi) sebične, i teorijski i politički. One nastoje da utiču na žene, da zanemare pokušaje razvijanja jednog nezavisnog razumevanja ženske pozicije i da prihvate „leve” analize te situacije. U reagovanju na ovaj pritisak, prirodno je da bismo, pošto smo se obratili marksističkoj analizi, pokušali da se pridružimo „bratstvu” koristeći ovu paradigmu i na kraju krajeva našli su se u situaciji da im opravdavamo svoju borbu, a ne u nastojanju da analiziramo položaj žena radi poboljšanja svog političkog delovanja. Konačno, mnogi marksisti zadovoljni su tradicionalnom marksističkom analizom ženskog pitanja. Oni klasu smatraju pravim okvirom za razumevanje pozicije žena. Žene treba shvatiti kao deo radničke klase; borba radničke klase protiv kapitalizma treba da ima prednost nad bilo kakvim sukobom između muškaraca i žena. Sukobu među polovima ne sme se dozvoliti da se umeša u klasnu solidarnost.

Pošto se ekonomska situacija u Sjedinjenim Državama pogoršala poslednjih nekoliko godina, tradicionalne marksističke analize su se potvrdile. Pokreti šezdesetih godina za građanska prava, studentski pokret za slobodu govora, antiratni pokret, ženski pokret, ekološki pokret i pojačana borbenost profesionalnih i *white collar* grupa postavili su nova pitanja marksizmu. Ali sada, pojava očiglednih ekonomskih problema kao što su inflacija i nezaposlenost, pomračila je važnost ovih zahteva i leвица se ponovo vratila „osnovama” — politici radničke klase (usko definisane). Sve brojnije „marksističko-lenjinističke prepartijske sekte” angažuju se anti-feministički i u doktrini i u praksi. Uz to, postoje i znaci da se prisustvo feminističkih pitanja na akademskoj lewici takođe smanjuje. Problem dečijih vrtića iščezava sa sastanaka levice. Kako marksizam ili politička ekonomija postaju intelektualno prihvatljivi, liberalno-akademsko društvo „starih” samo se preslikalo u čvrstom drugarstvu „mladih” marksista i liberala — čije članstvo i pogledi ostaju muški uprkos njihovoj mladosti i radikalizmu.

Pritisak na radikalne žene da se ostave neozbiljnih problema i postanu „ozbiljni” revolucionari, uvećao se. Naš posao izgleda kao gubljenje vremena u poređenju sa inflacijom i nezaposlenošću. Simptomatično je za mušku dominaciju da *naša* nezaposlenost nikada nije bila razmatrana u krizama. U poslednjoj velikoj ekonomskoj krizi 1930, ogromna nezaposlenost delom je prevaziđena isključivanjem žena iz mnogih vrsta zanimanja — jedan najamni posao za porodicu, a taj posao bio je muškarčev. Kapitalizam i patrijarhat su se povratili — ojačani posle krize. Kao što ekonomske krize služe obnavljanju funkcija kapitalizma, korigujući neuravnoteženosti, tako one koriste i patrijarhatu. Tridesete godine vraćaju žene na njihovo mesto.

Borba protiv kapitala i patrijarhata ne može biti uspešna ako se zanemari proučavanje i delovanje povodom problema feminizma. I sama borba protiv kapitalističkih odnosa ugnjetavanja doživeće neuspeh pošto se zanemaruje podrška koju ovima pružaju patrijarhalni odnosi ugnjetavanja. Analiza patrijarhata ključna je za definisanje oblika socijalizma koji odgovara ženama. Dok je i muškarcima i ženama zajednička potreba da zbače kapitalizam, oni zadržavaju interese svojstvene sopstvenom polu. Nije sasvim jasno — iz naše skice, iz istorije, ili radova muškaraca socijalista — da je socijalizam za koji se borilo, isti i za muškarce i za žene. Jer humani socijalizam zahtevao bi ne samo saglasnost u pogledu toga kako će novo društvo izgledati i kakva će biti zdrava ličnost, već konkretnije, on će zahtevati od muškaraca da se odreknu svojih privilegija.

Kao žene ne smemo dopustiti da nas odvrte od hitnosti i važnosti našeg zadatka, kao što smo to dopustile više puta u prošlosti. Moramo se boriti protiv pri-nude kojom se nastoji, i suptilno i ne tako suptilno, da se zanemare feministički ciljevi.

Ovo sugeriše dva strateška razmatranja. Prvo, borba da se ostvari socijalizam mora biti borba u kojoj će grupe različitih interesa ostvariti saradnju. Žene ne bi trebalo da veruju muškarcima da će ih osloboditi posle revolucije, delom stoga što ne postoji razlog verovanju da će oni to i umeti; delom stoga što njima to nije neophodno. U stvari, njihov neposredni interes leži u produžavanju ugnjetavanja nas žena. Zato moramo imati svoju sopstvenu organizaciju i izvor svoje sopstvene moći. Drugo, mislimo da je podela rada među polovima dala ženama iskustvo u kojem su naučile da razumeju šta su to ljudska međuzavisnost i potrebe.

Dok su se muškarci dugotrajno borili *protiv* kapitala, žene znaju za šta da se bore.⁵⁸ Kao opšte pravilo, položaj muškaraca u patrijarhatu i kapitalizmu onemogućava ih da prepoznaju ljudske potrebe za zbrinjavanjem, deljenjem, razvojem, i istovremeno mogućnosti za zadovoljavanje tih potreba u nehijerarhijskom, nepatrijarhalnom društvu. Ali čak i ako podignemo njihovu svest, muškarci mogu proceniti potencijalnu dobit u odnosu na moguće gubitke i izabrati postojeće stanje stvari. Muškarci treba da izgube više od svojih okova.

Kao feministički socijalisti moramo organizovati delatnost koja podstiče borbu protiv patrijarhata i kapitalizma istovremeno. Moramo insistirati na tome da je društvo koje želimo da ostvarimo društvo u kome je prepoznavanje međuzavisnosti oslobađanje, a ne sramota, zbrinjavanje je univerzalno, a ne ugnjetачka praksa, društvo u kojem žene neće nastaviti da podržavaju ni lažne ni one stvarne slobode muškaraca.

(Heidi Hartmann, „The unhappy Marriage of Marxism and Feminism: towards a more progressive Union”, *Women and Revolution*, ed. Lydia Sargent, Pluto Press, 1981, str. 2—41)

Prevela Marina Pavlović

⁵⁸ Lise Vogel, „The Earthly Family” (videti fusnotu 10).

POKRET ZA MIR I EVROPSKI SOCIJALIZAM

Pokret za mir i razoružanje izbio je poslednjih meseci u Evropi takvom silinom da je zaprepastio čak i one koji su — poput nas — od samog početka verovali u mogućnost njegovog nastanka i delali na tome. Mnogi su razlozi tog zaprepašćenja. Pre svega, mobilisane su mnogobrojne i raznolike snage. U Bonu i Londonu, Brislu i Rimu zbile su se najveće demonstracije u čitavom poratnom razdoblju, veće od ijednih drugih ma kojim povodom. Kvantitet je dao kvalitet: nemoguće je okupiti stotine hiljada ljudi na ulicama naših gradova a da se jedna uz drugu ne nađu različite generacije, političke snage, kulturne tradicije. Upravo je ta šarolikost otklonila svako podozrenje koje bi se ticalo taktičkih ili stranačkih kalkulacija i multiplicirala uticaj svake od njih na društvo u celini. Drugo, tu je geografska rasprostranjenost novog pokreta. To je, verovatno, prvi put da masovni pokret istovremeno, sa suštinskim srodnim zahtevima i analognim protagonistima nastane u gotovo svim zemljama zapadne Evrope. Čak ni veliki talas 1968. nije se odlikovao u ovoj meri evropskim razmerama i ovakvom srodnošću jezika.

Treće, u pokretu za mir postoji novi i neuobičajeni odnos između masovne spontanosti i političke organizacije. Prošlost nam nudi primere bilo masovnih pokreta — 50-tih godina — strogo strukturiranih i predvođenih partijama i sindikatima, bilo masovnih pokreta — 60-tih i 70-tih — rođenih izvan, a često i protiv, političkih institucija, a kojima nikada nisu uspeali da uspostave

interakciju. Nasuprot tome, rast i uticaj pokreta za mir (nalik, možda, jedino pobuni italijanske radničke klase 1968) obećava plodonosno dijalektičko zbližavanje između spontanosti — tj. autonomije — masa i postojećih političkih snaga. Pokret uspešno izdvaja one političke organizacije koje su mu najbliže, pretvarajući ih u saučesnike i pomagače, uz istovremenu težnju da ih uslovi i transformiše da bi, tako, direktno uticao na parlamente i vlade.

Pa ipak, baš to što predstavlja inicijalnu novost i snagu pokreta za mir, može postati izvorom njegove slabosti. Ogromna raznolikost socijalnih i kulturnih snaga koje ga sačinjavaju, odbacivanje odavno već sklerotičnih i osiromašenih političkih shema, osnove su njegovog bogatstva i njegovih prvih praktičnih rezultata. Već sada se može reći da ni supersile — ni u propagandi ni u ponašanju — više ne mogu ignorisati postojanje ove borbe za kontinentalno razoružanje i njenu moć da utiče na evropske vlade. No, ova preimućstva sadrže i opasnost da pokret ostane na nivou relativno opšteg ili amorfnoeg protesta. Ta opasnost bi se povećala kad i ukoliko bi vlade pribegle diverzantskim ili obmanjivačkim manevrima, prebacujući krivnju jedna na drugu i zaklanjajući stvarne opcije za mir i razoružanje iza svećanih deklaracija principa i dobre volje; ili ukoliko bi glavne političke snage najbliže pokretu, opterećene kao što jesu tradicionalnim „realizmom“, pokušale da ga svedu na goli pritisak javnog mnjenja za koji nisu odgovorne i čije ciljeve ne treba uzeti bukvalno. Ovo nisu samo mogućnosti: slični su procesi više no očevidni u Nemačkoj i Italiji. Moguće je, takođe, da dođe do pogrešne reakcije radikalnih delova pokreta — kao što se dogodilo 70-tih godina — koji bi se protivstavili i izolovali od širih struja mišljenja, isključivim i jednostavnim insistiranjem na vlastitim ciljevima i oblicima borbe.

Stoga nije ni prerano ni isprazno, već pre neodložno i nužno, otvoriti opštu raspravu o tome kako da pokret očuva i svoj jedinstveni i svoj pluralistički karakter, a da ipak stekne trajniju i organizovanu osnovu i, iznad svega, određenu političku fizionomiju. Jer to je uslov njegove snage i realne autonomije. Upravo iz tih razloga, masovnom političkom pokretu bez organizacione discipline koja bi ga držala na okupu, ili čvrstih ideoloških tradicija koje bi mu davale identitet, tim više je potreban skup konkretnih ciljeva i strateških prioriteta.

Stoga bih želeo da izložim naše shvatanje onoga — ne što bi „pokret trebalo da čini”, već onoga što pokret potencijalno već jeste (te nam je dužnost da to podržimo u našoj analizi, da ga ekspliciramo u našim programima), a i ponešto da kažem o onim problemima koji još uvek nisu doprli do svesti pokreta ali koje će realnost nametnuti. Počeo bih od kratkoročne i srednjoročne platforme borbe za mir, od problema dostižnih i nedostižnih ciljeva.

Svakom pažljivom posmatraču, a pogotovo onome na ulicama Bona ili Rima, bilo je očevidno da je pretežna većina pokreta saglasna o skupu zahteva koji niti su nejasni, niti utopijski. Ljudi nisu demonstriali samo zato da bi obavezali velike sile da pregovaraju o krajnjem cilju — opštem razoružanju. Naprotiv, oni otvoreno i s pravom nemaju poverenja u rešenost velikih sila da ozbiljne pregovore privedu kraju — pošto su inače spremne da obesnaže čak i one sporazume koje su sklopile, daljim i težim merama naoružanja izvan njihovih okvira, kao što je do sada uvek bio slučaj. Drugim rečima, pokret za mir ne veruje ni u subjekte pregovora (SAD i SSSR), ni u pretpostavke pregovora koje se još uvek svode na ravnotežu straha. Otuda se smatra da je nužna unilateralna inicijativa onog subjekta koji je neposredno i posebno zainteresovan za denuklearizaciju — Zapadne Evrope — kako bi spirala koja vodi ratu bila prekinuta. Ima različitih mišljenja o obimu te unilateralne inicijative i razlika u motivacijama koje se za nju nude. Specifični ciljevi mogu se razlikovati od jedne do druge zemlje: za Italiju — uklanjanjem raketnih instalacija u Komizu, protivljenje udvostručavanju vojnih izdataka i slanju trupa na Sinaj; za Englesku i Francusku — ponovno uspostavljanje nezavisne odbrambene moći; za Španiju — suprotstavljanje ulasku u NATO. Međutim, uveliko je prisutna kolektivna svest o tome da jedino akcije ovog tipa mogu dovesti do promene osnovnog kursa Reaganove administracije i navesti sovjetsku vladu da se opredeli za politička a ne za vojna rešenja svojih teškoća.

Mirovni pokret u Evropi nije ni prosovjetski ni proamerički; on obuhvata zemlje i partije koje nikad i ni na koji način nisu bile povezane sa SSSR-om. Pokret teži uklanjanju ne samo baza krstarećih i peršing nego i SS-20 raketa — u stvari, svih starih i novih nuklearnih oružja. On dokazuje da Zapadna Evropa treba da „da primer” potpunim ili delimičnim smanjivanjem sopstvenog nuklearnog arsenala: ne samo otud što mo-

ramo da živimo i da se borimo ovde, na terenu za koji smo neposredno vezani, već i zato što je to jedini način da se, političkim aktom sa izvesnom nadom na uspeh, velikim silama nametnu istinski pregovori. Nema sumnje da je ovo stanovište iznenađujuće novo i radikalno za mnoga tradicionalnija shvatanja. Među partijama i vladama evropske levice još uvek je uočljiva tendencija da se ovo smatra plemenitom utopijom — korisnom provokacijom za buđenje javnosti — a ne političkom linijom koja bi se mogla aktualno usvojiti. Mi smo, naprotiv, uvereni da je, strogo uzev, ovo jedina realistička politika, tj. jedina koja je i nužna i moguća. Mi, iz PUPC-a (Partija proleterskog jedinstva za komunizam — *prim. prev.*), nismo, ni po tradiciji ni po kulturi, pacifisti u gandijevskom smislu; istorija nas je poučila — a pre svega, međunarodni odnosi — pogibelji svake bukvalne primene doktrine „nenasilja” i unilateralnog razoružanja. Primeri Dubceka i Allendea podsećaju nas da je pobeda dobre političke stvari nad neprijateljem koji zastupa rđavu stvar ali dobro naoružan — teška i neizvesna. Još manje imamo ikakvih iluzija o miroljubivoj prirodi Sovjetskog Saveza. Naš raskid sa PCI (Komunistička partija Italije — *prim. prev.*) kao grupom, proistekao je iz naše procene prirode i tendencija ruske politike posle Praga — kao što smo nedavno bili među retkima na italijanskoj levici koji su upozoravali na avanturistički zaokret u sovjetskoj spoljnoj politici pre Avganistana, na afričkom rogu i u jugoistočnoj Aziji.

Zašto onda akte unilateralnog razoružanja Zapadne Evrope smatramo ispravnim i realističkim programom? Ne bi li oni izložili evropsku bezbednost nedopustivo velikim rizicima i čak doveli do jačanja najgorih iluzija moći u rukovodećoj grupi u Sovjetskom Savezu? Naš izbor se zasniva na jednom broju činjeničnih razmatranja i političkih argumenata lišenih ideoloških naklonosti, koje ću ovde pokušati ukratko shematski da iznesem — premda zahtevaju obimnije izlaganje i raspravu. *Prvo*, ispitaću tvrdnju da je Sovjetski Savez poslednjih godina stekao opštu stratešku premoć nad Sjedinjenim Državama, ili posebnu prednost u Evropi, koja čini nužnim prihvatanje „modernizacije” NATO-a koju zahteva Vašington. *Drugo*, razmotriću novi obrazac trke u naoružanju nastao 70-tih godina, koji svetski mir ugrožava više no ikad za poslednjih 35 godina — iznad i preko problema tzv. ograničene ravnoteže u samoj Evropi. *Treće*, pozabaviću se strukturalnim procesima koji

deluju u svakoj od supersila, a doveli su do dvostruke političke krize koja sada ugrožava detant. Čvrto, posebno ću istaći dugoročne probleme globalnog razvoja — uzajamno povezanu dramu 'trećeg sveta' i ćorsokak 'prvog sveta' — koja, u krajnjoj analizi, predstavlja najdublju i najneukrotiviju pretnju mirnom završetku dva desetog veka.

1. Strateška ravnoteža

Nije taćno da je vojna ravnoteža snaga promenjena u korist SSSR-a — stvarno promenjena tako odlučujuće da bi, u odgovor na neposrednu opasnost od sovjetske pretnje, morali prihvatiti amerićke projektile bez obzira na gubitak evropske autonomije koji bi iz toga proistekao, ili na rizik od novog naglog ubrzanja trke u naoružanju ćiji su oni simptom. Propagandna kampanja amerićke administracije i njenih evropskih prijatelja neprekidno je zabavljena ovom temom. Kampanja bi, sama po sebi, trebalo da pobudi sumnju u ove tvrdnje, jer, kad bi doista postojala vojna neravnoteža, tim bi je opasnije bilo saopštavati neprijatelju koji bi bio u iskušenju da iskoristi svoju poziciju sile pre no što se ravnoteža opet uspostavi. Pri svemu tome je ova ideološka operacija postigla svoj cilj — stvorena je difuzna „opšta svest” o sovjetskoj opasnosti.

Ne želim sada da se upuštam u lagodnu strategiju, prebrojavanje projektila, lansirnih sistema i radarskih mreža na osnovu službenih podataka ćija je podložnost beskrajnim manipulacijama opšte poznata. Međutim, postoje neke nesporne ćinjenice dostatne za opovrgavanje tekuće amerićke propagande. Kada je Carterova administracija — koja jamaćno nije bila ni pacifistićka ni željna razoružanja — potpisala SALT II, uveliko su se instalirale SS-20: ipak je administracija javno priznala stvarnu ravnotežu snaga na obe strane. Ako je od tada razmeštanje ovih sovjetskih projektila nastavljeno, onda je u amerićkom naoružanju otpočela posve nova faza. Otuda je potpuno neosnovana pretpostavka da bi Carterova procena mogla biti radikalno izmenjena. No, tu je još jedna veoma važna stvar koja se, ipak, često zaboravlja. Sama vojna ravnoteža snaga nije bez ostatka svodiva na zalihe oružja na svakoj strani. Ona je, bar isto toliko, odrećena ekonomskim i tehnićkim zalećdem — koje je svaki od tabora u stanju brzo da mobilise za ratne potrebe — i geopolitićkom diplo-

matijom sveta. Bez sumnje je ekonomsko i tehnićko prednjaćenje Zapada u odnosu na Sovjetski Savez postalo izrazitije i nedostićnije poslednjih godina. Takoće je evidentno da promene u mećunarodnoj diplomatiji u zadnjoj deceniji nisu bile na štetu Zapada. Ako Sovjetski Savez i jeste stekao neke poene, ćesto uz agresivne inicijative u Africi, Indokini, Centralnoj Americi ili Avganistanu, mnogo ozbiljnija kretanja odvijala su se u suprotnom pravcu. Kako god tumaćili poreklo ili znaćenje politike koju vode režimi u Egiptu ili Kini, jasno je svima da su ove dve ključne regionalne države — svaka od njih u vitalnoj zoni sveta — radikalno izmenile svoj vanjski stav prema savezništva sa Sjedinjenim Državama.

Mnogi drže da u Evropi još uvek postoji vojna neravnoteža u korist SSSR-a, a pošto je ona izvor opasnosti, mora se pribeci dodatnom naoružavanju. Svaki argument koji praktićki izdeljuje vojnu ravnotežu blokova po „poprištima”, veoma je opasan. Šta bi se, rećimo, dogodilo — šta se u prošlosti dogodilo — ako bi SSSR instalirao rakete u blizini amerićke obale da bi zaštitio kubansku nezavisnost na karipskom „poprištu”? Takvi su argumenti još pogrešniji i proizvoljniji kad se primenjuju na Evropu, bar dok ona, kao kontinent, nije autonomni politićki subjekt osloboćen prisustva svih vojnih saveza. Jer, ogranićeni nuklearni rat u Evropi — nova nenormalnost predvićdena poslednjim stratećkim doktrinama — u praksi bi neizbežno vodio opštem atomskom unišćenju. Ovo otuda što evropska pozornica nije simetrićna: na jednoj je strani tek periferija amerićkog stratećko-vojnog kompleksa, a na drugoj predstavlja samo središte sovjetskog stratećko-vojnog kompleksa. Stoga bi, ćak i uz savršeno jednak broj projektila, odrećen i kontrolisan u svakoj evropskoj zoni, ostala na snazi ćinjenica da one s jedne strane mogu za par minuta da udare po ćitavoj stratećkoj odbrani druge strane. Upravo zbog ove „asimetriće” jedini izlaz za Evropu nalazi se u uklanjanju oba nuklearna sistema — SS-20, SS-4 i SS-5, krstarećih i peršing raketa, kao i vazduhoplovnih i pomorskih „isturenih baza” NATO-a i engleskih i francuskih *forces de frappe*.

2. Vojna mutacija

Kulturom i politikom je poslednjih decenija dominirala ideja da ravnoteža straha, premda nedovoljna da osigura stvarni mir, ipak pruža zaštitu od novog svet-

skog rata. Ta je ideja pogrešna, i sve je pogrešnija. Iskustvo nam pokazuje da je sama težnja ravnoteži straha, umesto da uveri velike sile u uzaludnost trke u naoružanju, delovala naprotiv, kao alibi i podsticaj za stalno povećavanje vojnih izdataka u oba tabora, pošto je svaki nastojao da unapred neutralizuje moguća dostignuća onog drugog. Svaki sporazum o naoružanju, čak i kad je potpisan i poštovan, nije bio drugo do pauza u trci koja se velikom brzinom nastavljala na drugim područjima. Iskustvo nam je isto tako pokazalo da vojno naoružanje i oprema izuzetno retko ostaju isključivo odbrambena rezerva, jer usudno teže da postanu sredstva agresije u cilju širenja imperijalne moći, ili njenog nasilnog očuvanja ako je ugrožena. Ovo tim više važi za našu epohu, u kojoj sami obim vojnih izdataka, njihova uzajamna povezanost s najmoćnijim i najvitalnijim sektorima ekonomije i džinovskim političkim i organizacionim mehanizmima koji njima upravljaju, teže stvaranju države u državi čiji interesi i logika postaju relativno nezavisni od onih istih društava kojima bi trebalo da služe. Danas, međutim, ponavljanje ovih istina nije dovoljno, treba reći još mnogo toga i razmotriti mnogo više na ulasku u osamdesete godine.

Tokom protekle decenije je težnja ravnoteži straha potakla istinski kvalitativni skok ka ubrzanoj trci u naoružavanju. Tome su uzrok dva faktora za redom, a potom njihovo umnožavanje. Pre svega, od sedamdesetih godina svedoci smo promene u „opštoj filozofiji” na kojoj se zasniva vojna strategija velikih sila. Do tada je preovlađujuća ideja, bar što se tiče nuklearnog oružja, bilo odvracanje: svaka od strana nalazila je sigurnost u vlastitoj sposobnosti da na napad reaguje fizičkim uništenjem protivnika. Ko god bi pomišljao da otpočne atomski rat bio bi siguran da jednovremeno potpisuje i vlastitu smrtnu presudu. Ova strategija je, bez obzira koliko zastrašujuća, bila načelno objektivno ograničena: kad se nekoliko puta veća sposobnost uništenja neprijateljskih gradova i teritorija dostigne, postajalo je besmisleno dalje umnožavanje nuklearnog oružja. Vojni izdaci mogli su se koncentrisati na druga i konvencionalnija sredstva oružane intervencije — čak i kad nije, kao što je pokazao vijetnamski rat, bilo garancija protiv teških poraza u lokalnim ratovima.

Odkora su, međutim, nove mogućnosti što ih pružaju usavršena tehnologija elektronske revolucije i svemirskih istraživanja uslovile rađanje nove „filozofije”

nuklearnog naoružanja. Cilj ove doktrine je sposobnost uništenja oružanih snaga protivnika da bi „postao bezopasan”. Iz toga slede dve posledice. Pristalice doktrine zastupaju logiku „prethodnog (prvog) udara”; a to ih gura u neograničenu trku za novim oružanim sistemima pre no što ih protivnik stvori i u trku za postizanje sposobnosti neutralizacije njegovog odbrambenog sistema. Tako je „odvracanje”, umesto da bude objektivni limit naoružavanju, postalo nekontrolisani stimulus stalnog obnavljanja naoružanja osuđenog na brzo zastarevanje.

U međuvremenu je 70-tih godina došlo do druge, podjednako važne promene. Došlo je do naglog umnožavanja broja subjekata vojne potrošnje i primene oružja. Tokom 50-tih i 60-tih godina najveće vojne snage bile su stvar velesila, koje su podnosile njihov teret i vršile kontrolu nad njima. Od tada su pridošla dva nova činioca. Nakon poraza u Vijetnamu, Sjedinjene Države, nesposobne i nevoljne da dalje preduzimaju direktne intervencije slične vrste, podsticale su razvoj lokalnih sistema političke kontrole u trećem svetu kroz uspostavljanje sub-imperijalizma: Brazil, Južna Afrika, Izrael, Iran i, na kraju, Egipat. Ovi sub-imperijalizmi proistekli su iz unutrašnje dinamike svakog od regiona, ali su ih SAD vojno pomagale i podsticale njihov nacionalizam kao sredstvo vlastite globalne penetracije. U međuvremenu je SSSR pokazivao slične znake kretanja, premda sa mnogo skromnijim sredstvima: koristeći se, u istoj vrsti uloge, različitim državama na rogu Afrike i u Indokini. Iz toga je proisteklo naglo jačanje vojnih sila, ali ne takvo koje bi bilo izraz istinske multipolarnosti već pre složenijeg i posredovanijeg sistema bipolarne dominacije. U ovom sistemu mnoštvenih nacionalnih interesa i logika koje se uzajamno mešaju na sve nekontrolisani način, samim tim se uvećavaju opasnosti od lokalnih sukoba koji bi vodili globalnom ratu.

Štaviše, ova vojna tendencija stekla je novu socijalnu i materijalnu osnovu posle krize s naftom: u nerazvijenom svetu kao celini, one zemlje koje poseduju vredne prirodne izvore najzad su došle u poziciju da, u novom međunarodnom kontekstu, od toga imaju stvarne koristi. A pošto uglavnom, kako zbog unutrašnjih razloga tako i usled vanjskih pritisaka, ovo nenadano bogatstvo nije usmereno ka produktivnim ulaganjima ili stvarnom razvoju, ono nalazi prirodni odušak

u sumanutim vojnim izdacima trećeg sveta, koji sa svoje strane otvaraju nove lokalne sukobe.

Ovaj veliki skok u trci u naoružanju bremenit je vrlo ozbiljnim posledicama. On u nerazvijenom svetu kontroliše ključnu odrednicu genocida i opsesije, osnovniju od izbijanja otvorenih sukoba. Dve trećine čovečanstva živi na ivici fizičke smrti od gladi i socijalne svireposti, prevashodno zato što su divovski planetarni izvori apsorbirani vojnim izdacima, a najveći deo naučnog istraživanja posvećen stvaranju sredstava za uništenje a ne za život. Istovremeno, militarizacija država i društava trećeg sveta predstavlja nepremostivu prepreku istinskoj politici ekonomskog i svetovnog razvoja. Kako uopšte možemo pomišljati da se na duge staze da izbeći svetski rat, ako se apsolutna protivrečnost između razvijenosti i nerazvijenosti održava i pogoršava u dvadesetom veku? Kakva je to vrsta mira koja svake godine osuđuje milione ljudi na smrt od gladi?

S druge strane, posledice poslednje decenije naoružavanja podjednako su nove i uznemiravajuće i u samim metropolitanskim društvima, Zapada i Istoka. Tokom čitave jedne istorijske epohe tzv. kejnzijanskog kapitalizma, vojni izdaci — kao uostalom i druga državna ulaganja uopšte — bili su zamajac rasta i zapošljavanja i kao takvi često jednoglasno podržavani od strane sindikata. aDnas, pak, kad kriza kejnzijanske države eksplodira u kroničnoj inflaciji i budžetskom debalansu, udružuju se objektivne nužnosti ekonomskog sistema i subjektivni pritisci vladajućih klasa radi nametanja drastičnih redukcija državnih izdataka. U isto vreme, produktivna ulaganja češće dovode do tehnološke nezaposlenosti nego do novih mesta na tržištu radne snage. U tim uslovima, vojni troškovi postaju jasna alternativna socijalnim davanjima i povećanju zaposlenosti. Da bi se održao njihov nivo, biće neophodno što pre razoriti državu blagostanja; to će, opet, podrazumevati, združivanje političke represije marginalnih grupa — koje sad moraju biti lišene zajemčene socijalne sigurnosti, i nacionalističke mobilizacije onih međugrupa koje takođe moraju doživeti smanjenje svog životnog standarda.

I u Sovjetskom Savezu se produbljuje protivrečnost između naoružavanja i društvenoekonomskog razvoja. Ova protivrečnost oduvek je pritiskala sistem na Istoku i jedan je od osnovnih razloga političke degeneracije njihovog političkog poretka: društvo, poput sovjetskog,

čiji je nacionalni dohodak tek jedna trećina američkog, tradicionalno mora da nosi isti vojni teret kao njegov protivnik. U prošlosti je ovaj raskorak ublažavala činjenica da je nacionalni dohodak pokazivao stalni i postojani rast. No, od trenutka kada su i u SSSR-u počele da padaju stope rasta i da jenjava ideološki entuzijazam masa, postavlja se pitanje kako nastaviti s ovim nesrazmernim vojnim naporima — ako ne pribegavanjem novom nacionalizmu i surovijoj represiji?

Iz svih ovih razloga, ravnoteža straha, čak i da je savršena, može voditi samo u pravcu rata. Iz tih istih razloga, samo nas nagli i radikalni obrat ka stvarnom razoružanju može spasti verovatnog uništenja.

3. Politička kriza supersila

Opasnost od rata između supersila ne proizlazi danas toliko iz ekspanzije rivalskih imperija koliko iz krize svakog od dva velika protivnika — ili, pre, iz sve većeg raskoraka između njihove nemoći da razreše ekonomske, kulturne i političke probleme s kojima su suočene u zemlji i van njenih granica i njihove trajne materijalne — i iznad svega vojne — moći.

Razmotrimo prvo Sjedinjene Države. Prošle godine bili smo svedoci istorijske prekretnice u američkoj politici. Već pod Carterovom administracijom postali su vidljivi prvi simptomi vanjske promene, naporedo sa sve većim slabljenjem dejstva „post-Vijetnama” SAD su ponovo počele zauzimati sve agresivniji stav. Reaganova pobjeda predstavlja nešto više od obične potvrde ove tendencije; umnogome podseća na dolazak Roosevelta početkom 30-tih godina, iako s posve drugačijim značenjem. Po prvi put za četrdeset godina uspeo je jednom čoveku desnice, zagovorniku izrikom i u celini programa desnice, da izvojuje veliku izbornu pobjedu imajući za sobom društvene slojeve i regionalne interese koji su dotle bili neopozivo lojalni demokratskom bloku. Uzrok ovog zaokreta je opšta unutrašnja kriza američkog društva i procesi promene strukture koje ona potiče. Ova kriza je, s jedne strane, idejna i kulturna: slom tradicionalnih vrednosti i dezintegracija tkiva svakodnevnice izraženija je u Americi no i u jednoj drugoj velikoj kapitalističkoj zemlji u poslednjih dvadeset godina. Iz nje je ponikao zahtev za „zakonom i poretkom”, koji je već progutao široke slojeve birača Demokratske stranke. S druge strane, kriza je

i ekonomska i društvena: manifestovana pre svega u opštem nepoverenju koje je obuzelo „državu blagostanja”. Ono što je svojevremeno smatrano humanim sistemom opskrbe nastalim iz iskustva miliona nezaposlenih 30-tih godina, sve više se poima kao gola administracija parazitizma i propadanja koja sve brojnije slojeve stanovništva istiskuje na marginu, rukovodeći neefikasnim službama, podstičući inflaciju i birokratizam — a sve to nasuprot dinamizmu decentralizovane visoke tehnologije i novim zonama industrijalizacije. Ovaj iznenadni zaokret poklopio se s nezadovoljstvom delova poslovnog establišmenta pogođenog pritiscima japanske i evropske konkurencije i željom finansijske zajednice odlučne da obnovi prestiž i stabilnost dolara. Iz toga je proizišla repriza operacije Thatcher u Sjedinjenim Državama, operacija koja, za razliku od britanskog, ovde raspolaže neuporedivo većim ekonomskim i vojnim izvorima i nailazi na slabiji organizovani otpor radničkog pokreta.

Tako se u Sjedinjenim Državama kristalizovao novi socijalni i politički blok usred krize „socijalne države” i kao odgovor na imperijalno propadanje. Ekonomski program ovog bloka je neoliberalizam (što ne protivreči nego upravo pretpostavlja direktnu potporu kapitalističkoj obnovi i vojnoj industriji) i velika kresanja socijalnih davanja. Njegova ideologija stremi obnovi tradicionalnog moralnog kodeksa buržoaskog društva i ponovnom uznošenju nacionalnog identiteta. Njegova finansijska politika obuhvata rigoroznu obnovu vrednosti dolara i ukidanje čak i simboličnih programa pomoći trećem svetu. Njegovi društveni ciljevi podrazumevaju sukob sa sindikatima i pokretom za ženska prava, kao i ukidanje pomoći rasnim manjinama. Svi ovi tokovi su osnova i uslov nove i koherentne međunarodne politike. Ova politika nije određena težnjom ka obnovi ravnoteže sa Sovjetskim Savezom, koju Sjedinjene Države nikad nisu ni gubile, već željom da se nametne vlastita nesumnjiva suprematija. Današnja kriza američkog imperijalizma nije kriza snaga kojima zapoveda, već kriza izgubljene hegemonije. Današnja Amerika zna da je još uvek najveća ekonomska i iznad svega vojna sila sveta; no, ona, takođe oseća da se njena globalna premoć topi. Uzrok slabljenju njene hegemonije nije spora i neujednačena emancipacija potlačenih naroda nego „nelojalna” konkurencija evropskog i japanskog kapitalizma koji nastoji da prebaci na SAD teret vojnih izdataka, istovremeno ih istiskujući s periferijskih

tržišta, kao po sovjetskoj inicijativi. Reaganova administracija konsekventno nastoji da povрати ubedljivu premoć američke sile, da zaustavi i okrene u obratnom smeru odvijanje procesa gubljenja hegemonije. Taj cilj skriva se iza monetarnih poteza usmerenih na uzdizanje dolara, iza kursa sukobljavanja sa demokratskim i nacionalnooslobodilačkim pokretima u Centralnoj Americi, iza podrške agresiji Južne Afrike, iza rešenosti da se militarizuju američki saveznici na Srednjem Istoku, iza provokacija u zalivu Sirte. Otuda sadašnji američki program naoružanja nije prazna egzibicija navodne hrabrosti, već nužna osnova džinovskog međunarodnog plana.

Vojni program po sebi je nešto novo. U kvantitativnom smislu, to je do sada najveći program ulaganja za ratne svrhe; no, njegova kvalitativna novina još više uznemirava. Ako imamo u vidu projekte namenjene Evropi, konstrukciju neutronske bombe i novo insistiranje na neophodnosti „civilne odbrane” kao srodnog skupa mera, postaje jasno da se ne radi prosto o programu povećanja postojećih vojnih potencijala nego o programu koji bi trebalo da stvori tehničke i materijalne uslove za eventualno vođenje ograničenog i kontrolisanog nuklearnog rata. Time je obeležen prelazak od filozofije nuklearnog odvracanja na jednu drugačiju filozofiju koja atomsko oružje smatra normalnim sredstvom mogućeg rata, a o totalnom ratu razmišlja u kategorijama prvog udara.

Da li bi bilo moguće i da li bi bilo razložno da Evropa potvrdi odluke donete na savetu NATO-pakta 1979. godine o postavljanju novih američkih raketa, već onda dovoljno sumnjivih, a da ne uzme u obzir kontekst od tada tako radikalno izmenjen? Čak ni u SAD nije teško predvideti da će se Reaganova politika uskoro naći u krupnim teškoćama — čiji su početni znaci već sada vidljivi. Njegovo obećanje ekonomske obnove verovatno će se pokazati praznim kao i ono Thatcherove. Socijalne napetosti i sukobi verovatno će se pojačati. Imperijalna hvalisavost prouzrokuje lokalne konflikte i sigurno dezertiranje. Ovi neuspesi mogli bi Sjedinjene Države gurnuti još tragičnije u pravcu ratne avanture, ali bi, isto tako, mogli dovesti do rađanja širokog i uspešnog fronta unutrašnje opozicije. Vijetnamski rat je već pokazao koliko je u praksi teško mobilisati savremeno kapitalističko društvo, podeljeno korporativnim interesima i ophrvano krizom tradicionalnih vrednosti, oko nacionalističkih ciljeva koji podrazumevaju

stvarne žrtve stanovništva. Otuda bi Reaganov strateški plan bilo lakše dovesti politički u pitanje pravovremenim razvojem dovoljno snažnog otpora u Evropi i drugde u svetu, negoli povodom eventualnog vojnog sukoba nalik vijetnamskom. „Novoj desnici“ na Zapadu može se i mora odmah pružiti otpor pre no što je postala dovoljno moćna da nas sve uvuče u svoje avanture.

U međuvremenu su se tokom prošle godine dogodile odlučujuće nove stvari i u drugom taboru. Sovjetski sistem je trenutno u krizi ništa manje ozbiljnoj od one zapadne. Poljski događaji nisu tek repriza praških od pre desetak i više godina; njihovi uzroci su dublji, njihove posledice neuporedivo dalekosežnije. Ono što oni otkrivaju i ubrzavaju jeste pucanje stuba-nosača na kojem oduvek počiva „realni socijalizam“: odnosa, ili u svakom slučaju kompromisa, između partije i radničke klase. Ovo pucanje nije jednostavna posledica nacionalnih osobenosti Poljske, ili specifične situacije ta-mošnje krize hrane, čak i ako su to činioci koji su joj očividno pogodovali. Materijalna osnova koja je osiguravala relativnu bezbednost zaposlenja, podnošljiv radni ritam i stalan socijalni napredak slabi u Poljskoj, a i drugde, jer istočni sistem centralizovanog planiranja nije uspeo da napravi prelaz od modela prostog i ekstenzivnog ka modelu složenog i intenzivnog rasta. Istovremeno je došlo do raspada ideoloških mehanizama koji su nekad omogućavali radničkoj klasi da se identifikuje sa vladajućom strukturom, premda je ova u stvari bila izvan njene kontrole — delom iz objektivnih istorijskih razloga ali delom i zbog subjektivnih opredeljenja vladajućih grupa u ovim zemljama. Najzad, sistem ekonomskih i političkih privilegija koji oduvek postoji na Istoku, ali je u prošlosti bio nesiguran i podlozan stalnim rotacijama, sada se konsolidovao kao vladajući sloj, čega su i mase svesne, deformisaniji no ikad ranije nesposobnošću i birokratizmom. Postojeći poredak godinama nastoji da spreči sazrevanje ovih protivrečnosti, s jedne strane trgovinskim otvaranjem prema Zapadu i, s druge, multiplikacijom potrošačkih očekivanja. Ali, kako vanjsko otvaranje prema Zapadu nije bilo praćeno organizacijom odgovarajućih novih ekonomskih ili socijalnih mehanizama u zemlji, ono je postalo činilac destabilizacije — koji donosi sobom inostrane dugove, finansijske teškoće i povećanje udaljenosti između vlasti i naroda. U poljskom slučaju, socijalna pobuna radničke klase i nacionalne aspiracije

postali su novi i snažni pokazatelji revolta koji prethodi da postane zarazan.

To objašnjava činjenicu da do sada konzervativne snage u samoj Poljskoj, i njihovi moćni sovjetski saveznici, nisu bili u stanju da uguše pokret, držeći da to ne bi bilo ni mudro. Ako poljsko iskustvo nadživi i nastavi da se razvija, moglo bi otvoriti novi i nepredvidljiv put svim zemljama u tom delu sveta. No, isto tako je istina da je jedna od čudnih osobenosti krize na Istoku u tome što snage opozicije, čak i kad su tako duboko ukorenjene u društvo kao u Poljskoj, po pravilu nemaju istorijskog zaleđa ni političkog projekta koji bi pružao koherentnu neposrednu alternativu. Stoga, ekonomska i politička kriza traje i produbljuje se, u svakom trenutku lebdeći na samoj ivici ambisa. Iz ovoga bi trebalo da shvatimo realni domašaj i odgovornosti evropske politike usmerene ka prevazilaženju blokova: njena briga su podjednako i istočni i zapadni deo kontinenta; u oba se stvaraju eksplozivni potencijali. Ako Zapadna Evropa bude reagovala na unutrašnju krizu sovjetskog monolitizma (koja sad zahvata i druge zemlje, kao npr. Rumuniju) jednostavnim prihvatanjem Reaganovog agresivnog stava, gotovo je izvesno da će se sve završiti tragično u Istočnoj Evropi. Danas niko ne sumnja da bi invazija Poljske imala neuporedivo veće i lošije posledice — političke i vojne — od invazije Čehoslovačke 1968.

4. *Ekonomija gladi i nafte*

Ovo su konkretne činjenice i politička razmišljanja koja čine da isticanje zahteva novog pokreta za mir nije maglovita pacifistička utopija izrasla iz razumljivog straha od rata, već jedan realistički program proistekao iz lucidne analize svetske politike i njenih osnovnih tendencija: rečju, adekvatan odgovor na pitanje — šta je neposredno nužno i moguće učiniti za stvaranje mira? Zato zadatak partija i sindikata evropske levice nije tumačenje i posredovanje ove platforme, nego njeno prenošenje na mesta odlučivanja — time što će se učiniti sve da bi se suštinski ciljevi pokreta nametnuli kako nacionalnim vladama tako i nadnacionalnim institucijama.

Ipak se ne možemo zadržati samo kod ovih neposrednih ciljeva, niti ostati na razini rasprave koja još uvek jednostrano izdvaja problem razoružanja — i posebne, denuklearizacije Evrope — iz političkog, dru-

štvenog i ekonomskog konteksta iz kojeg i izvire njegova neophodnost, i od čijeg će razvoja u budućnosti zavisiti nužno i sudbina mira. Mislim na problem koji mi na Zapadu stalno padamo u iskušenje da izbegnemo (ili ga sporadično ponovo otkrivamo isključivo kad to zbog neke velike drame kakva je bila vijetnamska postane neizbežno): na suštinsku i iskonsku strukturu eksploatacije, na ogromne naslage patnje i nasilja zasnovane na nerazvijenosti i dominaciji jednih naroda nad drugima. Ni danas ta dominacija, u novim formama ekonomske i tehnološke podređenosti, nije ništa lakša no što je bila u kolonijalnoj epohi. Ne čudi da je najeksplozivnija zona savremenog sveta, gde su neposredni povodi za rat najbrojniji i najverovatniji, upravo zona nerazvijenih zemalja. Tamo se većina ljudskog roda bori za neizvesni fizički opstanak, tamo se iz burnog demografskog rasta rađaju megalopolisi beznađa, tamo je agresivnost supersila najkoncentrisanija i najprisutnija, tamo međunarodne finansijske krize dobijaju puni zamah, tamo se sada umnožavaju lokalni ratovi.

Nakon završetka vijetnamskog rata neko vreme je izgledalo da za ove delove sveta otpočinje, možda, jedna nova i pozitivna faza. Činilo se da policentričniji metropolitanski svet dopušta mogućnost stabilnije nacionalne nezavisnosti u bivšem kolonijalnom svetu. Decentralizacija proizvodnje kojom je zapadni kapitalizam reagovao na porast troškova domaće proizvodnje kao da je stvarala novu međunarodnu podelu rada koja je pogodovala industrijskom razvoju bar u jednom delu periferije: Iranu i Brazilu, Koreji, Meksiku i Severnoj Africi. Porastom cena nafte i sirovina po prvi put su razbijene tradicionalne sheme nejednake razmene i stvorene mogućnosti za nove razvojne fondove.

Pokazalo se da je upravo rast cena nafte pokretač jedne dinamike sasvim drugačije — zapravo suprotne — vrste. Formalno je izgledalo da bi on mogao voditi obuzdavanju rasipničke potrošnje u razvijenim društvima, ulaganjima u najmanje privilegovane delove kapitalističkog sveta i progresivnoj rekonverziji obrazaca međunarodne proizvodnje i trgovine. Činjenica da je naftno bogatstvo koncentrisano samo u nekolici zemalja nije sama po sebi bila nepremostiva prepreka — teorijski ništa nije onemogućavalo trostruko recikliranje petrodolara od zemalja koje ih nisu u celini mogle iskoristiti, preko razvijenih ekonomija do industrijski siromašnijih — ali radnom snagom bogatijih zemalja. No, da bi došlo do toga morali su u trećem svetu po-

stojati povoljni društveni i kulturni, kao i politički uslovi za razvoj, podsticajni i preduzimljivi subjekti sposobni ili voljni da upravljaju tom rekonverzijom u prvom svetu. Štaviše, zapadni model razvoja morao je biti primenljiv u svetskim razmerama. Međutim, ni jedan od tih uslova nije postojao.

Tako se dogodilo suprotno: visoke cene nafte dovele su do ogromnih platnih deficita u većini nerazvijenih zemalja koji apsorbuju do 80% njihovih izvoznih zarada i preopterećuju ih kamatama na dugove. Vrsta zavisnog industrijskog razvoja za koju su se opredelile bila je blokirana iz finansijskih ali i iz tehnoloških razloga. U međuvremenu se pokazalo da je taj model razvoja — zasnovan na stravično niskim nadnicama, organizovan kao decentralizovana jedinica metropole, podržavan od pohlepne i izkorenjene buržoazije, kojim upravlja iskvarena birokratija — kratkog daha u Brazilu ili severnoj Africi; da je doveo do društveno-političke eksplozije u Iranu; te da je, gotovo posvuda, pogoršao strašno zlo oskudice u hrani. Zbog toga se ogromna masa naftnog kapitala — ne našavši pouzdanog izlaza u ulaganju i lišena subjekata koji bi ga podsticali — ponovo slivala na međunarodno finansijsko tržište, proizvodeći plimu opšte inflacije i špekulacija. Razvijene zemlje su, sa svoje strane, obuzete sopstvenom krizom, pojačale međusobnu konkurenciju i vratile se protekcionizmu. Konačni ekonomski ishod prošle decenije pogibeljan je za treći svet: 800 miliona žrtava pothranjenosti, osakaćeni programi industrijalizacije, nagli rast cena, pad poljoprivredne proizvodnje.

Ništa manje nisu eksplozivni ni socijalni i politički mehanizmi koje su ovi procesi pokrenuli. Nema sumnje da se formiraju uslovi za novu fazu antiimperijalističke borbe. Ali su njeni oblici još uvek često uzaludni i na izgled opasno nejasni. U nekim su područjima autoritarizam, nacionalizam i obnovljena zavisnost od Sjedinjenih Država neposredni odgovor na krizu: arapski konzervativni režimi, latinoameričke diktature, južnoafrički rasizam. U drugim su slučajevima autentični nacionalnooslobodilački pokreti — kubanski, angolski, mozambički — bili prinuđeni vojnom opasnošću od Sjedinjenih Država i njihovih lokalnih saveznika da se priklone disciplini sovjetskog tabora i da, pod pritiskom ekonomskih nevolja i u nedostatku valjanih alternativa, reprodukuju mnoge od mana sovjetskog modela. Negde su nove revolucionarne snage, rođene na socijalnim i ideološkim razvalinama koje su ostale iza neokolonija-

lizma, evoluirale u pravcu izrazitih oblika populizma, nesposobnog da ponudi ijedno rešenje realnih problema te otuda orijentisanog ka imaginarnim rešenjima integralističke religije ili regresivnog nacionalizma. Slučaj Irana nije iznimka: slične tendencije bile su prisutne, davno pre šahovog pada, u Libiji ili u redovima marokanske opozicije; povratak Indire Gandhi je priprema za njihovu indijsku verziju. Svim ovim raznolikim trendovima zajednički je element sklonost vojnom učvršćivanju kao pratilac sve ozbiljnijih teškoća ekonomskog i političkog razvoja. Kakve izgleda može ovakvom trećem svetu da ponudi metropolitanski svet podeljen na agresivne i antagonističke blokove, s ekonomskim modelom već poznatim i već neuspešnim — osim novog podsticaja u pravcu rata, dalje kulturne i političke involucije?

Za trajni mir neophodno je formiranje novog pola izvan ovog polja sile. Danas Zapadna Evropa poseduje — ono što nije imala pre trideset godina — ekonomske, tehnološke i kulturne osnove da vaspоставi vlastitu političku autonomiju i da pruži podršku drugačijem putu razvoja u trećem svetu. Onda bi nesvrstanost doista mogla postati međunarodna realnost, aktivni subjekt jedne drugačije političke ekonomije. No, da bi do toga došlo neophodna su, naravno, dva fundamentalna preduslova. Prvo, proces ujedinjenja Evrope trebalo bi da se odvija kao kolektivni projekt leveice. Današnja Evropa birokratske „koordinacije“, stalne stagnacije, potajne konkurencije, sitnokorporativnih interesa — nema međunarodnu budućnost. Konstruktivna svetska uloga kontinenta pretpostavlja ponovno otkrivanje njegovog stvarnog jedinstva, stvaranje zajedničkih institucija i politike koja bi bila u stanju da sprovodi volju nezavisnu od dvaju blokova.

Daleko važniji od njegovih formi, bio bi sadržaj toga jedinstva. Sada obuhvatna kriza potresa sama metropolitanska društva: zajednički su poremećaji našeg industrijalizma, naše države blagostanja, naših parlamentarnih institucija, naših primarnih socijalnih grupa, naših formi druželjublja. U tom smislu su problemi trećeg i prvog sveta neodvojivi jedni od drugih. Ozbiljno suočavanje s problemom nerazvijenosti nije moguće bez dovođenja u pitanje naših sopstvenih načina proizvodnje i potrošnje, čitavog našeg sistema vrednosti. Pretpostavka novog odnosa prema trećem svetu je kvalitativna promena našeg sopstvenog tipa razvoja. Takva promena podrazumevala bi preusmerenje evrops-

ke ekonomije od kvantitativnog umnožavanja roba za potrošnju i izvoz i rabljenja proizvodnih izvora koji je prate ka drugačijem tipu razvoja: trezvenog u potrošnji, izvozniku tehnologije i znanja i znatno manje roba, usmerenom ka skraćivanju radnog vremena, s prioritarnim opredeljenjem za bolji kvalitet življenja. Gravitaciono središte takvog modela razvoja ne bi više bile teška tehnologija i industrijska koncentracija nego decentralizovani proizvodni i komunikacijski sistemi; model se ne bi zasnivao na eksproprijaciji prirode nego na njenoj rekonstrukciji i valorizaciji. Snaga ove vrste razvoja leži u činjenici da bi jedino ona bila prihvatljiva za čitavo čovečanstvo, bez obzira na fizičke barijere relativno oskudnih izvora. No, takođe je tačno, da bi za njeno ostvarenje bilo nužno radikalno uklanjanje onih ekonomskih tendencija u čijoj smo danas vlasti, a koje recesija posebno naglašava. Ta vrsta razvoja mogla bi nastati jedino kao produkt alternativnog socijalnog i političkog bloka koji se svesno bori za prelazak u novu vrstu socijalizma.

Na ovom terenu je novi pokret za mir, više od pokreta 1968, još uvek nesiguran i nedovoljno određen. Neki od njegovih delova — ekološki, skvoterski, feministički — svesni su, doduše, radikalnih razmera problema, ali na veoma elementaran, konfuzan i gotovo po pravilu (u ovom slučaju, istinski) utopijski način. Međutim, pokretu u celini, a pogotovu levim sindikatima unutar njega, praktično nedostaje svest o ovoj dimenziji. On se još uvek ponaša kao da je moguće braniti mir ne dotičući se najkomplikovanijih čvorova u našem društvu i politici, bez promene strukture vlasti u Evropi i svetu. Izgleda kao da su razočaranja nakon 1968, bolno otkriće neprimerenosti starih ideoloških okvira i pogrešne primene većine pojmova u koje se verovalo (klase, imperijalizma, socijalizma), u ovom novom pokretu izazvali neku vrstu reakcije, opiranja svakoj globalnoj analizi i određivanju ikakvih dugoročnih perspektiva. Ali, ovo stanje neće moći dugo da traje. Ono je već sada kočnica zajedničke akcije, pošto se neke osnovne veze same nameću — recimo, veza između razoružanja i preusmeravanja vojne industrije, između odbacivanja vojnih blokova i progressa u pravcu evropskog jedinstva, između oslobađanja izvora razoružanjem i njihovog uspešnog korišćenja za razvoj trećeg sveta, između detanta u Evropi i rešavanja akutnih problema na Srednjem istoku i u Centralnoj Americi ili Avganistanu.

Na ovim temama doći će do razdvajanja pasivnog neutralizma — isključivo i nestvarno zabavljenog samo sopstvenim spasavanjem — od aktivnog, koji traga za novim oblicima svetskog razvoja. Želim jasno da kažem da, iznošenjem ovih tema, ni u kom slučaju nisam hteo da unosim smutnju u pokret koji se tek rađa. Već sam rekao da ciljevi za koje se on tako uspešno bori nisu samo apsolutno ispravni po sebi, nego su i nezamenljive pretpostavke svake dugoročnije politike mira. Hteo bih samo da kažem da ovaj pokret, ako hoće da se održi i razvija, mora preći dug put, među ostalim, i u pravcu razvoja vlastite političke kulture.

U tom smislu, političke i intelektualne snage levice koje deluju unutar pokreta mogu dati svoj specifični doprinos koji bi premašao puku podršku. No, podjednako je važno da sami pokret stvori vlastita sredstva kvalitativnog rasta u permanentnim organizacionim strukturama i telima sposobnim za ostvarivanje njihovih ciljeva i razvoj njegove kulture. Napokon, podjednako je vitalno da se on kreće napred i da uspostavlja veze s drugim sektorima borbe, aktualnim ili potencijalnim — s borbom radnika za posao, borbom omladine i žena za drugačiji način života, borbom za energiju i čovekovu sredinu; kao i s drugim protagonistima nesvrstanosti — Jugoslovenima, Palestincima, Salvadorcima itd. I ovde, takođe, ukoliko ozbiljno želimo da dovedemo u pitanje tradicionalnu politiku, ni sami ne možemo izbeći rizicima vođenja politike.

(Lucio Magri, „The Peace Movement and European Socialism”, *New Left Review*, br. 131, 1982)

Prevela Vera Vukelić

David Moberg

OPITI S BUDUĆNOŠĆU: ALTERNATIVNE USTANOVE I AMERIČKI SOCIJALIZAM

Pre osam godina pridružio sam se grupi prijatelja da bismo osnovali komunu u Čikagu. Naše predstave o komunalnom životu bile su maglovite i „za kućnu upotrebu”, ali nam se činilo da je ta vrsta življenja valjana protivteža „buržoaskom individualizmu” i izolaciji parova. Isto tako smo se nadali da bi komunalni način života mogao biti deo onog vala alternativnih ustanova koji je nagoveštaj socijalističke Amerike budućnosti.

Ni individualizam ni život u parovima u međuvremenu nisu iščezli premda su se izmenili. Ni socijalizam još uvek nije stigao. Odavno su nestale mnoge od alternativnih ustanova za koje se pretpostavljalo da su građa novog sveta u okvirima starog, ali, odmah tu kraj nas, još uvek opstojava veliko i promenljivo drugačije. Kupujemo u Hajdparškoj kooperativi, ostatku 30-tih godina, koja se od drugih dobro snabdevenih samoposluga razlikuje time što godinama podržava borbu poljoprivrednih radnika; trogodišnje dete ide u centar za celodnevni boravak koji vodi kooperativa roditelja; samo par blokova južnije, centar za preradu otpadaka, čiji osnivač je veteran antiratnog pokreta, prerastao je prikupljanje konzervi, boca i hartije i posvetio se izradi projekata za korišćenje energije sunca i vetra, pravci automobila i pekarstvu; lokalni i gradski nedeljnik obezbeđuje novosti, pregled događaja i usluge kao i neke od levičarskih tekstova koji se inače ne bi mogli dobiti; još južnije, deluje korporacija za komunalni razvoj obezbeđujući zaposlenje i smeštaj žiteljima Vud-

lovna — pošto je susedska grupa prihvatila projekt Čikaškog univerziteta o „gradskom izmeštanju“ hiljada siromašnih crnaca; na Južnoj obali, susedstvu poviše Vudlovna, ljudi su preuzimanjem banke rešili da one-moguće beg kapitala iz njihovog kraja uslovljen odse-ljavanjem belaca i useljavanjem crnaca — i uspeli su da izmene uobičajenu situaciju neimanja finansijskih sredstava u kojoj se nađu zajednice s promenjenim ra-snim sastavom i da pokrenu proces planiranja obnove celovitog ekonomskog razvoja.

Sve su to valjana i uspešna postignuća — obezbe-đuju se potrebne robe i usluge, smanjuje se rascepka-nost gradskog društvenog života, podstiče razvoj lo-kalne ekonomije, organizuje pristojno plaćen i dobro-voljni rad. Međutim, gradom još uvek upravlja stari Dalevijev aparat a Univerzitet gospodari susedstvom. Među crnim stanovnicima Vudlovna vlada stravična ne-zaposlenost. Stalno kruže glasovi o zatvaranju čeličana u južnim delovima grada, što bi značilo nove stotine hiljada izgubljenih radnih mesta u industriji, uz one što su već otišle u nepovrat poslednjih nekoliko dece-nija. Javni saobraćaj je skuplji i lošiji nego kad smo se doselili. Jimmy Carter nas podseća da život, ah, nije fer. Pri svem tom, alternativne ustanove opstojavaju, u ponečem manje borbene no početkom decenije, ali na neki način istovremeno aktivnije. Da li su ostavile traga?

Pokret i kontrakultura: revolucija koja se živi

Kada je nova leвица bila na vrhuncu svog uspona — prešavši put od neslaganja i protesta preko deklara-cija otpora, pobune i revolucije — mladi aktivisti su neke pretpostavke smatrali gotovo po sebi razumljivim. Društvene ustanove kapitalizma su izvitoperene i izvi-toperavajuće. Političke vrednosti levice — naročito de-mokratiju, jednakost, odsustvo rasne ili seksualne dis-kriminacije, kulturno oslobađanje — valja živeti a ne tek propovedati „za posle revolucije“. Alternativne usta-nove ne samo da mogu biti osnova snage nove levice, već treba da dopru i do običnih ljudi zaokupljenijih svakodnevnim opstankom negoli naizgled dalekim pro-blemima spoljne politike i federalnog zakonodavstva.

Sve alternativne ustanove nisu, niukom slučaju, bi-le svesno povezane s političkom levicom. Pa ipak je mnogo tema bilo zajedničko levicima i ljudima naklonje-

nim alternativnim ustanovama — duboka potreba za zajednicom, vera u spontanu i direktnu akciju, vizija potpunog socijalnog i ličnog preobražaja, verovanje u mogućnost spoja demokratije i samorealizacije, odvrat-nost prema velikim stvarima, bezlične i birokratske, kao i neprijateljski stav prema Americi korporativnih 50-tih.

Nova leвица se umnogome podudara s kontrakul-turom koja je i sama predstavljala potencijalno moćnu opozicionu snagu. Nastojeći da učvrsti svoje gospodstvo nad američkim životom u razdoblju nakon II svetskog rata, korporativni kapitalizam se sve više oslanjao na lukavo, obuhvatno oblikovanje slike sveta i vrednosti posredstvom masovnih medija, reklame, robne potro-šnje i produženog (ali ograničenog) obrazovanja. Više no ikad, leвица je bila prinuđena da ovlada tom kultu-rom da bi uopšte bilo moguće okupiti nezadovoljstva i organizovati se na stvaranju novog društva. Kritika američkog društva u okvirima kontrakulture uveliko je prevazilazila granice političke levice čak i ako su joj često manjkali suštinski uvidi levice u prirodu vlasti, ekonomske eksploatacije i klase.

Traženje „revolucije za naše mladosti“ a ne „revo-lucije za našeg života“ imalo je za posledicu skraćenu istorijsku perspektivu i nove levice i kontrakulture, što je, sa svoje strane, izazivalo osećaj žurbe i neodložno-sti. Tome je doprineo kako nagli razmah Pokreta tako i, začudo, osujećujuće iskustvo neuspelog pokušaja da se Levijatan ozbiljnije pomeri (iako je uticaj nove le-vice bio značajniji nego što su u tom trenutku sudio-nici smatrali). Dalekovidost su onemogućili romantične nade svojstvene mladima, odbojnost prema postojećim političkim kanalima, uverenje da reformizam vodi mo-ralnom padu i uklapanju, kao i slika svetskih politič-kih nemira — od kulturne revolucije u Kini do očeki-vane revolucije u Francuskoj. Osećaj neodložnosti bio je blizak i tradicionalno američkoj sklonosti prema ne-teorijskoj praktičnosti: ako je revolucija tako velika stvar, zašto je ne bismo odmah živeli? Kao što nas je požurivao Jerry Rubin, jipi: „Učini to!“

Nema sumnje da su kulturne suprotnosti američ-kog kapitalizma podsticale oslobađajuće impulse u no-voj levicima i doprinele oblikovanju alternativnih ustano-va, ali su tome doprinele i suprotnosti socijalizma. Iako su mnogi sudionici pokreta iz 60-tih godina odrasli uz iskrivljenu hladnoratovsku sliku socijalizma, u sovjet-skoj verziji socijalizma bilo je stvarno dosta odbojnog:

ona je birokratska, namrgođena, zatvorena za neslaganja i razlike, nedemokratska. Prvo je Kuba, a potom su i Vijetnam i Kina, oživali nade u alternativne socijalizme čija je koncepcija revolucije usredsređena na stvaranje 'novih socijalističkih ljudi i žena' i u tom rukovođena istinskom željom da služi narodu.

I sami modeli novog sveta nastali su iz eklektičke improvizacije i sklapanja delića američke tradicije — prošlosti indijanskih plemena, graničara, naseljenika i pobunjenika, — u čemu su neki videli nasleđe komunarnih i kooperativnih opita. Tome su pridodati obilje prosperitetne ekonomije, iskustva s narkoticima, slobode jalovog ali relativno lagodnog i okrepljujućeg života u zajednici kontrakture¹, nešto docnije, zahtevi feministkinja za nezavisnost i jednakost.

Na pokoljenje koje će pristati uz nove modele uticao je i način prelaska iz jednog u drugo životno doba, iskustvo zajedničko većini novolevičara — dugotrajni ritual prelaska u zrelo doba koji je bio posledica izuzetno dugotrajne mladosti (tj. isključenosti iz vladajućih društvenih struktura), koja je, uglavnom na sličan način kao ista faza u tradicionalnim društvima, pogodovala komunarnim iskustvima. Uz to je i otpor samozadovoljnom, monolitnom, liberalno-konzervativnom establišmentu na univerzitetima, u masovnim medijima, upravi i uspešnim poslovnim krugovima, bio dodatni izvor novih modela: obratno od svega što postoji mora biti bolje (i samim tim, verovatno, revolucionarno). U istoriji socijalnih revolucija je ova vrsta radikalnih inverzija uobičajena — od digera iz XVII veka u Engleskoj do digera iz San Franciska 60-tih godina našeg veka. Ovim pokretima svojstveno je osećanje da su izvan istorijskog vremena, usled čega ostaju na rubu društvene dijalektike postojećih snaga nužne za preobražaj postojećih ustanova.

Što su pokret i kontrakultura bivali rasprostranjeniji i jači, tim je veći broj ljudi imao potrebu da iznađe načine jednovremenog življenja života i stvaranja istorije.¹ Mnogi novolevičari su, umesto rada u struci i članstvu u partiji, želeli da im zanimanje bude neposredno u funkciji društvene promene² i da pruže podr-

¹ Richard Flacks, „Making History vs. Making Life: Dilemmas of an American Left”, *Working Papers for a New Society*, leto 1974, str. 56—68.

² *Vocations for Social Change* objavljuje popis slobodnih radnih mesta i članke koji pomažu ljudima da nađu posao s političkim značenjem.

šku alternativnom, tobože socijalističkom stilu života. Većinu ljudi uključenih u raznolike alternativne ustanove jedva da je zanimalo stvaranje istorije ili političko delanje na izmeni odnosa vlasti, bogatstva i povlastica u društvu. Premda ću o protekloj deceniji postojanja alternativnih ustanova uglavnom suditi sa stanovišta procene njihovog mogućeg doprinosa nastanku humanog, demokratskog socijalizma u Sjedinjenim Državama, nisu svi praktičari primenjivali iste kriterijume, a jedva da ih je nekolicina imala na umu kao svoj osnovni cilj prilikom pokretanja andergraund listova ili radio-stanica, osnivanja kommuna, rada u besplatnoj bolnici, podrške gradskom baštovanstvu ili komunalnim preduzećima, podučavanja u slobodnoj školi. Oni su jednostavno tragali za boljim načinima života i rada.

Pri tom su ipak, različite alternativne ustanove oduvek bile neodvojive od populističkih, socijalističkih i drugih antikapitalističkih pokreta prošlosti. U svojoj platformi za 1912. godinu je Socijalistička partija čak kao vodeće snage borbe za socijalizam svrstala u isti rang potrošačke kooperative sa sindikatima i samom partijom. Ovaj model kooperative bio je, pak, preuzet iz belgijskog iskustva, gde su one ne samo obezbeđivale jevtinu prehrambenu robu članovima već su davale hranu štrajkačima, zapošljavale organizatore s crnih listi i deo svoje zarada ulagale u socijalističku propagandu. Marx je podržavao osnivanje potrošačkih kooperativa, ali je smatrao da one, svedene na patuljaste forme primerene privatnom trudu pojedinaca, kao sistem kooperativa nikad neće biti u stanju da preobrazu kapitalističko društvo. Iako je kooperativna proizvodnja više obećavala, po Marxovom mišljenju korenitost društvenoj promeni neophodno je da „organizovana snaga društva, tj. državna vlast pređe iz ruku kapitalista i zemljoposjednika u ruke samih potrošača”³.

Unutar pokreta za progresivno obrazovanje postojalo je, vezano uz Alexandera Maiklejohna, svesno socijalističko krilo, a i populisti i socijalisti su početkom XX veka u Sjedinjenim Državama osnivali alternativne gradske uslužne službe i druge javne ustanove. U doba nastajanja socijalističkog pokreta socijalisti-utopisti su, naravno, podsticali komunalne aktivnosti — pogotovu u Americi, gde se činilo da bi one mogle biti uspešni takmaci tek rođenom kapitalizmu. Val antikapitalističkih

³ Karl Marx, *Dokumenta I internationale 1864—6*; u tekstu navedenom prema Ken Coates, ur., *The New Workers Cooperatives*, London, Spokesman Books, 1976, str. 20—22.

raspoloženja imao je ove, ali i druge oblike. Bez obzira na Marxovu i Engelsovu kritiku socijalista-utopista, i oni su, kao uostalom i većina ranog socijalističkog pokreta, pretrpeli njihov duboki uticaj.

Nasuprot utisku dobrodušne nedelotvornosti koji ostavljaju, alternativne su ustanove u pojedinim razdobljima bile moćna politička snaga. Uzmimo, na primer, Hajlender školu koju je osnovao Myles Horton 1932. godine. Pod uticajem socijalističke doktrine i pokreta za progresivno obrazovanje, te tradicije 'narodnih škola' osnivanih u Danskoj tokom XIX veka radi obrazovanja seljaka i očuvanja njihove kulture, Horton je, u brdima oko Montigla u državi Tenesi podučavao ljude organizovanju za društvenu promenu, uključujući i sindikalno okupljanje. Od tada su se bezmalo svi pokreti na Jugu oslanjali na njegov rad, ili pak bili pod njegovim neposrednim uticajem. Horton je 1954. pomogao grupi siromašnih crnih stanovnika Džordžijanskih ostrva da otvore škole kako bi naučili čitanje i pisanje i postali aktivni građani. Učenici tih škola stajali su učitelji, i dalje širili isti sistem. Docije su južnjačke slobodne škole bile okosnica pokreta za građanska prava. Kada je na Sever stigao Staughton Lynd s pričom o ovim školama, mladi novolevičari-školarci su, gotovo po prvi put, počeli razmišljati o alternativnim ustanovama — o mestima gde bi ljudi mogli 'živeti revoluciju', kao što je rekao Paul Booth. Ma koliko bio malenog obima, Hajlender je ne samo održao na životu važnu radikalnu tradiciju nego je preneo njen uticaj daleko preko granica alternativnih ustanova.

Savremene alternativne organizacije predstavljaju nastavak protesta koji je 60-tih godina probio obruč samozadovoljstva vladajuće banalnosti 50-tih. Sa političke scene jer, bar za poslednjih trideset godina, odsutno jasno osećanje za sveobuhvatnu, sistematsku alternativu savremenom kapitalizmu. Alternativne ustanove i njima bliski pokreti su tek fragmenti potrebnog izbora. No, oni su i čudnovata smeša političkog i privatnog. Dug je popis njihovih ciljeva: preobražaj vladajuće institucije (škole ili industrije lekova, recimo), praktično dokazivanje mogućnosti participatorne demokratije, opiti s novim društvenim odnosima, život u ekološkoj harmoniji s prirodom, doslednost jednom jednostavnijem i racionalnijem stilu življenja, služenje 'narodu' (često unutar jedne posebne grupe: žene koje pomažu ženama, na primer), okupljanje i stvaranje šire osnove za političku akciju, izgradnja zajednice kontra-

kulture ili zajednica određene grupne pripadnosti (siromašni, radnička klasa, crni latino, američki starosedoci), predočavanje novog društva u okvirima mikrokosmosa (često u nadi da će to pokrenuti i druge da slede isti primer), proizvodnja dobara (od zdravog hleba do sunčanih kolektora) ili pružanja usluga (od holističke terapije do neautoritarnog obrazovanja) — koje drugačije ne bi ni postojale. Na rubovima alternativa nicali su raznoliki pro-kapitalistički projekti: proizvodnja Red Zinger čaja, čilama ili pak indijskih, odnosno duhovnih učitelja.

Bilo je zamisli koje su sledile više ciljeva jednovremeno, ne uvek međusobno saglasnih. Ne idu baš lako skupa iskoračivanje iz postojećeg i stvaranje političke baze, recimo. I preovlađujuća opsednutost samo jednim ciljem — pružanjem usluga ili poboljšavanjem ljudskih odnosa unutar grupe — lako može doći u sukob s nastojanjem da se promene postojeće društvene ustanove. Prečesto je bivalo da neka opredeljenja budu napuštena s pretvaranjem početne euforije u rutinu, odlaskom guru-vođe na drugo mesto, izmorenošću duhova vanjskim pritiscima, ili stoga što puko preživljavanje oduzima previše vremena.

Vrline poštovane u većini alternativnih ustanova uvažava i nova leвица. Međutim, skorašnjim socijalnim pokretima u ovoj zemlji svojstveno je da se mnogobrojne ustanove mogu nazvati alternativnim a da je, pri tom, nejasno i kakva alternativa se nudi i kome se nudi. Crnački kapitalizam jeste jedna alternativa ekonomskoj izopačenosti crnaca, ali je posve drugačija od bolnica, škola ili programa besplatnih obroka partije Crnih pantera. *The Seed* (Seme) bio je alternativni čikaški list koji se otvoreno poistovećivao s novom levicom i kontrakulturom. Njegov naslednik u domenu alternative, *Reader* (Čitalac) otvoren je za levičare, ali dosledno izbegava socijalnu ili političku problematiku. Postoji čak časopis *Alternatives* (Alternative) koji protežira Edgara Caycea i zalaže se za lečenje biljem, što teško da je spadalo u strastvena opredeljenja osnivača novih škola i prehrambenih kooperativa.

Rečju, alternativne ustanove mogu ponuditi *drugačiji* način života, ali nisu uvek suprotnost ili pokušaj direktnog suprotstavljanja moći države i kapitala. O tome piše Raymond Williams: „Postoji jednostavna teorijska razlika između alternativnog i opozicionog, tj. između čoveka koji prosto iznađe drugačiji način života i želi da ga ostave da tako na miru živi i onoga

ko otkrije novi način života i teži da u tom smislu izmeni društvo. U tome se, uostalom, sastoji i razlika između rešenja društvene krize na nivou individualnog života ili života malih grupa, na jednoj, i rešenja svojstvenih političkoj i revolucionarnoj praksi, na drugoj strani. U realnosti je, međutim, često posve tanka linija koja razdvaja alternativno od opozicionog... Kako se proširuje domen dominacije, sa stanovišta vladajuće kulture ista sredstva i prakse mogu biti procenjeni kao aktivnosti koje joj se opiru, preziru je, ili čak kao delatnosti koje je dovode u pitanje."⁴ Osnovni kriterij razlikovanja je postojanje želje da se društvo promeni. Pri sve tom je liberalna Amerika u stanju da podnese mnoštvo nastojanja koja smeraju njenom preoblikovanju. No, ako im broj dovoljno poraste, ako im ciljevi dovode u pitanje samu bit bogatstva i kontrole u društvu, ako su njihove strategije delotvorne a ideje prihvatljive, onda alternativni načini života i ustanove postaju opozicioni. Umesto da mnogobrojne alternativne ustanove, komune i kooperative, postepeno dovedu do nagrizanja samih osnova američkog društva, one su obično postajale laki plen vladajućih sila.

Između alternativnih i vladajućih ustanova, kao i između alternativnih ustanova i ostalih potencijalnih delova leve neizbežno se uspostavlja odnos uzajamnog preuzimanja. Otuda je za poslednjih deset godina model alternativa umnogome izmenjen. Međutim, zbog neobične organizacione forme, njihov stvarni rast, mene i uticaj izmiču pravoj proceni. Suštinski neprijateljska raspoloženja prema birokratiji i hijerarhiji često vode nepoverenju u svaku vrstu strukture. U nedostatku organizacije, mnoge alternativne ustanove oslanjaju se na 'mreže' sopstvenih glasila i ličnih kontakata. Jedan od posmatrača skovao je akronim za takve ne-organizacije — SPIM — segmentisana, policentrična, integrisana posredstvom mreže.⁵

Kada se procenjuje uspeh alternativnih ustanova ne sme se izgubiti iz vida da su, u poređenju s prosperitetnim 60-tim, 70-te godine u stvari dugotrajna ekonomska kriza. Zbog toga je još akutniji postao gotovo sveprisutni problem alternativnih ustanova — novac, stalno pomanjkanje novca. Alternativne ustanove i njihov normalni rad su stoga uglavnom ovisili o slabo

⁴ Raymond Williams, „Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory”, *New Left Review*, 82, 11.

⁵ Luther Gerlach, navod iz *Politics and Other Human Interests*, 3. I 1978, str. 7.

plaćenju ili besplatnoj radnoj snazi, što je, sa svoje strane, krajnje iscrpljivalo istinske aktiviste i udaljilo one kojima je bila neophodna bar prosečna plata. Alternativne ustanove vazda su zaokupljene novčanim problemima i to ih često odvlači od njihovih prvobitnih opredeljenja. I u političkom pogledu su 70-te razdoblje 'zatišja'. Leвица i kontrakultura su rascepkane te ne postoji ni jedan pokret kome bi se alternativne ustanove mogle priključiti i na taj način opredeliti svoj politički karakter. Odsustvo koherentnog političkog pokreta ne samo da umanjuje snagu promene alternativnih ustanova nego ih čini iznutra podložnijim rutini.

Nesporno je da na alternativne ustanove neposredno utiču ekonomski ciklusi i promene političke klime, no izgleda da nema opšteg pravila: one su nastajale kako u teškim vremenima (često kao organizacije zaštite) tako i u dobrim (obično kao euforični, utopijski eksperimenti). U prošlom veku komunarne eksperimente podjednako su uništavale ekonomske krize kao i razdoblja ekonomskog prosperiteta, koja su, na neki način, čitavu zemlju pretvarala u zbir pojedinačnih utopija. Premda su nekim od ovih ustanova naškodile 70-te godine i stagnacija koja je u tom periodu prevladavala, istovremeno su nastale neke druge ustanove, iz pokušaja prilagođavanja energetske krizi, problemima velikih gradova i drugim izazovima.

SEZDESETE: ALTERNATIVNI NAČINI REPRODUKCIJE

Alternative šezdesetih godina bile su prevashodno okrenute putevima i načinima reprodukcije — obnovi ljudi, razvoju senzibiliteta i unapređenju obrazovanja, duhovnom i telesnom održanju, biološkoj reprodukciji i potrošnji, na primer. Iako su se mnoga od ovih opredeljenja u različitom stepenu održala i tokom 70-tih godina, u međuvremenu je nastao novi oblik alternativnih ustanova prevashodno okrenutih sferi proizvodnje — energije, radu, izgradnji gradova, tehnologiji, investicijama i finansijama, alternativnom preduzetništvu, radničkoj kontroli. Bila je to reakcija na ekonomsku urbanu, radnu, ekološku i energetske krizu 70-tih. Tokom 60-tih godina došlo je do sukoba s korporativnim jednoglasjem — koje je sredinom 50-tih prekoračilo granice tolerancije građanskog društva; u tom razdoblju odvijala se bitka za stvaranje novog senzibiliteta i morala koji simbolizuju raskid s 50-tim godinama. Svaki od

tih pokušaja imao je ponešto drugačiju i složeniju sudbinu. No iskustvo svakog pojedinačnog slučaja bilo je otrežnjujućeg a ne razornog dejstva, na šta nam ukazuje i letimičan pogled na prehrambene kooperative, komune, besplatne bolnice, alternativne medije i škole.⁶

Prehrambene kooperative

Skromni uspeh ovih kooperativa kao snabdevača dobrom i jeftinom hranom uzrok je njihovog neuspeha da izmene stanje u sferi korporacijske poljoprivrede, prerade i raspođele koja gospodari prehrambenim lancem u Sjedinjenim Državama. Nakon što su u raznim vidovima tokom 60-tih godina doživele renesansu, prehrambene kooperative nastavile su da se množe. Kasnih 70-tih one su nailazile na bolji prijem u tipičnim gradovima srednje veličine negoli u univerzitetskim naseljima koja su im bila oslonac u prethodnoj deceniji. Neke od izuzetno politizovanih kooperativa razbilo je frakcionaštvo svojstveno tim vremenima: u Mineapolisu je vođena žestoka borba između pristalica sveže hrane i 'proleterske linije' koja je bila sklonija konzerviranju jer je to 'radnička hrana'. Još tipičnije bilo je to što su oni aktivisti koji su želeli da posredstvom prehrambenih kooperativa utiču na mase došli do zaključka da zahtevi samog posla održavanja proizvodnje nadilaze sve druge. Organizacione i radikalizacione mogućnosti ovih ustanova ostale su nedovoljno jasne. Mnogi od članova-kupaca bili su više zainteresovani za jeftine namirnice nego za poresku reformu ili komunarno organizovanje. Pripadnici srednje klase željni svežih artišoka koji odlaze na seoske tržnice obično osnivaju klubove kupaca, dok siromašnima manjka vreme, samopouzdanje ili neophodno iskustvo za osnivanje vlastite kooperative. Nekoliko kooperativa je, da bi opsluživalo siromašne zajednice, preuzelo prodaju povrća u grad-

⁶ Ovde se neću baviti ostalim alternativama, od kojih su neke veoma uspešne u ograničenim prostorima — centrima za komunikaciju, direktnim vezama, omladinskim okupljanjima, uzajamnom proučavanju; po strani će ostati i raznovrsne alternativne psihoterapije, komunalne klinike, grupne delatnosti i posredničke aktivnosti; kooperative za dnevni boravak, socijalističke škole i slobodni univerziteti, levičarski i kontrakulturalni barovi, kafici, restorani i kulturni centri; nove religijske i duhovne alternative; istraživačke ustanove levičarske, potrošačke i slične; stambene kooperativne; filmske alternativne kuće i mnoge druge.

skim centrima, koje su moćne prehrambene korporacije napustile idući za većim profitom u predgrađima.

Ako prehrambene kooperative i nisu uspele da spoje marksizam i pasulj, one su postale deo sve snažnijeg 'pokreta za hranu'. Preokupirani ishranom, kvalitetom, aditivima, metodama organske proizvodnje i zagađenošću namirnica, aktivisti pokreta za hranu ponegde uspešno uspostavljaju veze između potrošača i sitnih farmera. Ova savezništva graniče s političkom sferom jer su protivna osnovnom opredeljenju i praksi agro-biznisa i džinovskih prehrambenih korporacija. Džinovci su opet pobedili: s nestankom malih piljarnica mogu u mnogim gradovima nestati i zelene pijace za veleprodaju (bez kojih kooperative ne mogu) pošto će namirnice biti prevožene neposredno do lanca prodavnica.

Prehrambene kooperative su vodeće alternativne ustanove koje su, osim medijskih alternativa, doprle do najvećeg broja ljudi. Uprkos njihovoj borbi da se održe na tržištu koje daje velike povlastice velekupcu, ove kooperative dokazale su kako žilavost i sposobnost preživljavanja alternativnih ustanova tako i lakoću s kojom one slede jednu suženu viziju. „Prehrambene kooperative neće ugroziti ni jednu od postojećih ustanova”, zaključuje veteran-aktivista na ovom polju Dan McCurry. „Svi koji su mislili drugačije, bili su glupi. Ali to jeste prvi korak.”

Komune

Dva tipa komuna postoje još iz 60-tih godina: seoske i gradske. Komune prelaznog tipa praktično su iščezle. Mada su za farme nastupile teška vremena, gradske 'kuće' zadobile su nove i raznolike forme. Ove dve vrste komuna postale su prihvaćeni manjinski izbor koji, i pored malog broja sudionika, predstavlja značajnu i stvarnu mogućnost nasuprot tipično privatizovanom životu američkog kapitalizma. Broj seoskih komuna bio je 1970, kada ih je bilo najviše, skoro 3.500. Od tog broja je do 1978. 30% — ili ukupno 1.000 — i dalje delovalo, što jeste ozbiljni brojevi pad ali ih ipak ima više no u nekim drugim istorijskim periodima.⁷ Danas, u trenutku zamiranja pokreta, postojeće seoske komune se čak žale na poteškoće na koje nailaze

⁷ Hugh Gardner, „When Utopia Was a Commune” *Chicago Tribune*, 12. III 1978, preštampano iz: *Human Behavior*.

prilikom pokušaja obnove članstva. Nedavno je jedna od osnivačica Tvin Ouka, velike i uspešne zajednice, izjavila: „Molim vas nemojte *osnivati* komunu 1977. Mogućnost da takav poduhvat uspe je minimalna; cena poraza je previsoka — i ne snose je isključivo inicijatori grupa koje propadnu.”⁹ Problema u komuni može biti bezbroj i isto koliko i porodičnih, čak i posve sličnih, ali komune nemaju sklonost svojstvenu porodica ma da se zbiju na okup. Bolesti, siromaštvo, sukobljeni zahtevi u odnosu na ograničena sredstva, sporovi između članova koji zarađuju i onih koji ne rade i borbe za prevlast u komuni — podjednako su doprineli neuspesima. Pa ipak je većina preživelih spremna za borbu na duge staze i uspostavlja čvršće veze za komunikaciju i uzajamnu pomoć.

Forme komunalnog življenja u gradovima su raznovrsne: od grupa koje dele istu kuću ili ponekad staro napušteno skladište do privatizovanih porodica koje kupuju susedne kuće ili čitavu stambenu zgradu. Za naslednike nove levice i kontrakture ova vrsta kućnog aranžmana nije odveć privlačna, iako su ovaj način života prihvatile veoma različite grupe, poput starih ljudi koji bi inače bili usamljeni ili bi živeli po domovima. U gradu teško zadugo opstojava nada u stvaranje jednog radikalnog drugačijeg sveta unutar četiri zida. Ljudi materijalna sredstva pribavljaju izvana. Stoga, pojedinačna komuna jedva da išta pomera u dominantnoj kulturi, čak i za svoje članove, mada većina gradskih komuna i ne pokušava da postane utopijsko ostrvo. One, zapravo, podsećaju na ‚porodičnu komunu‘ koju su opisali dvojica britanskih sociologa, Philip Abrams i Andrew McCulloch, kao „pokušaj institucionalizacije prijateljstva uz pomoć zajedničkog prostora.”¹⁰

I pored nekih pokušaja, ne biva često da komune zamene porodicu, iako nas trogodišnja devojčica u našoj kući smatra svojom porodicom. Pre bi se moglo reći da gradska komuna predstavlja najčešće jednu novu, otvorenu domaću ustanovu koju sačinjavaju ‚porodice‘, pojedinci i parovi, te je ona tako posrednik između jedinki i šireg društvenog okoliša. Komune se umnogome razlikuju po oblicima svojih unutrašnjih veza, ali po tome što nastoje da ostvare spoj zajednice i indivi-

⁹ Kat Kinkade, „Please Don't Start a Commune in 1977”, *Communities*, 25, mart—april 1977, 3.

¹⁰ Philip Abrams, Andrew McCulloch, *Communes, Sociology and Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976, str. 31.

dualnosti one su sve suprotne samoj biti modernog života u kapitalizmu. U zavadi, ako ne uvek u sukobu s kapitalizmom, komune — kako to smatraju Abrams i McCulloch — generalno gledano, jesu doista eksperimenti u oblasti novog, manje atomiziranog, društvenog života. „Kultura koju smo zatekli na suštinski način poriče mogućnost društvenog života. Ipak je kritičarima te kulture, od Marxa naovamo, bilo izuzetno teško da išta praktično nagoveste o tome kako bi neka druga autentičnija egzistencija trebalo da izgleda. Time što pokušavaju da žive takvu jednu egzistenciju, komune nam ponešto govore o tome.”¹⁰ Nije začudno što nam, u ovom trenutku komune uglavnom govore o tome kako je teško živeti društvenim životom kada je čitav vanjski svet zaveren protiv toga.

Komune nisu neuspele čak i kada su nestalne. One simbolizuju ideološko zaveštanje nove levice, kontrakture i pokreta za oslobođenje žena: naši lični, privatni životi neodvojivi su od ‚javne politike‘. Pri svem tom, čak i ako je dramatična promena u svim sferama ljudskog života nužna, poslednjih godina ozbiljno je poljuljano očekivanje da bi do promene ličnih odnosa moglo doći posredstvom komunarnog prijateljstva. I moderni komunari su, poput pristalice slobodnog braka, doživeli slično, otrežnjujuće iskustvo; njihov je entuzijazam uzmaknuo pred teškoćama na koje nailazi pokušaj radikalne izmene ustanova privatnog života lišen podrške šire kulturne sredine. Pri tom su ipak gradske porodične komune prihvatljiva prilagodba načina privatnog života promenama u podeli rada, seksualnim ulogama i modelima urbanog stanovanja. Komuna će, čak i ako ih je malo koji danas na to računaju, u nekom od oblika zadugo nastaviti da živi.

Besplatne bolnice

Od samog početka postojala je razlika između onih klinika koje su osnivane prevashodno s ciljem da pružaju pomoć ugroženima — obično siromašnjoj manjini ili hipi omladinskoj zajednici — i drugih, koje su pri osnivanju uključile više političke sadržine, a koje je trebalo da budu prethodnica socijalističkog zdravstvenog sistema budućnosti. Prialice ovih drugih smatrale su da pružanje tog tipa usluga otvara mogućnost organizovanja političkog pokreta. Ako uspe, ovaj bi po-

¹⁰ *Ibid*, str. 219.

kret mogao izmeniti osnovno usmerenje američke medicinske prakse i okrenuti je, od njenih elitističkih, 'herojskih' preokupacija lečenjem bolesti, ka prvoj pomoći i prevenciji.

Svojevremeno su pristalice ovih klinika smatrale da je pružanje ma kakve usluge buduću *besplatno* samim tim prevratničko, poput Jipija koji su bacali novčanice na Berzi. Većina političkih klinika više ne postoji, mada brojne komunarne klinike, besplatne ili s tarifom prema mogućnosti plaćanja, i dalje zastupaju neke političke ideale. U Čikagu je početkom 70-tih došlo do direktnog sukoba između koalicije bolnica združenih s različitim levim grupama — partijom Crnih pantera, Digni se s gnevom i Mladim patriotima — i gradonačelnika Richarda Daleya i medicinskog establišmenta. Daley je podigao iz mrtvih stare zakone o dozvolama da bi zaplašio 'komunističke klinike', kako ih je nazivala bolnička administracija, i osnovao novu mrežu gradskih klinika, slučajno u blizini već postojećih besplatnih. (Gradske klinike još postoje ali raspolažu s veoma malo sredstava i ograničenog su dejstva.) I političke klinike je kao i mnoge druge besplatne bolnice zaobilazio novac koji vlada daje za lečenje narkomana, veneričnih bolesti i usluge hroničnim bolesnicima. Mnoge su se od preostalih grupa privolele novcu te su, očistivši svoje aktivnosti i pretpostavke od svega što je remetilo profesionalni i nepolitički utisak, uspele da dobiju dozvole za rad i novac.

Klinike su bez sumnje imale uticaja. Pružana je pomoć ljudima isključenim iz medicinskog sistema, mada su radnici u ovim klinikama ubrzo shvatili da ih medicinski establišment koristi kao sigurnosni ventil. Mladi su naišli na usrdnu pomoć u rešavanju problema s narkoticima, veneričnim bolestima i kontracepcijom. Ovaj pokret je doprineo da se studenti medicine zainteresuju za prvu pomoć i pomogao im u formiranju društvene savesti. Jedan kalifornijski lekar, veteran rada u besplatnim klinikama poznat po svom izuzetno divljem izgledu, nedavno se sveže obrijan pojavio i počeo da radi u oblasnoj klinici. Nova priča na temu cinično odbačenog idealizma? Ne, kaže on, tek se oženio i treba mu više novca, ali i na novom poslu drži se svojih opredeljenja. Danas se, delom i zahvaljujući ovim klinikama, u bolnicama više pažnje poklanja pravima pacijenta. Radikalne pristalice ovog pokreta su se razišle na sve strane: ima ih u privatnoj praksi, državnom zdravstvu, među organizatorima medicinskog osoblja na

klinikama, među protagonistima raznih struja neortodoksnog lečenja, kakve su holistička medicina, bioenergetika, akupunktura, joga, i mnogobrojnih sistema čija je osnovna preokupacija očuvanje zdravlja a ne lečenje bolesti. Jedna manja grupa okrenula se tradicionalnijem obliku leve političke borbe u medicini i zalaže se za nacionalnu zdravstvenu službu.

Iz besplatnih klinika i pokreta za oslobađanje žena izraslo je mnoštvo zdravstvenih centara za žene, u koje spadaju i programi samopomoći i razvoja samosvesti /iz kojih su proistekli i veoma uspeli tekstovi, kakav je, primerice, *Our Bodies, Ourselves* (Naša tela, mi) koji je napisala Bostonska grupa/. S tim su povezani i novi centri za pretučene i silovane žene. Ove alternativne ženske ustanove skreću nam pažnju na dosad zanemarivane probleme. One predstavljaju društvenu okosnicu i bazu ženskog pokreta. Uz pomoć opštijeg političkog pritiska celine pokreta, ovi ženski centri uspeali su da izmene odnos bolnica, policije i sudova prema ženama-žrtvama silovanja i da od lokalnih uprava iznude obavezu pružanja usluga ovim ženama na državni trošak. Pokret je, takođe, žestoko kritikovao medicinsku tehnologiju i farmakologiju, lekarsku nadmeštnost i nepažnju prema pacijentima kao i 'medikalizaciju' onih vidova života koji ne spadaju u bolest.

Alternativni mediji

Alternativni mediji doprli su do većeg broja ljudi i imali su širi uticaj od drugih alternativnih ustanova, premda su na određen način od svih bili manje originalni: levice je vazda imala svoju štampu, a umetnička avangarda se već decenijama oslanja na malu nekomercijalnu štampu, galerije i izvođačke centre. Šezdesetih godina su alternativni mediji iskoristili činjenicu što je važnost masovnih medija stalno rasla u poratnom periodu. Oni su bili prepoznatljivo različiti — naročito novine i časopisi — po svom širokom kontrakturnom pristupu politici i načinu života, po svom bogatom personalizovanom stilu pisanja, po izuzetno angažovanom izveštavanju i načinu na koji su brzo prenošeni i rasurani uz pomoć slabo povezane, lokalno autonomne mreže.

Stara andergraund štampa je većinom prestala postojati i javlja se na površini u poslovnijoj odori, s uzdržanijim i disciplinovanijim stilom pisanja i s manje

političke boje. Danas se čak i većina lokalnih nedeljnika kloni prideva „alternativni“, jer on odbija plaćene reklame.¹¹ Alternativno izdavaštvo je, međutim, i danas veoma rašireno i obuhvata naučne intelektualne časopise u kojima se obnavljaju marksističke studije kao i posebne novine ili jednokratna izdanja posvećena temama koje odslikavaju razlomljenost problema izniklih iz samog pokreta — problema žena, energije, životne sredine, poljoprivrede i hrane, naseljavanja, profesionalnih bolesti i bezbednosti na radu, alternativne tehnologije i lokalne politike. Nekoliko alternativnih novina na nacionalnom nivou prestalo je da izlazi (recimo *Ramparts* [Bedem]); drugi su postigli komercijalni uspeh i otupili oštricu (kao *Rolling Stone*); neki su postali nezanimljivi i sektaški (kao *The Guardian* [Čuvar]). Novi listovi (kao *Mother Jones* [Majka Džons], *Working Papers*, [Radni papiri], *In These Times* [U ovo doba] i *Seven Days* [Sedam dana]) počeli su neizvesnu borbu za isplatljivost i čitaoce. Pacifička služba novosti i Inter-novosti daju novu snagu oslabelom sindikalnom izdavaštvu levice, čiji su inicijatori bili još postojeća Služba slobodnih novosti i bivši Podzemni novinski sindikat. Nekolicina publikacija sačuvala je deo novolevičarskih i kontrakturnih sadržaja, ali im je pridodala i naglašenije spiritualne, odnosno mistične elemente (*East-West Journal* [Časopis Istok-Zapad], *New Age* [Novo doba], i, u nešto manjoj meri, *Co-Evolution Quarterly* [Tromesečnik za ko-evoluciju] naslednik *Whole Earth Cataloga* [Globalnog kataloga]). Neke od ovih novijih publikacija pokušavaju da, koristeći konvencionalniji način izdavanja i reklame, prenesu što širem čitalačkom krugu radikalne poruke, dok istovremeno nastoje da pronađu nove izvore finansiranja, kao što su fondacije koje ne rade na principu profita. Mnoge, premda ne sve, od ovih alternativnih novina nastoje da odnose među saradnicima primere vlastitim demokrat-skim ili radikalnim idealima.

Što se drugih kulturnih poduhvata tiče podaci nisu jednoznačni. Progresivni radio širio je ideje levice i kontrakture ali je uglavnom bio u službi umetničkih i avanturističkih muzičkih ukusa. On je u toj meri komercijalno razvodnjen da se u mnogo slučajeva teško može govoriti o alternativni, iako se mreža ne-komercijalnih, pod slušalačkim pokroviteljstvom i komunarno orijentisanih, FM stanica lagano širi i pored povremenih

¹¹ Calvin Trillin, „Alternatives“, *The New Yorker*, 10. IV 1978, str. 118.

kriza. Novi izdavači, firme za snimanje ploča i filmski distributeri šire ona dela koja zanemaruju monopoli zabave — od feminističke štampe i poznatih levih izdavača i nezavisnih filmskih distributera *Union Maids*, *Lovejoy's Nuclear War* [Ljubavnog nuklearnog rata] i slični film. Profesionalne vrednosti produkcije nadišle su slobodne forme i amaterizam svojstven 60-tim godinama.

Zbog toga što su pisci kao Jack Kerouac, William Burroughs i Allen Ginsberg znatno doprineli uobličavanju onog senzibiliteta iz koga su rođene ustanove kontrakture, ne treba pogrešiti i zanemariti doprinos manjinskih i popularnih umetnosti koje su kritične prema postojećem društvu. Pokret za građanska prava i anti-ratni pokret, kao god i suprotnost komercijalizma i avangardnog senzibiliteta na bogatom umetničkom tržištu 60-tih godina, privukli su levice mnoge umetnike. Došlo je do procvata marksističke kritike i časopisa, do otvaranja kooperativnih i feminističkih galerija i izvođačkih centara, a mnoštvo malih izdavača časopisa i knjiga i dalje održava ono što je gotovo po sebi kao takvo jedna alternativna ustanova — „boemiju“ kojom je umetnost okružena.

Slobodne škole

„Slobodne škole“ često smatrane „alternativnim“ ili, pod zadnje, „komunarnim školama“ osnovano su budile mnoge nade. One su se uhvatile ukoštac s jednim od najosnovnijih mehanizama reprodukcije društva. Odbacujući hijerarhiju, disciplinu i nastavne programe namenjene integraciji poslušne dece u dvadesetvekovni američki kapitalizam i zamenjujući sve to programom jednakosti, slobode, ljubavi, spontanosti i razvoja snažnih individualnosti, ove škole pomagale su učenicima da izbegnu sumorno ustrojstvo postojećih škola i doprinosile jačanju snaga društvene promene. Premda kazivanja, posmatranja i neke studije ukazuju na uspešnost mnogih alternativnih škola, naročito kada je reč o mladim motivisanim ljudima koji poseduju osnovna znanja ali ne podnose ustrojstvo postojećeg školskog sistema, isto tako postoje i izveštaji koji pominju decu koja nisu uspela da nauče da čitaju (kao i učitelje koji to ionako ne smatraju važnim u duhu Ivana Illicha). Sve je više zbrke u glavama kritičara obrazovanja o tome kakvo bi trebalo da bude ustrojstvo obrazovanja

bez obzira na opštu saglasnost u oceni da postojeće škole ne valjaju.

Dok zagovornike 'ukidanja škola' bezmalo ne interesuje škola nikoje vrste, ostali aktivisti u oblasti obrazovanja drže da traganje za alternativama zaobilazi većinu učenika postojećih škola. U alternativnim školama unekoliko je napušten stav potpune slobodne volje učenika koji je dominirao 60-tih godina i uvedena je izvesna struktura i stanovita količina predavanja. Učitelji ne treba da se plaše poučavanja, savetovao je Herb Kohl grupi aktivista iz alternativnih škola. Jonathan Kozol bio je još oštrij prema nedostatku ikakve forme u slobodnim školama: „Uveren sam da su razlozi našeg suočavanja sa zastrašujućim pokretom 'natrag osnovama' u ovoj zemlji u tome što nas je većina, ni sebe ne izdvajam, bila odveć lakomislena, nepažljiva i glupa krajem 60-tih i samo bismo rekli 'klinci su predivni i spretni i mogu da uče svojim vlastitim organskim i spontanim tempom'.“¹²

Problemi s kojima su se suočavale alternativne škole u protekloj deceniji vrlo su poučni i za sve alternativne ustanove. Ako su živele od poučavanja bile su s nedovoljno sredstava, lišene osnovne opreme i smeštene u skromne prostore; inače su prerastale u utočišta namenjena višoj klasi s tek nekoliko stipendiranih studenata. Učitelje je u alternativne škole privlačila želja da uspostave bolje odnose s učenicima i da više uživaju u svome radu, ali su niske plate i nesigurnost predstavljali ozbiljan problem. „Sita sam toga da zarađujem sedam hiljada dolara godišnje“ — umorno je izjavila jedna dugogodišnja učiteljica alternativne škole, — ali stvarno mi se dopada to što ovakva škola čini za decu. Dopadaju mi se mogućnosti koje imam. Mogu da budem Karen a ne gospođa Morrill, nastavnik. Roditelji su moji prijatelji. Mogu da stavim dete na krilo i da ga poljubim. No sa svim preokretima i stalnim promenama to je skoro svake godine nova škola.”

Škole su ubrzo postale ovisne o državnim sredstvima za finansiranje kontrole narkomanije, besposličena i maloletničke delinkvencije. Krajem 70-tih se dve trećine alternativnih čikaških škola nalazilo u siromašnim delovima grada, a pristup u obrazovni sistem otvaralo im je to što su korišćene kao jeftin način kontrole one dece koja bi inače tumarala ulicama. I pored toga je ve-

¹² Jonathan Kozol, *New Schools Exchange Newsletter*, 134, 30. VI 1976, 9.

ćina škola vremenom uspela da prenese osnovna znanja, da potakne upoznavanje etičkog nasleđa i gordost zbog toga kao i da prenese na svoje učenike levičarsko shvaćanje politike. Kada je kao alternativnu odredi zvanični školski sistem, cvakva škola obično gubi vezu s ciljevima koji vode promeni društva, pružanju modela neautoritarnih odnosa i podsticanju u učenicima smisla za samostalno ovladavanje znanjima. Takve se škole „koriste retorikom alternativnih mogućnosti i izbora, ali je tu zapravo reč samo o liberalizaciji postojećeg sistema“, kaže Lynn Miller, direktor Nacionalnog programa za alternativne škole.

Ideja alternativne škole je i u drugim vidovima doživela mnoga izopačenja. Postoje, dakako, segregacionističke škole na Jugu i drugde. Poslednjih se godina i strogo autoritarne, reakcionarne škole u kojima je naglasak na 'osnovama' i prenošenju tradicionalnih seksualnih uloga, same nazivaju alternativnim i pri tom imaju i finansijsku i podršku roditelja. Možda se pod zadnje najbrže razvija „alternativna“ magnetska škola, teorijski specijalizovana visokostručna škola u koju idu učenici iz svih krajeva grada, no to je praktično samo izgovor da se zaobiđe desegregacija.

Premda neki od aktivista u obrazovanju, kao Don Moore iz Projekta promene, nadu vide u preobraćanju roditelja u zastupnike ovih škola pred postojećim sistemom i većim dotacijama u okviru federalnog zakona o specijalnom obrazovanju koji predviđa saglasnost roditelja za sve programe namenjene hendikepiranoj deci, mnogi se boje da će učiteljski sindikati i dalje imati neprijateljski stav prema radikalnijoj reformi obrazovanja. Aktiviste obeshrabruje i činjenica da pokret za alternativno obrazovanje praktično nije ostavio nikakvog traga u učiteljskim školama i nastavničkim fakultetima. Mada su se u nekim mestima alternativne škole održale, kao u Mineapolisu i Kembridžu, opšti je utisak da su uglavnom u povlačenju. Miller je objavila spisak od svega 1.300 alternativnih škola svih vrsta koje u Sjedinjenim Državama primaju državnu finansijsku potporu. U najboljem slučaju moglo bi se reći da je napad alternativnih škola na maticu obrazovanja zapao u pat poziciju: alternativne se drže svog malenog prostora a postojeće škole i dalje deluju na svoj nezgrapni, destruktivni i neefikasn način, prihvatajući postojanje alternativa samo da bi ih zloupotrebile u svrhu tradicionalne društvene kontrole.

Dok su brojne alternativne ustanove, nastale krajem 60-tih godina, nastojale da savladaju teškoće — koje su se za teških vremena tokom 70-tih pogoršavale, rađale su se nove, više usredsređene na promenu organizacije produktivnog života društva. Tu pre svega spadaju pokreti za sadržajnu i obimnu lokalnu političku akciju i ekonomski razvoj pod kontrolom zajednice (deo tih aktivnosti naziva se „novim lokalizmom“¹⁵), zatim pokreti za alternativnu tehnologiju i demokratiju na radnom mestu. Svojestvo svih ovih alternativa je stvarnije i suštinskije učešće u političkom i ekonomskom životu zajednice, te im je, tim samim, i stepen izolovanosti niži no što je bio u alternativnih ustanova prethodnog razdoblja. Ljudi, recimo, govore o „preuzimanju gradova“ da bi, koristeći upravu, stvarali alternativne ekonomske ustanove kao što su proizvodne kooperative za razvoj solarne tehnologije. Aktivisti nastoje da uspostave kontakt sa idustrijskim radništvom — koje je prethodni val alternativnih ustanova gotovo posve zaobišao, te da postojeće političke ustanove iskoriste za ostvarivanje alternativnih ciljeva.

Novi lokalizam

Novi lokalizam ima nekoliko osnovnih uzroka. Došlo je, prvo, do obnove interesovanja levice za gradsku i državnu politiku, a Konferencija za alternativnu državnu i lokalnu javnu upravu bila je odraz ali i podsticajni činilac daljeg razvoja te pojave. Lokalni aktivisti ne žele samo da iskoriste opštinsku ili državnu vlast za boljitak u upravnom ili administrativnom smislu — za primenu afirmativne akcije u zapošljavanju, bolje administriranje socijalne pomoći, ujednačavanje javnih službi — nego pre svega za promenu pravca ekonomskog razvoja. Oni žele da njihove gradske uprave daju prednost kooperativama, solarnoj tehnologiji, gradskom baštovanstvu, centrima za preradu otpadaka, projektima konzerviranja energije i lokalnom preduzetništvu. Oni se zalažu za ekonomski razvoj siromašnijih delova grada i starih gradskih središta, umesto nastojanja da se banke i poslovni krugovi podmićivanjem ili moljenjem navedu na ulaganja. Postoje, takođe, i pokušaji

¹⁵ David Ruth, „The New Localism — An Ideology for Our Age?“, *Communities*, 25, mart—april 1977, 40.

kontrole privatnih ulaganja (zakonima protiv ograničenja koja nameću finansijske ustanove, na primer) i preuzimanja privatnih kompanija u sferi pružanja usluga. U takvom kontekstu „alternative“ imaju sasvim drugačije značenje. Uz upravnu vlast i finansijska sredstva koja su realna podloga ovih inicijativa, raste i verovatnoća uspešnog ishoda — dotle dok su leve snage na vlasti.

Dva dramatična primera ove strategije nudi nam 1978. godina. U Kaliforniji je ozakonjen plan za stvaranje državne javne agencije (Solar Cal) čiji bi osnovni zadatak bio razvoj i finansiranje realizacije projekta zagrevanja i snabdevanja toplom vodom korišćenjem sunčeve energije, a za njeno osnivanje zalagala se Kampanja za ekonomsku demokratiju, grupa čiju su okosnicu predstavljali ostaci organizacije vezane za izbornu borbu Toma Haydena za ulazak u Senat Sjedinjenih Država. Solar Cal bi, po prvobitnoj zamisli, obezbedila pola milijarde za niskokamatne kredite kućevlasnicima namenjene uvođenju solarne opreme i, jednovremeno, podsticale sitno preduzetništvo da zapošljava dugo nezaposlene. Zakonske odredbe o Solar Cal-u su, u najspornijem delu, dopuštale mogućnost da se država uključuje u proizvodnju solarne opreme ne budu li privatne kompanije zadovoljile državne potrebe.

Na drugom kraju zemlje su lokalni vođi, predstavnici sindikata i sveštenstva, ispitivali mogućnosti da zajednica radnika otkupi Jangstaunsku čeličanu koja je zatvorena 1977, zbog čega je u Jangstaunu, Ohajo, pet hiljada ljudi ostalo bez posla. U SAD verovatno postoji oko dve stotine preduzeća srednje veličine koja su vlasništvo radnika. Iako je posredi tek nevelik procenat ukupnog broja preduzeća u Americi, ona su pokazala znatnu uspešnost poslovanja, a — ako su praćena komunalnim ulaganjima — nude i valjanu strategiju obnove razvoja gradova koje su kapitalisti napustili. Ona su, isto tako, i korak — kako je Marx govorio — ka uvođenju proizvodnih kooperativa.

Neke od strategija lokalnog razvoja još uvek se uzdaju u potencijal Korporacija za komunalni razvoj, premda su njihova sredstva predlogom budžeta Carterove administracije za fiskalnu 1979. godinu gotovo prepolovljena, možda kao uvod u postupno gašenje ovog programa. Korporacije za komunalni razvoj ponikle su iz nada što su ih republikanci polagali u crnački kapitalizam i želje levog krila Demokratske partije i nezavisnih radikala da se pod kontrolom zajednice ostvari

ekonomski razvoj siromašnih lokaliteta. Krajem 70-tih delovalo je oko četrdeset korporacija s veoma raznorodnim ustrojstvima: u nekim slučajevima je vanjski privatni kapital bio jamač projekta i velikim delom ga kontrolisao; u drugim je bezmalo sav novac dolazio iz javne sfere. Po pravilu su u odborima korporacija morali biti i predstavnici zajednice, iako su one mogle ulagati sredstva bilo u privatno preduzetništvo bilo u preduzeća koja su vlasništvo komunalnih grupa.

Pokazalo se, međutim, da je ekonomski razvoj sporiji nego što se očekivalo kada je reč o nastojanju Korporacija za komunalni razvoj da potaknu sitno preduzetništvo, koje ionako u nepovoljnim ekonomskim uslovima ima izuzetno slabe izgledе. Prvobitno su ciljevi korporacija bili kako socijalni tako i ekonomski: smatran je uspehim i onaj poduhvat koji, premda ne donosi novac, zapošljava bar deset ljudi koji bi inače bili nezaposleni. Vremenom je socijalni aspekt iščezao, pa se danas isključivo primenjuje kriterijum profita.

Ova promena osnovnog opredeljenja posledica je izuzetne lomnosti Korporacija za komunalni razvoj, tj. činjenice da ih neprijateljske snage iz vlasti ili poslovnog sveta bez velikih teškoća mogu uvek onemogućiti ili čak uništiti. Mada se neke pristalice solarne energije i sličnih projekata iz sfere 'odgovarajuće' male tehnologije još nadaju da bi im u proizvodnji ove vrste Korporacije za komunalni razvoj mogle pomoći, bivši savetnik čikaške korporacije tvrdi da one, zbog nesigurnosti i muke s kojom pribavljaju sredstva, nikako nisu u stanju da preuzmu na sebe rizik ulaganja u nešto neisprobano i neprovereno. Ova promena osnovnog opredeljenja praćena je i jakom tendencijom gušenja korporacija već u fazi njihovog dugog, spornog početnog razvoja. Zbog svih ovih pritisaka — i nepostojanje u kulturi većeg broja činilaca koji bi išli u prilog realizaciji kriterijuma socijalne racionalnosti a ne prostog profita u poslovanju — Korporacije za komunalni razvoj postepeno gube svojstva alternativnih ustanova.

Ljudi koji su uvideli ograničenja svojstvena Korporacijama za komunalni razvoj (i slične probleme radničkih i potrošačkih kooperativa) na drugi način posmatraju ekonomske alternative. „Alternativne ustanove su, u najboljem slučaju, eksperimentalni modeli“, kaže Mark Looney, jedan od direktora korporacije Jakih [Strongforce] koja se zalaže za kooperative i vlasništvo fabrika u rukama zajednice radnika. „Neki su 60-tih godina polagali velike nade u to da će se alter-

native namnožiti i prevladati postojeće ustanove, dok se danas realnije procenjuje njihova vrednost i više je se svesno njihovih granica. Ljudi su shvatili da je, da bi se uspelo u tome, nužna promena celokupnog ekonomskog sistema te su se alternativci aktivnije uključili u druge oblike političkog rada.”

Ostale okolnosti koje su dovele do 'novog lokalizma' vezane su za aktivnosti susedstava u oblasti uprave i ekonomije u kojima je naglasak na neposrednoj, dobrovoljnoj građanskoj akciji. Cilj je stvaranje 'građanskih alternativa' s 'osloncem na sopstvene snage' (ključni termini u nazivima dveju osnovnih grupacija u ovom taboru). Najznačajnije komunalne organizacije ovog tipa su uglavnom nalik na grupe za neposrednu akciju Saula Alinskog čija su osnovna sredstva za vršenje pritiska na upravu konfrontacija i ometanje. Njihov se broj naglo povećavao tokom 70-tih godina, kada su predstavljale reakciju pripadnika radničke klase, službenika i sitnih preduzetnika na nepovoljna po njih recesiona i inflatorna kretanja. U nekim slučajevima su se udruživale na nivou pojedine države, a često su se usredsređivale na aktivnosti očuvanja i rehabilitacije susedstva (iza čega je ponekad, na nesreću, stajala želja belih stanovnika da spreče doseljavanje crnih u susedstvo). Pristalice gradskog oslonca na sopstvene snage zalažu se za neposrednu akciju u sprečavanju odliva kapitala i za nastojanje da se obezbedi zadovoljavanje što više osnovnih potreba u okvirima svake pojedine zajednice. To bi, svakako, podrazumevalo osnivanje finansijskih ustanova na nivou susedstva kao što su kreditne zadruge ili čak banke (poput banke za razvoj u delu Čikaga koji se zove Južna obala). Strategija 'alternativnog susedstva' mogla bi podrazumevati i prehrambene kooperative, centre za preradu otpadaka, komunalne pekare ili radionice za izradu sapuna, javna kupatila, krovne bašte, vetrenjače, instalacije za klimatizaciju zgrada korišćenjem sunčeve energije i lokalne kulturne centre. Pioniri ove strategije su gradski naseljenici koji preuzimaju oronule građevine i, obnavljajući ih, 'pravom znoja' postaju njihovi vlasnici.

U ovim vizijama 'vlasti susedstava',¹⁴ čvrste, samovoljne zajednice sa sopstvenim sredstvima potrošnje, proizvodnje i društvene reprodukcije, s drugim sličnim autonomnim jedinicama povezuje minimalni državni aparat. Neki arhitekti i inženjeri sačinili su projekte

¹⁴ David Morris, Karl Hess, *Neighborhood Power*, Boston, Beacon Press, 1975.

takvih zajednica u kojima je kompaktnost (mogućnost da svako što je moguće veći deo kretanja obavlja biciklom ili pešice) spojena sa zelenilom i otvorenim prostorima neophodnim za zaštitu privatnosti i uživanje u prirodnim lepotama. Radi se o gradskoj varijanti onoga što na selu predstavljaju pokušaji osnivanja udruženja za zemlju i naseljavanje. No, jedna od njihovih trajnih slabosti je neuspeh u rešavanju problema razvlašćivanja postojećih ustanova bogatstva i državne moći i problema usklađivanja onih mogućih prednosti prisustva na tržištu i učešća u razmeni roba.

Mala tehnologija

Teorija pokreta novog lokalizma umnogome se oslanja na argumentaciju u prilog 'odgovarajuće tehnologije' i na veličanje malenosti u duhu dela E. F. Schumachera; ova teorijska osnova poprimila je brojne, uglavnom slične oblike u pokušajima da se povežu socijalna vizija i tehnologija — ili obrnuto.¹⁵ Aktivisti pokreta uvereni su da, dugoročno gledano, kada se svedu sve mane i preimućstva, zahvati malog obima koji su 'laka koraka', često po svojoj delotvornosti mogu biti odgovarajuća zamena krupne tehnologije, a da pri tom uzrokuju manje štete u čovekovoj okolini i nude više zadovoljavajuće načine življenja.

U stvari, kao ni 'alternativno', ni pojam 'odgovarajućeg' nije jednoznačan i sam po sebi jasan. On otvara kritično pitanje: odgovarajuće za šta? Za sigurnost, jednakost, autonomiju, individualnost, pravdu, bezbednost, zajednicu, umeće i sposobnost, imaginaciju? Za profit, moć, apstraktni rast, dominaciju, nejednakost, pljačku? Za proizvodnju čelika najprimerenija tehnologija je, verovatno, u džinovskim visokim pećima i visoko automatizovanim valjaonicama (iako su za neke potrebe sasvim dovoljne i male električne peći). Za proizvodnju električne energije odgovarajuća tehnologija će uskoro pre biti korišćenje hemijskih fotoelemenata — ploča od materijala sličnih silikonu koje izložene suncu stvaraju električnu energiju — nego ogromnih, centralnih postrojenja, pogotovu onih na nuklearni pogon. Uz to, tehnologija nije jedina stvar o kojoj valja voditi računa. Ako želimo svima da obezbedimo posao, opre-

¹⁵ E. F. Schumacher, *Small Is Beautiful*, New York, Harper and Row, 1975

delili bismo se — grubo rečeno — pre za male lokalne peći nego za modernu željezaru. Male peći više, možda, odgovaraju Kini, koja je poslednjih godina nastojala da razvije industriju, nego sadašnjem stupnju razvijenosti Sjedinjenih Država. S druge strane, većina onoga što je solarna tehnologija, u energetskom pogledu podjednako je efikasno kao nuklearna centrala, a — pri tom je manje štetno. Da bismo procenili koja tehnologija je doista odgovarajuća prethodno moramo odrediti svoje ciljeve i u odnosu na njih ceniti šta im je najprimerenije. To je prevashodno politički proces, koji se trenutno odvija na nedemokratski način u okrilju korporacija i za ciljeve kapitalista.

Malenost je element koji privlači mnoge ljude, ne samo zato što je to reakcija na uništavanje čovekove okoline i energetsku krizu već i zbog frustracija koje su posledica bezuspešnih pokušaja da se izmene ili bar kontrolišu krupne korporacije i vladine agencije. Potpuno novi krug ljudi je ušao u orbitu levice — inženjeri i tehničari, arhitektae i zanatlije-amateri, sitni farmari i nezavisni sitni proizvođači. Alternativna tehnologija, međutim, privlači i ultraindividualistički nastrojene desne anarhiste, soj koji zamišlja samodovoljne kuće-utvrde iza čijih bi zidina mogli posmatrati i izbeći propast civilizacije. Ostali individualisti, a svima im je zajednički neprijateljski stav prema vlasti, vide u alternativnoj tehnologiji mogućnost obnove feudalne ustanove slobodnjaštva u gradovima.

Neke pristalice alternativne tehnologije pretpostavljaju da će odlike njihovih projekata — veća efikasnost, jednostavnost i manja potrošnja energije — takođe dovesti i do revolucionisanja društvenih ustanova. Većini je zajednička ideologija koja dihotomiju centralizam-decentralizam smatra najbitnijom značajkom našeg doba. Decentralizam je, sam po sebi, dakako, tek neznatno korisnija ideologija od primerenosti. Decentralizam i nepravda, naravno, nisu nespojivi. Tekstilna industrija, je, primerice, još uvek usitnjena i decentralizovana. Da li je zbog toga prekrasno ljudima koji u njoj rade?

Zastupnici alternativne tehnologije obično ispuštaju iz vida dinamiku kapitalizma koja vodi koncentraciji. Koncentracija je pre uzrokovana socijalnim i ekonomskim uslovima nego li tehnološkim determinantama, pošto kapitalističke firme daju prednost u odnosu na tehnologiju upravo krupnim, centralizovanim i kapital-intenzivnim poduhvatima. Premda energetske imperije još uvek više drže do uglja, nafte i nuklearne

energije nego do sunčeve, neki od pristalice alternativne tehnologije s pravom strahuju od toga da nova alternativna tehnologija, verovatno neće ugroziti velike korporacije: one će prosto iskoristiti najbolje zamisli malih pronalazača i zaraditi na njihovoj masovnoj proizvodnji, kompromitujući potencijal koji u tome vide pristalice alternativne tehnologije.¹⁶ Možda će porodice biti sigurnije u budućnosti zbog toga što njihova domaćinstva u snabdevanju energijom više nisu ovisna od Consolidated Gas, Electric-a ili Zovite-ga-kako-hoćete, no ogromna koncentracija kapitala zato neće prestati da postoji. Oslonac na sopstvene snage i lokalna ili kućna proizvodnja mogu narušiti njihovo gospodarstvo i smanjiti zavisnost tržišta, menjajući smer čitav vek duge težnje kapitala da prodre u sve sfere života, ali društvo se neizbežno mora suprotstaviti posledicama ogromne akumulacije kapitala koja danas postoji u obliku privatnih korporacija.

Pokretu služi za čast to što je doprineo politizaciji pitanja šta se i s kakvom tehnologijom proizvodi, demaskirajući pri tom ideologiju naučne neutralnosti i neutralnosti i napretka iza koje se krilo kapitalističko odlučivanje u pravcu razvoja društva. Interesovanje za tehnološke alternative potaklo je u ljudima nova pitanja koja se tiču načina i ciljeva upotrebe ljudskog rada. Pokret svakako ima i svojih slabosti i protivrecnosti. I Barry Commoner i Amory Lovins¹⁷ zalažu se za solarnu energiju kako danas tako i u daljoj budućnosti. Lovins, međutim, tvrdoglavo istrajava u tome da je solarna energija spojiva s kapitalizmom i uzda se u rast cena nafte i prirodnog gasa kao činilaca koji će ubrzati prelaz. Commoner, pak, porast cena energije krivi za pad vrednosti realnih zarada i mogućnosti zapošljavanja radničke klase jer uzrokuju brzu inflaciju i ekonomsko propadanje. On se zalaže ne toliko za kapitalističko tržište koje se isključivo rukovodi načelom profita koliko za „društveno upravljanje proizvodnjom“ kao preduslovom adekvatnog prelaska na korišćenje solarne energije.

Mada brojne pristalice alternativne tehnologije zabilaze problematiku preraspodele dohotka koja je svojstvena tradicionalnom fundusu levice, mnogi stari levi-

¹⁶ Tom Bender, „Why Big Business Loves A. T.“, *Rain*, januar 1978, str. 4–6.

¹⁷ Barry Commoner, *The Poverty of Power*, New York, Bantam Books, 1977; Amory Lovins, *Soft Energy Paths*, Cambridge, Mass., Ballinger Publishing Company, 1977.

čari ne uviđaju da bi bitka za nove oblike tehnologije mogla biti zapravo klasični sukob oko toga ko i koliko dobija od ukupnog društvenog bogatstva. Treba li, na primer, preraspodeliti kapital na pojedine ili kooperativne vlasnike solarne opreme i fotoelemanata ili ga koncentrisati u rukama službi za pružanje energetskih usluga koje grade nuklearne elektrane gde se po energetskoj energiji troši više kapitala i uloženi dolar daje manju mogućnost zapošljavanja? U Čikagu je 1978. došlo do oštrog sukoba oko gradskih projekata za kontrolu zagađivanja Mičigenskog jezera kojima je bila predviđena izgradnja podzemnih tunela i rezervoara, a najniža vrednost radova bila je 2,6 milijardi dolara uz verovatno povećanje od nekoliko milijardi. Kritičari su, umesto trenutnog skupljanja svih količina padavina i njihovog zadržavanja u dubokim podzemnim kanalima radi sprečavanja izliva kanalizacije u jezero, predlagali korišćenje jednostavnije, jeftinije i odmah dostupne tehnologije koja bi služila odvodu i zagađivanju padavina na različitim mestima u samom gradu — poroznim parkinzima, lokalnim veštačkim jezercima, krovnim rezervoarima i na proširenim, otvorenim zatravnjenim prostorima. Tvrdili su da bi, ukoliko njihov plan bude prihvaćen, posao mogao biti obavljen neuporedivo jeftinije, da bi više ljudi imalo posla u njegovom ostvarivanju, da bi grad postao mnogo prijatniji a stotine hiljada dolara ostalo bi na raspolaganju svakom susedstvu za različite poduhvate od obnove zgrada do lokalnog ekonomskog razvoja. Tako pitanje odgovarajuće tehnologije može postati problem toga ko ima kontrolu nad gradskim bogatstvom.

Demokratija na radnom mestu

Pokreti 60-tih godina doprineli su legalizaciji protesta, traženja i poštovanja prava, participatorne demokratije i ličnog zadovoljstva, a na to su se — pogotovu nakon poznatog štrajka radnika u lordstaunskoj fabrici Dženeral Motorsa 1972. godine — oslanjale nade polagane u demokratiju na radnom mestu i zadovoljstvo u radu. Radnička klasa je sve gnevija na moć kompanija da obustave proizvodnju i ostave na cedilu marljivu radnike i zavisne zajednice. Isto tako, raste i ozlojeđenost zbog toga što onog časa kad radnik stupa na radno mesto za njega prestaju da postoje demokratija, Povelja o pravima i lične slobode.

Nesporno je da više demokratije na radu više zadovoljava radnika i pridonosi njegovoj zainteresovanosti.¹⁸ Demokratija na radnom mestu ne povlači i veće troškove proizvodnje, premda bi i to bilo prihvatljivije od cene koju radnik-pojedinac i društvo plaćaju postojećim radnim modelima i autoritarizmu. U mnogim se slučajevima (zbog demokratije na radnom mestu) izuzetno povećava produktivnost. U švedskim fabrikama firmi Volvo i Saab za par godina je razoren 'mit montažne trake', iako je u njima demokratija na radnom mestu tek u začetku. Drugde je demokratizacija rezultirala većom pouzdanošću rada, fleksibilnošću i prilagodljivošću proizvodnje, višim kvalitetom roba i uslugama kao i mnogim drugim prednostima, uključujući i povećanu bezbednost od povreda na radu.¹⁹

Možda pomalo iznenađuje to što su pristalice demokratije na radnom mestu često neprijateljski raspoložene prema američkim radničkim sindikatima. Takav je stav uobičajen u malenom svetu alternativnih ustanova. Istina je da su retki sindikati spremni da se suoče s izazovima radničke kontrole na radnom mestu.²⁰ Neki i nemaju baš sasvim časne motive: očuvanje položaja sindikalne birokratije ili istorijsku neprikosnovenost svoje pregovaračke pozicije u pregovorima oko visine nadnica i drugih povlastica svakih par godina.

Deo strahovanja u sindikatima sasvim je osnovan. Aktivisti alternativnih ustanova vide sebe kao učesnike u stvaralačkom radu koji treba da obezbedi vredna dobra ili usluge, da menja društvo i razvija njihove lične talente i karakter. Većina ljudi tek povremeno i slučajno radi — oni su, pre svega, zaposleni i upravo stoga prevashodno prinuđeni da se drže i da brane svoj bon za preživljavanje. Ovakvi kakvi su, sindikati se bave zaposlenjem, situacijom koju je stvorio kapitalizam a ne sindikat industrijskih radnika. Čak i kad bi sindikati još uvek držali do svojih prvobitnih ciljeva, kao što je ukidanje ropstva, nadničnja i stvaranje slobodnih udruženih zajednica, njihova težnja da pomognu

¹⁸ Paul Blumberg, *Industrial Democracy*, New York, Schocken Books, 1973.

¹⁹ David Moberg, „Workplace Democracy Aboard the Ship”, *In These Times*, 21—27. XII 1977.

²⁰ Ujedinjeni radnici autoindustrije su unekoliko iznimka. Oni pružaju podršku novim eksperimentima u sferi organizacije rada, pomažu prehrambene kooperative u Detroitu, u obradovnom centru na Crnom jezeru koriste solarnu energiju i pomažu korporaciju za komunalni razvoj u istočnom Los Angelesu.

poboljšana primanja i sigurnost svojih članova bila bi i dalje opravdana. Sada se sindikalni vođi, recimo, pribojavaju da se uprave koriste nekim oblicima reorganizacije rada da bi oslabile ili čak onemogućile kolektivnu odbranu radnika, a što je baš ono što sindikati, u najboljem slučaju, nude. Oni se boje da će poslodavci iskoristiti povećanje produktivnosti — kojim je bezmalo uvek praćena čak i samo delimična demokratizacija — za otpuštanje dela zaposlenih. Neki se opiru participaciji iz straha da će ona obezvređiti njihovu ulogu protivnika sistema.

Ova strahovanja nisu posve neosnovana, ali demokratizacija rada može za posledicu imati jačanje jednog demokratski ustrojenog sindikata. Fabričke uprave mogu podržati neke od projekata ograničenog dejstva kao što je obogaćivanje radnih operacija, ali kako je demokratija privlačna a želje radnika sve veće, u konačnom ishodu dolazi do sukoba prvo s nadzornicima nižeg ranga — koji se osećaju neposredno ugroženim, a potom i s glavnom upravom, u čijem su domenu osnovne odluke korporacije. Jedan veoma uspeo eksperiment u oblasti ograničene radničke kontrole ugušen je u filijali firme Dženeral Plants u Topeku, Kanzas, jer je uprava osetila da je njena vlast dovedena u pitanje.²¹ Radnička participacija može biti sredstvo kontrole, ali je verovatnije da bi, na dugi rok, usmerila firme, a ako bi bila politički organizovana, i čitavu zemlju, ka demokratskom socijalizmu. Ona unekoliko podseća na protivrečnosti Owenovog filantropskog socijalizma. Owenizam je privlačio radnike kao alternativa kapitalizmu, ali su, isto tako, postojali prosvetljeni kapitalisti koji su u njemu videli takvu organizaciju rada i zajednice koja je najpogodnije sredstvo za motivaciju radnika.²² U ovakvim slučajevima ishod zavisi od političke borbe koja se vodi oko karaktera date alternativne ustanove. To važi za svaku od njih.

OSAMDESETE I DALJE: DEMOKRATSKA ZAJEDNICA

Nasuprot optimističkim nadanjima, niti su se alternativne ustanove naglo razvile u začetak novog alterna-

²¹ *Business Week*, 28. III 1977.

²² John F. C. Harrison, „The Owenite Socialist Movement in Britain and the United States: A Comparative Study”, u: Herbert Gutman, Gregory S. Kealey, ured., *Many Past*, tom 1, Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1973.

tivnog društva niti su ostavile znatnijeg traga u glavnom toku razvoja. One, pri svem tom, nisu neuspeh. Alternativna iskustva obogatila su nasleđe levice i pridonela oblikovanju vizije budućnosti — starog ali zanemarenog zadatka izgradnje specifično američkog socijalizma.

Alternativni pokreti nisu uspeli ne jedino stoga što predviđanja budućnosti iz 60-tih i 70-tih godina nisu ostvarena, već pre svega zato što većina Amerikanaca još uvek sledi drugačiju utopiju. Oni još sanjaju o individualnom uspehu i o „probijanju“ (pod čim se podrazumeva bezmalo sve osim nazadovanja); manje snevaju o stvaranju zajednice negoli o udobnostima porodičnog života, već dugo jedne od najžilavijih američkih utopija.²³ Još su im neuporedivo bliže vizije većeg kolor-televizora ili novih stereo-uređaja i udobne kuće u predgrađu nego kooperativnog radnog mesta gde se stvaralački obavlja društveno koristan rad. Očevidno su snovi koji su bili deo mitologije 50-tih godina ipak znatno potamnili. Mnogi Amerikanci danas imaju snove bliže viziji alternativnih ustanova. No, reći da je kapitalistička kultura još uvek hegemonistička isto je što i kazati da ovi alternativni snovi nisu ni tako privlačni, niti se čine tako stvarnim i dostižnim, pa se njihovo ostvarivanje odlaže za daleku maglovitu budućnost.

Ma koliko pokušavale, alternativne ustanove ne mogu biti ostrva, niti su u stanju da utiču na društvo a da se ne susretnu s otporom vladajuće kulture. Ljudi, stvarni sudionici alternativnih poduhvata, nose sobom posledice dugogodišnje socijalizacije: po pravilu su bili izloženi propagiranju vrednosti koje su im neprihvatljive. Što je još važnije, alternative su morale da se suoče sa većim strukturama američkog društva, s teškoćama u pribavljanju kapitala, s poslovnim krugovima, velikim vojnim izdacima, zakonima stvorenim za zaštitu vladajućih institucija s direktnom i indirektnom podrškom potrebama kapitalista, reklamom i drugim vidovima formiranja kulture. Postojanje kontrakture i pokreta nove levice doprinelo je stvaranju tržišta, potrošača, aktivnih sudionika i novih aktivista. To je formiralo osećaj za misiju koju imaju alternativne ustanove, jednako kao što su one, sa svoje strane, obogatile značenje društvenih pokreta. Samim tim je i shva-

²³ Kirk Jeffrey, „The Family as Utopian Retreat from the City: The Nineteenth Century Contribution“, u: Sallie Teselle, ured., *The Family, Communes and Utopian Societies*, New York, Harper and Row, 1972.

tanje da su alternativne ustanove razorne po postojeće postalo je prihvatljivo.

Međutim, same alternativne ustanove nisu odveć ozbiljno uzele sopstvene tvrdnje o protivstavu u odnosu na postojeće načine proizvodnje i života u američkom kapitalizmu, jer nisu bile spremne na sukob. Mnogi od sudionika alternativa, od kontrakture do novog spiritualističkog tabora, ispoljavali su prezir prema sukobljavanju. Pokret je, sa svoje strane, omogućio nastajanje alternativnih ustanova sa smislom za sukob čiji su ciljevi umnogome bili isti kao ciljevi drugih alternativa. Nedostatak kreativnog protivstava i podložnost snagama vladajuće kulture, učinila je da se mnoge alternativne ustanove svedu na relativno bezopasne varijante novog, time stvorenog tržišta.

Sve one su se, gotovo bez razlike, suočile i sa organizacionim problemima. Često je bivalo da ljudi zapravo ne znaju šta čine u svojim opitima. Gradska deca odlazila su u seoske komune a da im ni razlika između motike i svinje nije bila jasna. Rad nastavnika slobodnih škola zasnivao se na anti-teoriji koja je prosto počivala na odbacivanju postojećeg. Don Moore je kazao da „...pošto oni zvone — mi nećemo zvoniti; pošto oni imaju redare — mi ih nećemo imati... Međutim, nije moguće voditi alternativnu školu na taj način što prosto nećete činiti isto što čini sistem. Bilo je ideja da će sâmo uklanjanje starih ograničenja dovesti do rađanja saradnje. Međutim, deca su činila ono što bi i bez toga radila. Parola „čini što hoćeš“ svela se na isto što smo i sami, odrastajući, radili.“

Otpor prema hijerarhiji i birokratiji češće je vodio dezorganizaciji nego reorganizaciji zasnovanoj na demokratičnijim načelima. Upravo osnivanje Nove škole za demokratsku upravu u San Francisku ukazuje da je demokratizacija shvaćena mnogo ozbiljnije.

Aktivisti alternativnih ustanova nisu uspeli da shvate da klasna pripadnost formira svest, te su zbog toga posve pogrešno razumeli industrijsko radništvo, zbog čega je i njihov uticaj bio ograničen. Alternative su bile prihvatljivije ljudima po strani od matice društvenih zbivanja kakvi su izuzetno siromašni ili krajnje hipijevski opredeljeni. No, onima s jednom, ne baš sigurnom nogom na tlu, alternativne ustanove kao da su nudile premalo, a ponekad su delovale i preteće. Skorašniji insistiranje na lokalnom ekonomskom razvoju i alternativnoj tehnologiji svakako je bliže i neposrednije vezano uz probleme radničke klase jer ukazuje na to kako

alternativna tehnologija i način proizvodnje mogu ponuditi više, bolje i sigurnije zaposlenje

Pristalice alternativnih ustanova su, izgleda, uglavnom pretpostavljale da do značajnijih promena može doći ostvarivanjem njihovih usitnjenih, kumulativnih projekata. Oni su čak navodili reči Mao Cedunga iz parabole o pomerenom starcu koji je zapanjio svoje bližnje premeštajući planinu kamen po kamen. Društva, međutim, nisu planine. Mogli bismo ih smatrati satkanim od nadređenih načela ili struktura. Strukture s viših stupnjeva će sanirati i ugušiti promene na nižim društvenim nivoima merama kao što je premeštanje privatnog kapitala u ona mesta gde ulaganja donose veći profit. Potpuni preobražaj društva mora se ticati svih nivoa. Do promene osnovnih načela dolazi naglo, premda pojedinačni uspeh može pridoneti prelomu.

Bez obzira na sve moguće rezerve, lično sam uveren da će alternativne ustanove i dalje biti valjani deo pokreta za radikalnu društvenu promenu, pogotovu ako njihova delatnost bude povezana s jednim širim političkim i socijalističkim pokretom spojivim s idealima alternativnih ustanova. Alternative su već odigrale značajnu ulogu samim tim što su ljudima omogućile da žive svoja uverenja jednovremeno delajući na ostvarivanju korenite promene. Rad u alternativama je mnogima pomogao da se obrazuju jer je omogućio da steknu iskustvo demokratije i da nauče da formulišu načine preobražaja postojećih ustanova.

Čak i ako alternativne ustanove, same po sebi, neće dovesti do korenite promene sveta, one mogu doprineti razvoju građanske kulture kao nužnog činioca svakog masovnog pokreta za socijalizam. Najznačajniji doprinos u tom smislu mogao bi se očekivati od onih alternativnih ustanova koje bi unapredile kontrolu radnika nad radnim procesima i nad samom ekonomijom. Odlučivanje na radnom mestu podstiče razvoj političke svesti i učešća. S vremenom je demokratija poprimila značenje izbora predstavnika na neki način odgovornih narodu koji bira između ponuđenih vladara. Ipak, opstojava i tradicija neposrednog učešća ljudi u upravljanju svojim poslovima.²⁴ Ona se uglavnom održala unutar društvenih skupina nezavisnih vlasnika, zanatlija, farmera, sitnih preduzetnika i stručnjaka koji poseduju stanovitu meru egzistencijalne sigurnosti i vladanja vla-

²⁴ Carole Pateman, *Participation and Democratic Theory*, Cambridge, Cambridge University Press, 1970.

stitim radom. Po nekim tezama, početna faza razvitka Amerike bila je u znaku demokratskog ideala vezanog uz premoć društva nad državom.²⁵ To vreme je, doduše, daleko za nama, ali iskustvo sigurnosti i vladanja radom u okvirima savremenih radnih mesta može postati osnovom novog demokratskog socijalizma. Takve promene u sferi rada, praćene preraspodelom dohotka, predstavljaju preduslov uspešnosti svake korenite reforme obrazovanja i ostvarenja svih drugih ideala alternativnih ustanova. Na neki način, novi lokalizam je povratak potrebi za premoći društva (nad državom) i povratak opredeljenju koje stremi formiranju aktivnih građana sposobnih da upravljaju vlastitim poslovima. Kao što kaže Richard Kazis iz Instituta za oslonac na sopstvene snage: „Ljudi moraju shvatiti kako da iznova postanu građani; shvatiti da su sami u stanju da obavljaju stvari. Stoga se nadamo da će oni jednom postati građani, da će se uključiti u politički proces, da će spoznati ko ima u svojim rukama vlast i, kad jednom uđu u nešto što im mnogo znači, da će biti kivni bude li to ugroženo.” Bez obzira na neposrednost veza između alternativnih ustanova i političkih previranja 60-tih godina, one su isto tako, ili bar toliko, simbol obnove zaboravljenih vrednosti američke političke tradicije — narodne demokratije, samoodređenja neodvojivog od slobode i individualizma, lokalne autonomije. One su, takođe, izraz potisnutih drugorazrednih želja, koje je Philip Slater smatrao nedvojbeno bliskim antiradikalizmu američke kulture — želja za zajednicom, angažmanom i zavisnošću.²⁶ Alternativne ustanove su, isto tako i leva alternativa kako sve omraženijoj birokratizaciji američkog načina života i tipično desničarskom zlorabljenju tih raspoloženja. U nastojanju da povežu življeni život sa stvaranjem istorije, alternativne ustanove predstavljaju način stavljanja želja za samoostvarenjem u funkciju altruističnijih, socijalno konstruktivnih ciljeva prihvatljivijih od onog što nudi oholo veličanje sopstva u „deceniji jastva”.²⁷

Podjednako je prisutna protivrečnost u načinu na koji se alternativne ustanove koriste dubokim nepove-

²⁵ Martin J. Sklar, „The Socialist Transition to Democracy in America”, *Communications*, Transnational Institute, decembar 1977/januar 1978, str. 17—19.

²⁶ Philip Slater, *The Pursuit of Loneliness*, Boston, Beacon Press, 1970.

²⁷ Tom Wolfe, *Mauve Gloves and Madmen. Clutter and Vine*, New York, Farrar, Straus and Giroux, 1976.

renjem Amerikanaca u državu kao instrument promene i pravičnosti. One dokazuju da se socijalizam ne može izjednačiti sa etatizmom; igrajući na kartu neposredne akcije one se doimaju tradicija anarhističkog radikalizma. I to je, svakako, upravo jedna od njihovih mana. Mnogi siromašni i industrijski radnici skloniji su da vide u državi onog koji će ispraviti nepravde; i s razlogom. Uza sve to, i neuspeh da se kontrola nad ekonomijom preotme od vrhova koji odlučuju i zapovedaju jer su alternativne ustanove ostavljale po strani probleme države, umanjuje njihove domete.

Ne samo da su alternative oživele neke od američkih političkih ideja nego su, isto tako, obogatile sve jači pokret levice kritikom bezmalo svakog od vidova svakidašnjeg života u kapitalističkoj Americi. Za razliku od kapitalizma koji duguje svoju racionalnost svodljivosti svih odnosa na novčane i njihovom vrednovanju jedinstvenim kriterijumom — isplatljivošću — alternativne ustanove otvaraju put ka složenijoj organizaciji društvene ravnoteže mnogih ciljeva, i to posredstvom svesti i demokratskog odlučivanja.

Na razlomljen, posredan način, alternativne ustanove su s ostalim naslednicima nove levice i kontrakulture, „najbogatijoj“ naciji na svetu postavile pitanje: Šta je bogatstvo? I Marx se isto zapitao posle razmatranja činjenice da se „stari“, to će reći Grci i Rimljani, nisu pitali koja vrsta vlasništva donosi najviše bogatstva nego „Koja vrsta vlasništva stvara najbolje građane?“ „Tako se čini da je staro shvaćanje, gdje se čovjek, makar i u nekom ograničenom nacionalnom, religioznom, političkom određenju, uvijek pojavljuje kao svrha proizvodnje vrlo uzvišeno u odnosu na moderni svijet, gdje se proizvodnja pokazuje kao svrha čovjeka, a bogatstvo kao svrha proizvodnje. Ali, *in fact*, ako se zdere ograničeni građanski oblik, šta je drugo bogatstvo do u univerzalnoj razmjeni proizvedena univerzalnost potreba, sposobnosti, užitaka, proizvodnih snaga itd. individua? Puni razvoj ljudske vladavine nad prirodnim snagama, onima takozvane prirode kao i svoje vlastite prirode? Apsolutno razvijanje svojih stvaralačkih predispozicija, bez druge pretpostavke osim prethodnog historijskog razvoja, koji taj totalitet razvoja, tj. razvoja svih ljudskih snaga kao takvih, ne mjereno nekim *unaprijed datim* mjerilom, čini samosvrhom? Gde se on ne reproducira u svojoj određenosti, nego producira svoj

totalitet? Ne nastoji da ostane bilo šta postalo, nego je u apsolutnom kretanju postajanja?“²³

U tom je smislu, pokret alternativa predstavljao pokušaj da se na dnevni red društva stavi centralni problem kontrole bogatstva. Svojevrsna je ironija da su brojne alternativne ustanove, i pored toga, predvidele fundamentalni problem koji socijalisti godinama ističu: kontrolu kapitala (i s njom povezanu preraspodelu dohotka). Pošto je država otelotvorena rešenost društva kao celine da očuva postojeća svojinska prava, stvarno i ne postoji alternativa koja bi jednovremeno bila ostvarenje strategije osvajanja kontrole i radikalne promene države (za šta bi najpovoljnija sredstva bila mirnodopska, uključujući i izbornu pobjedu). Otuda su aktivisti alternativa posljednjih godina više pažnje posvećivali osvajanju političke vlasti, formulisanju zakonskih odredbi i pribavljanju sredstava za kooperativna preduzeća u javnom vlasništvu. Oni su nastojali da uz pomoć zakonodavstva uspostave kontrolu nad privatnim kapitalom i da iskoriste alternativne ustanove, tehnologiju i organizacione modele za preraspodelu vlasti i dohotka u najvećoj mogućoj meri.

Bez sumnje će i u narednih deset godina ista vrsta alternativnih ustanova živeti tu pokraj nas, premda ne baš posve ista. Iako će veliki deo njihove energije i dalje biti posvećen rešavanju problema društvene reprodukcije — porodici, obrazovanju, potrošnji, komunikacijama — već postojeći zaokret ka radnim i proizvodnim alternativama dozvoljava da s više osnova verujemo da će budućnost doneti povezivanje različitih alternativnih ustanova i njihovo uobličavanje u „alternativno društvo“. Budu li ove alternative, uz to povezane s masovnim političkim pokretom, one će pojačati „opsadu“ kapitalističkih ustanova koja je nužna priprema za radikalni raskid i dokidanje hegemonije kapitalista — do čega može doći i u prosperitetnom a ne isključivo u kriznom razdoblju.²⁹ Neke od alternativa nesumnjivo će postati izvitoperene kopije vladajućih ustanova i samim tim odustaće od svojih socijalnih vizija; neke će postati javni projekti te time zavisne od privatnog preduzetništva i odeljene od

²³ Karl Marx, Friedrich Engels, *Dela*, tom 19, *Osnovi kritike političke ekonomije*, III glava o kapitalu, drugi odeljak, str. 323, Beograd, JMRP, Prosveta, 1979. (U tekstu navedeno prema eng. prevodu *Grundrisse*, New York, Random House, 1973, str. 487—488. — *Prim. prev.*)

²⁹ Paul Sweezy, Harry Magdoff, „Review of the Month“, *Monthly Review*, novembar 1976, str. 11—12.

sve snažnijih lokalnih uprava. Do sada je uticaj alternativnih ustanova bio veći na maštu Amerikanaca nego na njihov svakidašnji život, ali su impulsi koji stoje iza njihovog stalnog razvoja i suviše duboko ukorenjeni da bi one tek tako mogle nestati.

Njihov dalji rast i uticaj zavisice od formiranja i razvoja masovnog socijalističkog pokreta koji bi bio u stanju da primenjuje modele i programe alternativnih ustanova u okviru sveukupne demokratske kontrole ulaganja, preraspodele dohotka i demokratizacije rada i institucionalnog života u celini. Za to će biti nužni preduslov izmena vladine politike i društvena kontrola onoga što je danas privatna moć korporacija. Tek tada će alternativne ustanove moći da nestanu jer će postati sastavni deo socijalističke Amerike.

(David Moberg, „Experimenting with the Future: Alternative Institutions and American Socialism”, *Coops, Communes & Collectives*, ed. John Case i Rosemary C. R. Taylor, Pantheon Books, New York, 1979, str. 274—311)

Prevela Vera Vukelić

Joyce Rothschild-Whitt

USLOVI ZA DEMOKRATIJU: KAKO OMOGUĆITI FUNKCIONISANJE PARTICIPATORNIH ORGANIZACIJA

Weberovo predviđanje da će se sa modernizacijom zapadnog društva svako područje društvenog života progresivno racionalizovati, predstavlja danas međaš u sociologiji. Za Webera, neumoljivi proces racionalizacije, najizraženiji u birokratiji, posledica je tehničke superiornosti birokratije nad svim ostalim oblicima organizovanja u istoriji i njene neophodnosti kao instrumenta moći onih koji joj stoje na čelu. Jednom čvrsto uspostavljena, birokratija čini revoluciju (to jest, fundamentalu promenu u *strukтури* autoriteta) nemogućom i zamenjuje je samo promenom *onoga* koji kontroliše birokratski aparat. Mnogi proučavaoci društva slažu se da birokratizacija odvaja kontrolu nad organizacijom od pojedinca i time dovodi do gubitka individualne slobode i kontrole. Čvrsto utemeljena u delu Webera i Michelsa, literatura o organizacijama društvenih pokreta sadrži dosta detaljno proučenih slučajeva, koji pokazuju kako krhkost sistema participatorne demokratije, tako i njihovu tendenciju da razvijaju oligarhije koje istiskuju prvobitne ciljeve. Nude se različita objašnjenja:

1. Ciljevi organizacije mogu se više prilagoditi vrednostima okoline (kao u slučaju TVA).
2. Organizacije (kao March of Dimes) mogu praktično ostvariti svoje prvobitne ciljeve, a zatim ih proširiti da bi održali organizaciju *per se*.
3. Organizacije (kao što je Women's Christian Temperance Union) mogu uvideti da ne mogu da ostvare svoje prvobitne ciljeve i zato ih proširuju.

4. Proceduralni propisi i pravila (organizaciona sredstva) mogu, pre nego što se pretvore u ciljeve po sebi da postanu krući.

5. Održavanje i rast organizacije mogu da se transformišu u ciljeve po sebi (kao u Socijalističkoj partiji Nemačke) zato što je u interesu vrha organizacije da sačuva svoje pozicije moći i privilegije koje im ona omogućuje.

Ovi procesi oligarhizacije i zamenjivanja ciljeva — uzeti skoro kao konstante — nisu mali problem za organizacije društvenih pokreta, zato što oni mogu da unište njihov *raison d'être*. Teorijski model Zalda i Asha predstavlja izuzetak po tome što ove transformacione procese smatra uslovljenim.¹

Tek kasnije se pitanju da li je demokratija moguća unutar birokratske organizacije prišlo iz drugog pravca. Bennis i Slater tvrde, na primer, da su demokratski načini organizovanja *neizbežni*, ukoliko organizacija želi da opstane u društvu koje doživljava rapidnu tehnološku promenu.² Organizacije će uspeti da prilagode intelektualna sredstva promenljivim i složenim tehnološkim problemima samo ako okupe specijaliste za različite discipline i projektne grupe, kojima će se demokratski rukovoditi i koje će po završetku datog projekta biti raspuštene.

Ukratko, debata o izgledima demokratskog organizovanja načinila je pun krug. Ona počinje tradicijom Webera i Michelsa, koji naglašavaju da nije moguća demokratska kontrola birokratije, a završava se Bennisovim predviđanjem da je u birokratiji budućnosti demokratija *neizbežna*.

Želim da dokažem da demokratski načini organizovanja nisu ni nemogući, ni *neizbežni*. Oni su uslovljeni. Pošto „alternativne institucije“ teže da budu ili tvrde da jesu demokratske, one predstavljaju idealna mesta za istraživanje uslova u kojima se demokratske težnje ostvaruju ili propadaju. Ovaj esej pokušava da utvrdi strukturalne uslove koji bar nekim alternativnim institucijama dozvoljavaju da sačuvaju demokratske forme organizovanja, da se drže svojih prvobitnih društvenih ciljeva i da održe nebirokratske, kolektivističke načine organizovanja.

Detaljno izlaganje ovih objašnjenja videti kod Selznicka (1949), Silisa (1957), Gustfielda (1955), Mertona (1957), Michelsa (1949), Zalda i Asha (1966).

² Bennis i Slater (1968).

ISTRAŽIVANJE POLOŽAJA

U prošloj deceniji, u SAD je došlo do impresivnog širenja onoga što se danas označava kao alternativne institucije mogu se odrediti pomoću njihove odlučnosti da ustanovljenih načina organizovanja. Zahvaljujući nasleđu iz antiautoritarnih pokreta 60-tih godina, alternativne institucije mogu se odrediti pomoću njihove odlučnosti da stvore organizacije paralelne, ili bar izvan etabliranih institucija, organizacije koje bez pribegavanja unutrašnjoj birokratiji ili spoljnim direktivama ispunjavaju društvene potrebe (obrazovne, medicinsku pomoć, itd.).

Takve paralelne, opozicione organizacije stvorene su u skoro svim oblastima — slobodne medicinske klinike, slobodne škole, pravna udruženja, alternativne grupe u oblasti medija, poljoprivredne kooperative, istraživačke grupe, komune. Neke od njih narasle su do izuzetnog stepena — na primer, 1967. u SAD bilo je 30, a 1973. preko 800 registrovanih slobodnih škola, uprkos opadanju prijava u nejavne škole u toku tih šest godina.³ Na žalost, ovom društvenom razvoju posvećeno je vrlo malo istraživanja. Neke studije opisuju ovu ili onu alternativnu instituciju, ali malo njih pokušava da odredi zajedničke crte koje ih povezuju.

Ovaj esej izlaže neke nalaze iz uporednog istraživanja alternativnih uslužnih organizacija. On sugeriše teorijske stavove na „srednjem nivou“ o uslovima koji potpomažu organizacione forme participatorne demokratije. Uporedno istraživanje, a ne proučavanje odvojenih pojedinačnih slučajeva, omogućuje mi da izdvojim osobine koje su zajedničke i izbegnem crte koje su svojstvene samo jednom tipu organizacije.⁴

Istraživanje obuhvata slobodnu medicinsku kliniku, slobodnu srednju školu, pravno udruženje i poljoprivrednu kooperativu.⁵ Sve ove organizacije bile su stare bar dve godine. Pokušao sam da izaberem što različite organizacije — neke su imale državne fondove, a

³ New Schools Exchange Directory (1967, 1973).

⁴ Za potpunije objašnjenje komparativnog metoda, videti Glasera i Straussa (1967).

⁵ Svih pet alternativnih uslužnih organizacija izabranih za ovo istraživanje bilo je smešteno u maloj oblasti u Kaliforniji. Free School, ispitivana u ovom istraživanju, nije bila zvanična škola. Ona je bila van sistema, Legal Alternative, dnevna škola. Tokom ovog istraživanja, imala je između 27 i 41 srednjoškolca, od kojih je 52 odsto bilo iz više srednje klase i koji su svi bili belci. Osoblje škole činilo je veliki broj povremenih dobrovo-

neke ne; neke su relativno velike, druge su male; neke koriste vrhunsku tehnologiju, dok su poslovi drugih jednostavniji ili tehnološki nerazvijeni, itd. Ipak, sve one u rukovođenju daju prednost kolektivističko-demokratskoj alternativni, a ne birokratiji.

ljaca, uglavnom regrutovanih sa obližnjeg univerziteta, čiji rad su koordinirali stalno zaposleni, ali slabo plaćeni, članovi osoblja. Ova situacija dozvoljavala je jedan zavidan odnos učenik-nastavnik od 3 prema jedan, dok se veličina razreda kretala od individualne nastave do sedam učenika. Kao i mnoge druge slobodne škole, i ova je stavljala naglasak na nastavu van školske zgrade i kroz rad i participaciju u zajednici; na emotivni razvoj i njegovu integraciju sa kognitivnim; na kritičko razumevanje kulturnih, političkih i ekonomskih institucija u društvu; kao i na osećaj kontrole, odnosno aktivističku orijentaciju prema društvu koje se menja. Free Clinic, ispitivana ovde, pružala je besplatne usluge pacijentima. Međutim, suočena u trećoj godini rada sa ekonomskom nužnošću, ona je počela da naplaćuje usluge. U njoj je radilo šest plaćenih direktora, koji su činili upravu klinike, i između 60 i 100 dobrovoljaca koji su obavljali sve poslove. Lekari su uglavnom bili dobrovoljci, iako su neki od njih povremeno bili plaćeni. Pored medicinskih usluga, klinika je imala i program zdravstvenog obrazovanja i savetovaništva. Osnovni pravac njene filozofije i svrhe bio je izražen u njenom motu: „Zdravstvena zaštita cele ličnosti, duha i tela” ili „Zdravstvena zaštita za ljude, a ne profit”. Ona je, takođe, polagala mnogo i na preventivnu medicinu. Prosečan broj njenih pacijenata rastao je od 130 pacijenata mesečno na kraju prve godine rada do 479 na kraju treće godine. Većina pacijenata su bili belci (86 odsto i između 15 i 30 godina starosti (79 odsto). Tipično je da su oni u kliniku dolazili uglavnom zbog veneričnih bolesti (23 odsto), kožnih bolesti (18 odsto) i kod ginekologa (16 odsto). Takođe, u toku 1974—1975, njeno savetovaništvo mesečno je posećivalo 69 ljudi, a program zdravstvenog obrazovanja 675. U odnosu na druge slobodne klinike, ova je bila velika po broju pacijenata i obimu usluga koje je pružala. *Alternative Newspaper* su bile baš to — alternativne. One nisu bile ni „underground”, ni „etablirane”. Osnovane u decembru 1971, kao zastupnik društvene promene u gradu u kome su dominirale jedne konzervativne novine, njihov tiraž je narastao do oko 22 hiljade primeraka. Stalno zaposleno osoblje, čiji se broj kretao od 14 do 18 osoba, izdavalo je nedeljne novine obima između 28 i 36 strana. Pokušavajući da stvore progresivniju društvenu klimu u gradu, novine su se opredelile za „angažovano novinarstvo” i prezentovale vesti iz liberalne ili radikalne perspektive. Do liberalnih političkih promena došlo je posle osnivanja novina, ali je, naravno, teško njih povezati sa uticajem novina. Većina čitalaca novina (74 odsto) bila je zadovoljna njihovim kvalitetom. Food Co-op je počela 1970. kao grupa od 100 ljudi. U januaru 1974. razvila se u prodavnicu mešovite robe (samo za članove) koja je svakome članu naplaćivala članarinu da bi pokrila troškove, prodavala hranu po proizvodnoj ceni i za koju je svaki član radio najmanje jedan sat mesečno. Na ovaj način, Food Co-op je, za go-

Korišćeno je više metodoloških postupaka, tako da podaci jednoga služe kao kontrola podataka drugog. Prvo, vršena su posmatranja na terenu u svim okolnostima (od šest meseci do dve godine). Dobijeni podaci prošireni su intenzivnim, specijalno sastavljenim intervjuima sa izabranim članovima iz svake grupe. Upitnici na koje su odgovorili članovi slobodne klinike, alternativnih novina i poljoprivredne kooperative dali su dodatni materijal.

dinu i po dana delovanja, privukla preko 1.100 članova. Bila je smeštena u novom delu grada, u kome su dominirali studenti. Vrednost robe koju je prodavala bila je isto tako impresivna: 35 hiljada dolara mesečno u toku školske godine (znatno manje u toku leta). Članstvo je odlučivalo o najvažnijim promenama politike i svaka tri meseca biralo je predstavnike u upravni odbor. U međuvremenu, devet članova uprave donosilo je odluke na nedeljnim susretima koji su bili otvoreni svom članstvu, dok je radnju vodilo plaćeno osoblje (3 do 4 lica). Ideali kooperative bili su „ekonomija, ekologija i zajednica”, i ona je snažno potpomagala napore za osnivanjem drugih zajednički posedovanih i kontrolisanih ekonomskih institucija u gradu gde je bila smeštena. Law Collective je osnovan 1971. Sve vreme je imao između 7 i 10 članova. Obično su 3 ili 4 člana bili advokati, dok su drugi bili pravni saradnici. Tokom vremena, Law Collective je prešao sa odbrane ugroženih pojedinaca, kojima je potrebna pravna pomoć, na odbranu grupa, posebno radnika. Do 1974—1975, ovo poslednje postalo je prioritetno, a osnovali su i pravno savetovaništvo nasuprot etabliranim sindikatima i pomogli drugima da se organizuju (na primer, taksisti, kelterice, itd.). Law Collective je radio besplatno samo na slučajevima za koje se smatralo da imaju politički značaj. Međutim, većina njihovih slučajeva bila je manjeviše rutinskog karaktera i za njih su bili plaćeni po prosečnim ili nešto nižim cenama. Na taj način su se izdržavali. Neke tipove slučajeva kategorički su odbijali da uzmu. Na primer, oni ne bi nikada branili nekoga ko je počinio akt silovanja, jer je „glavna taktika odbrane u slučajevima silovanja napad na integritet podnosioca žalbe”. Oni su, takođe, odbijali da zastupaju interese zemljoposjednika, korporacija i da prihvate brakorazvodne parnice. Poslovi su se obavljali zajednički. Na primer, nije bilo podele rada između daktilografa, sekretarica i advokata. Pravni saradnici primani su u kolektiv sa malo ili nimalo pravnog iskustva, ali se smatralo da je svaki član obavezan da radi (podučavanjem i učenjem) na prevazilaženju jaza u znanju. Dakle, advokati i saradnici su jednako delili poslove, kao što su kucanje, primanje stranaka, čišćenje, istraživanje, spremanje odbrane, pojavljivanje u sudu, itd.

Iako je ovih pet alternativnih institucija pružalo različite vrste usluga, sve ih povezuje prvenstvo koje su davale „kolektivnom” rukovođenju.

Svim osobama i organizacijama u članku data su izmišljena imena.

PREDLOZI: Uslovi koji omogućuju participatorno-demokratske organizacije

Mogućnost neposredne demokratije u jednoj alternativnoj instituciji, ili bilo kojoj organizaciji, jeste uslovljena. Prethodno sam predložio izvestan broj uslova da bih objasnio relativnu lakoću ili težinu iskustava alternativnih institucija u ostvarivanju njihovih kolektivističkih ideala. Ako su moje hipoteze tačne, ovi uslovi trebalo bi da pomognu jednoj organizaciji da stvori neautoritativnu, kolektivističko-demokratsku strukturu. Izostajanje bilo kog uslova može da bude izvor napetosti ili kontradikcije u kolektivističkom organizovanju.⁶ Ovi hipotetički uslovi nude se kao protivotrovi za pomenute probleme, koji se smatraju kao endemski u organizacijama: konzervaciju svrhe organizacije (kroz zamenu ciljeva, sukcesiju ili prilagođavanje), ukrućivanje pravila i opšte okoštavanje, oligarhizaciju moći i očuvanje organizacije kao cilja po sebi.

Unutrašnji činioци

1. Privremeni status

Jedan osnovni, ali često zanemaran uslov, koji može imati veliki uticaj na organizaciju i njeno menjanje, jeste njena privremenost, karakteristična za mnoge alternativne institucije. Pošto najveći deo literature o organizacijama, uključujući i onu o alternativnim, pretpostavlja njihovu trajnost kao poželjnu, u analizama načina organizovanja dimenzija privremenosti retko je razmatrana kao nezavisna varijabla.⁷

Izgleda da mnogi ljudi koji pripadaju kontrakulturi ovaj privremeni karakter uzimaju za gotovo. To znači da mnogi, izgleda, očekuju i žele ubrzanu društvenu, psihološku i fizičku promenu u svom životu i ovo osećanje prenose i na svoje odnose prema organizacijama: oni očekuju da one budu privremene. Šire po-

⁶ Svi devet uslova izloženih u članku sadrže značajne nedoumice, koje su povezane sa pitanjem njihovog postojanja (nepostojanja) O ovome videti 4 5 poglavlje u „Organizations without Hierarchy: A Comparative Study of Collectivist-Democratic Alternatives to Bureaucracy”, disertacija autora, University of California, Santa Barbara, 1978.

⁷ Palisi (1970).

javljivanje ove vrste privremenog statusa ispitivali su drugi, naglašavajući njegove implikacije na pojedince.⁸

Ono što ovde treba naglasiti jeste da ova vrsta privremenog statusa ima izvesne posledice za organizaciju, koje se nedovoljno cene. Otkrio sam da *privremeni status šteti održanju organizacije i difuziji ciljeva kao jedinačnim formama zamene ciljeva*. U privremenoj organizaciji, ravnodušnost verovatno neće dovesti do oligarhije i održavanja organizacije kao cilja po sebi (nasuprot modelu Webera i Michelsa). Jer, suočena sa ravnodušnošću članstva i svojom nesposobnošću da se dalje kreće ka prvobitnim ciljevima, ova vrsta organizacije odlučno teži samoraspuštanju. U ređim slučajevima, kada su ostvareni svi njihovi prvobitni ciljevi, članovi privremene organizacije će verovatnije priznati da je njihov projekt zastareo i razići se, nego što će stvarati nove, difuzne ciljeve.

Očekivanje da će organizacija biti privremena — i osećanje da je za nju bolje da se rasformira nego da se zamene njeni prvobitni ciljevi — dobro se videlo u slobodnoj klinici koju sam proučavao. Kada su se suočili sa time da će pacijentima morati da naplaćuju neznatnu sumu za pružene usluge, jedan član kolektiva je gorljivo rekao. „Neću da Slobodna bolnica održava život na veštački način. Ima trenutaka kada treba pustiti da dobra stvar umre, ali da umre dostojanstveno... To je ono što želim Slobodnoj bolnici...” (18. II 75.).

Slično je i u Food Co-opu prednost data raspuštanju, a ne zameni ciljeva. Čak i u vreme rasta i širenja, član kolektiva i jedan od osnivača kooperative zalagao se da se statut dopuni tako da uključi i sledeće: „Ukoliko na tri sastanka zaredom ne bude kvoruma, upravni odbor trebalo bi da zahteva započinjanje procedure za raspuštanje kooperative... Ne smatram ovo radikalnim predlogom. Na kraju krajeva, mi smo (Food Co-op) počeli kao zajednica koja poseduje i kontroliše ekonomsku instituciju. Ako njeni članovi nisu zainteresovani da dolaze na povremene sastanke, tada će kontrola dopasti u ruke nekolicine zainteresovanih. Ukoliko se to desi, Food Co-op će postati ništa više nego jeftini Safeway i bolje bi bilo obustaviti rad nego nastaviti bez stvarnog učešća članova...” (6. IV 1975.).

Ovde se ne radi o tome da li je privremeni status sam po sebi dobar ili loš, niti da će, kao što neki tvrde, uskoro obuhvatiti mnoge birokratske organizacije, već o tome da on ima važne posledice za organizaciju. Dok bi

⁸ Videti: Toffler (1970), Bennis i Slater (1968).

druge organizacije zamenile ciljeve i razvile oligarhiju, ove organizacije odlučuju se za samoraspuštanje.

Očekivanje da će organizacija biti prolazna važi takođe i za programe, osoblje i poslove unutar organizacije. To znači da članovi teže da posmatraju *modus operandi* organizacije kao eksperimentalan ili probni, kao neizvestan po svojim rezultatima. Zbog toga se procedure i pravila nikada ne smeju posmatrati kao konačno utvrđeni i, sledstveno tome, nikada ne mogu sadržati breme formalizma. Takav eksperimentalan status može biti potreban i radi omogućavanja *ad hoc* individualizovanog donošenja odluka, ka kome teže sve organizacije sa neposrednom demokratijom, a bez pribegavanja pravilima i rutini. Mišljenje da sve delatnosti i osoblje treba da budu eksperimentalni, izgleda da sprečava uobičajeno poštovanje pravila koje pretvara sredstva u ciljeve. Očekivanje privremenosti osoblja ilustruje podatak da sve ispitivane grupe smatraju da je svako, ko je u grupi bio između 9 meseci i godinu dana, tu proveo „puno vremena”. A da se sve preko dve godine, kao u doleavedenom slučaju, može smatrati kao „suviše” dugo.

„Ne bi trebalo da (Sally) ovde ostane duže. Ne da ona nije dobra u onome što radi, već zato što su (Slobodnoj bolnici) potrebni entuzijazam novih ljudi i sveže ideje...” (17. VI 1975)

Imajući u vidu *ad hoc* eksperimentalnu prirodu pravila i procedura ovih organizacija, sledeći citat je tipičan: „Ne brini, ako bude velikih primedbi na naš novi sistem ID kartica, odbacićemo ga. Sav naš rad i procedure su eksperimenti, u smislu da ako ne daju rezultate mi ih menjamo — brzo.” (Food Co-op, 12. XII 1974).

Nasuprot postojanosti koja karakteriše birokratski model, pretpostavka da će alternativne organizacije biti privremene izgleda da, logički i empirijski, sprečava oligarhizaciju, pooštravanje pravila i zamenu ciljeva, vrlo često opisane u literaturi o organizacijama.

2. Uzajamna kritika i samokritika

Smatram da regularan i sankcionisan proces uzajamne kritike i samokritike u organizaciji sprečava oligarhizaciju. To znači da podvrgavanje rukovodstva ili jezgra članstva javnoj kritici vodi izjednačavanju razlika u uticaju, koje nastaju čak i u najdemokratskijim organizacijama. Naravno, dejstvo jednog sastanka na kome se

kritikuje može biti očigledno, ali kratkotrajno. Ali, ako su ti sastanci redovni i prihvaćeni kao deo rada organizacije, tada svest da je svako predmet grupne kritike može obuzdati uzurpiranje moći u grupi koja se pridržava kolektivističkih ideala.

3. Granice veličine i modeli alternativnog rasta

Međusobno suočeni, lični odnosi i oblici neposredne demokratije, koji karakterišu kolektivističke organizacije, verovatno ne mogu da se održe ukoliko organizacija preraste određenu veličinu. Dugo se smatralo da organizacije sa neposrednom demokratijom treba da budu male. Međutim, pitanje veličine nije tako jednostavno kao što izgleda.

Koliko članova je previše? Ni u jednoj organizaciji koju sam ispitivao nije bilo jasno kada kolektivna kontrola iznenada ustupa mesto oligarhiji. Zato sam odlučio da pitanje veličine postavim samim članovima, što je dalo neke interesantne rezultate. Od onih koji su rekli da postoji optimalna veličina za kolektive uopšte, skoro svi su je, s manjim odstupanjem, označili trenutnim brojem osoba u njihovoj grupi. Verovanja u optimalnu veličinu su, dakle, konzistentna *unutar* grupe, a disparatna *između* grupa. Ovo sugerise da aktuelna najpovoljnija veličina za svaki kolektiv može zavistiti od različitih organizacionih činilaca, kao što su tehnologija i nivo znanja. Zaista, većina samih članova (od 55 odsto u Food Co-op do 71 odsto u Free Clinic) veruje da *ne* postoji optimalna veličina za kolektivističke organizacije uopšte. Ipak, članovi su mogli na ovo pitanje da odgovore pomoću nekih zajedničkih skrivenih parametara koji se tiču veličine. Imajući ovo ograničenje u vidu, predstava članova o veličini navodi na obazrivost kada se najpovoljnija veličina za jednu organizaciju pokuša da prenese na drugi tip organizacije. Možda bi optimalnu veličinu za kolektivističko-demokratske organizacije bolje bilo definisati izbegavanjem „prekomernosti” osoblja (tj. kada ima više radnika no što je potrebno za određeni posao), nego njihovim brojem.⁹

Postoje bez sumnje neke granice veličine iznad kojih je prisna i kolektivistička priroda alternativnih organizacija neostvarljiva. Zaista, članovi se ponašaju kao da veruju da takve granice veličine postoje. Ovo se naj-

⁹ Chickering 1971, str. 214—17).

više vidi u tome što se oni protive unutrašnjem rastu, kao i u tome kako se funkcionalne alternative nesvesno razvijaju u konvencionalne obrasce rasta.

Na primer, kada je Free School ustanovila da nije u stanju da privuče nijednog Čikano studenta i da primi više studenata no što ih trenutno ima, ona je odlučila da se udruži sa kulturnim centrom Čikano zajednice. Ovo udruživanje obećavalo je da će proširiti osnovna sredstva škole (biblioteka, vežbaonice, itd. su proširene) i omogućiti studentima izvesne kontakte sa zajednicom Čikana. Free School je tako imala neke koristi od širenja, a da se sama nije širila. Dakle, izgradnja šire mreže kooperativnih odnosa sa drugim, manjim kolektivističkim organizacijama je jedan alternativni model rasta.

Drugi alternativni model „rasta” kolektivističkih organizacija, koje ne žele da se prošire, jeste stvaranje novih, sličnih, ali autonomnih kolektivističkih organizacija. Kada su *Alternative Paper* postale „dovoljno stabilne”, oko polovine tadašnjeg kolektiva odvojilo se i osnovalo druge kolektivne novine u drugom gradu Kalifornije. Ali, širenje nikada nije bilo zamišljeno kao stvaranje većih novina ili većeg kolektiva. Food Co-op planira da udvostruči veličinu svoje prodavnice od 1.400 kvadratnih stopa, jer „trenutno imamo suviše članova u odnosu na veličinu sadašnje prodavnice... Ovo bi bila dobra veličina za prodavnicu — dovoljno velika da omogući dobru selekciju hrane i izvesnu ekonomičnost, ali još uvek dovoljno mala da bi bila prava prodavnica zajednice.” (13. III 1975).

Međutim, oni nisu predviđali osim ovoga dalje širenje, već se su, umesto toga, odlučili za „stvaranje potpuno novih i nezavisnih kooperativa sa novim ljudima koji su želeli da postanu članovi”, ili da „... podižu nove prodavnice na različitim mestima prema potrebama članstva. Međutim, ni jedna od njih ne bi trebalo da prelazi veličinu od 2.500 do 3.000 kvadratnih stopa... Ako prodavnica postane veliki supermarket, ljudi će kupovati u kooperativi samo zato što je ona jeftina i mi ćemo izgubiti smisao naše svrhe i zajedništva.” Ipak, *Alternative Paper* i Food Co-op nisu jedinstveni po svojoj želji da podižu nove, paralelne, ali autonomne kolektivističke organizacije kao alternativu unutrašnjem rastu. Schumacher opisuje zajednički posedovanu industrijsku firmu u Velikoj Britaniji, Scott Bader Company, koja zahteva da se ovaj model alternativnog rasta sledi, ukoliko osoblje prekorači broj od 350 članova; Kanterova opisuje sličan fenomen u nekim komunama u 19. veku, koje je istra-

živala; Johnson i Whyte su, takođe, primetili ovu vrstu slobodnog odvajanja u Mondragon-sistemu radničkih kooperativa u Španiji.¹⁰

4. *Ekonomska marginalnost*

Deluje ironično, ali *participatorno demokratski karakter organizacije može biti potpomognut ekonomski marginalnim uslovima, dok višak finansijskih sredstava može stvarno da ugrozi njenu kolektivističku formu.*

Nepotrebno je reći da alternativne institucije moraju da obezbede životna sredstva za svoje članove, ukoliko žele da budu pouzdana mesta za zapošljavanje. Međutim plaćajući svoje radnike dobro, mnoge organizacije, bilo u privatnom bilo u zajedničkom vlasništvu, — podstiču karijerizam. S druge strane, karijerizam može da vodi hijerarhizaciji i ljudima koji štite svoje pozicije u moći i privilegije unutar organizacije, na štetu društvene promene kao njenog cilja. Čak i organizacije, koje u početku imaju „radikalne” ciljeve, kao što je Mobilization for Youth, mogu da otkriju da se njihova zamena ciljeva (u konzervativnom pravcu) može pripisati karijeristima koji vode organizaciju.¹¹

Zbog toga su alternativne institucije, o kojima je reč u ovom istraživanju, odlučno antikarijeristički orijentisane. Odbacujući karijerizam, one istovremeno odbacuju i život koji sledi staze karijere, profesionalno potvrđivanje, diferencijaciju u stručnosti, plate prema rangu i napredovanje u hijerarhiji. Kao i u bilo kojoj organizaciji nekog društvenog pokreta, tako se i u alternativnoj instituciji rad shvata kao rad iz ljubavi, a ne kao „posao” ili „karijera”. Ukoliko rad treba da sačuva svoj vrednosni kvalitet, tada alternativa mora da pokuša da izbegne ekonomske podsticaje koji, bez izuzetka, podstiču razvoj karijerizma. To znači da alternativne organizacije treba da budu tako organizovane da njihovim članovima nije ekonomski racionalno da u njima prave karijeru.

Zato alternativne institucije obično plaćaju svoje službenike znatno nižim platama nego što bi dobijali u odgovarajućim „pravim” institucijama. One to čine zato što imaju manje kapitala na raspolaganju. S druge strane, one to čine i zbog toga da bi osigurale kontinuitet u popunjavanju kolektiva ljudima koji su odani ciljevima

¹⁰ Kanter (1972. str. 227—28), Schumacher (1973), Johnson i Whyte (1977).

¹¹ Helfgot (1974).

organizacije i pokreta, a ne zaštiti svojih radnih mesta. Mršave plate obezbeđuju organizaciji odanost njenih članova.

Uslov ekonomske marginalnosti podržan je i radom Kanterove, koja je otkrila da asketski način života doprinosi privrženosti u komunama 19. veka, dok je izobilje smanjuje. Isto tako, Duberman je otkrio da je ekonomska nesigurnost pomogla čvrstom povezivanju zajednice i stvaranju privrženosti u Black Mountain, pret hodnici (1933—1956) pokreta slobodne škole.¹²

Dakle, ekonomska marginalnost može imati neočekivane, ali srećne posledice za jednu alternativnu organizaciju: *Nedostatak finansijskih sredstava sprečava karijerizam i time onemogućava da oligarhizacija i održanje organizacije postanu ciljevi po sebi.*¹³

Posledica ovog stava može se negativno izraziti: *Finansijski prosperitet podriva kolektivističko-demokratsku prirodu alternativnih institucija.* Nijedna od pet alternativnih institucija u ovom istraživanju nije bila finansijski naročito uspešna, tako da drugi primeri pružaju bolju ilustraciju za ovaj zaključak. Na primer, *Real Paper*, zajednički vođene novine u Kembridžu, bile su, na kraju, poražene zbog sopstvenog „uspeha”. Posle dve i po godine rada, one su postigle impresivan tiraž i ostvarile značajnu dobit. To ih je učinilo privlačnim za privatne investitore, koji su za njih ponudili 325 hiljada dolara. Kao i *Alternative Paper* u mom istraživanju, tako su i *Real Paper* zajednički posedovali članovi kolektiva, koji su u njemu radili izvesno vreme. Za kolektiv koji je bio umoran, bez iluzija ali inače spreman da krene dalje, pokazalo se da je 325 hiljada dolara (9.000 neto svaki član) neodoljivo. Tako je ono što je počelo kao zajednički posedovan i kontrolisan kolektiv, sada, na osnovu svog finansijskog uspeha, preduzeće u privatnom vlasni-

¹² Duberman (1972), Kanter (1972, str. 78—80).

¹³ Da budem jasan: pod ekonomskom marginalnošću ne podrazumevam da su ove organizacije anti-profitske ni da bi to trebalo da budu. Sve one se bore da ostvare dovoljan višak da bi svakom članu-radniku obezbedile prihode za život. Ono što ih razlikuje od kapitalističkih ekonomskih organizacija jeste to da one stvaraju svoje organizacije na osnovu svojih shvatanja društvenih potreba, a ne na osnovu proračuna o maksimalnom profitu. Dakle, profit je ograničavajući faktor: u izvesnom stepenu je neophodan radi opstanka, ali ostvarenje što većeg profita nije primaran cilj. I u Mondragon-sistemu kooperativa profit je smatran ograničavajućim faktorom (videti: Johnson Whyte, 1977), ali tamo ipak nije bilo nedostatka kapitala, jer je postojala mogućnost za ponovno ulaganje 85 do 90 odsto ostvarenog profita.

štvu. Bernstein slično opisuje zajednički posedovanu fabriku iverice, gde je iz različitih razloga došlo do pritiska da se ona proda velikoj korporaciji. Privlačnost za radnike da odjednput dobiju vrednost svog dela (između 20 i 40 hiljada dolara svaki) sigurno nije bio najmanje važan razlog za to.¹⁴

U pokušaju da spreči pojavu karijerizma i prateći problem oligarhizacije, kolektiv se suočava sa jednom dilemom. Ako plaća suviše dobro, onda će privući i zadržati osoblje koje nije potpuno privrženo njegovim ciljevima i koje će štiti sopstvene interese i očuvanje organizacije kao cilja po sebi. Relativno niska primanja osiguravaju odanost osoblja ciljevima kolektiva i njegovim članovima. Međutim, jasno je da, ako su primanja suviše niska, osoblje ne može opstati i napustiće kolektiv uprkos svojoj odanosti.

Ako kolektivistička organizacija želi da zadrži odano osoblje, kolika primanja su suviše velika, a kolika suviše mala? Pokušaću da definišem ove parametre pomoću dva primera, najekstremnija što se tiče plaćanja. U *Alternative Paper*, jedan saradnik (koji je radio između 40 i 60 sati nedeljno i čiji je obrazovni nivo bio B. A.) zarađivao je prosečno 150 dolara nedeljno (1974). Plate u novinama određivao je kolektiv u celini i bile su deljene „svakome prema njegovim potrebama”. Neki saradnici (uključujući i neke od najvažnijih ljudi) nisu bili uopšte plaćeni; najviše je bila plaćena osoba sa porodicom — 300 dolara. U Free Clinic, svi stalno zaposleni (koji su radili prosečno od 28 do 35 časova nedeljno i čiji je obrazovni nivo bio B. A.) zarađivali su 1974. godine 500 dolara mesečno. Ovde su svi stalno zaposleni saradnici, bilo 17-godišnja sekretarica ili Ph. D. koji koordinira programom zdravstvenog obrazovanja, dobijali istu platu. Ni u jednom slučaju nisu postojale nikakve nenovčane, „posredne privilegije” od rada u kolektivističkoj organizaciji — ljudi su zato dobili više autonomije i kontrole nad radom, nego što bi ikada mogli da imaju u birokratskoj ili, čak, profesionalnoj organizaciji.

Posledice ove dve finansijske situacije znatno se razlikuju. U *Alternative Paper* jedan broj sposobnih i odanih članova bio je prisiljen da ode i potraži bolje plaćena mesta. Dvojica od njih su uskoro dobili poslove u novinarstvu za preko 800 dolara mesečno. U Free Clinic, saradnici su takođe dolazili i odlazili, ali ne iz finansijskih razloga. Kada se klinika suočila sa mogućnošću da

¹⁴ Kopkind (1974), Bernstein (1976).

postane ili uslužna ustanova ili da bude raspuštena, jedan član kolektiva bio je, sa izvesnim opravdanjem, optužen rečima „boriš se da klinika nastavi sa radom samo zato što ona predstavlja za tebe udoban, dobar i siguran posao — čak iako je ona odživela svrhu zbog koje je osnovana”.

U *Alternative Paper*, saradnici primaju 18 do 25 odsto od onoga što bi dobijali za odgovarajuće poslove u etabliranim novinama. U Free Clinic, neki ljudi primaju oko 50 odsto od onoga što bi drugde dobijali za poslove za koje su kvalifikovani. Međutim, princip jednakosti prema kome se određuju plate znači da ostali primaju najviše 83 odsto od onoga koliko bi bili plaćeni na odgovarajućim, „pravim” poslovima. Za ove poslednje, održavanje organizacije i zadržavanje svojih mesta postaje važnije. Na osnovu ovih primera, izgleda da bi „suviše mala” plata mogla da se definiše kao sve ono što je manje od 40 odsto od onoga što bi se dobijalo za odgovarajući rad u „pravoj” ustanovi, a „suviše velika” kao sve ono što je preko 80 odsto od ove osnove. Bez obzira o kojoj cifri je reč, treba zapamtiti kriterijum da materijalna nadoknada ne sme biti ni tako niska da dođe do gubljenja odanih i sposobnih saradnika, ni tako visoka da izazove karijerizam, održavanje organizacije i oligarhizaciju.

5. Zavisnost od unutrašnje podrške

Drugi unutrašnji uslov koji potpomaže kolektivističko-demokratsku formu organizacije jeste njena neposredna zavisnost od saradnika i klijenata. *Zavisnost organizacije (ekonomska i emotivna) od unutrašnje podrške potpomaže participatorno-demokratske ideale i sprečava zamenu ciljeva.*¹⁵ Nasuprot tome, zavisnost organizacije od spoljne podrške povećava verovatnost zamene ciljeva i smanjuje nivo unutrašnje participacije. Drugim rečima, kada kolektivistička organizacija dobija finansijsku podršku sa strane (to jest, dotaciju), tada se smanjuje zainteresovanost njenog rukovodstva za mišljenje i ciljeve njenih saradnika i klijenata, povećavajući tako verovatnoću zamene ciljeva.

¹⁵ Slično i Eisenstadt (1959) tvrdi, da je neposredna zavisnost organizacije od njenih članova i klijenata uslov koji olakšava debirokratizaciju. Međutim, Eisenstadt se bavi debirokratizacijom birokratskih organizacija, dok je ovaj rad usredsređen na nove organizacije koje su se od početka oduprle birokratizaciji.

Izgleda ironično da mnoge alternativne uslužne organizacije smatraju dotacije vrlo poželjnim, ne uviđajući ni jedan problem koji iz toga proizlazi. U jednoj alternativnoj instituciji iz mog istraživanja — Free Clinic, koja je uspela da 83 odsto svog budžeta pokrije subvencijama sa strane, plaćeni saradnici su 75 odsto svog vremena trošili u potrazi za trajnim spoljašnjim prihodima. Posle pisanja molbi za dotacije i pregovora sa agencijama koje imaju fondove, njima je ostajalo vrlo malo vremena za rad sa dobrovoljcima i klijentima. Zbog trke za dotacijama, neki koordinatori rada odlagali su, čak, sastanke sa članstvom, jedinu formalnu priliku za dobrovoljce da učestvuju u raspravi o radu klinike.

Zavisnost od finansijske podrške sa strane ne povlači za sobom samo smanjenje nivoa učestvovanja i osetljivosti rukovodstva za interese članstva, već i direktnije forme zamene ciljeva. Kao deo programa zdravstvenog obrazovanja, u Free Clinic su štampali za javnu distribuciju brošure, čiji je cilj bio da „demistifikuju” zdravstvenu zaštitu (na primer, od drogama, herpesu, VD-u). Međutim, po mišljenju jednog važnog pokrajinskog funkcionera, „Medi-Cal” brošura, u kojoj se jednostavno opisuje način pripreme za Medi-Cal program Kalifornije, bila je „suviše politička”. Osoblje klinike je za nekoliko časova uklonilo brošuru sa svih polica. Inače, te godine dodeljivale su se nagradne dotacije. Takav način kooptiranja teško je izbeći u situaciji kada organizacija ne može da plati zakupninu bez pomoći sa strane.

Agencije, koje žele da utiču na unutrašnje delovanje jedne alternativne organizacije, ne treba da prete da će povući fondove da bi ostvarile željene promene. One mogu da odlučuju o važnim stvarima u radu organizacije jednostavno isticanjem da je to njihovo „pravo”, koje je, na prvom mestu, usko povezano sa davanjem novčanih sredstava. Priroda dotacionog sistema je takva da fondacija sama treba da odluči koji deo budžeta želi da pretvori u fond (ukoliko se na to uopšte odluči). Jedna privatna dotacija se, između više mogućnosti, odlučila da osnuje dečju kliniku. Osoblje Free Clinic smatralo je da to nije prioritetno, jer je u gradu već postojala jedna takva klinika i potrebe zajednice za drugom bile su male. Kao što je jedan član uprave objasnio: „Nećemo dopustiti da propadne pet hiljada dolara, a to je proketo sigurno ukoliko se dečja klinika sada podigne.” S druge strane, privatna fondacija dodeljuje Free Clinic novčana sredstva za kapitalne izdatke. To navodi osoblje da stvara pseudopotrebe (na primer, složena pisaca

mašina, mašina za fotokopiranje, akustična tavanica), iako postoje druge, važnije potrebe. Ipak, članovi klinike ne mogu da dovedu u pitanje pravo fondacije da na ovaj način raspolaže svojim novčanim sredstvima.

Slično se desilo i u nedavnim slučajevima, kada su radnici, suočeni sa smanjenjem proizvodnje i izgledima da ostanu bez posla, postali zavisni od spojajšnjih izvora finansiranja da bi mogli da otkupe svoje firme. Kako u SAD nema kooperativnih banaka, oni su, naravno, morali da se obrate privatnim bankama ili državnim agencijama za zajmove. Početni izveštaji pokazali su da su banke insistirale, po „pravu“ inherentnom zajmovnom kapitalu, da mlada preduzeća, koja su bila u vlasništvu radnika, imaju „odgovorno rukovođenje“. U stvari, ovo znači, prvo, da je u izvesnim slučajevima banka postavljala menadžere, odnosno pozitivnu identifikaciju sa institucijom sa strane koja je pomogla da firma opstane, i drugo, slabo učešće radnika i novih vlasnika u donošenju odluka. Ove organizacije su još uvek mlade i suviše je rano da se kaže kakve će biti dugoročne posledice ovakve spoljašnje zavisnosti.¹⁶

Izgleda da, takođe, važi i obrnuto. U alternativnim uslužnim delatnostima, koje potpuno zavise od *unutrašnje* podrške, odnosno od dobre volje svojih članova i klijenata da pruže finansijsku pomoć (kao u Free School u Food Co-op), održava se veoma visok nivo odgovornosti rukovodstva prema ciljevima i mišljenju članstva. Na primer, pregled članstva Food Co-op pokazuje da 74 odsto smatra da je njihova izabrana uprava „veoma“ ili „razumno“ odgovorna prema njihovim potrebama, dok u Free Clinic to veruje svega 29 odsto saradnika-dobrovoljaca.

6. Tehnologija i nivo znanja

Moja zapažanja podupiru stav da egalitarni i participatorni ideali kolektivističke organizacije verovatno ne

¹⁶ Neki istraživači, saradnici New Systems of Work and Participation Programa pri School of Industrial and Labor Relations (Cornell University), ispitivali su slučajeve vlasništva zaposlenih do koga je došlo zbog opadanja poslova i proizvodnje u određenoj privrednoj grani. Uloga banaka u određivanju odgovornog rukovođenja i u ograničavanju participatornih prava radnika-vlasnika sugerisana je sledećim istraživanjima: Roberta Sterna i Tove Hammera o Library Bureau u Herkimeru (država Njujork), Janette Johannesen o Vermont Asbestos Group i Michaela Gurdona o Saratoga Knitting Millu u Saratoga Springsu (država Njujork).

moгу biti ostvareni tamo gde postoje velike razlike u sposobnosti saradnika da obavljaju poslove organizacije. Preciznije rečeno, *kolektivističku organizaciju ugrožava neujednačena raspoređenost znanja potrebnog za obavljanje zadataka*. Zbog ovoga neke alternativne uslužne organizacije koje sam proučavao posvećuju dosta energije premeštanju ljudi sa posla na posao i podizanju *opšteg* znanja o radu koji se obavlja u organizaciji, a ne specijalizaciji. Postoji, takođe, dokaz i za obrnuti stav. Afirmativno izložen, on glasi: *ako znanje relevantno za delovanje organizacije postane zajedničko, primetno opada mogućnost da jedan saradnik razvije neophodno i ekskluzivno znanje, sa uobičajenim implikacijama po moć i oligarhiju*. Naravno, ovo je lakše želeći nego ostvariti i izgleda da je za to potreban jedan od sledećih tehnoloških uslova:

1. Administrativni zadaci kolektivističke organizacije moraju biti ili relativno jednostavni, tako da svako zna da ih obavi, ili da zahtevaju relativno nerazvijenu tehnologiju.¹⁷ Dobar primer je Free School. Poznavanje nastavnog procesa je tako nerazvijeno da se on pre može smatrati zanatom nego naukom. Pored toga, svaki student u ovoj školi ima poseban tretman. Zato se u ovom slučaju ne javlja pitanje širenja znanja, jer individualizovano znanje sa mо sebi nije podesno za monopolizaciju.

2. Tehnologija može biti relativno sofisticirana i može se primenjivati uniformnije, ako članovi kolektiva poseduju slične sposobnosti i interes da njome ovladaju. Sa savršenijom tehnologijom, ne može se više potcenjivati pitanje distribucije znanja. Ono ovde dobija veliku važnost, jer je ovaj tip znanja sam po sebi pogodan za monopolizaciju. Alternativne organizacije koje rutinski koriste savršeniju tehnologiju, moraju da se usredsrede na postizanje istog nivoa znanja ili rizikuju da njihovi egalitarni i kolektivistički principi dožive poraz.¹⁸

Ljudi u Law Collective su, na primer, bili vrlo ponosni na to koliko su se njihovi saradnici, inače ljudi koji su ranije malo ili nimalo poznavali pravo, osposobili za poslove obično rezervisane za iskusne pravnike. Kao što su objasnili, „... pravnici moraju da uče kroz rad ...

¹⁷ Perrow (1970, 75—85).

¹⁸ Interesantan opis uticaja koji moderna tehnologija može imati na kooperativne forme organizovanja može se naći kod Russella, Hochnera i Perrya (1977). Pregled problema može se naći kod Braveimana, koji pokazuje kako su rastuća diferencijacija i specijalizacija istorijski degradirale rad, čineći ga manje vičnim i manje jednakim.

Trudimo se da novi saradnici rade na slučajevima sa iskusnijim ljudima, tako da mogu da uče od njih." Sa zadovoljstvom navode slučaj jednog saradnika koji je, posle samo mesec dana u Law Collective, podneo sudski nalog Vrhovnom sudu Kalifornije i uspeo da obori zahteve lokalnih vlasti.

Saradnici *Alternative Paper* se, takođe, trude da pomoću zajedničkog obavljanja poslova demistifikuju stručnost. Oni ovo delom ostvaruju određivanjem radnih obaveza kojima se kombinuju na izgled različiti poslovi. Na primer, nekome može biti određeno da 20 sati nedeljno piše, 10 sati da fotografiše i 10 sati da provede na proizvodnim poslovima. Ova vrsta podele rada doprinosi širenju znanja i znači da niko ne mora sve vreme da radi dosadan posao, isto kao što nikome nije dozvoljeno da radi samo ono što izabere. Kao dopunu, novine su uvele sistem periodičnog menjanja poslova. Kao što je jedan saradnik rekao: „Znamo da Gary neće tako dobro pisati kao Sheila, kao i to da Pat neće u početku imati uspeha u prodaji oglasa... Ali, posle izvesnog vremena, ljudi se umore od onoga što rade... Ne možete nekoga stalno držati na jednom poslu... Mislimo da kada svi razumeju sve aspekte rada novina, to daje trajne koristi koje, kao i jednakost koja iz toga proizlazi, nadmašuju privremenu neefikasnost.” (18. VI 1975)

U drugoj alternativnoj organizaciji, feminističkom kolektivu Jane, u kome je izvršeno oko 11 hiljada ilegalnih abortusa sa izuzetnim stepenom sigurnosti, interno obrazovanje i podela poslova pomogli su organizaciji da razvije i zadrži svoju egalitarnu formu i obezbedi visoko kvalitetnu uslugu.¹⁹

Demistifikacija povlači za sobom negaciju procesa specijalizacije i profesionalizacije, koji se odvija u mnogim organizacijama u oblasti uslužnih delatnosti. Glavni cilj demistifikacije je da razbije uobičajenu podelu rada i pretenzije stručnjaka i time omogućí svim članovima organizacije da ravnopravnije učestvuju u kontroli njenog rada.

SPOLJNI ČINIOCI

Šest gore navedenih uslova odnose se na činioce unutar organizacije. Spoljni činioci takođe mogu znatno da utiču na njenu sposobnost da ostvari participatorno-demokratsku formu.

¹⁹ Bart (1977).

7. Opozicione usluge i vrednosti

Moji nalazi sugerišu da članovi kolektivističko-demokratske organizacije verovatno ne bi bili u stanju da održe svoj otpor konvencionalnim formama organizovanja ukoliko bi nudili iste ili slične proizvode ili usluge. Ne-birokratske kolektivističke forme su verovatno ostvarljive samo u organizacijama gde su željeni rezultati (usluge ili proizvodi) kvalitativno razlikuju od onih koje proizvode dominantne institucije.²⁰

Sve alternativne organizacije iz ovog istraživanja trude se da ponude proizvode ili usluge koji se kvalitativno razlikuju od usluga i proizvoda etabliranih institucija. Free Clinic, na primer, posvetila se preventivnoj medicini, besplatnoj medicinskoj zaštiti, da pacijenti shvate proces lečenja, i holističkom pristupu mentalnom i fizičkom zdravlju — principima koje „pravi” medicinski sistem ne priznaje. Isto tako, pretpostavke Free School, slobodna struktura, usmerenost na učenje van učionica, poklanjanje pažnje emotivnom razvoju, kritički stav prema socijalnim i ekonomskim institucijama i metod studentske kontrole školskog procesa, bile su anatemna za sistem javnih škola. *Alternative Paper* je pokušavao da izabere i prezentuje vesti iz progresivne perspektive da bi liberalizovali lokalnu političku klimu. Food Co-op je prodavala hranu po proizvodnoj ceni, trudila se da obrazuje svoje članove-mušterije kada je reč o ishrani i pomagala druge zajednički posedovane ekonomske organizacije, koje su se razlikovale od privatnih, na profitu zasnovanih proizvođača hrane. Law Collective je definisao sebe kao alternativnu pravnu ustanovu, na osnovu toga koje slučajeve prima, a koje odbija. Ekstreman slučaj je kada je organizacija toliko opoziciona po uslugama koje pruža da postaje nelegalna, kao što pokazuje ranije navedeni primer organizacije Jane.

Iako je stvarna delotvornost opozicionosti alternativnih institucija sporna, to se ne može reći i za njihovo shvatanje sopstvene opozicionosti. Svest njihovih članova o tome da predstavljaju opoziciju (i da su zato meta spoljnih napada) služi učvršćivanju ovih grupa i opravdanju njihovog postojanja kao „alternativnih institucija” u inače birokratskom društvu.

²⁰ Određujući opozicioni odnos između alternativne institucije i njene sredine, mi smo pretpostavili da je društvo u kome alternativa postoji predominantno kapitalističko i birokratsko. Stoga ovaj uslov ne mora da važi i za socijalističko-kolektivističko društvo.

Ova vrsta opozicionog položaja *vis-à-vis* etabliranih institucija ne prožima, naravno, sve kooperativne organizacije. U slučajevima u kojima se vlasništvo radnika pojavljuju kao pokušaj da se spasi posao, radnici mogu osećati zahvalnost prema bankama i državnim agencijama koje su omogućile da novo preduzeće napreduje. Ovo osećanje identifikacije sa interesima etabliranih institucija može, bar u prvo vreme, da spreči razvoj osećanja za interese grupe i njenu koheziju. Bez čvrstog osećanja za koheziju grupe, ove grupe radnika-vlasnika ne mogu biti motivisane da ospore tradicionalne upravljačke prerogative, kao ni da zahtevaju pravo da učestvuju u rukovođenju.²¹ Stoga bi trebalo da očekujemo da *uvođenje reformi u etablirane institucije, u skladu sa onim reformama koje su prve započele alternativne organizacije, može da oslabi opozicionost organizacije.*

Moji podaci potvrđuju ovaj stav. Na primer, tokom treće godine delovanja Free School, liberalizacija nekih programa lokalnih javnih škola privukla je mnoge njene đake da se vrate u njih i time dovela u pitanje i samo postojanje slobodnih škola uopšte. Međutim, važi i suprotan stav. *Alternative Paper* je doživeo mnogo veću ekspanziju svog tiraža nego što je u početku mogao da pretpostavi. Ovaj uspeh se, bar delom, može pripisati konzervativnosti glavnih lokalnih novina, koja je uticala da *Alternative Paper* stekne kvalitet veće opozicionosti nego što bi ga imao da je njegov konkurent bio liberalniji.

8. Profesionalna podrška

Iako neprijateljstvo etabliranih institucija jača (kroz suprotstavljanje) kolektivističku organizaciju, jer može da im se suprotstavlja, nju jača i podrška liberalnog dela stručnjaka u sredini u kojoj se nalazi. To jest, u sredini koja je veoma naklonjena razvoju alternativnih, participatorno-demokratskih organizacija, moguće je povezati postojanje i najnazadnije etablirane institucije sa velikom podrškom stručnjaka.

Idealno smešten između planina i okeana, grad u kome je vršeno ovo istraživanje privukao je veliki broj stručnjaka. Postojanje velike zajednice stručnjaka, iako

²¹ Ovaj način razmišljanja sugerisao je autoru Robert Stern (saradnik New Systems Programa, Cornell University). Izgleda da se sasvim slaže sa podacima istraživanja tri slučaja, ovde izloženim (videti fusnotu br. 16).

je članovi često potcenjuju, pojavljuje se kao značajan činilac koji doprinosi širenju alternativnih uslužnih organizacija u ovoj oblasti. Ti stručnjaci na različite načine doprinose održavanju alternativa.²²

Njima naklonjeni profesori otvorili su specijalni kurs kao kanal kroz koji su studenti upućivani na rad u alternativne organizacije i na osnovu toga ocenjivani. Nije preterivanje ako se kaže da Free School ne bi dugo postojala da nije bilo stalnog priliva dobro obrazovanih nastavnika-dobrovoljaca sa ovog kursa. Free Clinic je regrutovala dobrovoljce uglavnom iz redova stalno nastanjenih i povremeno zaposlenih lekara u gradu. Nepotrebno je reći da bi ovo bilo teže ostvariti u gradu u kome su lekari opterećeni logikom „jedan lekar-jedan pacijent”. Druga studija slobodnih klinika pokazuje, takođe, kako je podrška liberalne stručne zajednice važna za opstanak alternativnih institucija.²³ *Alternative Paper* je koristio talente nekolicine profesora, koji su za njega redovno pisali rubrike i članke. Lista bi mogla da uključi i neke polulegalne načine na koje su stručnjaci, zaposleni u „pravim” institucijama, prosleđivali ljudske i finansijske kapacitete ovih institucija alternativnim, participatorno-demokratskim organizacijama.

Ukratko, naklonjeni stručnjaci doprinose razvoju alternativnih uslužnih organizacija na mnoštvo direktnih i indirektnih načina. Jednoj alternativni smeštenoj u gradu bez odgovarajuće stručne pomoći (odnosno, medicinska klinika u gradu bez mnogo lekara, slobodna škola u gradu bez viška nastavnika, itd.) bilo bi mnogo teže da opstane.

9. Status društvenog pokreta

Dva gorenavedena uslova tiču se odnosa između alternativne organizacije i „prave” okolne. Međutim, u sredini jedne kolektivističke organizacije može biti i mnogo drugih društvenih organizacija i njen odnos prema njima je, takođe, važan.

Sve organizacije u ovom istraživanju su organizacije društvenih pokreta. To jest, (1) one imaju za cilj društvenu i/ili individualnu promenu; i (2) podstičaju da se njima pristupi su, prvo, ciljevi i vrednosti grupe; dva,

²² Kao izvrsne rasprave o strukturnoj osnovi ove vrste intelektualne i profesionalne podrške naporina za društvenu promenu, pogledati: Flacks (1971) i Zald i McCarthy (1975).

²³ Taylor (1976).

prijateljstvo i ugled; i tek kao treće, materijalna nadoknada.²⁴

Smatram da je *manje verovatno da će u kolektivističkoj organizaciji doći do zamene cilja, ukoliko ona ostane blisko povezana sa širim društvenim pokretom koji ju je izazvao.*

Usredsređenost samo na organizaciju čini da članovi kolektiva vide svoju sopstvenu budućnost kao povezanu sa životom i uspehom organizacije, a ne pokreta, i time ih navodi da njeno održavanje zahtevaju kao cilj po sebi. Orijehtacija na organizaciju *per se* izgleda da vodi naglašavanju kvaliteta usluge *vis-à-vis* drugim organizacijama, što može da dovede i do gubljenja šire vizije zbog koje je organizacija i rođena.

Konzervativnost cilja organizacije, iako nije neuobičajena, nije neizbežna transformacija. Organizacija može ostati i u drugoj generaciji i dalje povezana sa pokretom. Šire vizije pokreta pružaju tada ideološki oslonac, omogućujući organizaciji da se odupre okretanju drugim ciljevima.

Sve alternativne organizacije u ovom istraživanju počele su sa ciljem da pomognu stvaranje jedne potpuno „alternativne zajednice“. Izgradnja ove mreže organizacija koje se uzajamno potpomažu, zavisu više od oslanjanja svake grupe na pokret nego na samu sebe. Članovi pokazuju identifikaciju sa pokretom ne samo pružanjem pomoći njegovim pripadnicima i novim organizacijama, već, takođe, i napuštanjem organizacija koje više ne doprinose širim ciljevima pokreta i pristupanjem onima koje to čine. Ovaj fenomen često se navodi u studijama o pojedinim slučajevima kao primer za pojedince koji su se zamorili, ali uporedno istraživanje daje drukčiju sliku. Na primer, mnogi osnivači su na kraju druge godine napustili Free School ubeđeni da, kao što je jedan od njih rekao, „pružanje sjajnog obrazovanja deci iz više srednje klase nije najrevolucionarnija aktivnost u svetu“. Iako je to napuštanje škole u to vreme objašnjavano „zamorom“, moje istraživanje pokazuje da su ovi isti ljudi kasnije postali odani saradnici *Alternative Paper*, *Free Clinic* i *Law Collective*. Oni su uvek, prvenstveno, bili verni pokretu, a ne pojedinačnoj organizaciji koja ih je primila.

Da bismo razumeli ovu promenu u kretanju karijere od jedne do druge organizacije društvenog pokreta, moramo razviti pojam „pokreti unutar pokreta“. Drugi so-

²⁴ Zald i Ash (1966, 329).

ciolozi su zapazili tendenciju da se članovi organizacija društvenog pokreta odlučuju za različite organizacije, državne agencije i stručne škole koje se bave određenim pojedinačnim problemima. I moji podaci potvrđuju ovo zapažanje.²⁵ Na primer, jedan član osoblja jedne slobodne škole odlazi na postdiplomske studije iz oblasti „konfluentnog obrazovanja“ i kasnije se pojavljuje kao rukovodilac društveno finansiranog projekta „otvorena učionica“. Međutim, moje istraživanje svedoči i o tendenciji da pripadnici jedne organizacije pokreta pređu kasnije u organizacije koje se, na izgled, bave *sasvim različitim* problemima (na primer, prelazak iz slobodne škole preko organizacije za zaštitu životne sredine u slobodnu medicinsku kliniku). Ovo prelaženje članova iz jedne organizacije pokreta u drugu može se razumeti ako imamo u vidu pojam „pokreti unutar pokreta“. Pokret slobodne škole, ekološki pokret, itd., smatraju se kao pomoćni delovi „Pokreta“ i imaju važnost samo u odnosu prema širem pokretu koji ih je izazvao. Ukoliko gledamo iz perspektive „pokreta-unutar-pokreta“, tada ćemo ozbiljno shvatiti reči jednog učesnika da su oni deo „jedne borbe na više frontova“. Jer, ako se alternativne institucije posmatraju kao potpuno nepovezane organizacije, tada će izgledati da poznato stalno opadanje i fluktuacija njihovog članstva pokazuju nestalnu odanost. Međutim, videti ih, kao što to čine mnogi učesnici, kao pomoćne pokrete unutar jednog sveobuhvatnog pokreta, znači priznati koherentnost i konzistentnost u akcijama individualnih učesnika.

ZAKLJUČAK

Ovaj članak predlaže devet strukturalnih uslova, koji potpomažu kolektivističko-demokratske načine organizovanja. Izostanak nekog od njih podriiva demokratske forme.

Važno je naglasiti tri tačke. Prvo, ovo *nisu* osobine koje *definišu* demokratiju organizacije. Logički status ovih uslova je da oni potpomažu demokratiju, odnosno, rečeno drugim rečima, sprečavaju razvoj oligarhije. Oni se ne smeju mešati sa nužnim elementima, kojima se definiše demokratija u fabrici.²⁶ Ovih uslova često nema, i

²⁵ McCarthy i Zald (1973).

²⁶ Za nužne elemente, pogledati — Bernstein (1976). O modelu organizovanja koji određuje strukturalne sadržaje kolektivističke organizacije *vis-à-vis* birokratiji pogledati u: „The

stoga u organizaciji nije ostvarena demokratija. Drugo, za ove uslove se smatra da utiču na sposobnost alternativne organizacije da ostvari svoje kolektivističko-demokratske ideale. Umesto njih, mogle bi da se koriste i druge zavisne promenljive (na primer, zadovoljstvo članova, trajnost organizacije, kvalitet proizvoda i pruženih usluga, itd.). Ja sam izabrao, kao zavisnu promenljivu, nivo participatorne demokratije. Činioci koji potpomažu demokratiju mogu da ne doprinesu ostvarivanju drugih mogućih kriterijuma za razumevanje ovih organizacija. Zato se ove organizacije svakodnevno suočavaju sa napestostima i dilemama u naporima da ostvare svoje participatorne ideale.²⁷

Treće, ova lista uslova sigurno nije potpuna. Nadam se da će buduća istraživanja participatorno-demokratskih organizacija otkriti dodatne uslove. Na primer, nisam mogao da ispitam nezavisan uticaj demokratske ideologije jednostavno zato što su sve alternativne organizacije u ovom istraživanju imale mnogo pojedinaca sa demokratskim ubeđenjima. To, međutim, nije uvek slučaj. U tom pogledu, druge kooperativne organizacije mogu znatno da se razlikuju. Sumnjam da, kao što je Bernstein pokazao, razlike u nivou demokratske svesti mogu imati bitne veze sa sposobnošću organizacije da funkcioniše na demokratski način. Ovo može biti poseban problem u organizacijama koje su u vlasništvu radnika i u kojima pojedinci nisu prethodno razvili participatorna očekivanja i navike u ponašanju, što sugerise da vaspitanje za participaciju može biti važan deo svakog delotvornog procesa demokratizacije.²⁸

Ovaj rad je pokušao da izdvoji uslove organizovanja, koji potpomažu ili ugrožavaju participatorno-demokratske ideale. Kondicionalni pristup me dovodi do zaključka da nije tako nemoguće da se organizacije sa ovom vrstom neposredne demokratije održe, kao što su sociolozi, pod uticajem Webera i Michelsa, poverovali, ali i da ih nije lako ostvariti. Viđeni kao *olakšavajući uslovi*, oni otvaraju vrata uspešnom otporu uobičajenoj transforma-

Collectivist Organization: An Alternative to Rational-Bureaucratic Models", članku autora za IX svetski kongres sociologa, održan avgusta 1978. u Upsali, u Švedskoj. Torbert (1975) analizirao je slične organizacije kao „postbirokratske”, a Swidler (1978) kao „organizacije bez autoriteta”.

²⁷ O napestostima i dilemama videti u: Mansbridge (1973), Giese (1974), Rothschild-Whitt (1976).

²⁸ Videti Bernstein (1976). Takođe je i Zverdling (1977) zapazio ovaj problem u International Group Plansu, osiguravajućoj kompaniji u Vašingtonu.

ciji, opisanoj u literaturi o organizacijama. S druge strane, ako ih posmatramo kao *ograničavajuće uslove*, utoliko što ne postoje uvek, njihovo nepostojanje može da stvori unutrašnji uzrok napestosti ili dieme u budućoj kolektivističkoj organizaciji.

(Joyce Rothschild-Whitt, „Conditions for Democracy: Making Participatory Organizations Work”, u: *Co-ops, Communes and Collectives*, ur., John Case i Rosemary C. R. Taylor, str. 215—244)

Preveo Ivica Stričević

LITERATURA

- Bart, Pauline, 1977, „Seizing the Means of Reproduction: An Illegal Abortion Collective”, *American Sociological Assn.*, sept., 1977, Chicago.
- Bennis, Warren i Philip Slater, 1968, *The temporary Society*, New York: Harper and Row.
- Bernstein, Paul, 1976, *Workplace Democratization: Its Internal Dynamics*, Kent, Ohio: Kent State University Press.
- Braverman, Harry, 1974, *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York: Monthly Review Press.
- Chickering, Arthur W, 1971, „How Many Make Too Many”, u: C. George Benelo i Dimitrios Rousopoulos, ur., *The Case for Participatory Democracy*, New York: Viking Press.
- Coleman, James, 1970, „Social Inventions”, *Social Forces*, 49 (dec.), str. 163—73.
- Duberman, Martin, 1972, *Black Mountain: An Exploration in Community*, New York: E. P. Dutton.
- Edelstein, J. David, 1967, „An Organisational Theory of Union Democracy”, *American Sociological Review*, 32 (feb.), str. 19—31.
- Eisenstadt, S. N, 1959, „Bureaucracy, Bureaucratization, and De-Bureaucratization”, *Administrative Science Quarterly*, 4, str. 302—20.
- Eilul, Jacques, 1964, *The Technological Society*, New York: Alfred A. Knopf.
- Flacks, Richard, 1971, „Revolt of the Young Intelligentsia: Revolutionary Class Consciousness in Post-scarcity America”, u: Roderick Aya and Norman Miller, ur., *The New American Revolution*, New York: The Free Press.
- Giese, Paul, 1974, „How the Political 'Co-ops were Destroyed”, *North Country Anvil* (okt-nov.), str. 26—30.
- Glaser, Barney i Anselm Strauss, 1967, *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*, Chicago: Aldine Pub. Co.

- Gouldner, Alvin, 1954, *Patterns of Industrial Bureaucracy*, Glencoe: The Free Press.
- Gusfield, Joseph, 1955, „Social Structures and Moral Reform: A Study of the Woman's Christian Temperance Union”, *American Journal of Sociology*, 61, str. 211—32.
- Helfgot, Joseph, 1974, „Professional Reform Organizations and the Symbolic Representation of the Poor”, *American Sociological Review*, 39 (avg.), str. 475—91.
- Johnson, Ana Gutierrez i William Foote Whyte, 1977, „The Mon-dragon Systems of Worker Production Cooperatives”, *Industrial and Labor Relations Review*, 31 (oct.), str. 18—30.
- Kanter, Rosabeth Moss, 1972, *Commitment and Community: Communes and Utopias in Sociological Perspective*, Cambridge: Harvard University Press.
- Kanter, Rosabeth Moss i Louis Zurcher, 1973, *Alternative Institutions*, specijalno izdanje *The Journal of Applied Behavioral Science*, 9 (mart—juni).
- Kopkind, Andrew, 1974, „Hip Deep in Capitalism: Alternative Media in Boston”, *Working Papers for a New Society*, 2 (proleće), str. 14—23.
- Lipset, Seymour M., Martin Trow i James Coleman, 1962, *Union Democracy*, New York: Doubleday and Co., Anchor Books.
- Mansbridge, Jane, 1973, „Time, Emotion, and Inequality: Three Problems of Participatory Groups”, *Journal of Applied Behavioral Science*, 9 (mart—juni), str. 351—68.
- McCarthy, John i Mayer Zald, 1973, „The Trend of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization”, Morristown, N. J.: General Learning Press.
- Merton, Robert, 1957, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe: The Free Press.
- Michels, Robert, 1949, *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, New York: The Free Press.
- Mills, C. Wright, 1959, *The Sociological Imagination*, New York: Oxford University Press.
- Palisi, Bartolomeo, 1970, „Some Suggestions about the Transitory-Permanence Dimension of Organizations”, *British Journal of Sociology* (juni), str. 200—206.
- Perrow, Charles, 1970, *Organizational Analysis: A Sociological View*, Belmont, Calif.: Wardsworth Publishing Co.
- Rothschild-Whitt, Joyce, 1976, „Problems of Democracy”, *Working Papers for a New Society*, 4, str. 41—45.
- Rothschild-Whitt, Joyce, 1978, *Organizations Without Hierarchy: A Comparative Study of Collectivist-Democratic Alternatives to Bureaucracy*, disertacija, University of California, Santa Barbara, Department of Sociology.
- Russel, Raymond, Art Hoher i Stewart Perry, 1977, „San Francisco's Scavengers Run Their Own Firm”, *Working Papers for a New Society*, 5 (leto), str. 30—36.
- Schumacher, E. F., 1973, *Small Is Beautiful: Economics As If People Mattered*, New York: Harper and Row.
- Selznick, Philip, 1949, *TVA and the Grass Roots*, Berkeley: University of California Press.
- Sills, David, 1957, *The Volunteers*, Glencoe: The Free Press.
- Swidler, Ann, *Forthcoming. Organization Without Authority: Dilemmas of Social Control in Free Schools*, Cambridge: Harvard University Press.
- Taylor, Rosemary, 1976, „Free Medicine”, *Working Papers for a New Society*, 4, str. 21—23, 83—94.
- Toffler, Alvin, 1970, *Future Shock*, New York: Random House.
- Torbert, William, 1975, „Pre-bureaucratic and Post-bureaucratic Stages of Organization Development”, *Interpersonal Development*, 5, str. 1—25.
- Weber, Max, 1968, *Economy and Society*, Guenther Roth i Claus Wittich, ur., New York: Bedminster Press.
- Zald, Mayer i Roberta Ash, 1966, „Social Movement Organizations: Growth, Decay, and Change”, *Social Forces*, 44, str. 327—41.
- Zald Mayer i John McCathy, 1975, „Organizational Intellectuals and the Criticism of Society”, *Social Service Review*, 49 (sep.), str. 344—62.
- Zwerdling, Daniel, 1977, „At IGP It's Not Business As Usual”, *Working Papers for a New Society*, 5 (proleće), str. 68—81.

8—9/1981

STUDIJE O ŽENI I ŽENSKI POKRET •

10/1981

VREDNOSTI I CENE •

11—12/1981

ZAJEDNIČKO ODLUČIVANJE •
UTICAJ TRANSNACIONALNIH
PREDUZEĆA NA INFORMISANJE
I KOMUNIKACIJE •

1—2/1982

ARTIKULACIJA NAČINA PROIZ-
VODNJE I NERAZVIJENOST •

3/1982

MARKSIZAM — ESTETIKA — UM-
JETNOST I

4/1982

MARKSIZAM — ESTETIKA — UM-
JETNOST II •

5/1982

AKTUELNE RASPRAVE O DRŽAVI

• *Rossana Rossanda*, Pitanja R. Rossande Althusseru i njegov odgovor • *Giuseppe Vacca*, Oblik države i oblik vrednosti • *Biagio De Giovanni*, Za marksističku teoriju o prelazu • *Danilo Zolo*, Problem države u zreлом kapitalizmu i kriza sholastičkog marksizma • *Francesco Cavazzuti*, Država i odnosi proizvodnje • *Pier Aldo Rovatti*, Oblici subjektiveta i oblici moći • *Norberto Bobbio*, Teorija države ili teorija partije • *Cesare Luporini*, Prekidi i kontinuitet u najnovijem Althusserovom delu • *Elmar Altwater/Otto Kallscheuer*, Država i društvena reprodukcija kapitalističkih vladajućih odnosa • *Carla Pasquelli*, Politička priroda društvenih konflikata i zahtev za njihovom autonomijom • *Etienne Balibar*, Pitanja „partije izvan države“ • *Christine Bucu-Glucksmann*, O aktuelnim zadacima marksističke kritike politike • *Mario Telò*, Oblici i protivrečnosti proširene države • *Suzanne de Brunhoff*, Teorija države i teorija moći kod Marxa • *Giacomo Marramao*, Politički sistem, racionalizacija i „društveni mozak“ • *Rossana Rossanda*, Kritika politike i „nejednako pravo“ • *Elmar Altwater*, Teorija državno-monopolističkog kapitalizma pred novim oblicima kapitalističkog podružtvljavanja posle drugog svetskog rata • *Elmar Altwater*, Mono-

pol i država u marksističkoj teoriji Druge i Treće internacionale posle prvog svetskog rata •

6—7/1982

AKTUELNI TRENUTAK MARKSIZMA II • *Miloš Nikolić*, Osnovni rezultati razvoja savremenog marksizma • *Elmar Altwater/Otto Kallscheuer*, Socijalistička politika i „kriza marksizma“ • Kriza marksizma? Intervju Roberta Romanija s Umbertoom Cerronijem • *Norberto Bobbio*, Marksizam i socijalizam • *Cesare Luporini*, Bobbio i kriza marksizma • *Claudia Mancina*, Deбата o državi, Marksizmi na suocanju • *Giacomo Marramao*, Dijalektika forme i nauka o politici • *Fernando Claudin*, Nekoliko razmišljanja povodom krize marksizma • *Alexa Mohl*, „Naučni socijalizam“ — Šta je to? • RASPRAVE • *Guliano Procacci*, Diskusija s Althusserom • Marksizam na istorijskoj proveri, Razgovor Franciska Petronea s Aldom Tortorellom • PRIKAZ • *Frieder O. Wolf*, Primedbe na André Gorzovu likvidaciju marksizma •

8—9/1982

REVOLUCIJE U CENTRALNOJ

AMERICI • *Ljubomir Paligorić*, Sadržaj, smisao i karakter društvenih zbivanja u Centralnoj Americi (1944—1982) • NIKARAGVA • *Harald Jung*, Pozadina revolucije u Nikaragvi • *Adolfo Gilly*, Pobjeda revolucije u Nikaragvi • *Jaime Wheelock*, Avangarda, narodna hegemonija i nacionalno jedinstvo — tri temelja pobjede i obnove • *Sergio Ramirez*, Sandinizam, hegemonija i revolucija • *Sandinistički front nacionalnog oslobođenja*, Nikaragva — narodna borba protiv diktature (deklaracija) • *Sergio Mikoyán*, Nikaragva — osobenosti i pouke revolucije • EL SALVADOR • *Rafaél Guidos Véjar*, Politička kriza u El Salvadoru (1976—1979) • *Ernesto Richter*, Društvene klase, akumulacija i kriza „prenaseljenosti“ u El Salvadoru • *Roberto Remo*, El Salvador: za revolucionarnu demokratiju • GVATEMALA • *Demokratski front protiv represije*, Politička kriza i borbe naroda u Gvatemali • *Demokratski front protiv represije*, Ekonomske osnove krize u Gvatemali • *Gabrijel Aguilera Peralta*, Teror i nasilje kao oružje protiv ustanika u Gvatemali • *Carlos Sarti Castañeda*, Gvatemalska revolucija 1944—1954, i njeno današnje viđenje • HONDURAS • *Jor-*

ge Arturo Reina, Honduras — mirna ili nasilna revolucija • *Mario Posas*, Honduras na raskršnici • KO-STARIKA • *Diego Palma*, Država i socijalna demobilizacija u Kostariki • PANAMA • *Guillermo Castro Herrera*, Nacionalizam i nacionalna politika • DEKOLONIZACIJA KULTURE • *Leopoldo Zea*, Latinskoamerička filozofija kao filozofija oslobođenja • *Leopoldo Zea*, Kolonizacija i dekolonizacija latinskoameričke kulture •

10/1982.

SAVREMENE TEORIJE IMPERIJALIZMA • Đorđe Popov, Savremene teorije imperijalizma • Dan Nabudera, *Multilateralni imperijalizam* • Dan Nabudera, *Neokolonijalizam u uslovima multilateralnog imperijalizma* • Constantine V. Vaitos, *Moć, znanje i razvojna politika: odnosi između transnacionalnih preduzeća i zemalja u razvoju* • Frances Stewart, *Tehnološka zavisnost* • Fernando Henrique Cardoso/Enzo Faletto, *Zavisnost i razvoj: u Latinskoj Americi* • Samir Amin, *Međunarodna trgovina i imperijalizam* • Ranjit Sau, *Nejednaka razmena* • Immanuel Wallerstein, *Zavisnost u jednom međuzavisnom svetu i ograničene mogućnosti preobražaja unutar kapitalističke svetske ekonomije* • Michel Aglietta, *Internacionalizovanje proizvodnje* • Stephen Hymer, *Internacionalizacija kapitala* • M. K. Bunkina, *Nejednaki opšti ekonomski razvitak dva kapitalistička centra* • Klaus Busch, *Razvitička konkurencija SAD-EEZ-Japan* •

11—12/1982.

MARKSIZAM U FRANCUSKOJ • *Heiri Lefebvre*, Stanje marksizma u Francuskoj • *Alain Meyer*, Da li je u Francuskoj marksizam zapao u krizu? • *Daniel Lindenber*, Marksizam i francuski intelektualci • *Bruno Schoch*, Marksizam u Francuskoj • *Bruno Schoch*, Francusko mišljenje otkriva mladog Marxa • *Bruno Schoch*, Egzistencijalizam i marksizam • *Bruno Schoch*, Protivrečna destaljinizacija Francuske KP • *Bruno Schoch*, „Teorijska praksa“ — spinozistički marksizam • *Dick Howard*, Racionalnost dijalektike Jean-Paul Sartre • *Jacques Rancière*, Lekcija iz politike: kako filozofi ne postadoše kraljevi • IZ TEORIJE I PRAKSE SOCIJALISTIČKIH ZEMALJA • *Alfred Kosing*, Teorija materijalističke dijalektike i dijalektika socijalizma

• *Erich Hahn*, Dijalektika objektivnih i subjektivnih uslova istorijskog delanja u socijalizmu • *Attilla Agh*, Ljudska priroda i koncepcija osnovnih potreba • IZ ISTORIJE MARKSIZMA • *Henryk Grossman*, Revolt evolucionista protiv klasične ekonomije •

1/1983.

PROCES KAPITALISTIČKE DESTRUKCIJE SELJAŠTVA U SVETU • *Zoran Vidaković*, Kapital razara svetsko selo • *Athar Hussain/Keith Tribe*, Marksizam i agrarno pitanje • *Ulf M. Baumgärtner/Onno-Hans Poppinga*, Karakteristike agrarne strukture u kapitalizmu periferije • *Claude Faure*, Integracija poljoprivrede u industrijsko društvo • *Peter Singelman*, Klasični prelaz iz feudalizma u kapitalizam i ograničeni poljoprivredni preobražaj pod perifernim kapitalizmom • *Samir Amin*, Eksploatacija seljaštva »trećeg sveta« u svetskom imperijalističkom sistemu • *Richard L. Harris*, Marksizam i agrarno pitanje u Latinskoj Americi • *James Petras*, Aspekti poljoprivrednog preobražaja u Latinskoj Americi • *Alain de Janvry/Lynn Ground*, Vrste i posledice zemljišne reforme u Latinskoj Americi • *Teresa Meade*, Prelazak u kapitalizam u Brazilu: beleške o trećem putu • *Giovanni Arrighi*, Struktura stranih investicija u tropskoj Africi • *Samir Amin*, Razvoj i stagnacija u poljoprivredi • IZ ISTORIJE MARKSIZMA • *Ellen Hazelkorn*, Nekli problemi Marxove teorije prodora kapitalizma u poljoprivredu: primer Irske •

2/1983.

MARKSIZAM I ORIJENTALNO DRUSTVO • *Miomir Jukić*, Teorije razvoja zemalja istoka • *Shtom Avineri*, Karl Marx o kolonijalizmu, modernizaciji • *Brayan Turner*, Marx i kraj orijentalizma • *I. J. Zlatkin*, Opšte zakonitosti razvoja u punoj meri deluju u zemljama istoka • *Frances Moulder*, Japan, Kina i savremena svetska privreda • *L. S. Vasiljev*, Robovlasništvo i feudalizam u drevnoj Kini • *Umberto Melotti*, Marksizam i azijska društva • *K. Z. Ashrafjan*, Problemi društveno-ekonomskog uređenja drevne Indije • *Shaibal Gupta*, Mogućnost za industrijsku revoluciju u Indiji pre dolaska Engleza • *Maxime Rodinson*, Islam i kapitalizam • *Caglar Keyder*, Definicija periferne privrede: Turska, 1923—1929. • *Michio Morishima*, Zašto je Japan uspeo? • PRIKAZI •